

**МОСКОВСКИЙ
ПОЛИТЕХ**

**ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА
ПРОЕКТНОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

**«ТУРАН-АСТАНА» УНИВЕРСИТЕТИ/УНИВЕРСИТЕТ «ТУРАН-АСТАНА»/«TURAN-ASTANA» UNIVERSITY
МӘСКЕУ ПОЛИТЕХНИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ / МОСКОВСКИЙ ПОЛИТЕХНИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ/MOSCOWPOLYTECHNIC UNIVERSITY**

**"Тұран-Астана" университетінің 25 жылдығына арналған
«ҒЫЛЫМНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ЖАС ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ КӨЗҚАРАСЫ»
атты докторанттар, магистранттар және студенттердің XIV Халықаралық ғылыми-
практикалық конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ
ТОМ I
МАТЕРИАЛЫ
XIV Международной научно-практической конференции докторантов, магистрантов и
студентов
«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ НАУКИ: ВЗГЛЯД МОЛОДЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ»,
посвященной 25-летию Университета «Туран-Астана»
ТОМ I
THE MATERIALS
XIV International Scientific and Practical Conference of doctoral students, undergraduates and
students
«ACTUAL PROBLEMS OF SCIENCE: THE VIEW OF YOUNG RESEARCHERS»
dedicated to the 25th anniversary of the «Turan-Astana» University
VOLUME I**

АСТАНА-2022

УДК 629.7

Б 55

Б 56 «*Ғылымның өзекті мәселелері: жас зерттеушілердің көзқарасы*»: «Тұран-Астана» университетінің 25 жылдығына арналған халықаралық ғыл.-практ. конф. мат. Астана: «Тұран-Астана» университеті, 2022.- 292 б.

ISBN 978-601-7871-16-1

Жинаққа 2022 жылы 17-18 сәуірде «Тұран-Астана» университетінде өткізілген «Тұран-Астана» университетінің 25 жылдығына арналған **«Ғылымның өзекті мәселелері: жас зерттеушілердің көзқарасы»** атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары енген. Конференция материалдары ғылыми қызметкерлер, докторанттар, магистранттар және студенттерге арналған.

17-18 ноября 2022 года в Университете **«ТУРАН-АСТАНА»** (Казахстан, г. Астана) состоится XIV Международная научно-практическая конференция докторантов, магистрантов и студентов **«Актуальные проблемы науки: взгляд молодых исследователей»**, посвященная 25-летию Университета **«ТУРАН-АСТАНА»**

В сборник вошли материалы Международной научно-практической конференции **«Актуальные проблемы науки: взгляд молодых исследователей»**, посвященной 25-летию Университета **«ТУРАН-АСТАНА»**, проходившей 17-18 ноября 2022 года в университете «Тұран-Астана». Сборник рекомендован для научных работников, докторантов, магистрантов и студентов вузов.

УДК 629.7

Редакционная коллегия:

Джапарова Г.А., к.э.н., профессор; **Алиев У.Ж.**, д.э.н., профессор; **Даубаев К.Ж.**, д.э.н., профессор; **Смоилов С.Ж.**, PhD, доцент; **Капенова А.З.**, к.э.н., профессор; **Нарбинова М.М.**, к.ю.н., доцент; **Аимкулов Р.А.**, PhD, доцент; **Искаков Б.М.**, к.э.н., доцент; **Капсалямов К.Ж.**, к. ю. н., профессор; **Абишева К. М.**, д.ф.н., профессор; **Нагымжанова К. М.**, д.пед.н., профессор; **Барсукова Р.А.**, к.ю.н., профессор; **Бекбусинова Г.К.**, к.э.н., доцент; **Шнайдер В.А.** к.фил.н., доцент; **Кабашева Н.В.** к.э.н., доцент; **Жанतिकеев С.К.** к.пс.н., профессор;

ISBN 978-601-7871-16-1

© «Тұран-Астана» университеті, 2022

**КОНФИДЕНЦИАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ ГРАЖДАН С ОРГАНАМИ,
ОСУЩЕСТВЛЯЮЩИМИ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНУЮ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ**

**АЗАМАТТАРДЫҢ ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУШЫ
ОРГАНДАРМЕН ЖАСЫРЫН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС**

**CONFIDENTIALITY OF CITIZENS' RELATIONS WITH THE BODIES
CARRYING OUT OPERATIONAL INVESTIGATIVE ACTIVITIES**

Аннотация. Секретное сотрудничество может осуществляться в рамках оперативно-розыскной деятельности, эффективность которой определяется умением оперативного работника собирать информацию, необходимую для выявления, предупреждения и раскрытия преступления. В настоящее время одной из основных юридических норм, закрепляющих право граждан на сотрудничество с органом, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность, является статья 13 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности», согласно которой отдельные граждане могут с их согласия привлекаться к подготовке и проведению оперативно-розыскных мероприятий (в том числе и по контракту) с сохранением по их желанию конфиденциальности сотрудничества с органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность.

Ключевые слова. Оперативно-розыскная деятельность, оперативно-розыскное мероприятие, сотрудничество, тайное сотрудничество, конфиденциальность, раскрытие, конфиденциальные помощники.

Аннотация. Құпия ынтымақтастық жедел-ізвестіру қызметі шеңберінде жүзеге асырылуы мүмкін, оның тиімділігі жедел қызметкердің қылмысты ашу, алдын алу және ашу үшін қажетті ақпаратты жинау қабілетімен анықталады. Қазіргі уақытта азаматтардың жедел-ізвестіру қызметін жүзеге асырушы органмен өзара іс-қимыл жасау құқығын белгілейтін негізгі құқықтық нормалардың бірі «Жедел-ізвестіру қызметі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабы болып табылады. Оған сәйкес жекелеген азаматтар өздерінің келісімімен жедел-ізвестіру іс-шараларын дайындауға және жүргізуге (соның ішінде келісім-шарт бойынша) олардың өтініші бойынша қызметті жүзеге асырушы органдармен өзара іс-қимылдың құпиялылығын сақтай отырып тартылуы мүмкін.

Түйінді сөздер. Жедел-ізвестіру қызметі, жедел - ізвестіру іс-шарасы, ынтымақтастық, жасырын ынтымақтастық, құпиялылық, ашу, құпия көмекшілер.

Annotation. Secret cooperation can be carried out within the framework of operational investigative activities, the effectiveness of which is determined by the ability of an operative to collect information necessary for the detection, prevention and disclosure of a crime.

Currently, one of the main legal norms that enshrine the right of citizens to cooperate with the body carrying out operational search activities is Article 13 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On operational investigations", according to which individual citizens may, with their consent, be involved in the preparation and conduct of operational search activities (including contract) with the preservation, at their request, of confidentiality of cooperation with the bodies carrying out operational investigative activities.

Keywords. On operational investigations, operational-investigative event, cooperation, secret cooperation, confidentiality, disclosure, confidential assistants.

В Конституционном Законе отмечено, что высшими ценностями государства являются человек, его жизнь, права и свободы. [1]

Каждый казахстанец на территории РК обладает всеми основными правами и свободами. Неотчуждаемость основных прав и свобод и запрет на их незаконное ограничение – один из важнейших принципов, в тоже время осуществление прав и свобод человека не должно нарушать права и свободы других лиц, общественные и государственные интересы, которые защищаются государством и законом.

Требование соблюдать права и свободы человека и гражданина определяется и в системе норм Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности», обеспечивающих процедурно-процессуальный аспект реализации функции государства в борьбе с преступностью.

Оперативно-розыскная деятельность осуществляется в соответствии с принципами законности, соблюдения прав и свобод, уважения достоинства личности, равенства граждан перед законом, на основе конспирации, сочетания гласных и негласных методов, профессиональной этики. [2]

Участие граждан в обеспечении оперативно-розыскной деятельности может осуществляться в различных формах: содействие и сотрудничество.

Конфиденциальное содействие является одним из видов содействия физических лиц с органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, которое может быть заключено на контрактной основе либо без контракта. [3]

Содействие граждан можно определить как осознанные ими действия, направленные на оказание помощи органам, в основе которых лежит активная гражданская позиция, желание исполнить гражданский долг и обеспечение соблюдения норм действующего законодательства в сфере оперативно-розыскной деятельности. Эти действия могут носить индивидуальный (однократный) или постоянный, коллективный либо индивидуальный, публичный либо негласный характер. Но всегда эти действия должны быть досконально поняты и совершаться добровольно.

Содействие граждан может выражаться в следующем: информирование о факторах противоправного поведения и лицах, ведущих антиобщественную жизнь; оказание помощи в получении сведений, позволяющих органам оперативно-розыскной деятельности выполнять возложенные на них задачи; участие в процессуальных действиях в качестве свидетелей, понятых; в необходимых случаях предоставление сотрудникам оперативно-розыскной службы личных средств связи и транспорта; оказание содействия правоохранительным органам в участии в деятельности объединений и др.

Сотрудничество является развитой и организованной формой содействия, т.е. предполагает постоянный характер помощи. Солидарность граждан означает организованную и урегулированную законом форму содействия органам оперативно-розыскной деятельности в выполнении отдельных функций и задач, привлекаемых с их согласия граждан. [3]

В Республике Казахстан, но и в мировой правоохранительной практике раскрытие преступлений, совершаемых без использования института конфиденциального аппарата, порой становится невозможным. [4]

Многовековой опыт использования этих оперативных возможностей в борьбе с политическими и общеуголовными преступлениями оперативными подразделениями и спецслужбами различных государств – свидетельствует о том, что агентурный метод занимает первое место.

Специалисты, в частности В.Крючков, полагают, что любые успехи разведки были бы невозможны без расположения агентурной работы за рубежом. Одними нелегалами, число которых довольно ограничено, все задачи выполнить невозможно. К тому же трудно предугадать, какие сведения потребуются завтра, и заранее внедрить своих разведчиков на

все необходимые позиции. У разведчиков же, работающих в стране под официальным прикрытием, возможность добывать интересующие сведения только одна – через местных граждан и граждан других стран. А когда речь идет о целенаправленной информации, тем более носящей секретный характер, то достичь ожидаемого результата можно только с помощью агентуры. Даже самая современная техника оказывается малоэффективной. Поэтому важной составляющей в деятельности разведки по-прежнему является агентурная работа. [5]

С этим мнением совпадает позиция А. Даллеса, полагавшего, что агентурная работа является альтернативой не только как бы личному сыску, но и оперативному внедрению перевоплощенного оперативного работника на интересующие спецслужбу объекты. Ведь при невозможности внедрить собственного агента на тщательно оберегаемый объект разведслужбе не остается ничего иного, как завербовать человека, уже находящегося там. Возможно, этот человек будет находиться не совсем на том месте, где он мог бы иметь доступ к нужной информации, или только начинать свою служебную деятельность, которая в перспективе приведет к тому, что он получит работу на намеченном разведслужбой объекте. Главное, чтобы он был подходящим и не вызывающим подозрение у окружающих, то есть как бы находился «на месте». Деятельность по установлению конфиденциальных отношений направлена на то, чтобы избрать объект, выявить его наиболее важные и уязвимые точки, а затем заняться поисками человека, уже работающего в таком месте (объекте) и склонного пойти на сотрудничество с разведкой. Такой человек, которого работник разведки подобрал, завербовал, обучил, направил на сбор информации и которого оценивает – агент. Последний либо имеет непосредственный доступ к интересующей разведку информации, или может получать ее посредством своих связей. [6]

Если ранее секретное сотрудничество граждан с оперативными подразделениями осуществлялось на основании закрытых ведомственных актов, то в настоящее время право органов, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность, привлекать граждан к такой форме содействия и права граждан закреплены в статьях 8, 11, 13, 23 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности». Таким образом, можно сказать, что закон признает социальную необходимость и важность такого сотрудничества. [2]

Секретное сотрудничество с гражданами обеспечивается применением специальных мер, предусмотренных рядом законодательных и ведомственных нормативных правовых актов.

Тайное сотрудничество может осуществляться бесплатно или на платной основе. В последнем случае гражданин, за которым закреплено сотрудничество с тайным договором, получает денежное вознаграждение за счет средств, предусмотренных специальной статьей бюджета расходов органов оперативно-розыскной деятельности Казахстана. Размер месячных денежных средств и единовременной оплаты для сотрудничающих граждан определяется ведомственными нормативными правовыми актами. [3]

Оперативные работники принимают ряд мер для сокрытия истинного характера взаимоотношений лица и органа, ведущего оперативно-розыскную деятельность, и обучают лиц, сотрудничающих с ними, мерам конспирации. Это могут быть следующие меры: включение их в преступные составы; использование специальных мест, условий и способов для организации встреч и передачи полученной оперативной информации, а также другие меры, предусмотренные ведомственными нормативными актами Республики Казахстан. [7]

Закон запрещает лицам, оказывающим содействие органам, представлять заведомо ложные сведения. В связи с этим сотрудники оперативного подразделения обучают лиц, оказывающих конфиденциальную помощь, методам выполнения заданий, а также правильному правовому распознаванию этих ситуаций. Для этой цели они:

- проверяет правильность понимания задания и способ его выполнения;
- инструктирует о способах и методах решения поставленной задачи;
- контролирует темп выполнения задания, правильность действий и порядка;
- сообщает секретным помощникам об оперативной обстановке;

- определяет порядок взаимодействия;
- проверяет полноту и достоверность сообщаемых сведений. [6].

При возникновении каких-либо недостатков выявляются их причины и принимаются меры по их устранению. При необходимости могут проводиться специальные занятия с секретными помощниками по основам права, формам и методам конфиденциального содействия и др.

Всесторонний анализ и обобщение опыта органов, ведущих оперативно-розыскную деятельность, привлечение граждан к конфиденциальному сотрудничеству свидетельствует о соответствии требованиям целесообразности и добровольности. Предлагаемые цели должны быть актуальными, достаточно сложными по характеру и долгосрочными. Например, необходимость оперативного включения в глубоко укрываемые преступные группировки, совершившие особо опасные, замаскированные преступления (кражи, грабежи, разбойные нападения, преступления в сфере экономики). Каждое привлечение должно осуществляться только тогда, когда оно является остро необходимым, целенаправленным.

В связи с этим должна проводиться всесторонняя информационно-аналитическая работа по принятию решения о привлечении к сотрудничеству:

- получение информации, ее анализ и оценка состояния оперативной обстановки (состояние преступности: ее динамика, структура, степень общественной опасности, состав лиц, совершающих преступления, их преступный опыт, социальное положение и т.д.);
- формирование задач, решаемых в сфере борьбы с преступностью;
- сбор и анализ сведений о криминальной среде, в которой ведется разведывательно-поисковая деятельность;
- получение сведений, характеризующих личность привлекаемого лица (социальные и психофизиологические качества, наличие реальных возможностей оказания конфиденциальной помощи – профессия, должностное положение, знание бытового положения преступников, их привычек, жаргона, роли в криминальной среде, судимости и др.).

Одной из важных и сложных проблем является использование в качестве свидетелей лиц, владеющих конфиденциальной информацией в уголовном судопроизводстве. В ходе анализа оперативно-розыскного законодательства стран СНГ и Балтии по данному вопросу видно, что они продвинулись далеко вперед. Например, в соответствии с ч. 3 ст. 31 закона Латвийской Республики об оперативном розыске «тайный помощник может быть привлечен к уголовному производству без раскрытия факта секретного сотрудничества. Факт конфиденциального сотрудничества лица или представленные им сведения могут быть раскрыты в ходе уголовного производства, если это необходимо для достижения цели расследования, обеспечения общественной безопасности и не ставит под угрозу жизнь, здоровье, свободу или возможность дальнейшего использования секретного помощника или другого лица». [3] [8].

Многолетний зарубежный опыт получения от секретного помощника доказательственной информации для производства с учетом максимального сохранения степени их защиты привел такие известные формы, как:

- а) передача следователю и оглашение в суде его письменного объяснения путем не установления инструктивных данных секретного помощника или
- б) установление следователем оперативного сотрудника, поддерживающего связь с заявителем и допросить суд об интересующих его обстоятельствах.

Например, Федеральный конституционный суд США 26 мая 1981 года постановлением подтвердил конституционность личности «свидетеля слова».

В отношении заявителей законодательство США нашло приемлемое решение. Поскольку лицо такого информатора не участвует в официальном судебном процессе, то поступившие от него сведения могут быть представлены агентом ФБР (оперативным сотрудником) в виде справки или иного документа. В суде не только заявитель должен быть

привлечен к ответственности, но и оперативный сотрудник не может назвать личность информатора.

Рассмотрев вопрос привлечения граждан к конфиденциальному сотрудничеству с органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, можно прийти к следующим выводам.

Негласное (конфиденциальное) содействие граждан оперативно-розыскным органам в осуществлении их деятельности предусматривает прежде всего, что данное содействие осуществляется только с согласия лиц, а сведения о данных лицах не подлежат оглашению. Это условие обеспечивается рядом мер, предусмотренных ведомственными нормативными актами.

Без привлечения отдельных лиц к содействию органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность, и, в частности, без конфиденциальной работы, деятельность правоохранительных органов теряет свою сущность, и не может быть эффективной.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 17.09.2022 г.) // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_
2. Закон Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» от 15 сентября 1994 года № 154-ХІІІ (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.12.2020 г.) // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z940004000_
3. Сысалов М. П.. Основы оперативно-розыскной деятельности. Учебник. - Алматы: Юридическая литература, -338 с.. 2006
4. Середнев В.А. Тактика приобретения агентурного аппарата субъектами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность. Научный аспект, № 1, 2013. <http://yurpsy.com/files/xrest/4/3.htm>
5. Крючков В.А. Личное дело: В 2т. Ч.І.М.: Олимп; ТКО АСТ, 1997. С. 153
6. Даллес А. Искусство разведки / Пер. с англ. Междунар. отношения; МП «Улисс», 1992. 288 с.
7. Малыгин С.С., Чечетин А.Е. Основы оперативно-розыскной деятельности. Авторский курс лекций. Екатеринбург. 2001

ӘОЖ 343.985.7

Батиева Мархамат Койшибаевна
«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының
1 курстың магистранты
Ғылыми жетекшісі:
з.ғ.к., профессор **Капсалямов К.Ж.**

ОҚИҒА ОРНЫН ТЕКСЕРУ ЖӘНЕ ОҚИҒА ОРНЫНДА МӘЙІТТІ ТЕКСЕРУ

ОСМОТР МЕСТА ПРОИСШЕСТВИЯ И ОСМОТР ТРУПА НА МЕСТЕ ПРОИСШЕСТВИЯ

INSPECTION OF THE SCENE AND EXAMINATION OF THE CORPSE AT THE SCENE

Аннотация. Оқиға орнына барар алдында тергеуші жәбірленушінің қайтыс болуы қалай анықталғанын және оған немесе басқа адамдарға медициналық көмек қажет пе екенін анықтауы керек. Оқиға орнын қорғаудың қалай ұйымдастырылғанын білу керек, сондай-ақ тексерілетін аймақтың үй-жайы немесе учаскесі туралы барынша ақпарат алуға тырысу керек.

Түйінді сөздер. Оқиға орны, тергеуші, жәбірленуші, мәйіт, қылмыстық кісі өлтіру, қылмыстық-іс жүргізу заңнамасы.

Аннотация. Перед выездом на место следователь должен выяснить, как была установлена смерть потерпевшего и нужна ли ему или другим лицам медицинская помощь. Необходимо знать, как организована охрана места происшествия, а также постараться получить максимальную информацию о помещении или участке проверяемой зоны.

Ключевые слова. Место происшествия, следователь, потерпевший, труп, уголовное убийство, уголовно-процессуальное законодательство.

Annotation. Before going to the scene, the investigator must find out how the death of the victim was determined and whether he or other persons need medical attention. It is necessary to find out how the protection of the scene of the incident is organized, as well as try to get as much information as possible about the premises or plot of the inspected area.

Keywords. Crime scene, investigator, victim, corpse, criminal murder, criminal procedural legislation.

Тергеудің бастапқы кезеңінде, кісі өлтіру істері бойынша жүргізілетін барлық тергеу әрекеттерінің ішіндегі ең маңыздысы тексеру болып табылады (ҚДЖК 221-бабы), бұл ретте қараудың ерекше жағдайы болып табылатын оқиға орнын тексеру қылмыстық іс қозғалғанға дейін де жүргізілуі мүмкін (ҚДЖК 221-бабы 2-бабы) [1]. Қарастырылып отырған санаттағы істер бойынша оқиға орнын тексеру көбінесе мәйіттің немесе оның бөліктерінің табылуына байланысты жүргізіледі. Бұл жағдайда мәйітті тексеру (ҚДЖК 224-бабы) оқиға орнын тексерудің органикалық бөлігі болып табылады.

Оқиға орнына барар алдында тергеуші жәбірленушінің қайтыс болуы қалай анықталғанын және оған немесе басқа адамдарға медициналық көмек қажет пе екенін анықтауы керек. Оқиға орнын қорғаудың қалай ұйымдастырылғанын білу керек, сондай-ақ тексерілетін аймақтың үй-жайы немесе учаскесі туралы барынша ақпарат алуға тырысу керек.

Оқиға орнына келген тергеуші жәбірленушіге медициналық көмек қажет емес екеніне көз жеткізуі керек. Бұл туралы қорытынды бастапқы ақпаратқа сүйене отырып жасалуы мүмкін (дененің қандай күйде екендігі қалай және қашан анықталады). Қажет болған жағдайда және оқиға орнында дәрігер болмаған жағдайда, сақтық шараларын қолдана отырып, мысалы, аяқ киімнің табанын арқанмен орап, іздерін кейінірек ажырата алатындай етіп, денеге жақындап, биологиялық өлімнің пайда болу белгілерінің бар-жоғын тексеру керек ("мысық оқушысы" құбылысы, қабықтың бұлыңғырлануы және кебуі, қатты қаттылық).

Сондай – ақ, оқиға орнын күзетудің қалай ұйымдастырылғанын тексеріп, оқиға болған жерді күзету бойынша қосымша шаралардың қажеттілігі туралы мәселені шешу, оқиғаның іздерін тапқан адамдарды анықтау, мүмкін куәгерлер туралы ақпарат алу қажет. Тергеуші тексеру басталған кезде немесе кеш келген кезде оқиға орнында болған адамдардың тізімін жүргізуді ұйымдастыруға міндетті.

Қажет болған жағдайда тергеуші кінәліні "ыстық іздер" бойынша қудалауды, күдіктіні ұстауды, куәландыруды және жауап алуды ұйымдастыруға міндетті [2].

Анықтау органының қызметкерлеріне оқиға туралы қосымша ақпарат жинауды тапсыру қажет:

- оқиға орнына іргелес аумақты зерттеу;
- оқиға болған жерде болған немесе болуы мүмкін адамдарды, ең алдымен куәгер – куәгерлерді, сондай-ақ жедел мүдделі азаматтарды анықтау;
- оқиға орнының ауданында болған автокөлік құралдарын, осы құралдардың жүргізушілерін анықтау;
- жәбірленушінің тұрғын үйіне сыртқы бақылауды және пәтерде телефон арқылы сөйлесуді бақылауды белгілеу.

Тексеруді бастамас бұрын куәгерлерді таңдап, шақырылған куәгерлер мен мамандарға

олардың құқықтары мен міндеттерін түсіндіріп, тексеру кезінде куәгерлердің орналасқан жерін анықтау қажет.

Шолу емтиханы.

Оқиға орнын тексеру кезінде шолу кезінде табылған, тез жоғалып кетуі мүмкін іздерді: иістерді, электр жарықтандыру құралдарының жай-күйін және т. б., сондай-ақ тексеру кезінде қозғалу жолында көрінетін бұзылу, аяқ, қол іздерінің болмауын тіркеу қажет.

Шолу барысында шолу және бағдарлау бейнежазбаларын, фотосуреттерді қолданған жөн. Зерттелетін учаскенің немесе бөлменің жағдайын неғұрлым толық түсіну үшін оны қиялдағы шекара бойымен айналып өткен жөн, ал оқиғаға қатысушылардың көзқарасы мен кетуінің іздерін анықтауға тырысу керек.

Тексерудің шолу кезеңі аяқталғаннан кейін тергеуші тексерудің шекараларын анықтап, тексеруге қосымша қатысушыларды тарту, арнайы техникалық құралдарды пайдалану (қажет болған жағдайда полиция қызметкерлеріне тапсырмалар беру), қызметтік итті қолдану және т. б. мәселелерін шешуі керек [3; 68].

Егжей-тегжейлі тексеруді бастамас бұрын тергеуші тексеруге жататын объектілерді, тексеру әдістерін, мамандардың жұмысының реттілігін, тексеру нәтижелерін тіркеу тәсілдерін анықтауы, жарықтандыруды қамтамасыз етуі, техникалық құралдар мен орау материалдарын дайындауы, демалуға, темекі шегуге және т. б. орын бөлуі керек.

Егер тексеруге бірнеше тергеуші немесе (және) прокурор, криминалист қатысса, олардың арасындағы міндеттердің бөлінуін және ақпарат алмасу тәртібін қамтамасыз ету қажет.

Оқиға орнында мәйітті тексеру.

Кісі өлтіру места бойынша оқиға болған жерді егжей-тегжейлі тексеру, әдетте, мәйітті тексеруден басталады.

Тексеруге қатысушылар мәйітке қарай жылжыған кезде қылмыстың іздерін жоймау немесе бүлдірмеу үшін аса сақ болу керек.

Мәйітті тексеруді бастамас бұрын мәйіттің жанындағы орынды тексеріп, мәйіттің айналасында көрінетін іздерді немесе олардың жоқтығын жазып, мәйіттің айналасында еркін қозғалу мүмкіндігін қамтамасыз ету қажет.

Жалпы ереже бойынша мәйітті тексеруге сот дәрігері, ал ол болмаған кезде – басқа мамандық дәрігері қатысуы тиіс (ҚІЖК-нің 224-бабы).

Әдетте (егер ыдыраудың айқын белгілері болмаса), мәйітті тексерген кезде, ең алдымен, өлім уақытын белгілеу бойынша әрекеттерді орындау қажет. Көздің қабығының бұлыңғырлануы және көздің ақ қабығының кебуі өлгеннен кейін 10-15 минуттан кейін пайда болуы мүмкін екенін ескеру керек, дегенмен бұл құбылыстар әдетте өлгеннен кейін 2-3 сағаттан кейін пайда болады [4; 74].

Әдетте, 15 – 18С температурада:

а) 2 сағаттан кейін бет пен қолды ұстағанда суық болады.

б) өлім басталғаннан кейінгі дене температурасы 1 +1,5 сағат бойы тұрақты болып қалады және одан әрі сағатына шамамен 1С төмендейді (егер мәйіт киімде болса).

в) дене температурасы қайтыс болған сәттен бастап 20-24 сағат өткеннен кейін қоршаған ортаның температурасына тең болады.

г) мәйіттің қатаюы төменгі жақ бұлшықеттерінің қатаюынан 6 сағаттан кейін басталады, толық қатаю 15-18 сағаттан кейін пайда болады және қайтыс болғаннан кейін үш күннен кейін өтеді. Кейбір аурулар болған кезде немесе белгілі бір улармен уланудан қайтыс болған кезде, қатаю әлдеқайда тез жүреді.

д) мәйіт дақтары өлгеннен кейін 1,5 – 2 сағаттан кейін пайда болады, өлгеннен кейін 6-10 сағат аралығында қозғалуы мүмкін және өлгеннен кейін 10-12 сағаттан кейін өзгеріссіз қалады.

Мәйіттің позасын бекіту керек: дененің жалпы жағдайы, бастың орналасуы (бастың артқы жағында, бетке қараған жерде), иектің орналасуы (көтерілген, кеудеге, иыққа басылған), қолдар мен аяқтардың орналасуы (қолдар, шынтақ буындары, саусақтар, жамбас

буындарының, өкшелердің, шұлықтардың орналасуы).

Бұл ретте мәйіттегі киімнің жағдайы мен жағдайын анықтау қажет:

- киім дұрыс киілген бе;
- дәретхананың бөліктері дұрыс емес пе;
- қалталар бұрылды ма;
- киім түймеленген бе;
- киімнің көрінетін бөліктерінде зақым бар ма, басқа іздер бар ма.

Содан кейін сіз одан әрі тексеру кезінде өзгертілуі немесе толығымен жойылуы мүмкін іздерді түзетуіңіз керек: ауыздан шыққан иістер, киімнен, қан ағымынан, мәйітте, саусақтардың арасында, алақандарда кез-келген заттардың болуы.

Осыдан кейін оқиға орнының жоспарында мәйітті дәл "байлау" керек (әлемнің және азимуттың бөліктері бойынша - егер мәйіт жердің ашық учаскесінде және бөлменің қабырғаларына қатысты болса, мәйіт ғимараттың ішінде немесе ғимараттың, құрылыстың қабырғасына жақын болса [5; 23]).

Статикалық тексерудің соңында болған оқиғаның сипаты (кісі өлтіру, суицид, жазатайым оқиға және т. б.), өлімнің себебі, қайтыс болған адамның жеке басы, қылмыс құралы, оқиға орнында дененің пайда болу себебі туралы болжам жасауға болады., сондай-ақ мәйітпен байланысты нысанды анықтаңыз, денеде болуы керек іздер туралы түсінік жасаңыз және марқұмның киімі.

Динамикалық тексерудің басында мәйіт аударылады немесе бүйіріне қойылады. Осыдан кейін сіз мәйіттің төсегін және дененің бұрын жасырылған бөліктерін мұқият тексеруіңіз керек.

Киім төсемінің астында, жасырын қалталарда заттарды (әдетте, құндылықтар мен азаматтық айналымнан алынған заттарды) сақтау, сондай-ақ заттарды арнайы белбеулер мен іш киімдерде сақтау мүмкіндігін ескере отырып, киім қалталарының ішіндегісін абайлап алу қажет. Егер микроқосылғыларды зерттеу қажет болса, сыртқы киімді шешіп, сәйкесінше орау керек.

Дененің барлық бөліктерін дәйекті түрде тексеру қажет:

- бас терісі, бет, көз;
- ауыз қуысы мен мұрын, құлақ;
- мойын, қол, қол, саусақ;
- кеуде, сүт бездері, іш;
- арқа, бөкселер, сакрум, аяқтар;
- жыныс мүшелері, анус және оның айналасындағы тері.

Тексеруге ыңғайлы болу үшін киімнің бөліктері алынып тасталады немесе көтеріледі, түсіріледі. Тексеру кезінде мәйітте бар барлық көрінетін зақымдардың ерекшеліктерін, локализациясын және орналасуын тіркеу қажет. Түрі, пішіні, өлшемі сипатталады; жара саңылайды ма, жоқ па; зақымдану тері деңгейінен жоғары көтеріле ме, қыртыспен жабылған ба, жоқ па, оның түсі, зақымданудың айналасында ісіну мен қызару бар ма, жара каналының шеттері мен ұштарының сипаты (көрінетін тереңдік; көрінетін ішкі мүшелердің түсі; жараның түбі; қан кету жалғасуда ма). Көгерудің түрі мен түсі де сипатталады (қызыл-көк, жасыл, сарғыш).

Бұл жағдайға тән емес зақымдардың болуына ерекше назар аудару керек (апат кезінде қайтыс болған адамның оқ жарақаты, мойынның абразиясы немесе атылған адамның стангуляциялық ойығы және т.б.).

Маманның көмегімен сіз өлімнің себебін, жарақаттың өміршеңдігін, зақымданған қарудың (қарудың) сипатын анықтауға тырысуыңыз керек. Оқиға орнындағы қанның іздері (шалшықтар, тамшылар және т.б.) зақымдану сипатына сәйкес келетіндігін, анықталған зақым жәбірленушінің қылмыскермен күресін көрсете ме, дене құлаған кезде оқиға орнындағы заттарға дене соққысынан зақым келуі мүмкін бе, жоқ па, соны анықтау қажет [6; 107].

Хаттамада марқұмның ерекше белгілері жазылып, денеде бар татуировкалар, сондай-

ақ терінің түсі, тотығудың болуы мен ауырлығы, оның локализациясы сипатталуы керек.

Хаттамада қаза тапқан адамның киімін сипаттайтын деректер жазылуы тиіс:

- мәйітте не киіледі;
- киімнің жағдайы (шикі, құрғақ, лас, таза);
- заттар дұрыс киілген бе;
- жапсырмалар және киімнің өзге де жеке белгілері;
- сапаның, тозу дәрежесінің және санитарлық жағдайдың жәбірленушінің келбетіне сәйкестігі;

- аяқ киім мен киімде оқиға орнында қаза тапқан адамның қозғалыс іздерінің, сондай-ақ сүйреу іздерінің болуы;

- киім заттарындағы зақымданулар;

- қаруды алып жүру іздері (мылтық майының іздері, қалталардың тән деформациясы, металдандыру іздері);

- киімнің ішкі бетіндегі қан іздерінің зақымдану сипатына сәйкестігі.

Тексеру аяқталғаннан кейін мәйітті полиэтилен пленкасынан жасалған арнайы қапқа мұқият орап (олар болмаған кезде – тығыз полиэтилен пленкаға орап) және мәйітханаға жіберу керек.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу кодексі, 2014 ж.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, 2014 ж.
3. Комментарий к Уголовному Кодексу РК.
4. Криминалистика: Учебник/ Под ред. Пантелеева И.Ф., Селиванова Н.А. – М.: Юридическая литература. 2013 год.
5. Криминалистика: Учебник для вузов./ Под ред. Герасимова И.Ф., Драпкина Л.Я. – М.: Высшая школа. 2017 год.
6. Расследование убийств. Методические указания в схемах. / Под ред. Л.А.Соя – Серко.М., 2019 год.

ӘОЖ 343.985.7

Батиева Мархамат Койшибаевна
«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының
1 курстың магистранты
Ғылыми жетекшісі:
з.ғ.к., профессор **Капсәлімов К.Ж.**

АБАЙСЫЗДА ӨЛТІРУДІҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ СИПАТТАМАЛАРЫ

ПОНЯТИЕ И ВИДЫ ПРИЧИНЕНИЯ СМЕРТИ ПО НЕОСТОРОЖНОСТИ И ЕЕ ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

THE CONCEPT AND TYPES OF CAUSING DEATH BY NEGLIGENCE AND ITS MAIN CHARACTERISTICS

Аннотация. Абайсыз қылмыстарда жол-көлік қылмыстары негізгі үлесті құрайтындығына және олардың алдын алуда ішкі істер органдары басты рөл атқаратындығына байланысты, жол-көлік оқиғаларының құрамдас бөлігі болып табылатын қылмыстық жазаланатын әрекеттердің осы түрін толығырақ қарастыру қажет.

Түйінді сөздер. Абайсызда адам өлтіру, абайсыз қылмыстар, жол-көлік қылмыстары, қылмыс, қылмыстық жауапкершілік, қоғамдық қауіп, қылмыстық жаза жүйесі, қылмыстық заңнама.

Аннотация. В связи с тем, что основную долю в неосторожных преступлениях составляют дорожно-транспортные преступления и основную роль в их предупреждении играют органы внутренних дел, необходимо более подробно рассмотреть данный вид уголовно-наказуемого деяния, являющегося составной частью дорожно-транспортных происшествий.

Ключевые слова. убийство по неосторожности, неосторожные преступления, дорожно-транспортные преступления, преступность, уголовная ответственность, общественная опасность, система уголовных наказаний, уголовное законодательство.

Annotation. Due to the fact that the main share in reckless crimes is road traffic crimes and the main role in their prevention is played by the internal affairs bodies, it is necessary to consider in more detail this type of criminally punishable act, which is an integral part of road accidents.

Keywords. Negligent homicide, reckless crimes, traffic crimes, criminality, criminal liability, public danger, system of criminal penalties, criminal legislation.

Абайсыз қылмыс-бұл күрделі ұжымдық ұғым, оны қылмыстық заңда көзделген, абайсызда жасалған, қоғамдық қатынастардың әртүрлі түрлеріне қол сұғатын әлеуметтік қауіпті әрекеттер біріктіреді. Криминологиядағы абайсыз қылмысты бағалау үшін бүкіл қылмыс үшін қолданылатын сандық және сапалық көрсеткіштер қолданылады (жағдайы, деңгейі, құрылымы, динамикасы). Абайсыз әрекеттердің кейбір түрлері жоғары кідіріспен сипатталатынын есте ұстаған жөн.

Абайсыз қылмыстың қауіптілігі, ең алдымен, қоғамға абайсыз қылмыстар тудыратын зиянмен, кейде өте маңызды.

Осы немесе басқа әрекеттер қай салада жасалатынына байланысты абайсыз қылмыс салдары болуы мүмкін:

- ✓ тұрмыстық абайсыздық;
- ✓ техникалық абайсыздық;
- ✓ кәсіби абайсыздық;
- ✓ лауазымдық немқұрайлылық.

Абайсыз қылмыстарда жол-көлік қылмыстары негізгі үлесті құрайтындығына және олардың алдын алуда ішкі істер органдары басты рөл атқаратындығына байланысты, жол-көлік оқиғаларының құрамдас бөлігі болып табылатын қылмыстық жазаланатын әрекеттердің осы түрін толығырақ қарастыру қажет.

Жол-көлік қылмыстары-қылмыстық заңда көзделген салдардың туындауына әкеп соққан кінәлі жол-көлік оқиғалары (ЖКО). Дәл осы салдарлар саласында жол қозғалысы процесінде қылмыс пен теріс қылық арасындағы шекара жатыр, өйткені қандай салдарлар пайда болды (қылмыстық заңда немесе басқа нормаларда көзделген), сол құқық бұзушылық қылмыс ретінде де, әкімшілік азаптау ретінде де анықталуы мүмкін. Сондықтан жол қозғалысы ережелерін бұзудың және олардың кез келген салдарының алдын алу жол-көлік қылмыстарының алдын алу болып табылады.

Қылмыс статистикасында ішкі істер органдары жәбірленушінің өліміне әкеп соқтырған қозғалыс қауіпсіздігі ережелерін бұзуды ОКП желісі бойынша, ал қалғандары басқа қызметтер желісі бойынша ескереді [1].

Статистикалық деректерді талдау көрсеткендей, көлік құралдарының 10 мың бірлігіне шаққандағы жол-көлік қылмыстарының саны біртіндеп азаяды. Бұл моторизацияның өсу қарқыны мен жол-көлік қылмыстарының саны арасында тікелей тәуелділіктің жоқтығын көрсетеді [2; 29].

ЖКО ұғымы тек қылмыстық ғана емес, сонымен қатар тәртіптік, әкімшілік және өзге де жауапкершілікке әкеп соқтыратын, сондай-ақ жол қозғалысына қатысушылардың кінәсіз болған көліктегі түрлі оқиғаларды қамтиды.

Қазақстан Республикасы ІІМ ЖКО есепке алудың бірыңғай тәртібін белгіледі, оның негізгі мақсаты авариялылықтың жай-күйін бағалау, ЖКО себептері мен жағдайларын талдау және оларды жоюға шаралар қабылдау болып табылады.

2019 жылы еліміздің жолдарында 15942 (2018 жылға қарай -0,6%) жол-көлік оқиғасы тіркелді, бұл ретте 4365 адам қаза тапты (2016 жылға қарай+2,2%) және 18951 адам жараланды (2018 жылға қарай -2,3%). ЖКО өсімі Оңтүстік Қазақстан облысында (2018 жылға қарай+20,8%) байқалады.

2020 жылдың қорытындысы бойынша соңғы үш жылда алғаш рет республикада ЖКО санының 12,8% - ға (23 359 - дан 20 378-ге дейін), оларда қаза тапқан азаматтардың-14,9% - ға (3 037-ден 2 585-ке дейін) және жараланғандардың-13,2% - ға (29 872-ден 25 942-ге дейін) төмендеуі байқалады

Жол-көлік оқиғалары орын алатын жүргізушілер жол қозғалысы ережелерін бұзудың ішінде ең көп тарағандары:

- ✓ белгіленген жылдамдықтан асып кету;
- ✓ мас күйінде көлік құралын басқару;
- ✓ қарсы қозғалыс жолағына шығу, басып озу ережелерін бұзу;
- ✓ жол жүру кезектілігін сақтамау, қиылыстардан өту ережелерін бұзу;
- ✓ ақаулары бар көлік құралдарын басқару;
- ✓ дистанцияны сақтамау; реттеу сигналдарына бағынбау, жол белгілерінің немесе белгілердің талаптарын сақтамау;
- ✓ адамдарды тасымалдау ережелерін бұзу;
- ✓ жаяу жүргіншілер өткелдерінің жүру ережелерін бұзу және т. б.

Егер бұрын мас жүргізушілердің кінәсінен жыл сайын ЖКО-ның шамамен үштен бірі орын алса, 2001 жылдан бастап еліміздің көптеген өңірлерінде бұл көрсеткіш төмендей бастады және қазір ЖКО-ның жалпы санының бестен бір бөлігін құрайды. Бұл ретте жаңа алкогольге қарсы заңнаманы іске асыру жөніндегі шаралар маңызды рөл атқарды және оның ішкі істер органдарының (ПИБ) мас күйінде көлік құралдарын басқару сияқты жол қозғалысы саласындағы аса қауіпті бұзушылыққа қарсы күрес жөніндегі қызметін күшейтуі [3; 51]. Алайда қазір мәселенің ауырлығы артты.

Жаяу жүргіншілер үшін ЖКО туындауына ықпал ететін ең тән бұзушылықтар мыналар болып табылады: белгіленбеген жерде жолдан өту; көлік құралдарының, құрылыстардың, ағаштардың және т. б. салдарынан күтпеген шығу; мас күйі және т. б.

ЖКО жалпы санының 53,6 пайызы ауылдық жерлерде орын алады. Бұл ретте ауылдық жерлерде ЖКО зардаптарының ауырлық көрсеткіші қалаларға қарағанда екі есе дерлік жоғары. Ауылдық жерлерде көлік құралдарын басқаратын жүргізушілер арасындағы ең қылмыстық топ-тракторшылар. Жыл сайын олардың кінәсінен жеті мыңға жуық ЖКО орын алады, олардың үштен бірі - мас күйінде көлік құралын басқару нәтижесінде.

Жәбірленушінің өліміне әкеп соқтырған қозғалыс қауіпсіздігі ережелерінің қылмыстық бұзушылықтары өлім - жітімге әкеп соқтырмай, ОКП желісі бойынша реттелетін қылмыстар санының орта есеппен 2% - других құрайды-басқа қызметтер желісі бойынша қылмыстардың шамамен үштен бірі. Реттелетін жерлерде жол-көлік қылмыстарының үлес салмағы орта есеппен 6 пайызды құрайды. Қылмыстық салдарға әкеп соқтырған қозғалыс қауіпсіздігі ережелерін бұзудың шамамен 50 % - ы қалаларда жасалады [4; 42].

Абайсызда өмірден айыру қасақана өлтірумен салыстырғанда қоғамдық қауіптіліктің аз дәрежесіне ие, бірақ бұл бұл қылмыстардың салдары әрқашан онша ауыр емес дегенді білдірмейді. Кінәнің бір түрі ретінде абайсыздық кейбір жағдайларда ниетке қарағанда ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін, мысалы, қауіпсіздік ережелерін бұзу кезінде, қылмыстық байқаусыздықтың салдарынан бір топ адам қайтыс болған кезде (Чернобыль атом электр станциясындағы трагедия, "адмирал Нахимов" кемесінің өлімі, "Курск" атом сүңгуір қайығының өлімі, жойылу Украина Әуе қорғанысы күштерінің жаттығуы кезінде жолаушылар ұшағы). Өмірге қол сұғу-адамның әлеуметтік, физиологиялық және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан қылмыстық заңмен бірдей қорғалатын адамның басты құндылығы, бұл Қылмыс қоғам үшін айтарлықтай қауіп болып табылады. Абайсызда жасалған қылмыстардың, оның ішінде абайсызда өлім - жітімнің таралуының тұрақты тенденциясына (2017 ж. - 1513, 2018 ж. - 1674, 2019 ж. -1738, 2020 ж. - 1798), сондай-ақ

олардың кідірісінің жоғары пайызына ерекше назар аудару керек. Сондықтан абайсыз қылмыстардың, әсіресе адамның өліміне байланысты қауіпті бағаламауға болмайды [5; 79].

Абайсыз қылмыстарды қарау кезінде біз адам алдын-ала ойланбастан, абайсызда жасаған әрекеттермен бетпе-бет келеміз. Бұл жағдайда кінәнің түрі қасақана жасалған қылмыстар мен абайсызда жасалған негізгі айырмашылық болып табылады. ҚР ҚК-де бұл белгінің заңнамалық бекітілуі кісі өлтіру сияқты қылмысқа кінәнің нысаны туралы көпжылдық пікірталастың аяқталуына әкелді.

Шынында да, абайсызда өлім тек жеңіл - желпі немесе немқұрайлылықпен жасалуы мүмкін, ал қасақана өлтіру тек тікелей немесе жанама ниетпен жасалуы мүмкін. Іс - әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) екі жағдайда да қылмыстық заңмен қорғалатын қол сұғушылық объектісіне-адамның өміріне бағытталған. Екі жағдайда да қылмыстық нәтиже бірдей болғанымен және бұл адамның өмірінен айыру болса да, абайсызда адам іс-әрекеттің өзін немесе оны жүзеге асырудан сақтануды ғана біледі, бірақ оның әлеуметтік қауіпті сипатын көрмейді, өйткені бұл тек әлеуметтік қауіпті салдарлар (қылмыстық жеңілдік) немесе интеллектуалды және ерікті сәттер ретінде көрінеді теріс (қылмыстық немқұрайлылық). Қасақана кісі өлтіру кезінде адам өлімнің басталуын алдын-ала біліп қана қоймай, оны қалайды немесе саналы түрде мойындайды. Осылайша, абайсызда өлімді жеке топқа бөлу қасақана және абайсыз қылмыстарды, қасақана және абайсызда өлтіруді саралау мәселесін ажыратудың заңдылығы болды.

Абайсызда өлім объектісі адамның өмірі болып табылады, ол адамның әлеуметтік, физиологиялық, криминологиялық және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан қылмыстық заңмен тең дәрежеде қорғалады. Адамның өмірі физиологиялық босанудың басынан бастап адамның табиғи өлімінің басталуына дейін, оның биологиялық өліміне дейін, жүректің тоқтап қалуынан кейін қан ағымы тоқтаған кезде, қайтымсыз процесс басталған кезде ми жасушаларын оттегімен қамтамасыз ету, яғни физиологиялық өлімнің басталуы. Өмірдің "шекараларын" белгілеу өте маңызды, өйткені клиникалық өлімнің жағдайы (жүректің тоқтап қалуы) адамның өлімін әлі көрсете алмайды, өйткені қазіргі ғылымда жүректің қалыпты жұмысын қалпына келтіруге, адамды өмірге қайтаруға мүмкіндік беретін құралдар бар [6; 48].

Объективті жағынан, абайсызда өлім-жітім әрекет ету арқылы да, әрекетсіздік арқылы да жасалуы мүмкін. Бұл жағдайда әрекет кінәлінің жәбірленушіге тікелей физикалық әсерінен де, басқа адамның өмірін заңсыз айыруға әкелген жанама психикалық әсер (мысалы, күтпеген қорқыныш) түрінде де көрінуі мүмкін. Өлім абайсызда, абайсызда немесе қылмыстық емес әрекеттерден де, қасақана қылмыстық әрекеттерден де туындауы мүмкін. Әрекет-бұл адамның әдеттегі рефлекторлық, инстинктивті дене қозғалысына дейін азаймайтын, бірақ саналы ерікті әрекеттерді, әрекеттерді, соның ішінде адамның санасына бағытталған процестерді қамтитын белсенді мінез-құлық. Көп жағдайда әрекет адамның өліміне әкеп соқтырған адамға, жануарларға немесе материалдық әлемдегі заттарға физикалық әсер ету түрінде көрінеді. Әрекетсіздік-бұл белгілі бір жолмен әрекет ету міндетін адамның әлеуметтік қауіпті және заңсыз, саналы және ерікті түрде орындамауы болып табылатын пассивті мінез-құлық түрі. Осылайша, мұндағы қылмыстың объективті жағы белгілі бір сақтық ережелерін бұзатын және нәтижесінде басқа адамға өлім әкелетін белгілі бір әрекетте немесе әрекетсіздікте көрінеді.

ҚР ҚК 104-бабының материалдық құрылымы бар, яғни бұл қылмыс үшін жауапкершілік баптың диспозициясында көрсетілген әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) және белгілі бір салдарлар өзара байланысты болған жағдайда ғана туындайды. Осыған байланысты А. А. Пионтковский былай деп жазды: "сот адамның іс-әрекетін айыпталушы жасаған әрекеттен туындаған жағдайларда ғана пайда болған әлеуметтік қауіпті салдардың себебі деп таниды". Бұл жағдайда жәбірленушінің қайтыс болуы кінәлі адамның іс-әрекетімен себепті байланысты болуы керек. Егер жасалған әрекеттің немесе әрекетсіздіктің нәтижесінде ҚР ҚК 104-бабының диспозициясында көзделген қоғамдық қауіпті салдарлар туындамаса, онда оның әрекетімен қылмыстың өзге құрамы қалыптаспаған жағдайда адам

қылмыстық жауаптылықта болмайды.

Объективті Тараптың факультативтік белгілері, атап айтқанда орын, уақыт, жағдай, құралдар мен құралдар, сондай-ақ қылмыс жасау тәсілі ҚР ҚК 104-бабының диспозициясына енгізілмеген. Осылайша, көрсетілген жағдайлар жазаны тағайындау кезінде ғана ескеріледі, өйткені олар жасалған қылмыстың қоғамдық қауіптілігінің сипаты мен дәрежесіне әсер етеді.

Бұл қылмыстың субъектісі он алты жасқа толған есі дұрыс адам болып табылады. Жеке тұлға ретінде Қазақстан Республикасының азаматтары, шетел азаматтары және азаматтығы жоқ адамдар жатады. ҚР ҚК қылмыстық жауапкершіліктің басталуын қылмыс жасаған адам есі дұрыс, яғни өз іс-әрекетінің сипатын білуге және оның салдарын болжауға қабілетті болған жағдайда ғана көздейді. Қылмыстық заңнамаға сәйкес арнайы субъект жауапкершілікке тартылады, яғни. жалпы белгілерден басқа қосымша ерекше белгілері мен қасиеттері бар адам (бұл жағдайда кәсіби міндеттері бар адам) [7; 67].

ҚР ҚК 104-бабында көзделген қылмыстың субъективті жағы қылмыстық жеңілдік (менмендік) немесе қылмыстық немқұрайлылық түріндегі абайсыз кінәмен сипатталады.

Адамның кінәсі әрқашан белгілі бір әлеуметтік қауіпті әрекеттерді (немесе әрекетсіздікті) жасауда көрінеді. Сонымен қатар, қылмыстың объективті белгілері оның субъективті белгілерімен бірлікте әрекет етеді. Жасалған іс-әрекетте адамның кінәсін анықтау қылмыстың құрамын көрсетуді білдіреді. Осы тұрғыдан алғанда, қылмыстың субъективті жағының анықтамасы адамның іс-әрекетіндегі қылмыстың құрамын бөлудің соңғы сәті болып табылады, демек, адамның кінәсі туралы мәселені шешуде. Қылмыстың субъективті жағының ерекшелігі-бұл қылмыстың орындалуынан бұрын ғана емес, қылмыстық мінез-құлықтың мотиві, ниеті, жоспары түрінде қалыптасады, сонымен бірге оны қылмыстық әрекеттердің басынан аяғына дейін сүйемелдейді, бұл жасалған әрекеттерге өзіндік бақылауды білдіреді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. ҚР Қылмыстық іс жүргізу құқығы, Алматы, 2019 ж.
2. Голубев В.В., Петуров А.М. Расследование деятельности преступных сообществ (организаций): первый опыт. // Следователь. 2018 год.
3. Криминалистика. Учебник для вузов./ Под ред. Яблокова Н.П. - М.: Издательство БЕК, 2005 год.
4. Гинзбург А.Я., Поврезнюк Г.И., Калинин А.В. Справочник следователя. 2004.
5. Винберг А.И., Шавер Б.М. криминалистика. – М.: Госюриздат. 2009 год.
6. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Криминалистика. Издательство Норма. Москва. 2011 год.
7. Седовой Т.А., Эксархопуло А.А. Криминалистика. Санкт – Петербург. 2016 год.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚҰҚЫҚТАНУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СРАВНИТЕЛЬНОГО ПРАВОВЕДЕНИЯ

THE CURRENT STATE AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF COMPARATIVE LAW

Аннотация. Салыстырмалы құқықтану-ғылыми-теориялық және практикалық және қолданбалы маңызы бар құқықтық ғылыми зерттеулердің кешенді бағыты. Бұл қазіргі дәуірдегі құқықтық дамудың негізгі тенденцияларын білудің ең барабар құралы.

Түйінді сөздер. Салыстырмалы құқықтану, салыстырмалы әдісғылыми-теориялық және практикалық ғылыми зерттеулер, құқықтық даму.

Аннотация. Сравнительное правоведение представляет собой комплексное направление юридических научных исследований, имеющее научно-теоретическое и практико-прикладное значение. Оно является наиболее адекватным инструментом познания основных тенденций правового развития в современную эпоху.

Ключевые слова. сравнительное правоведение, сравнительный метод, научно-теоретические и практические научные исследования, правовое развитие.

Annotation. Comparative jurisprudence is a complex area of legal scientific research, which has scientific, theoretical and practical-applied significance. It is the most adequate tool for understanding the main trends of legal development in the modern era.

Keywords. Comparative jurisprudence, comparative method, scientific-theoretical and practical scientific research, legal development.

Басқа заң ғылымдары сияқты, салыстырмалы құқықтану бірқатар дәстүрлі функцияларды орындайды, бірақ өзінің пәнінің ерекшеліктеріне қатысты өзгертілген, салыстырмалы құқықтану заң ғылымы ретіндегі функциялары – бұл қоғамда осы қоғамды прогрессивті қайта құру мақсатында орындалатын оның теориялық және практикалық мақсатының негізгі бағыттары.

Бұл мүмкіндіктерге мыналар жатады:

1. Когнитивті немесе онтологиялық (онтология - бұл ұғым). Бұл белгілі бір уақыт кезеңінде осы қауымдастықтардың өміріне үстемдік ететін белгілі бір мемлекеттердің билігіндегі әртүрлі елдердің тұрғындары қауымдастықтарының өмірлік құбылыстары мен процестерін білу және түсіндіру арқылы көрінеді

2. Эвристикалық (эвристика - шындықты табу өнері). Бұл әртүрлі адамзат қауымдастықтарының мемлекеттік-құқықтық өмірінің негізгі заңдылықтарын терең білуде (соның ішінде осы қауымдастықтарда әртүрлі құқықтық жүйелердің пайда болуы, жұмыс істеуі және дамуы) және осы жүйелердің даму тенденцияларын анықтауда, жаңа заңдылықтарды ашуда, мемлекет пен құқықтың дамуы туралы жаңа біліммен байытуда көрінеді. осы қауымдастықтардың әрқайсысында, жалпы адамзат қоғамында да солай,

3. Болжамдық. Бұл белгілі бір елдің тұрғындары қауымдастықтарының құқықтары мен мемлекетінің одан әрі дамуын олардың өмірінің дамуының объективті заңдылықтарын барабар көрсету негізінде алдын-ала болжауда ("болашаққа көзқарас") көрінеді,

4. Әдістемелік. Бұл функция тұжырымдамалық аппаратты қалыптастыруда, заң

ғылымының әртүрлі салаларының мамандарының құбылыстарды жіктеу мен бағалаудағы біркелкілікті қамтамасыз ететін әмбебап құқықтық тілді құруда көрінеді.

5. Идеологиялық-бұл жекелеген азаматтардың (оларға үстемдік ететін мемлекеттің субъектілері) және белгілі бір елдің бүкіл қоғамдастығының құқықтық санасына әсер ететін құқықты және әр түрлі типтегі мемлекеттерді одан әрі дамыту жолдары туралы іргелі идеяларды әзірлеуден тұрады (мысалы, Украинаның қазіргі мемлекетінің "демократиялық әлеуметтік" деп аталатын бұрыннан келе жатқан атышулы идеяны үздіксіз "құқықтық талқылауы" және құқықтық мемлекет").

6. Саяси. Бұл функция белгілі бір елдің халқына үстемдік ететін белгілі бір мемлекеттің саяси бағытын қалыптастыруға, сондай-ақ тұтастай алғанда қоғамның бүкіл саяси жүйесіне әсер етуде және оларды "ғылыми" деп атайтын нәрсені қамтамасыз етуде көрінеді (әдетте, дәл осы мемлекеттің билік кезеңінде немесе олардың "ғылыми емес" екендігінің дәлелі (бірақ, әдетте, тек осы мемлекет құлатылғаннан және ол белгілеген саяси режим өзгергеннен кейін).

7. Ғылыми-қолданбалы. Бұл функция басқа мемлекеттердің ұқсас қызметімен салыстыру негізінде мемлекеттік-құқықтық құрылыстың міндеттерін практикалық шешу (яғни, осы мемлекеттің күшін нығайту) үшін ұсыныстар әзірлеуден тұрады. Бұл функция осы мемлекеттің құқық қолдану органдары шығаратын заң жобалары мен басқа да нормативтік-құқықтық актілердің, шешімдердің жобаларын дайындауда көрінеді.

Салыстырмалы әдіс пен салыстырмалы құқықтанудың маңызды функцияларының бірі, осыған байланысты белгілі неміс компаративистері К.Цвейгерт пен Х. Кетц таным саласын кеңейту болып табылады. Егер авторлар заң ғылымы деп жазса, ұлттық заңдардың, құқықтық принциптер мен нормалардың түсіндірмесін ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік қатығыстардың алдын алу және реттеу модельдерін зерттеуді де түсінетін болса, онда салыстырмалы құқықтану әдіс ретінде де, пән ретінде де ұлттық тұйық заң ғылымына қарағанда типтік шешімдердің кең спектріне ие екендігі айқын болады. Және, ең алдымен, әлемнің құқықтық жүйелеріндегі шешімдер объективті қажеттілікке байланысты әр түрлі болғандықтан.

Салыстырмалы Заңтану, "шындық мектебі" сияқты, "шешімдер жиынтығын" кеңейтеді және байытады және сыни зерттеушіге берілген уақыт пен орын үшін оңтайлы шешім табуға мүмкіндік береді.

Салыстырмалы құқықтанудың дербес білім саласы ретіндегі басқа функцияларына және" олар құқықтық ғылымның проблемалары туралы өмірге әкелген халықаралық диалогқа " келетін болсақ, зерттеушілер бұл, ең алдымен, біздің планетамыздың әртүрлі қоғамдары мен мәдениеттеріне саналы түрде ену деп санайды.терең ұлттық алауашылықтардың жойылу процестерін ынталандыру және халықтар арасындағы өзара түсіністікті жақсарту.

Екіншіден, бұл дамушы елдердегі құқықтық реформалар үшін салыстырмалы құқықтық зерттеулердің ерекше пайдалылығы. Үшіншіден, бұл ұлттық шектеулі "догматикалық пікірталасты" еңсеру және ұлттық құқықты одан әрі дамыту мақсатында "өз тәртібін үнемі сынаудың салыстырмалы-құқықтық зерттеулері арқылы" ынталандырудың бір түрі.

Салыстырмалы құқықтанудың мақсаты-құқықтың дамуындағы жаңа заңдылықтарды анықтау және құқықтық теория мен құқықтық құрылыстың жалпы дамуын ынталандыру үшін осы заңдылықтарды қолдану мақсатында әртүрлі мемлекеттердің заңдары мен құқықтық жүйелерін зерттеу.

Мақсаттарды бірнеше негізгі мақсаттарға дейін қысқартуға болады:

- танымдық (әртүрлі мемлекеттердегі құқықтық құбылыстарды терең және ауқымды зерттеу);
- ақпараттық (шетелдік құқықтың сапалы сәттері туралы нақты мәліметтер алу және оларды отандық заң практикасында пайдалану);
- аналитикалық (шетелдік құқық жүйелеріндегі құқықтық құбылыстардың

бастауларын анықтау және олардың даму тенденцияларын анықтау);

- интегративті (құқықтық жүйелерді үйлестіру және жақындастыру тәсілдерін дамытудағы нақты бағдар);
- сыни (шетелдік құқықтың жекелеген институттарын сындарлы талдау және оны Ресей құқығының ұқсас институттарымен салыстыру);
- үгіт-насихат (елдің құқықтық жүйесінің маңыздылығы туралы хабарлау).
- Осылайша, салыстырмалы құқықтану-бұл барлық басқа салалармен үйлесімді түрде өзара байланысты барлық заң ғылымының (Құқықтану) тұтас саласы.

Қазіргі жағдайы және даму перспективалары.

Қазіргі салыстырмалы құқықтану мәселелерінің теориялық дамуы дәл қазір ерекше маңызға ие. "Мемлекет және құқық", "құқықтану", "құқық және экономика", "Мәскеу халықаралық құқық журналы" және т.б. журналдарда жарияланған заңгер-ғалымдардың бірқатар мақалаларында заңнаманың жекелеген салаларына, кіші салаларына, құқықтық институттарға қатысты салыстырмалы-құқықтық талдаудың кең материалдары ұсынылған. Бірақ олар әрқашан салыстырудың дұрыстығына, ықтимал "қарыз алуды"бағалаудың дәлдігіне ие бола бермейді. Пассивті ақпараттылық кейде шынайы аналитикаға әкеледі. Жекелеген салыстырулар жалпы әлеуметтік, мемлекеттік контекстен және тұтастай алғанда құқықтық жүйелерден тыс жүргізіледі. Жоғарыда айтылғандар салыстырмалы құқықтанудың жалпы мәселелеріне қызығушылықтың артуын түсіндіреді. Осыған байланысты бірқатар пайдалы ғылыми әзірлемелерді атап өтеміз. Олардың бірі, сөзсіз, А.Х. Саидовтың "әлемнің салыстырмалы құқықтану және құқықтық географиясы"кітабы. Онда роман-германдық және басқа да құқықтық отбасыларға талдау жасалады, құқықтық отбасылар мен құқықтық жүйелердің дамуында жалпы және ерекше көрінеді. Шынында да, белгілі бір құқықтық жүйелер элементтерінің өзара енуі айтарлықтай байқалатын және күшейетін тенденцияға айналуда [1; 34]. Бірақ бұл құқықтық массивтерді саралау, олардың бүршіктенуі және тәуелсіз өмір сүру жолдарын жаба алмайды. Сондықтан құқықтық дамудың жалпы заңдылықтарын іздеуді Қазіргі әлемдегі құқықтық әртүрлілікті Мұқият бағалаумен ұштастырған жөн.

Ф.М. Решетниковтың "әлем елдерінің құқықтық жүйелері"анықтамалық кітабы пайдалы. Онда шет мемлекеттердің, негізінен Батыс Еуропаның құқықтық жүйелері туралы 24 эссе бар. Әрбір эсседе мемлекеттік жүйенің қысқаша сипаттамасы құқықтық жүйені, құқық көздерін және жеке құқық салаларын (азаматтық, сауда, отбасылық және т.б.) және қылмыстық құқықты талдауға арналған. Мемлекеттердің сот жүйелері қаралды. Жалпы, кітапта оқырмандарға ұлттық заңнаманы өз бетінше зерттеуге және салыстыруға мүмкіндік беретін шоғырланған нормативтік материал бар [2; 45].

Құқық және мемлекет теориясы бойынша кейбір оқулықтарда қазіргі заманның негізгі құқықтық жүйелеріне арналған тараулар ерекшеленеді [3; 79]. Бірақ олар оларды салыстырудан гөрі әртүрлі ұлттық жүйелерге сипаттама береді. Дамудың жалпы және ерекше тенденциялары толық анықталмаған. Ұлттық заңнамаларды, оның ішінде мемлекетаралық бірлестіктер мен халықаралық ұйымдар нормаларының өсіп келе жатқан ықпалымен жақындастырудың құқықтық тетігі шетте қалып отыр.

В. Н.Синюковтың "Ресей құқықтық жүйесі" кітабының "Ресейдің құқықтық жүйесі және әлем халықтарының құқықтық отбасылары"ІІІ тарауы шамамен сол жоспарда жазылған. Онда автордың пікірінше қалыптасып келе жатқан Славян құқықтық отбасының сипаттамасы назар аударады. Мәселелердің кең ауқымы ХІ тарауда "салыстырмалы құқықтану: қазіргі жағдайы және даму тенденциялары" монографиясы "Ресей заңнамасы: мәселелері мен болашағы". Мүше мемлекеттердің заңнамаларын үйлестіру үшін ТМД және ЕО актілерінің рөлі көрсетілген.

Неміс заңгерлері Цвейгерт К. мен Кетц Х. "жеке құқық саласындағы салыстырмалы құқықтануға кіріспе" кітабы назар аударады [4; 11]. Авторлардың салыстырмалы құқықтану теориясы мен әдіснамасына назар аударуы оны көптеген заңгерлер, аспиранттар мен студенттер үшін пайдалы етеді. Зияткерлік қызметтің объектісі ретінде құқықты зерттеуде

салыстырмалы әдісті қолдануды салыстырмалы құқық деп түсініп, авторлар салыстырмалы жеке құқық туралы бұрын айтылған пікірді барлық салыстырмалы құқықтың квинтэссенциясы ретінде бөліседі. Осыған қарамастан, функциялар мен мақсаттар, салыстырмалы құқық әдістері, макро және микро деңгейлердегі салыстырулар туралы бастапқы ұстанымдар салыстырмалы құқықты халықаралық жеке және қоғамдық құқықпен, құқық тарихымен және әлеуметтануымен салыстыруға кедергі келтірмейді.

Жеке құқықтық отбасыларға деген дәстүрлі көзқарастан басқа, авторлар оларды жіктеудің басқа критерийін, атап айтқанда "құқықтық стильді" беруге тырысты. Бұл құқықтық жүйенің тарихи шығу тегі мен дамуын, құқық көздерін, басым доктриналарды, идеологиялық факторларды қамтитын кешенді ұғым.

Сонымен, қорытындылай келе, салыстырмалы құқықтанудың дамуы мен өмір сүруіне үлкен перспективалары бар екенін атап өтуге болады. Бұл ғылымның даму перспективаларына келетін болсақ олар келесі бағыттарға өтеді:

1. Пәнді практикалық қолдану аясын кеңейту, заң ғылымындағы рөлдің артуы.
2. Пәннің ішіндегі әр түрлі бағыттарға саралау.
3. Зерттеушілердің қызығушылығын арттыру.
4. Басқа пәндермен байланысты кеңейту, әдістеме мен құралдарды дамыту.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1 Саибов А. Х. Указ. соч.
- 2 Решетников Ф. М. Правовые системы стран мира. М., 1993
- 3 Общая теория права. М., 1995. С. 341—373;
- 4 Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. Т. I. М., 1995. С. 8—11.

ӘОЖ 340.5

Какимов Куандык Кенесарыевич

«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының

1 курстың магистранты

Ғылыми жетекшісі:

з.ғ.к., доцент **Карипова А.И.**

САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚҰҚЫҚТАНУ ҒЫЛЫМ РЕТІНДЕ

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ПРАВОВЕДЕНИЕ КАК НАУКА

COMPARATIVE LAW AS A SCIENCE

Аннотация. Бүгінгі таңда салыстырмалы құқықтану бұрынғыға қарағанда әлдеқайда сараланған және тереңірек, әлемнің құқықтық картасында болып жатқан күрделі процестерді түсінеді. Сонымен қатар, қазіргі заманғы құқықтық салыстырудың құрылымы күрделі және оны оқшаулауға болады, атап айтқанда, оның өзіндік тұжырымдамалық-тұжырымдамалық өзегі, зерттелетін объектінің нақты тарихи ерекшеліктерін және оның жетекші өкілдерінің жеке бастамалары мен танымдық көзқарастарын білдіретін мағынасы.

Түйінді сөздер. Салыстырмалы құқықтану, қазіргі құқықтық салыстыру, ұлттық құқық, заң техникасы, құқықтық жүйе.

Аннотация. Сегодня сравнительное правоведение гораздо дифференцированнее и глубже, нежели раньше, осмысливает сложные процессы, происходящие на правовой карте мира. Кроме того, структура современной юридической компаративистики сложна, и в ней можно вычленить, в частности, своеобразное концептуально-понятийное ее ядро, значение, выражающее преимущественно конкретно-исторические особенности изучаемого объекта и

личные инициативы и познавательные установки ведущих ее представителей.

Ключевые слова. Сравнительное правоведение, современное правовое сравнение, национальное право, юридическая техника, правовая система.

Annotation. Today, comparative jurisprudence is much more differentiated and deeper than before, comprehends the complex processes taking place on the legal map of the world. In addition, the structure of modern legal comparative studies is complex, and in it it is possible to isolate, in particular, its peculiar conceptual and conceptual core, the meaning expressing mainly the concrete historical features of the object under study and the personal initiatives and cognitive attitudes of its leading representatives.

Keywords. Comparative jurisprudence, modern legal comparison, national law, legal technique, legal system.

Ғылым-адам қызметінің саласы, оның қызметі шындық туралы объективті білімді дамыту және теориялық жүйелеу болып табылады. Ғылым ұғымы жаңа білім алу қызметін де, осы қызметтің нәтижесін де қамтиды-осы уақытқа дейін алынған ғылыми білімнің жиынтығы, әлемнің ғылыми бейнесін қалыптастырады.

Ю. А. Тихомиров салыстырмалы құқықтанудың тәуелсіз заң ғылымы ретінде қалыптасуының төрт кезеңін анықтайды. Біріншісі-әртүрлі құқықтық құрылымдарды салыстырудың жеке әрекеттері, екіншісі-заңнаманың жекелеген салаларын салыстырудың тарихи-танымдық әдістерін қолдану, үшіншісі-көптеген мәселелер бойынша құқықтық жүйелерді зерттеуде салыстырмалы-құқықтық әдісті қолдану, ал төртіншісі - салыстырмалы құқықтану теориясын тұжырымдау [1; 30].

В. с. Нерсисянц Құқықтану жүйесіндегі салыстырмалы құқықтанудың орны туралы айта отырып, салыстырмалы құқықтанудың жалпы теориялық негіздерін әзірлеудің шұғыл қажеттілігін атап көрсетеді.

Осылайша, салыстырмалы талдауды қолданудың бір реттік, салалық жағдайлары құқықтық ғылым мен практика жауап күтетін жалпы сұранысқа айналды деп айтуға болады. Басқаша айтқанда, салыстырмалы құқықтану бойынша негізгі, жүйелік білімге қажеттілік қалыптасып үлгерді.

Бір ғылым басқалардан ерекшеленетін ғылым ұғымының негізгі категориялары оның пәні мен объектісі болып табылады.

Ғылым объектісі - бұл (сол эмпирикалық нақты құбылыстар), ол әлі де танымдық құралдар мен әдістердің көмегімен ғылыми зерттеуге жатады, ал ғылым пәні – зерттелген объект, ол туралы ғылыми танымнан кейін білетініміз.

Тилле А.А., Швеков г. в. салыстырмалы құқықтануды автономды ғылымның мәртебесін мойындай отырып, оны құқықтық әдіснаманың бір бөлігін құрайтын әдіснамалық ғылым деп санайды [2; 8]. Олар салыстырмалы құқықтануға қатысты жасаған, салыстырмалы әдіс, ғылым және әдістеме сияқты ұғымдарды зерттеу мүлдем қисынды және дәл болып көрінеді.

Шын мәнінде, салыстырмалы құқықтану ғылымының әдіснамалық сипатын Дәуіт те ұстанды, оны құқықтық жүйелерді зерттеу әдісі деп санады [3; 19].

Әдістеме ("әдіс" и... "логия"), құрылым, логикалық ұйымдастыру, қызмет әдістері мен құралдары туралы ілім. Әдістеме осы кең мағынада кез-келген іс-әрекеттің қажетті компонентін құрайды, өйткені соңғысы хабардарлық, оқыту және рационализация тақырыбына айналады.

Салыстырмалы құқықтану ғылымының объектісі салыстырмалы құқықтық зерттеулердің әдістері мен операцияларының жиынтығы болып табылады. Сонымен қатар, бұл салыстырмалы құқықтық зерттеулердің объектілері, бұл заң ғылымының саласы туралы – мемлекет пен жалпы құқықты зерттейтінін ескере отырып, кез - келген салыстырмалы Мемлекеттік-құқықтық құбылыстар болып табылады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, салыстырмалы құқықтану ғылымының ең дәл анықтамасы келесідей болып көрінеді – бұл кез – келген салыстырмалы Мемлекеттік-

құқықтық құбылыстарды салыстырмалы зерттеудің құрылымы, ұйымдастырылуы және әдістері туралы заң ғылымы.

Мұндағы құрылым мен ұйым салыстырмалы зерттеулердің субъектілерінің, объектілерінің, мақсаттары мен міндеттерінің мәселелерін білдіреді.

Әдістер бойынша - нақты құралдар мен әдістер, салыстырмалы зерттеу объектілерін салыстыру критерийлері, шетелдік құқықтық жүйелерді қабылдау әдістері.

Әдіснамалық ғылым ретінде салыстырмалы құқықтану туралы бұл түсінік оның заң ғылымдары жүйесіндегі орнын толық ашады. Олар үшін салалық ғылымдар (мысалы, Азаматтық құқық, қаржылық құқық және т.б.), "салыстырмалы құқықтану теориялық және әдіснамалық негіз ретінде қызмет етеді" [4; 31].

Өздеріңіз білетіндей, ғылым пәні оның алдында тұрған міндеттер мен мақсаттар арқылы да анықталады.

Осыған байланысты, біздің ойымызша, нақты салыстырмалы-құқықтық зерттеулер салыстырмалы құқықтану ғылымының міндеттерінен асып түсетінін атап өту маңызды болып көрінеді-бұл жекелеген салалық пәндердің дело.

Салыстырмалы құқықтану арқылы нақты салыстырмалы зерттеулер мен олардың нәтижелері кез-келген ғылым сияқты зерттелетіні анық практикалық іс-шаралар, оның тақырыбына кіретін жалпы тұжырымдар мен ұғымдарды қалыптастыру мақсатында.

Шынында да, Францияның Азаматтық кодексімен реттелетін сатып алу-сату шартын және Ресей заңнамасымен реттелетін сатып алу – сату шартын салыстырмалы зерттеу ғылым пәні шеңберінде шешілетін салыстырмалы құқықтану міндеттерінің шеңберіне кіретінін елестету қиын.

Мемлекеттердің құқықтық жүйелерін салыстырмалы зерттеу және оларды жіктеу, осы зерттеулердің нәтижесі ретінде, салыстырмалы құқықтану міндеттеріне енгізілген, іс жүзінде нақты салалық салыстырмалы зерттеулер жүргізу кезінде, салыстырмалы объектілерді, қолданылатын құралдар мен әдістердің көлемін таңдауда және т. б. бағдарлау (бағыттау) сияқты әдіснамалық сипатта болады.

Салыстырмалы құқықтанудың мемлекет және құқық теориясымен байланысына келетін болсақ, біздің ойымызша, бұл ғылыми пәндер, мысалы, мемлекет және құқық теориясының мемлекет және құқық тарихымен, шет елдердің конституциялық құқығымен және т. б., сонымен бірге, осы пәндердің көлемі және нақтылау пәндер оларды заң ғылымының автономды пәндері деп санауға толық негіз береді.

Мәселен, мысалы, құқық және мемлекет теориясы-бұл құқықтың, құқықтық сананың және жалпы мемлекеттің пайда болу, даму және қызмет ету заңдылықтары, құқық пен мемлекеттің түрлері, атап айтқанда олардың таптық-саяси және жалпыадамзаттық мәні, мазмұны, формалары, функциялары мен түпкі тағдырлары туралы Әлеуметтік ғылым [5; 38]. Мемлекет пен құқық теориясы өз пәні бойынша құқықтанудың басқа (барлық) салаларын "қамтитынын" байқау қиын емес, сонымен бірге "жалпы құқық теориясы үшін абстракцияның басқа, жоғары өлшемі, "нормативтік шоғырлану" маңызды, егер жалпы және ерекше қатынастарда осы жұптағы бірінші элемент басым болса " [6; 31].

Сондай – ақ, салыстырмалы құқықтану, барлық заң ғылымдары сияқты, жалпы зерттеу объектісі-құқық пен мемлекет бар, оларды салыстырмалы зерттеулердің құрылымы, ұйымдастырылуы және әдістері туралы ұғымдардың қалыптасуына байланысты зерттейтіндігінде нақтыланған.

Мәселен, мысалы, нормалар, салалар, институттар-салыстырмалы құқықтық зерттеулердің тікелей объектілері, сонымен қатар салыстырмалы құқықтану ғылымының зерттеу объектілері болып табылады, алайда мемлекет және құқық теориясының ғылымынан немесе салалық ғылымдардан айырмашылығы, салыстырмалы құқықтану олар туралы ұғымды қалыптастырмайды, бірақ оларды, атап айтқанда, салыстырмалы түрде зерттейді (салыстырулар) бір-бірімен.

Сонымен, Болгар заңгері Живко Сталев әртүрлі құқықтық жүйелерге қатысты институттарды, олардың салыстыруы негізделгендіктен, бір-бірімен салыстыруға болатын

нормаларды табуға болатын критерийді табу маңызды деп санады.

Золтан Питери құқықты салыстыру кезеңдерін бөліп көрсете отырып, "салыстыруды белгілеуді, басқаша айтқанда, зерттелетін құбылыстар арасында іс жүзінде салыстыруға мүмкіндік беретін салыстыру критерийін (tertium comparationis) таңдауды" бірінші орынға қояды [7; 81].

Осылайша, салыстырмалы құқықтану ғылымының әдіснамалық сипаты танылған жағдайда ғана оның пәнін, объектісін және құқықтану жүйесіндегі орнын анықтаумен айқындық пайда болады.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1 Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения. М., 1996. С.30
- 2 Тиле А.А., Швеков Г.В. Сравнительный метод в юридических дисциплинах. М., 1978. С. 18
- 3 Давид Р. Сравнительное право // Очерки сравнительного права / Отв. ред. В.А.Туманов. М., 1981. С. 19
- 4 Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения. М., 1996. С. 31
- 5 Проблемы теории государства и права: Учебник / Под ред. С.С. Алексеева. - М.: Юрид. лит., 1987.
- 6 Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения. М., 1996. С. 31
- 7 Питери З. Задачи и методы сравнительного правоведения / /Сравнительное правоведение: Сб. статей / Отв. ред. В.А.Туманов. М., 2003. С. .81.

УДК 343

Суюмагамбетов Данияр
студент группы ЮП 19-2
кафедры Национального и международного права
Научный руководитель
доцент, доктор PhD **Каженова А.С.**

НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ИНСТИТУТА СЕМЬИ И БРАКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОТБАСЫ ЖӘНЕ НЕКЕ ИНСТИТУТЫНЫҢ КЕЙБІР ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

SOME LEGAL ASPECTS OF THE INSTITUTION OF FAMILY AND MARRIAGE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Аннотация. В данной статье нами исследованы основы и правовые аспекты семейного права Республики Казахстан. Рассмотрено современное состояние действующего законодательства, регулирующего отношения, связанные с укреплением института семьи. Выделяются проблемы, влияющие на укрепление семьи, и определяются пути выхода из сложившейся ситуации.

Ключевые слова. Семья, брак, право, семейное право, институт семьи, законодательство.

Аннотация. Бұл мақалада біз Қазақстан Республикасының отбасылық құқығының негіздері мен құқықтық аспектілерін зерттедік. Отбасы институтын нығайтуға байланысты қатынастарды реттейтін қолданыстағы заңнаманың қазіргі жағдайы қарастырылады. Отбасын нығайтуға әсер ететін проблемалар бөлініп, жағдайдан шығу жолдары анықталады.

Түйінді сөздер. Отбасы, неке, заң, Отбасы құқығы, отбасы институты, заңнама.

Annotation. In this article, we have studied the basics and legal aspects of family law of the Republic of Kazakhstan. The current state of the current legislation regulating relations related to

the strengthening of the institution of the family is considered. The problems affecting the strengthening of the family are highlighted, and ways out of the current situation are determined.

Keywords. Family, marriage, law, family law, family institution, legislation.

Первостепенными являются нормы Конституции РК о защите материнства, отцовства и детства, а также брака и семьи государством; о естественном праве и обязанности родителей по заботе и воспитанию детей; о обязанности совершеннолетних и трудоспособных детей заботиться о своих нетрудоспособных родителях. Именно они легли в основу главных направлений семейной политики государства и закреплены законодательно. В Кодексе РК «О браке (супружестве) и семье» чётко сформулированы основные начала, принципы и цели правового регулирования семейных отношений. Они связаны с положениями Конституции Республики Казахстан. Основываясь на вышесказанном, основной целью правового регулирования семейных отношений следует считать построение семейных отношений на чувствах взаимной любви и уважения, ответственности и взаимопомощи перед всеми членами семьи. Она определяется как основная идея Кодекса РК «О браке (супружестве) и семье», проходящая через все институты семейного права. [1,4]

В Республике Казахстан являются основополагающими принципами семейного законодательства: единобрачие; добровольность; признание брака, заключенного только в органах РАГС; равенство супругов в семье; разрешение внутрисемейных вопросов по взаимному согласию и другие. [4]

При этом следует отметить, что семейное законодательство Казахстана не ограничивается нормами данного Кодекса о браке, а содержит к тому же целый ряд нормативно-правовых актов, среди которых наиболее значимыми считаются следующие законы:

- Закон РК «О правах ребенка» [6];
- Закон РК «О детских деревнях семейного типа и домах юношества» [7];
- Закон РК «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности» [8];
- Указ «О порядке решения вопросов, связанных с написанием фамилий и отчеств лиц казахской национальности» [9];

Важно отметить, что вопросы семейного права определены и нормами гражданского законодательства, при этом в Кодексе РК «О браке (супружестве) и семье» и в Гражданском кодексе РК строго установлены пределы, которые распространяются на семейно-брачные отношения, в части гражданского законодательства. [2,3,4]

К тому же Казахстан является полноценным участником мирового сообщества, и в части семейного права признает приоритет международного права, исходя из чего отечественный законодатель должен стремиться в процессе нормотворчества о регулировании семейных отношений обеспечить соответствие национального семейного законодательства общепризнанным принципам и нормам международного права. Анализ источников действующего семейного права Республики Казахстан показал, что ратифицировано нашей страной большое количество международных договоров, которые регулируют семейные и брачные отношения, а правовые нормы национального законодательства в области семьи и брака уже приведены в соответствие с нормами международных договоров. Ратифицированы: Конвенция о правах ребенка (8 июня 1994 года); Гагская Конвенция о защите детей и сотрудничестве в отношении иностранного усыновления (12 марта 2010). Республика Казахстан присоединилась к Конвенции о гражданстве замужней женщины; Конвенции о взыскании за границей алиментов; Конвенции о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам и др. [10]

Социальные и экономические изменения в стране в последние десятилетия негативно отразились на институте семьи. В настоящее время молодые люди не спешат создавать свои семьи, брать на себя ответственность. Брак перестал быть пожизненным; нормой жизни

стали разводы, неполные семьи, матери- и отцы-одиночки. Исследователи, занимающиеся проблемами семьи, единодушны в том, что семья в настоящий период переживает кризис. Он обусловлен социальными изменениями, которые переживает общество, и семья как «ячейка» общества впитывает противоречия, которые ему присущи. Как преодолеть этот кризис, выйти из депрессивного состояния и создать здоровое, целеустремленное общество вопрос, который должен волновать всех неравнодушных граждан нашей страны. Создание крепкой семьи залог успеха любого государства, желающего преодолеть не только экономический и социальный, но и морально-нравственный кризис. Государство должно разрабатывать и проводить политику, направленную на создание условий для укрепления института семьи. Перед государством и обществом встает вопрос формирования здорового общества и крепкой семьи. [11]

К факторам, влияющим на развитие института семьи, можно отнести:

1. Наличие жилья. Проблема приобретения жилья в Казахстане остается напряженной. Государство предприняло попытки снятия напряжения в этой сфере многочисленными программами жилищного строительства, однако проблемы в этом секторе экономики остались, и эти проблемы необходимо решать незамедлительно. Решая жилищную проблему для семей с небольшим доходом, необходимо в рамках данной программы дополнительно запланировать строительство социального жилья в виде домов комнатного типа с отдельным санузлом и местом для плиты. Строительство таких домов позволит, на наш взгляд, и Казахстану решить ряд проблем: снять напряженность на рынке; решить проблему дешевого арендного жилья; пополнить бюджет региона; сформировать фонд рынка труда для производств, создаваемых по государственной программе. Более того, общежития семейного типа способны конкурировать на рынке арендного жилья с частными физическими лицами, которые в большинстве случаев не являются частными предпринимателями и не платят налог с этого вида деятельности.

2. Доступность детских учреждений, детских садов с полным содержанием. Дефицит детских дошкольных учреждений сохраняется по нескольким причинам, и первая это недостаточность внимания со стороны государства, так как решение данной государственной проблемы передано «в руки» частного бизнеса. Последствием такого отношения становится недоступность частных детских дошкольных организаций ввиду дороговизны. Для решения этой проблемы срочно необходимо пересмотреть государственную программу по развитию сети дошкольных учреждений, сместив акцент на государственный заказ, который обеспечил бы максимум мест в дошкольных учреждениях. Требуется также предусмотреть механизм возврата зданий детских садов по остаточной стоимости.

3. Социальные льготы семьям. Согласно статье 8 Закона Республики Казахстан «О государственных пособиях семьям, имеющим детей», пособие по уходу назначается со дня рождения ребенка по достижении им возраста одного года. Нами предлагается увеличить срок выплаты до трёх лет. Это способствует увеличению у матерей свободного времени на ребенка, а также позволило бы повысить рождаемость. Кроме того, следует предусмотреть льготы полным семьям. Именно наличие в семье отца и матери положительно сказывается на психическом здоровье ребенка, а это является основой для здорового общества.

4. Создание в обществе атмосферы приоритета семьи, семейных ценностей. Для этого необходимо принять государственную программу, нацеленную на культивирование семейных ценностей посредством СМИ, проводить профилактические беседы с молодежью, особенно активного возраста вступления в брак (24-29 лет), с целью просвещения и пропаганды здоровых семейных отношений, воспитанию ребенка в полной и счастливой семье, а также повышения нравственности и приобщения к традиционным семейным ценностям. Кроме того, важно распространять материалы, формирующие духовно-нравственные традиции, культурные ценности. В этих целях необходимо финансировать создание фильмов, предназначенных для семейного просмотра, и определить часы их показа в период, наиболее подходящий для просмотра ее семьей. [11]

Вывод: На современном этапе развития Казахстану как полиэтническому и многоконфессиональному государству, в котором признаются принципы и ценности духовно-нравственных традиций других национальностей, важно определить принципы и подходы семейной политики. Наш подход предполагает создание государством условий для расширения возможностей самостоятельного развития семьи и преодоления семьей трудных жизненных ситуаций. При этом, важно сохранение положительных семейных традиций и нравственно-духовных ценностей, характеризующих этнокультурную идентичность. Полагаем, что в настоящее время семья способна противостоять надвигающимся кризисным явлениям в геополитическом и экономическом пространстве, а государство должно приложить максимум стараний для усиления института семьи и воплощения в жизнь взвешенную семейную государственную политику как в центре, так и на местах.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан от 30.08.95;
2. Гражданский кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года № 268-ХІІІ;
3. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409;
4. Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» от 26 декабря 2011 года № 518-ІV;
5. Закон Республики Казахстан «О гражданстве» от 20 декабря 1991 года 1017-ХІІ;
6. Закон Республики Казахстан «О правах ребенка» от 8 августа 2002 года N 345;
7. Закон Республики Казахстан «О детских деревнях семейного типа и домах юношества» от 13 декабря 2000 года N 113-ІІ;
8. Закон Республики Казахстан «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности» от 9 июля 2004 года N 591;
9. Указ Президента Республики Казахстан «О порядке решения вопросов, связанных с написанием фамилий и отчеств лиц казахской национальности» от 2 апреля 1996 г. N 2923;
10. Основы семейного права в Казахстане и возможности его развития / Г. М. Жуматова, У. С. Жумаханова, Д. А. Елеукина. / Молодой ученый. — 2018. — № 33 (219). — С. 98-101.
11. Проблемы развития института семьи в Республике Казахстан / С.С. Каржаубаев, Т.Т. Турсынова.

ЖАСТАР - АЗАМАТТЫҚ ХАЛЫҚТЫҢ ЕРЕКШЕ ӘЛЕУМЕТТІК- ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ КАТЕГОРИЯСЫ РЕТІНДЕ

МОЛОДЕЖЬ - КАК ОСОБАЯ СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ ГРАЖДАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ О ПОНЯТИИ СОУЧАСТИЯ В ПРЕСТУПЛЕНИИ

YOUTH - AS A SPECIAL SOCIO-DEMOGRAPHIC CATEGORY OF THE CIVILIAN POPULATION

Аннотация. Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтар адамдардың тиісті контингентінің психофизиологиялық, демографиялық және әлеуметтік сипаттамаларының, осы жас тобы мүшелерінің өмір сүру жағдайларының, жеке тұлғаға және оның қалыптасу жағдайларына әсер ететін типтік жағымсыз және жағымды факторлардың ерекшеліктерін көрсетеді.

Түйінді сөздер. Кәмелетке толмағандар жасөспірімдер, жастар, қылмыстылық, қасақана қылмыс, қылмыстық жауапкершілік, қылмыстық заңнама.

Аннотация. Правонарушения в среде несовершеннолетних отражают особенности психофизиологической, демографической и социальной характеристик соответствующего контингента лиц, условий жизни членов этой возрастной группы, типичных негативных и позитивных факторов, оказывающих воздействие на личность и условия ее формирования.

Ключевые слова. Несовершеннолетние подростки, молодежь, преступность, умышленное преступление, уголовная ответственность, уголовное законодательство.

Annotation. Offenses among minors reflect the peculiarities of the psychophysiological, demographic and social characteristics of the corresponding contingent of persons, the living conditions of members of this age group, typical negative and positive factors that affect the personality and the conditions of its formation.

Keywords. Minors, youth, crime, intentional crime, criminal liability, criminal legislation.

Кәмелетке толмағандарды ерекше әлеуметтік топ ретінде бөлу және "кәмелетке толмаған" ұғымының пайда болуы әлеуметтік-тарихи себептерге байланысты. Кәмелетке толмағандардың қылмыс мәселелерін зерттеу кез-келген қоғамның болашағы ретінде ежелгі дәуірден бастау алады. Жастар мемлекеттің өзін-өзі дамытуы мен өміршеңдігінің негізі және негізгі шарты ретінде Плутархтың көптеген мәлімдемелерінде ұсынылған. Спартандық заң шығарушы Ликург "жастар туралы Заңның" прототипінің ғана емес, сонымен қатар жастарды еңбек қызметіне тартудың экономикалық тетіктері туралы сөз қозғаған жастар заңнамасының тұтас жиынтығының алғашқы авторы болды.

Дәстүрлі қоғамда өсу әлеуметтік проблемасыз болды, балалық шақтан ересек жасқа көшу процесі ауыртпалықсыз өтті. Тарихи процестің барысы мен бағыты қоғамның жас ұрпаққа деген көзқарасының өзгеруін алдын-ала анықтады, жастардың қоғам дамуының стратегиялық ресурсы ретінде идеясы біртіндеп қалыптасып, бекітілді. Бүгінгі таңда аксиологиялық тәсіл ең кең таралған, оның шеңберінде кәмелетке толмағандар аға буындар тарапынан әртүрлі әлеуметтену әсерлерінің пассивті объектісі ретінде емес, керісінше олардың субъективті басталуы мен өзіндік құндылығы тұрғысынан қарастырылады.

Осы саладағы заманауи зерттеулердің бірыңғай тұжырымдамалық негізін

қалыптастыру әрекеті Кәмелетке толмағандар туралы ерекше ғылым – в.Адамский, Л. Розенмайр, с. Мика, Б. Немеренко, Ф. Малер, к. Господинов, и. М. Ильинский, В. В. Павловский жасаған ювентология аясында жүзеге асырылады. Мұндай интегралды ғылымды дамытуға негіз жасөспірімдердің әмбебап әмбебап қасиеттері болып табылады. Соңғы и. М. Ильинскийге жасына байланысты нақты проблемалардың болуы (тәуелділік, Тәуелсіздік, өмірлік және кәсіби өзін-өзі анықтау қажеттілігі және т. б.); оның негізгі сипаттамалары мен даму заңдылықтарының табиғатының қосарлануы (биологиялық, сонымен қатар әлеуметтік, нақты тарихи шарттылық); жастардың әлеуметтенудің объектісі және субъектісі ретінде әрекет етуімен анықталатын әлеуметтік мәртебе, өзін-өзі сәйкестендіруге, өз мүдделерін өзін-өзі тануға, ұйымшылдықтың өсуіне қарай субъективтілікке ие болу; "жас" және "болашақ" ұғымдарының нақты тәжірибе мен саясаттың негізі ретінде тікелей байланысы [1, 17].

Кәмелетке толмағандарды кешенді зерттеу шеңберінде тұжырымдамалық-категориялық аппаратты анықтау проблемасына байланысты мәселелер өте өзекті болып қала береді. "Кәмелетке толмаған" ұғымының шекарасына қатысты ғылыми пікірталас әлі де жалғасуда. Биологиялық, демографиялық және әлеуметтік-экономикалық аспектілерді ескере отырып, кәмелетке толмағандардың төменгі шекарасы 13-14 жаста белгіленеді. Кәмелетке толмағандардың жоғарғы шекарасы әрекет қабілеттілігі кезеңінен бұрын болады және 18 жасқа жатады.

Кәмелетке толмағанның қазіргі анықтамалары қарастырылып отырған әлеуметтік құбылыстың маңызды және функционалды аспектілерін бір уақытта ашады. Жас ұрпақты белгілі бір субъективтілік өлшемі мен даму әлеуеті бар үлкен биоәлеуметтік жас тобын білдіретін әлеуметтік-тарихи және әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде анықтауға болады, оны жүзеге асыру мүмкіндігі әлеуметтік шындықтың макро деңгейінің әлеуметтік дамуының нақты тарихи жағдайларына да, жеке мемлекеттің әлеуметтік құрылымының түріне де байланысты.

Ғасырдың басында жасөспірімдер проблемаларының шиеленісуі және әлеуметтік-демографиялық жағдайдың нашарлауы кәмелетке толмағандарға қатысты саясатты мемлекет қызметінің маңызды бағыттарының бірі ретінде тануға әкелді. Алайда, жастар саясатының құқықтық базасының қарама-қайшылығы мен бөлшектенуі, тиісті басқару құрылымдарының әлсіздігі мен үнемі өзгеруі, ресурстармен қамтамасыз етудің болмауы жастар саясатына және жалпы жас ұрпаққа теріс әсер етеді. Сонымен қатар, экономиканы терең реформалау жағдайында жастардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы, оның азаматтық және саяси бағыты елеулі аландаушылық туғызады. Нарыққа көшу, оның инфрақұрылымын құру, экономиканың әртүрлі секторларындағы жекешелендіру процестері жас мамандардың жалпы білім беру және кәсіптік даярлығының сапасы мен деңгейі, бір жағынан барлық буындардағы оқу орындары ұсынатын кәсіптер номенклатурасы, екінші жағынан қызметтің барлық деңгейлеріндегі әртүрлі меншік нысандарындағы кәсіпорындар мен мекемелердің кадрлық қажеттіліктері арасындағы айтарлықтай алшақтықты тудырды. Экономикадағы түбегейлі өзгерістер адам әлеуетін арттыруды, жастарды оқыту мен кәсіби даярлау сипатындағы өзгерістерді, өскелең ұрпақтың бойында қазіргі заманғы экономикалық ойлауды қалыптастыруды талап етеді [2, 82].

Бұл жасөспірімдер мен білім беру мәселелерін негізгі мемлекеттік мәселелердің қатарына қосты. Жастардың жұмыспен қамтылуы, олардың қоғамдық өндіріске қатысуының мотивациялық аспектісі саясаттану, әлеуметтану, экономикалық теория және басқару теориясының өзекті зерттеу нысандарының қатарына кірді. Мұндай кешенді тәсіл тенденцияларды анықтауға, зерттелетін мәселені терең түсінуге және оны шешудің жолдарын жасауға мүмкіндік береді.

"Кез – келген қоғамдағы жастар ауыртпалық ретінде емес, ең қымбат ресурс ретінде қабылдануы керек" - дәл осы сөздер БҰҰ Бас хатшысы Кофи Аннанның 2003 жылдың 12 тамызында өткен Халықаралық Жастар күніне арналған Жолдауында көрсетілген [3]. Жастар-әлеуметтік-демографиялық топ, жас ерекшеліктерінің жиынтығы, әлеуметтік

жағдайдың ерекшеліктері және осы және басқа әлеуметтік-психологиялық қасиеттерге байланысты [4, 478].

Кәмелетке толмағандар-қоғамның ең мобильді, бейімделгіш бөлігі. Ол қоғам мен мемлекеттегі саяси, экономикалық, әлеуметтік сипаттағы барлық маңызды жетістіктердің, қайта құрулар мен өзгерістердің негізгі қозғаушы күші болып табылады. Бұл жастар көбінесе қоғамдық дамудың жеделдеуін де, тежелуін де анықтайды, ал мемлекеттің жұмыс істеуінің күрделі, дағдарыстық жағдайларында олар тұлғааралық қатынастар деңгейінде көптеген өткір қақтығыстарды, сондай-ақ оларды шешудің қылмыстық тәсілдерін белсенді түрде шығарады.

Қазіргі жасөспірімдер кездесетін шындықтар өте өзгермелі. Оларға жастардың көзқарасы да өзгермелі. Жасөспірімдердің санасында әлі өзгермейтін жалғыз нәрсе-бұл нарықты фетишизациялау. Болашаққа келетін болсақ, көптеген жастар өздері таңдаған мамандыққа үміттенеді, бірақ олар жұмыссыздықтан қатты қорқады. Тұтастай алғанда, алдағы жұмысқа қатысты бағалаулар мен пікірлерде прагматикалық тәсіл басым. Көптеген ұлдар мен қыздар еңбек қызметінің әлеуметтік пайдалы, шығармашылық мәні маңызды болғанымен, табыс туралы ұмытпау керек деп санайды. Жұмыс іздеуде жасөспірімдер негізінен өздеріне сенуге бейім.

Сондықтан, жоғары білім алуға, шет тілін меңгеруге, бизнесте жұмыс істеу дағдыларын игеруге, нарықтық экономика жағдайында дұрыс ойлауға және әрекет етуге және құқықтық дайындыққа қол жеткізуге үлкен сенім артуға ұмтылады. Ең беделді мамандықтардың үштігіне, заңгерлік және экономикалық мамандықтармен қатар, жасөспірімдер менеджер мен кәсіпкердің мамандануын, ал жастардың бір бөлігі бандитизм мен рэккетті сенімді түрде қосады.

Жасөспірімдер билік пен қоғамның өздеріне деген көзқарасын немқұрайлы немесе ашық тұтынушылық деп бағалайды. Мүмкін, сондықтан да қазіргі жас ұрпақ өз әлемінде тұйықталды. Ол қиын және Қатыгез уақытта өмір сүрудің ішкі проблемаларына сіңіп кетеді.

Бүгінгі таңда жасөспірімдердің көпшілігі саяси емес ұйымдарда өз қызметін жүзеге асыруды жөн көреді. Мұндай ұйымдардың негізгі нысаны-жалпы мүдделер негізінде қалыптасатын" кездесулер "деп аталады: спорттық, музыкалық және т.б." кездесулер " мемлекет пен қоғамның ықпал ету аймағынан тыс (білім беру, мәдени, тәрбиелік) бола отырып, жастарды біріктіру формасына, оны әлеуметтендіру құралына айналады [5, 118].

Кәмелетке толмағандар ерекше әлеуметтік-демографиялық топ ретінде қоғамның ең серпінді бөлігі болып табылады және мемлекеттік және қоғамдық қатынастар жүйесіндегі ерекше рөлі мен орнымен сипатталады. Әдебиетте, кәмелетке толмағандарға қатысты әртүрлі құжаттарда "кәмелетке толмаған", "жастар" ұғымдарының, сондай-ақ олардың жас шекараларының әртүрлі анықтамалары бар. Жастар саясатын, әсіресе мемлекеттік саясатты жүзеге асыру үшін жас өте маңызды. Мемлекеттің назарында болатын жастардың саны жас шекараларына байланысты. Бұл үшін ұйымдастырушылық мүмкіндіктер, кадрлар және ең бастысы-қаржы қажет. Мемлекет жас ерекшеліктерін заңнамалық тұрғыдан белгілей отырып, кімді жас санатына қосатындығы, ғылыми ұсыныстармен қатар оның мүмкіндіктерін де ескеруі керек.

Жастарға қатысты дүниежүзілік іс-қимыл бағдарламасында 2000 жылға дейін және одан кейінгі кезең "жастар" терминінің статистикалық анықтамасынан басқа, бұл терминнің мағынасы әлем елдерінде айтарлықтай өзгертінін атап өтті. Жастардың анықтамасы өзгермелі саяси, экономикалық және әлеуметтік-мәдени жағдайларға байланысты үнемі өзгеріп отырады. Әлемнің барлық елдеріндегі жастар даму мақсаттары үшін де, әлеуметтік өзгерістердің, экономикалық дамудың және техникалық прогрестің негізгі бағыттаушылары үшін де негізгі адами ресурстар болып табылады. Олардың шығармашылық қиялы, идеалдары, құдіретті энергиясы мен түсінігі олар өмір сүретін қоғамның үздіксіз дамуы үшін маңызды. Сондықтан жастар саясаты мен бағдарламаларын барлық деңгейде әзірлеу және жүзеге асыру үшін жаңа ынталандыруды қамтамасыз етудің ерекше қажеттілігі сезіледі. Қазіргі әлеуметтік және экономикалық жағдайлар, сондай-ақ болашақ ұрпақтың әл-ауқаты

мен өмір сүру жағдайлары осы саясат шеңберінде проблемалардың қалай шешілетініне және жастардың әлеуетті мүмкіндіктері іске асырылатынына байланысты болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Зеленин А.А. Механизмы реализации молодежной политики Российской Федерации на региональном уровне: автореф. ... докт. полит. наук. – Нижний Новгород, 2009. – 52.
2. Зайцева Е.С. Приоритетные аспекты работы с молодежью в условиях современной России // Мат. междунар. науч.- прак. конф., 22–30 августа 2009. М., 2010. – С. 82-84.
3. Драгоценный ресурс // Казахстанская правда. 12 августа 2003.
4. Конь И.С. Молодежь // Большая советская энциклопедия. 3-е изд. — М., 1998. – Т. 16. – 512 с.
5. Каржаубаева Л.М. Формирование личности несовершеннолетнего преступника // Проблемы совершенствования законодательства и практика его применения: Мат. междунар. науч. - прак. конф. – Минск., 2005. – С.118-120.

ӘОЖ 347.155

Тлекова Тогжан Сериковна
«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының студенті
«Тұран-Астана» университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
з.ғ.м., аға оқытушы **Аккулов Р.Т.**

ҚҰҚЫҚ ҚАБІЛЕТТІЛІГІ ЖӘНЕ ӘРЕКЕТ ҚАБІЛЕТТІЛІГІ ҰҒЫМЫ

ПОНЯТИЕ ПРАВОСПОСОБНОСТИ И ДЕЕСПОСОБНОСТИ

THE CONCEPT OF LEGAL CAPACITY AND LEGAL CAPACITY

Аннотация. Мақалада азаматтық құқықтың субъектілері болып табылатын жеке тұлғалар мен заңды тұлғалардың әрекет қабілеттілігі және құқық қабілеттілігінің ұғымы, олар арасындағы айырмашылық және азаматтардың әрекет қабілеттілігінің түрлері қарастырылады.

Түйінді сөздер. Азамат, заң, жеке тұлға, заңды тұлға, құқық қабілеттілік, әрекет қабілеттілік, эмансипация, мұра, игілік, меншік, қатынас, құқықты шектеу, толық әрекет қабілеттілік.

Аннотация. В статье рассматриваются понятие дееспособности и правоспособности физических и юридических лиц, являющихся субъектами гражданского права, различие между ними и виды дееспособности граждан.

Ключевые слова. Гражданин, закон, физическое лицо, юридическое лицо, правоспособность, дееспособность, эмансипация, наследство, благо, собственность, отношения, ограничение права, полная дееспособность.

Annotation. The article discusses the concept of legal capacity and legal capacity of individuals and legal entities that are subjects of civil law, the difference between them and the types of legal capacity of citizens.

Keywords. Citizen, law, natural person, legal entity, legal capacity, legal capacity, emancipation, inheritance, benefit, property, relations, limitation of rights, full legal capacity.

Құқық қатынастарында қатысушылардың азаматтық құқықтары мен міндеттері болып, олар құқық қатынастарының объектілері деп аталады. Азаматтық кодекстің 1-бабында азаматтық заңдармен реттелетін қатынастардың қатысушылары азаматтар, заңды тұлғалар,

мемлекет, сондай-ақ әкімшілік-аумақтық бөліністер болып табылады деп атап көрсетілген [1].

Азаматтық құқық шеңберінде кәсіпкерлер үшін ерекше режим жасау Азаматтық кодекстің маңызды жаңалығы болып табылады. Кәсіпкерлік қызметпен заңды тұлғалар ғана емес, жекелеген азаматтар да айналыса алады. Атап айтқанда, Азаматтық кодекстің кейбір баптарында кәсіпкерлерге арналған арнаулы режим бар нормалар: міндеттемені мерзімінен бұрын орындау, қосылу шарты және басқалар келтірілген.

Азаматтық құқық – жеке және заңды тұлғалардың, мемлекеттің және әкімшілік-аумақтық бөліністерінің күнделікті өмірімен, іс әрекеттерімен ажырамас байланыстағы Қазақстан Республикасы құқығының бір саласы. Тауар-ақша, қатысушылардың теңдігіне негізделген мүліктік, мүлікпен байланысты жеке мүліктік емес қатынастар азаматтық құқықтың пәні болып табылады. Жеке мүліктік емес қатынастардың мәніне жатпайтындықтан, әрі басқа заңнамаларда қаралмағандықтан, мүліктен тыс, жеке мүліктік емес қатынастар азаматтық заңнамалармен реттеледі.

Азаматтық құқық реттейтін қоғамдық қатынастардың негізгі түрлерінің біріне, құқықтық нормалардың ықпалына ұшырайтын мүліктік қатынастар жатады. Материалдық игіліктермен (мүлікпен, жұмыспен, қызмет көрсетумен, ақшамен, бағалы қағаздармен және т.б. мүліктермен) байланысты қоғамдық қатынастар мүліктік қатынастар деп аталады. Мүліктік қатынастар мүлікке деген меншіктік қатынастардың негізінде туындайтындықтан, азаматтық заңнамалардың іс-әрекетіне бағынады. Осы тұрғыдан, мүліктік қатынастар дегеніміз мүлікті алу, иелену не басқа субъектілерге беру барысында, айырбас, сатып алу-сату немесе тауар-ақша қатынастары азаматтық құқықтық реттеудің негізгі объектісі болады.

Құқықтар мен міндеттер қашан да сол құқықтар мен міндеттердің қайсы бір субъектілеріне байланысты болады. Біз қайсыбір субъективтік құқық туралы айтқанымызда, бұл құқыққа әлде біреудің ие екендігін үнемі есте ұстаймыз.

Заң тілінде құқықтардың және міндеттердің иелерін «құқық субъектілері» деп немесе «тұлға» деп атайды. Тұлғаның заңдық тұрғыдан алғандағы ұғымы құқық қабілеттілік ұғымына сәйкес келеді. Құқық өкілеттігін алған құқық қабілетті атаулының бәрін тұлға деп атауға болады. Бірақ әртүрлі топтар мен түрлерге орай субъектілердің мазмұны біркелкі бола бермейді. Ал азаматтық құқық қабілеттілігі дегеніміз субъектілердің азаматтық құқыққа ие болып, міндетін орындау қабілеті деп түсіну керек.

Тұлғаның екі категориясы бар. Құқық субъектілері - ең алдымен адамдар (жеке тұлға). Әрбір адам - құқық субъектісі. Бірақ, құқықта субъектілердің басқа да категориясының бар екендігі мәлім. Бұл - ұжымдар, ұйымдар, кәсіпорындар және т.б. да құқық пен міндеттердің иелері болып табылады [2].

Жоғарыда айтылған екі категориялы құқық субъектілерін, яғни адамдар мен ұйымдарды бір-бірінен ажырату үшін заңгерлер бұларды жеке тұлғалар және заңды тұлғалар деп бөледі.

Азаматтық кодекстің 12-бабына сәйкес, *жеке тұлға дегеніміз* - Қазақстан Республикасының азаматтары, басқа мемлекеттердің азаматтары, сондай-ақ азаматтығы жоқ адамдар. Ал 33-бабына сәйкес, *заңды тұлға деп* мекемелерді, ұйымдарды, кәсіпорындарды және т.с.с. атайды.

Азаматтық алған адам сол мемлекеттің құқық субъектісі болады. Сондықтан да азаматтық заңда жеке тұлғалардың құқық қабілеттілігі туралы емес, азаматтардың құқық қабілеттілігі туралы ғана айтылған. Құқық қабілеттілігі ең алдымен толық түрде Қазақстан Республикасының азаматтарына беріледі.

Азаматтар құқық қабілеттілігін меңгере отырып, әртүрлі құқықтарды ала алады, сол арқылы өзіне әртүрлі міндеттерді жүктейді де, құқық қабілеттілік мазмұнының жиынтығын құрайды. Сонымен, азаматтық құқық қабілеттілігінің мазмұны азаматтардың қолданылып жүрген заңға сәйкес азаматтық құқықтар мен міндеттерінің жиынтығы болып табылады. Азаматтық кодекстің 14-бабында бұл мәселе былайша тұжырымдалған: «Азаматтың Қазақстан Республикасы шегінде де, одан тыс жерлерде де мүлікті, соның ішінде шетел

валютасын меншіктенуге; мүлікті мұраға алып, мұраға қалдыруға; республика аумағында еркін жүріп-тұруға және тұрғылықты жерді таңдауға; республикадан тыс жерлерге еркін шығып кетуге және оның аумағына қайта оралуға; заң құжаттарында тыйым салынбаған кез келген қызметпен айналысуға; дербес өзі немесе басқа азаматтармен және заңды тұлғалармен бірігіп заңды тұлғалар құру; заң құжаттарында тыйым салынбаған кез келген мәміле жасасып, міндеттемелерге қатысу; өнертабыстарға, ғылым, әдебиет және өнер шығармаларына, интеллектуалдық қызметтің өзге де туындыларына; материалдық және моральдық зиянның орнын толтыруды талап етуге құқығы болады [3].

Азаматтың құқық қабілеттілігі оның туған сәтінен басталады, яғни ана құрсағынан тірі туып, жеке өзі өмірге келгеннен кейін жеке тұлға болып есептеледі. Мысалы: түсік тірі туа тұрса да, тұлға деп саналмайды, өйткені, ол адам бейнесіне әлі келмеген. Бірақ, айтарлықтай дамыған шала туған бала тұлға санатына қосыла алады. Сонымен, егер сәби тірі туып аз күн болса да өмір сүрсе, онда ол азаматтардың хал актілерін тіркеу органдарында қай кезде шетінегеніне қарамастан туғаны жөнінде тіркеледі.

Азаматтық кодекстің 1044-бабы бойынша мұра қалдырушының тірі кезінде іште қалған және мұра ашылғаннан кейін тірі туған азаматтар мұрагер бола алады, ондайда сәби небәрі бірнеше минут өмір сүрсе де аталған құқықты иеленеді.

Құқық қабілеттілігі адамның - құқық субъектісінің өлуімен бірге тоқтайды. Өлген адамның ие болып келген құқықтары мен міндеттері ішінара (жеке бастың, жеке отбасылық жағынан) қысқарады, ішінара (мүліктік құқықтар) мұрагеріне көшеді. Өлім - бірқатар құқықтық салдар тудырып кететін факт. Сондықтан, адам туғанда тіркелсе, қайтыс болған азаматты да хал актілерінде тіркеу керек. Азаматтың денсаулығы және психикалық жағдайы оның құқық қабілеттілігіне әсер етпейді.

Азаматтардың *әрекет қабілеттілігі* дегеніміз, азаматтардың өз әрекеттерімен азаматтық құқықтарға ие болуға және оны жүзеге асыруға, өзі үшін азаматтық міндеттер жасап, оларды орындауға қабілеттілігі болып табылады.

Азаматтардың әрекет қабілеттілігі азаматтың құқық қабілеттілігінен ерекшеленеді. Азаматтың құқық қабілеттілігі оның дүниеге келген сәтінен бұл дүниеден озғанынша бірге болады. Азаматтың әрекет қабілеттілігі үшін оның өз еркімен мүлікті иеленіп, оған билік ету немесе өзіне міндеттеме алуға тілек білдіруі қажет. Сондықтан да азаматтың құқық қабілеттілігі оның жасы мен психикалық жағдайына қатысты келеді. Ол өзіне азаматтық құқық пен міндеттілікті алу үшін қалыпты әрі толысқан психикада болуы тиіс. Нәтижесінде құқық қабілеттілігі барлардың бәрі бірдей әрекет қабілеттілігіне ие емес, бір сөзбен айтқанда, азаматта құқық қабілеттілік болғанымен, әрекет қабілеттілігі белгілі бір уақыт арасында болмауы мүмкін.

Азаматтық кодекстің 17-бабына сәйкес, әрекет қабілеттілігі кәмелетке толғанда, яғни 18 жасқа толғаннан кейін толық көлемінде пайда болады.

Толық емес немесе ішінара әрекет қабілеттілігі бойынша азамат өзінің әрекеті арқылы кез келген құқықтық әрекетті жасай алмайды, былайша айтқанда, заңда тікелей көрсетілген бірқатарына ғана ие.

Ішінара (толық емес) әрекет қабілеттілігі әдетте, жасы кәмелетке толмағандарға тән, ал берілетін әрекет ауқымы олардың жасына байланысты. Заң мұндай тұлғаларды екі топқа бөледі: а) жасы кәмелетке толмаған 14 пен 18 жас аралығындағылар; ә) жасы кәмелетке толмаған 14 жасқа дейінгі жас балалар.

14 пен 18 жас аралығындағылардың әрекет қабілеттілігі мейлінше ауқымды, олар заңда көрсетілген шекте әртүрлі мәмілелер жасай береді. Ондай мәмілелерді екі түрге бөлуге болады:

- өздерінің заңды өкілдерінің, яғни ата-аналары мен асырап алушылардың, қорғаншылары келісімінсіз-ақ өз бетімен жасаған мәмілелер;

- ата-анасының (асырап алушының, қамқоршысының) рұқсат берген жазбаша хаты негізінде жасалатын мәміле.

14 пен 18 жас аралығындағы жасы кәмелетке толмағандар заңды өкілдерінің келісімінсіз мыналарды істеуге құқылы:

- өзінің жалақысына, стипендиясы мен басқа кірістеріне билік етуге;
- интеллектуалдық меншік құқығы бар объектілеріне билік етуге;
- ұсақ тұрмыстық мәмілелер жасауға;
- банкке салым салуға және өзінің салымына оның ішінде өзінің атына салынған салымдарға иелік етуге.

14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар басқалай мәмілелерді ата-анасының, асырап алушыларының немесе қорғаншыларының келісімімен жасайды. Мұндай келісімнің нысаны заңдарда кәмелетке толмағандар жасайтын мәміле үшін белгіленген нысанға сай келуге тиіс (АК-тің 22-бабы).

Спиртті ішімдіктерге немесе есірткі заттарға салыну салдарынан өзінің отбасын материалдық жағынан ауыр жағдайға ұшыратқан азаматтың әрекет қабілеттілігін сот Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексінде белгіленген тәртіп бойынша шектеуі мүмкін. Оған қамқоршылық белгіленеді. Ол тұрмыстық ұсақ мәмілелерді өз бетінше жасауға құқылы. Басқа мәмілелерді жасауды, сондай-ақ табысын, зейнет ақысын және өзге де кірістерін алуды және оларға билік етуді ол тек қамқоршысының келісімімен ғана жүзеге асыра алады (АК-тің 27-бабы).

Ал, азамат, айталық жүйке ауруынан жазылып, арақты қойып, нашақорлықтан құтылса, заң осыны ескере отырып, сот арқылы оның әрекет қабілеттілігіне қойылған шектеудің күшін жояды. Сот шешімінің негізінде азаматқа белгіленген қамқоршылықтың күші жойылады. Нәтижесінде сот оны әрекет қабілеттілігі бар деп таниды [4].

Сонымен қорыта келе, азаматтық құқық – Қазақстан Республикасы құқығының саласы. Ол азаматтық-құқықтық қатынастарды реттейді. Азаматтық құқық нормаларымен реттелген қатынастар оның мәнін құрайды. Заттарды сатып алу-сату, сыйлау, заттарды (меншікті) иемдену мүлктік қатынастар.

Сонымен, азаматтық-құқықтық қатынастарға жеке, заңды тұлғалар қатысады. Сонымен бірге мемлекет, әкімшілік-аумақтық бірліктер де оған қатысушылар болып табылады.

Қазақстан Республикасының азаматтары, шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдар жеке тұлға ретінде танылады. Тұтастай алғанда, азаматтық-құқықтық қатынастарға қатысушылардың (субъектілердің) бәрі құқықтарға ие болу мен міндеттемелер атқару мүмкіндіктері бойынша тең болады.

Субъектілер құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігіне ие болғаннан кейін азаматтық-құқықтық қатынастарға қатысады. Құқық қабілеттілігі азаматтық құқықтарға ие болу және міндеттемелерді алу қабілеттілігі ретінде түсіндіріледі.

Адамның өз әрекеттерімен азаматтық құқықтарды алу және жүзеге асыру, өзіне азаматтық міндеттерді белгілеу және оны орындау қабілеті әрекет қабілеттілігі деп аталады. Ол толық көлемінде кәмелеттік жасқа, яғни он сегіз жасқа толғанда туындайды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданған. – Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2022. - 376 б.
2. Азаматтық құқық: жалпы бөлімі. Әдістемелік оқу құралы / С.Қ. Идрышева. – Астана: Fastprint, 2018. – 140 б.
3. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Общая часть). Справочная правовая система ПАРАГРАФ, 2013
4. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Оқу құралы. (Жалпы бөлім) Ғ. Жайлин – Алматы: Жеті жарғы, 2012. – 304 бет.

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР АРАСЫНДА ҚЫЛЫМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР ТУҒЫЗАТЫН СЕБЕПТЕР МЕН ЖАҒДАЙЛАР

ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ, ПОРОЖДАЮЩИЕ УГОЛОВНЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ В СРЕДЕ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

CAUSES AND CONDITIONS THAT GIVE RISE TO CRIMINAL OFFENSES AMONG MINORS

Аннотация. Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың себептері мен шарттары әлеуметтік тұрғыдан анықталған. Олар, ең алдымен, қоғамның нақты тарихи жағдайларына, оның институттарының мазмұны мен бағытына, негізгі қайшылықтарды шешудің мәні мен тәсілдеріне байланысты.

Бұл қылмысты анықтау процесі олардың жасына байланысты әлеуметтік және психологиялық ерекшеліктеріне, әлеуметтік-құқықтық мәртебесінің ерекшелігіне байланысты.

Түйінді сөздер. Криминология, жасөспірім, қылмыс, қылмыс, кәмелетке толмағандар, сотталғандар, өскелең ұрпақ, қылмыстық заң.

Аннотация. Причины и условия преступности среди несовершеннолетних определены социально. Они зависят, прежде всего, от конкретных исторических условий общества, содержания и направленности его институтов, сущности и способов разрешения основных противоречий.

Процесс выявления этих преступлений зависит от их возрастных социально-психологических особенностей, специфики социально-правового статуса.

Ключевые слова. Криминология, подросток, преступность, преступление, несовершеннолетние, осужденные, подрастающее поколение, уголовный закон.

Annotation. The causes and conditions of juvenile delinquency are determined socially. They depend, first of all, on the specific historical conditions of society, the content and orientation of its institutions, the essence and methods of resolving the main contradictions.

The process of identifying these crimes depends on their age-related socio-psychological characteristics, the specifics of their socio-legal status. **Keywords:** criminology, teenager, crime, crime, minors, convicts, the younger generation, criminal law.

Қазақстанда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық процестер, қоғамның әлеуметтік саралануы, мәдени құндылықтардың теріс өзгерістері, қоғамдық өмірді криминализациялау өскелең ұрпаққа кері әсерін тигізуде. Қоғамның стратификациясы, өмірлік құндылықтардың жоғалуы, балалар мен жастар ұйымдары жүйесінің құлдырауы, Батыс мәдениетінің жаппай әсері кәмелетке толмағандардың қылмысын анықтау жүйесінде белсенді түрде көрінеді. Оның жағдайы бүгінде қоғамда негізделген алаңдаушылық тудырады.

Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың себептері мен шарттары әлеуметтік тұрғыдан анықталған. Олар, ең алдымен, қоғамның нақты тарихи жағдайларына, оның институттарының мазмұны мен бағытына, негізгі қайшылықтарды шешудің мәні мен тәсілдеріне байланысты.

Бұл қылмысты анықтау процесі олардың жасына байланысты әлеуметтік және

психологиялық ерекшеліктеріне, әлеуметтік-құқықтық мәртебесінің ерекшелігіне байланысты. Оның негізгі себептері жеке тұлғаны қалыптастыру саласында, отбасында, мектепте және оқудан бос уақытта. Олар осы құқық бұзушылардың жеке басының жасына, психологиялық, жыныстық және басқа айырмашылықтарымен және Заңсыз мінез-құлық механизмімен, жасөспірімдердің қылмыс жасауына ықпал ететін жағдайлармен, жас ұрпақтың қылмыс динамикасымен, құрылымымен, демографиялық және басқа да көптеген факторлармен байланысты. қоғамдық өмірдің әртүрлі әлеуметтік-экономикалық және моральдық-психологиялық салаларына қатысты.

Әдебиеттерде хаотикалық, кәмелетке толмағандардың өздерінің көзқарастары, ұстанымдары, құндылықтары жүйесінің қалыптаспауы, мінез-құлықтың Достардың пікірлері мен бағалауларына тәуелділігінің жоғарылауы, эмоционалдылық, олардың іс-әрекеттері мен басқа адамдардың мінез-құлқын сыни тұрғыдан талдай алмауы байқалады.

Тұлғаның аталған ерекшеліктері қылмыстық мінез-құлық механизмінде автоматты түрде емес, отбасындағы жанжалды жағдайларда, достық ортада, қараусыздықта, панасыздықта, жұмыссыздықта және т. б.

Әдетте, қылмыс бүкіл қылмысқа тән жалпы себептерден (факторлардан) және олармен өзара әрекеттесетін факторлар тобынан туындайды, олар жас ұрпақтың әлеуметтену ақауларында көрінеді. Адамның қоғамға қарсы мінез-құлқын алдын-ала анықтайтын факторлар бұрын отбасы мен қоршаған ортаның өткен және қазіргі кездегі жағымсыз әсерлерімен байланысты болуы мүмкін.

Себеп-салдарлық кешеннің ерекшеліктерін талдай отырып, А. Н. Ли олардың психофизикалық ерекшеліктерімен және олар болған жағдайлармен өзара әрекеттесу кезінде құқық бұзушылардың жеке басын әлеуметтендірудің әртүрлі ақауларының салдары екенін атап өтті. "Дүниетанымдық және адамгершілік бағдарлардың жоғалуы, жаңадан пайда болған жастар ұйымдарының бір мезгілде жоғары емес беделімен әлеуметтенудің дәстүрлі жасөспірімдер институттарының ыдырауы, тауар-ақша қатынастарының адами құндылықтардың негізгі өлшеміне айналуы, тұтынушылық-өзімшілдік мүдделерін бекіту руханиятың өсуіне, жастар ортасында маргинализация процесінің тереңдеуіне әкеледі" [1, 22].

Американдық ғалымдар жасөспірімдік шаққа кірген кезде құқық бұзушылық деңгейінің күрт секіретінін атап өтті, өйткені ересектер әлемінен қорғалған жасөспірімдер күтпеген жерден қылмыс жасауға итермелейтін негізгі себептерге тап болады: ақша; мәртебе, билік, Тәуелсіздік, олардың жеке басын растау, жыныстық белсенділіктен туындайтын күшті сенсорлық тәжірибе, табиғи (немесе бағынышты) адреналиннің жоғары деңгейі және тәуелсіздікті немесе тіпті қабылданған моральдан ауытқуды бағалайтын құрдастары. Сонымен қатар, кәмелетке толмағандардың тәуелді жағдайы оларды заңсыз әрекеттердің көптеген әлеуметтік және заңмен қарастырылған салдарларынан қорғайды, ал олардың когнитивті даму кезеңі өз мінез-құлқының салдарын саналы түрде қарастыруды шектейді. Сонымен бірге олар қылмыс жасау үшін қажетті физикалық батылдықты ие [2, 164].

Сондықтан кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың себептерін (факторларын) екі үлкен топқа бөлуге болады:

- жасөспірімдердің жеке ерекшеліктерімен байланысты;
- қоғамдық құрылымның кемшіліктерін көрсетеді.

Себептердің бірінші тобы жасөспірімдердің нигилизмімен анықталады, мұнда сыртқы бейтарап адамдардың жүрегінде құмарлықтар жиі қайнайды, ал жастардың дөрекілігінің артында ұялшақтық, зияткерлік әлеуеттің апатты төмендеуі жасырылады. Сонымен қатар, мамандардың есептеуі бойынша, азаматтар арасында екпінді тұлғалар – шамамен 40%, ал жас азаматтар арасында бұл пайыз одан да жоғары екенін ерекше атап өткен жөн. Нәтижесінде жас ұрпақ өзімшілдік пен жыныстық агрессивтіліктің, бұзақылықтың өсуін көрсетеді.

Нарықтық қатынастарға көшудің әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-

психологиялық қайшылықтары өскелең ұрпақтың ұжымдық рухани құндылықтардан пайдакүнемдік-индивидуалистік құндылықтарға терең қайта бағдарлануына әкелді. Сонымен қатар, соңғы жылдары жас кезінен бастап күмәнді мекемелерде сауда, күзет, сервистік қызметпен айналысатын және т.б. қазіргі жастар көптеген мәселелер қажетті құқықтық өріс болмаған кезде шешілген жағдайда тәрбиеленіп, заңдардың ережелерін сақтамауға дағдыланған ұрпақ өсті. Сонымен қатар, олардың көпшілігі үнемі бәрін алдап, өз өмірінен қорқып өмір сүруді әдетке айналдырды.

Әр түрлі факторлардың әсерінен кәмелетке толмағандардың құндылық бағдарларын ауыстыру процесі жүреді, бұл қылмыстық құрылымдардың іс-әрекеттерін еліктеу және тіпті қызғаныш үшін табысты көшбасшылар ретінде қабылдауға байланысты. Ерте жастағы құндылықтар жүйесінің бұрмалануы және қоғамның ресми талаптарына сәйкес келмейтін моральдық және құқықтық көзқарастардың, мінез-құлық әдеттерінің қалыптасуы әсіресе қауіпті. Өмір салты ретінде заңсыз мінез-құлыққа, қылмыстық субмәдениетті игеруге ерте жастан үйренудің нақты қаупі бар.

Себептердің екінші тобы қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайындағы қайшылықтарды қамтиды.

Соңғы жылдары криминологиялық әдебиеттерде жасөспірімдер қылмысының және оның тез өсуінің басты себебі экономикалық жағдайдың күрт нашарлауы және қоғамдағы шиеленістің артуы деген тұрақты пікір қалыптасқан. Әрине, мұның бәрі ересек қылмысқа да әсер етеді, бірақ өмір сүру деңгейінің тез төмендеуі жасөспірімдерге қатты әсер етеді, өйткені барлық уақытта жастар қоғамның ең осал бөлігі болған және болып қала береді. Осалдық-оларды ажырататын ерекшеліктер (тұрақсыз психика, соңына дейін қалыптаспаған құндылықтар жүйесі) оларды ересек адамдар әлдеқайда сәтті қарсы тұратын факторлардың әсеріне ұшыратады. Өз қажеттіліктерін заңды түрде қанағаттандыра алмай, көптеген жасөспірімдер ақшаны "жасай" бастайды және қажетті заттар мен өнімдерді өз күштері мен мүмкіндіктері бойынша, көбінесе қылмыс жасау арқылы алады. Кәмелетке толмағандар рәкетке, заңсыз бизнеске және басқа да қылмыстық әрекеттерге белсенді қатысады.

Алайда, кәмелетке толмағандардың қылмысымен байланысты проблемалар тек соңғы жылдары пайда болды деп айту да дұрыс болмас еді. Жастардың көмегімен қоғамдық саңылауларды жабу, оған үнемі тұтынушылық көзқарас бейімделмейтін мінез-құлық формаларының өсуіне әкелді. Өскелең ұрпақ ешқандай ресми насихатқа сенбейтіні таңқаларлық емес [3, 360].

Экономикалық дағдарыстың жағымсыз көріністерінің бірі-жасөспірімдердің жұмыссыздығына әкелетін жұмыс орындарының қысқаруы [4, 33]. Жұмыссыздықтың өсуі, ең алдымен, жастарға теріс әсер ететіні белгілі, өйткені тиісті біліктілік пен жұмыс тәжірибесінің болмауына байланысты оларға қолайлы жұмыс орындарын табу қиынға соғады. Әлемнің көптеген елдерінде жастар егде жастағы топтардың өкілдерінен шамамен екі есе көп жұмыс іздеп, таба алмайтындардың қатарында болады. Жұмыссыз ретінде жастардың 20-25% - дан аспайтыны анықталды. Білім деңгейі бойынша бос емес жастар басқа әлеуметтік топтардың өкілдерінен төмен.

Алайда, егер сіз жұмыссыз жастардың өмір сүру үшін қаражат алатын көздерін ескерсеңіз, онда олардың әлеуметтік пассивтілігі туралы мәселе нақтыланады. Жұмыссыз жасөспірімдердің материалдық қаражатын алу көздері: ата-аналары, туыстары тарапынан көмек, жұмыссыздық бойынша жәрдемақы, өзін-өзі жұмыспен қамтудан түсетін табыс, оның ішінде заңсыз сипаттағы табыс, (уақытша, тұрақты емес, кездейсоқ), зейнетақы және әлеуметтік жағынан нашар қорғалған азаматтарға берілетін басқа да мемлекеттік төлемдер болып табылады.

Әдетте, бос емес жастар гетерогенді. Бұл ретте, "нағыз жұмыссыздар" (тіркелген де, тіркелмеген де) 50% - дан аспайды. Бұдан кейін "тағдыр тұтқындары" немесе "көңілі қалған" – жұмыс істегісі келетіндер, бірақ мақсатқа жете алмайтындығына сенімді бола отырып, жұмыс іздеуді тоқтатқандар, сондай – ақ үй шаруашылығында және бала күтімімен айналысатындар; олардың-30-35%. Ақырында, кез-келген еңбек әрекетінің тәуелділігі мен

қылмыстық мінез-құлқын қалайтын жас "жұмыссыздардың" (шамамен 20%) үлесі тұрақты түрде жоғары.

Бос емес жасөспірімдер негізінен орташа және төмен табысы бар отбасылардан шыққандықтан, ұлдар мен қыздардың бұл күйде ұзақ уақыт болуы олардың физиологиялық минимум шегінде кедейлік пен тұтынудың шектеулілігімен сипатталатын преддонье деп аталатын жерге көшуін білдіреді. Осы жерден-қылмыстық қабатқа немесе "элеуметтік түбіне"тікелей жол. Бос емес жастардың іс-әрекетінің қылмыстық көрінісі көзге түсе алмайды. Олар көбінесе жоғары табыс табу үшін заңсыз қаражатты пайдалануды ақтауға бейім.

Келесі алғышарт-отбасы проблемаларының кешені. Қоғамның өміріндегі отбасының рөлі, бір жағынан, элеуметтік институттың, екінші жағынан, шағын элеуметтік топтың ерекшеліктерімен анықталады. Элеуметтік институт ретінде отбасы ерлі-зайыптылар, ата-аналар, балалар және басқа туыстар арасындағы қатынастарды реттейтін элеуметтік нормалар, санкциялар мен мінез-құлқылқ үлгілерінің жиынтығымен сипатталады. Бастапқы шағын топ ретінде ол некеге немесе қандас туыстыққа негізделген, оның мүшелері күнделікті өмірдің ортақтығымен, өзара моральдық жауапкершілікпен және өзара көмекпен байланысты. Кедейлік пен тұрақты қажеттіліктің жалпы аясында отбасылық қолайсыздық проблемаларының шиеленісуі, отбасыларда орын алатын моральдық және элеуметтік деградация өте жағымсыз салдарға әкеледі.

Ресейлік ғалым Д. А. Шестаков атап өткендей, қылмыстық мінез-құлқылқ себептерінің едәуір бөлігі оның түріне қарамастан, оның әртүрлі деңгейлеріндегі отбасылық қатынастардың элеуметтік саласында жатыр [5, 346]. Қолайсыз отбасылардан шыққан кәмелетке толмағандар арасында қылмыстың қарқындылығы әсіресе жоғары екені белгілі. Негізінен бұл отбасыларда маскүнемдік, нашақорлық, жезөкшелік өркендейді, моральдық негіздер, қарапайым мәдениет жоқ. Әдетте, жас қылмыскерлер материалдық қауіпсіздік пен жалпы мәдениеттің төмен деңгейімен ерекшеленетін отбасыларда өседі. Әдетте, мұндай отбасылардың ересек мүшелері қоғамға жат өмір салтына бағдарланған, отбасылық жанжалдарды агрессивті, зорлық-зомбылықпен шешуді жөн көреді. Отбасындағы қақтығыстар, ата-аналардың маскүнемдігі, отбасы мүшелері арасындағы шиеленісті тұлғааралық қатынастар жасөспірімнің созылмалы психотравматикалық даралығын тудырады, ол дисгармониялық тәрбие түріндегі жағдайда, қайталанатын элеуметтік-теріс реакциялар жеке тұлғаны деформациялайды, оған қоғамға қарсы бағыт береді. Зорлық-зомбылықтан зардап шеккен балалар алкоголь мен есірткіні қолдануға ерте араласады, қылмыстық әрекеттерге оңай қатысады.

Бұрынғы құрбандар зорлаушыларға айналады және қатыгездікті қайталау процесі жүреді. Тағы бір маңызды мәселе-балаларға назар аударудың болмауы, бұл тек "қолайсыз" отбасыларға ғана емес, сонымен бірге жеткілікті ауқатты адамдарға да тән. Ата-анасынан алыстап, бұл адамдар қоғамда өз түрлеріне қолдау іздейді. Жасөспірімдерді "ересек" өмірдің толқыны басып жатыр – жыныстық қатынас, есірткі, алкоголь. Кейбір елдерде бұл құбылыстар жасөспірімдер қылмысының тікелей себептері болып саналады.

Криминогендік құбылысқа жаңа қоныстанушылардың бейімделу проблемалары, оларды элеуметтік бақылау мүмкіндіктері байланысты Халықтың көші-қоны кіруі керек. Қалалық қылмыс деңгейін зерттеу ауылдан қалаға мигранттардың отбасылары қылмыстың салыстырмалы түрде үлкен пайызын беретінін көрсетті, сонымен бірге жеке адамға қарсы ауыр қылмыс жасағаны үшін сотталған ауылдан келген мигранттардың үлесі де артқанын көрсетті.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1 Ли А.Н. Проблемы предупреждения преступности несовершеннолетних // Российский следователь. М.2007, №19. – С.20-23.
- 2 Криминология / Под ред. Дж. Ф. Шели / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2003. – 864 с.
- 3 Криминология: Учебник для вузов / под ред. проф. В.Д. Малкова — 2-е изд.,

перераб. и доп. — М.: ЗАО «Юстицинформ», 2006.— 528 с.

4 Пономарева П. Г. Прогноз тенденций развития криминальной ситуации в России: Учебное пособие. — М: Знание, 2006. — 342 с.

5 Шестаков Д.А. Криминология: Новые подходы к преступлению и преступности: Криминогенные законы и криминологическое законодательство. Противодействие преступности в изменяющемся мире: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / Предисл. В.П. Сальникова. — СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. — 561 с.

ӘОЖ 342

Жүнісбаев Ерхан Қалдарбекұлы
«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының магистранты
Тұран – Астана университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы,
Ғылыми жетекшісі:
PhD, доцент
Смоилов Самат Жумағалиевич

ДАМЫҒАН МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ КЕДЕНДІК – ТАРИФТІК РЕТТЕУ ШАРАЛАРЫН ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІН ТАЛДАУ

АНАЛИЗ ПРАКТИКИ ПРИМЕНЕНИЯ МЕР ТАМОЖЕННО – ТАРИФНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РАЗВИТЫХ ГОСУДАРСТВ

ANALYSIS OF THE PRACTICE OF APPLYING CUSTOMS AND TARIFF REGULATION MEASURES IN DEVELOPED COUNTRIES

Аннотация. Мақалада Еуропалық одақ, АҚШ және Жапония сияқты дамыған елдердегі кедендік – тарифтік шараларды қолдану тәжірибесі талданған. Сонымен қатар, БҰҰ-ның Сауда және даму конференцияның және Дүниежүзілік сауда ұйымының Тариф және сауда Бас келісімінің шешімдерінің негізінде сыртқы сауда саясатының талаптары мен критерийлеріне талдау жасалынған.

Түйін сөздер. Гармонизацияланған сипаттау жүйесі, кедендік – тарифтік шаралар, преференциялар, Дүниежүзілік сауда ұйымы, импорт, экспорт, Еуропалық одақ.

Аннотация. В статье проанализирован опыт применения таможенно – тарифных мер в развитых странах, таких как Европейский союз, США и Япония. Кроме того, проведен анализ требований и критериев внешнеторговой политики на основе решений Конференции ООН по торговле и развитию и Генерального соглашения Всемирной торговой организации по тарифам и торговле.

Ключевые слова. Гармонизированная система описания, таможенно-тарифные меры, преференции, Всемирная торговая организация, импорт, экспорт, Европейский союз.

Annotation. The article analyzes the practice of applying Customs and tariff measures in such developed countries as the European Union, the United States and Japan. In addition, an analysis of the requirements and criteria of foreign trade policy is carried out on the basis of decisions of the UN Conference on trade and development and the General Agreement on tariff and trade of the World Trade Organization.

Keywords. Harmonized description system, Customs and tariff measures, preferences, World Trade Organization, import, export, European Union.

XXI ғасырдың басында әлемнің барлық мемлекеттері сыртқы экономикалық қызметті реттеуде, сыртқы сауданы дамытуда және отандық тауар өндірушілерді қорғауда кедендік – тарифтік шараларды қолданады. Дүниежүзілік сауда ұйымының талаптарына сай кедендік –

тариф сыртқы сауданы дамытудың және бір қалыпқа келтірудің негізгі құралы болып қалыптасуы керек.

Осы жерде, Дүниежүзілік сауда ұйымының негізгі қағидасы әлемдік сауданы сауда және кедендік баж салықтарын төмендету жолымен максималды либерализациялау болатынын айта кеткен жөн. Сонымен қатар, Еуропалық одақ, АҚШ және Жапония сияқты дамыған елдер әлемдік ірі тауар өндірушілері бола отырып, сыртқы саудаға көп көңіл бөледі. Олар әлемде сыртқы сауда айналымының көлемі бойынша алдыңғы орындарға ие болып табылады.

Сондықтан да, осы халықаралық сауда – саттықтың ірі қатысушыларының сыртқы сауда жүйесін, соның ішінде олардың кедендік – тарифтік реттеу жүйесін қарастырған жөн сияқты.

АҚШ-тың жаңа үлгідегі импорттық кедендік тарифі тауарларды кодтау мен Гармонизацияланған сипаттау жүйесі негізінде сегіз таңбалық номенклатураға ие. Ол дегеніміз баж салықтары екі қойылымдық бағанадан тұрады деген сөз (адвалорлық және арнайы). Екінші баған – 1930 жылы тариф туралы заңда бекітіліп, әлі күнге дейін өзгеріссіз қалған қойылымдар.

Бұл қойылымдарды АҚШ Барынша Қолайлы Режимін (БҚР) бермеген мемлекеттерден әкелінетін тауарларға қолданылады. Оларға бұрынғы Кеңес одағының, кейіннен Ауғанстан, Албания, Вьетнам, Камбоджа, КХДР, Куба, Лаос, Латвия, Монғолия, Румыния және Эстония тауарларына да қолданылған. Заңмен бекітілген кедендік – тарифтік қойылымдар 25%-дан 60%-ға дейін құрады, бірақ кейбір тауарларға (мысалы, тоқымаға) 90%-ға дейінгі кедендік – тарифтік қойылымдары қолданылды.

Тарифтің бірінші бағанасы екі қосымша бағаналарға бөлінеді. Олардың біріншісіне Барынша Қолайлы Режимі берілген мемлекеттерге қолданылатын жалпы қойылымдар жатады. Бұл режимді АҚШ заңнамасы бойынша қолдану үшін арнайы келісім – шарттардың қажеті жоқ, оны заңдарда арнайы аталмаған мемлекеттер автоматты түрде қолдана береді.

Орташа салмақталған баж салықтарының қойылым деңгейі ауылшаруашылық өнімдері үшін 3%, ал өндірістік өнімдер үшін 5% құрайды. Тауарлардың кейбір категориялары үшін (темекі, көкөніс, керамика, бензолды химикаттар, киім мен тоқыма) орташа салмақталған қойылым деңгейі біршама көп (кейде 20% болады). АҚШ-та кейбір тауар түрлеріне (табак өнімдері, какао және одан жасалған өнімдер, кейбір қол және үстел сағаттарының түрлеріне) арнайы баж салықтары қолданылады. Ал кейбір тауар түрлеріне (қант, сүт өнімдерінің кейбір түрлері, кілегей, жасыл оливкалар және т.б.) арнайы тарифтік квоталар бекітілді. Осы квоталар негізінде тауарларды әкелуде салық қойылымдары 70% - 75% төмендейді. АҚШ-та өндірілетін сүт, май, көкөніс және жемістердің кейбір түрлеріне мерзімдік баж салықтары салынады.

Сонымен қатар, АҚШ-қа кейбір мемлекеттерден әкелінетін тауарларға салық қойылымдарының уақытша өсуі немесе төмендеуі байқалады. Мысалы, Еуропалық одақтан әкелінетін сиыр етіне, консервіленген томаттарға, сусындарға немесе Жапониядан әкелінетін тері өнімдері мен тері өңдейтін машиналарға аталған жағдайлар қолданылады.

Тарифтің бірінші бағанасының екінші қосымша бағанасына АҚШ-тың Жалпы преференциялар жүйесіне сәйкес преференциалдық салық қойылымдары жатады. АҚШ-та Жалпы преференциялар жүйесі 1976 жылдан бастап қолданылып келеді.

Ал енді, Жапонияның кедендік – тарифтік саясатына келетін болсақ, оларда импорттық кедендік тарифтің баж салық қойылымының төрт түрі бар: жалпы, уақытша, қойылымдар және преференциялар. Жалпы қойылымдар максималды болады және өте сирек қолданылады. Уақытша қойылымдар Жапонияның уақытша тарифтік шаралар туралы заңында белгіленген. Жалпы және уақытша қойылымдар заңды түрде орнатылған қойылымдардың категориясына жатады. Олардың деңгейі 0%-дан 55%-ға дейін құбылып тұрады.

Баж салықтарының деңгейі кейбір ет және сүт өнімдері, көкөніс, жеміс – жидек, алкогольді сусындар және тоқыма өнімдері үшін салыстырмалы түрде жоғары (40% - 50%).

Сонымен бірге, уақытша қойылымдар жалпы қойылымдардан төмен болады. Жапонияда заңды түрде бекітілген қойылымдар Барынша Қолайлы Режим берілмеген елдердің, атап айтатын болсақ, КХДР, Вьетнам, Непал, Ливан, Андорра, Албания, Экваториалды Гвинея, Ботсвана және Лесото елдерінің импортына қолданылады.

Дүниежүзілік сауда ұйымына мүше дамыған мемлекеттердің өзі экономиканың ауыл шаруашылық және азық – түліктік секторларын импорттан қорғаудың қатаң саясатын жүргізіп келеді. Мәселен, осы салаға ішкі қолдау көрсету ауыл шаруашылық өнімдерінің АҚШ-та 44%, Еуропалық одақта 88%, Ресейде 30% құрайды [1].

Әлемдік импорттық құрылымды сараптау, ондағы дайын өнімдердің басым екендігін (87%), ал шикізаттың үлесі (13%) ғана құрайтынын көрсетіп отыр. Сондықтан да, елімізге бүгінгі күнде енді ғана аяқтарына тұрып келе жатқан отандық өнім шығарушыларды қорғау өзекті мәселеге айналып отыр.

Осы ретте тарифтерді төмендетумен қатар, өзінің ішкі рыногын қорғау үшін басқа да құралдарды пайдаланудың өзектілігі өсе түсуде. Соның бірі импорттық тауарларды эскалацияландыру болып табылады, ал оның мәні тарифтік бағамдарды өсірудің – алып келіп жатқан өнімнің өңделу дәрежесіне сай болуына негізделеді. Бұл дегеніміз, импорттық әкелініп жатқан өнімдердің өңделу дәрежесі жоғары болған сайын, тарифтік бағамдар да және оның бағасы да соғұрлым жоғары.

Бұл реттегі тағы бір шара – оларды елімізге импорттауға мүмкін еместігін, яғни аса сезімтал тауарлар тізімін келісіп алу керек. Осы тізімнің құрамдас бөлігін ауыл шаруашылық өнімдері құрайды.

Қазақстан Республикасы үшін ауыл шаруашылық өнімдерін қорғау мәселесі өзекті болып тұр, өйткені, еліміздің халқының 43% ауылдық жерлерде өмір сүреді және ауыл шаруашылығында жұмыс істейді.

Демек, осы жағдайда мемлекеттік дотациялардың төмендеуі өндірістің төмендеуін, жұмыссыздықтың өсуін, қалаларға миграциялық көшкіннің ұлғаюын және соның салдарынан әлеуметтік тұрақсыздықтың өрши түсуіне алып келеді.

Елімізде үшінші елдерге қатысты арнайы қорғау, демпингке қарсы және өтемақы шараларын қолдану жүргізілуде. Демпингтік және субсидиялық импорттан жағымсыз әсер етуден немесе отандық салаға өсіп келе жатқан импорттан зиян келтіруден сыртқы сауда реттеу механизмдердің бірі ішкі нарықты қорғау құралдарын қолдану болып табылады.

Дүниежүзілік сауда ұйымының келісімдері реттейтін және рұқсат беретін сауда шаралары импорттан отандық өндірісті қорғау құралдары болып табылады. 2015 жылғы 8 маусымдағы Қазақстан Республикасының «Үшінші елдерге қатысты арнайы қорғау, демпингке қарсы және өтемақы шаралары туралы» заңы халықаралық сыртқы сауда тәжірибесі негізінде жетілдірілген және Дүниежүзілік сауда ұйымының ережелеріне сәйкес келеді. Осы ретте, үшінші елдердің импортына қатысты сауда шараларын қолдану құзіреті Еуразиялық экономикалық комиссиясына берілгені туралы атап өткен жөн.[2]

Шет мемлекеттердің тәжірибесі мен заңнамаларын талдау, тауарлардың сыртқы саудадағы қатынастарды реттеуде мемлекеттік реттеудің едәуір дәрежесінің жоғары екендігін көрсетеді. Өркениетті дамыған мемлекеттер сыртқы экономикалық саясатты кедендік – тариф және тарифтік емес шектеулер арқылы реттейді. Әрбір елде тарифтік жеңілдіктер қолданыстағы заң базасымен реттеледі. Жеңілдіктерді практикалық қолдану елдің ішкі заңнамасы мен халықаралық құқық нормаларымен негізделген.

Әлемдік тәжірибеде БҰҰ-ның Сауда және даму конференцияның және Дүниежүзілік сауда ұйымының Тариф және сауда Бас келісімінің шешімдерінің негізінде жеңілдіктер сыртқы сауда саясатының талаптары мен критерийлеріне байланысты беріледі. Сонымен қатар, олар БҰҰ-ның шешімдеріне және дипломатиялық өкілдіктер мен шетел тұлғаларының кейбір категориялары үшін артықшылық, жеңілдік және иммунитет беру саласындағы бірқатар конвенцияларға сәйкес беріледі.

2006 жылдан бастап, Еуропалық одақ өзінің сыртқы сауда басымдықтарын ауыстырды. Тауарларды әкелуге арналған жеңілдіктер Киото хаттамасын қолданған және халықаралық экологиялық және еңбек нормаларын қабылдаған ғана елдерге беріледі.

Еуропалық одақта жалпы кедендік тариф қолданыста, алайда, бірқатар елдер үшін баж ставкалары әртүрлі болып келеді. Жалпы кедендік тарифтің баждары Еуропалық одақтың импортталған барлық тауарларына қолданылады.

2005 жылғы 27 маусымдағы Еуропалық одақ кеңесінің «Тарифтік преференциялардың жалпыланған схемасын қолдану туралы» қаулысына сәйкес, дамушы елдердің импортына жалпыланған тарифтік преференциялар қолданылады.[3]

1968 жылдан бастап БҰҰ-ның Сауда және даму конференцияның – ЮНКТАД бастамасы бойынша дамыған индустриялық елдер дамушы экономикаларға саудадағы бас преференциялар жүйесін (ЖСП) енгізді. ЖСП шеңберінде 1971 жылдан бастап Еуропалық одақ 178 мемлекетке тауарларды бажсыз немесе қолданыстағы тарифке сәйкес импорттауға рұқсат берді. ЖСП шарттары 10 жылдың ішінде 1 рет қайта қарастырылады.[4]

Ең кедей дамымаған мемлекеттер жеңілдіктерді алуы үшін көп жұмыс жасауы қажет. Ол үшін аталған елдер 27 халықаралық конвенциялар мен келісімдерге қол қойып, оларды ратификациялауы қажет. Мысалы, Киото хаттамасы, Монреаль хаттамасы, Халықаралық еңбек ұйымының барлық конвенциялары, Әйелдер мен балалардың құқықтарын қорғау туралы келісім, Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясы, БҰҰ-ның Психотроптық заттар туралы конвенциясы.

Өз кезегінде, дамымаған кедей мемлекеттер (50-ге жуық) қару – жаракты қоспағанда, Еуропалық одаққа өзінің өнімдерін бажсыз импорттау мүмкіндігіне ие болады. Дамушы елдер тек қана Еуропалық одаққа ауыл шаруашылық өнімдері бойынша импорттауға мүмкіндік алады, бірақ тарифтен 3,5% шегеріммен баждарды төлейді.

Ұлыбритания Құрама Корольдігі және Солтүстік Ирландияның сыртқы экономикалық қызметін реттеу органдары өз құзиреттері шегінде мынадай функцияларды жүзеге асырады:

- ұлттық өндірушілер мен экспорттаушыларды қолдауға бағытталған әкімшілік – ұйымдастырушылық шаралар мен нормативтік функциялар;
- дәрілік өнімдерді, спирттік сусындарды, темекі және темекі өнімдерін заңсыз әкелуден британ қоғамын қорғау, салықтан жалтаруды қосқанда кеден баждарын алу және шекараны қорғау;
- импорттық – экспорттық бақылауды іске асыру;
- сыртқы сауда бойынша статистикалық мәліметтерді жинау;
- лицензиялық саясатты іске асыру;
- шетелдік инвестицияларды тарту және т.б.

Аталған мемлекеттердің импорттық тарифтік реттеу саласында базалық құжат ретінде Еуропалық одақтың Бірыңғай кедендік тарифін, статистикалық номенклатура жүйесі, сонымен қатар Кедендік ынтымақтастық жөніндегі кеңес шеңберінде әзірленген тауарлардың үйлестірілген жіктелу және кодталу жүйесін қосатын Ұлыбритания Құрама Корольдігі және Солтүстік Ирландия интеграцияланған тарифі болып табылады. Ұлыбритания Құрама Корольдігі және Солтүстік Ирландияда Еуропалық одаққа мүше мемлекеттерде қабылданған кедендік баж мөлшерлемелері мен процедураларына ұқсас тауарлардың номенклатурасын қолданады. Еуропалық одаққа мүше елдердің тауарлары бажсыз импортталады, баждар Еуропалық одақтың шетінен тауарлардың импортты кезінде қолданылады.[5]

Импортқа лицензия алуды қажет ететін тауарлар тобы бар. Оларға: жануарлар, жануарлардан алынатын өнімдер, өсімдіктер мен өсімдік өнімдері (ағаш), қару – жарак және оқ – дәрілер, жарылғыш заттар жатады.

Ұлыбритания Құрама Корольдігі және Солтүстік Ирландиядан экспорт лицензиялау және экспорттық бақылау жүйесіне кіретін белгілі тауарлардан басқа шектеулерсіз жүзеге асырылады, олардың ішінде:

- әскери мақсаттар үшін пайдаланылуы мүмкін өнеркәсіптік тауарлар (мысалы, компьютерлер, электржабдықтары және бақылау – өлшеуіш құралдары, станоктар, байланыс саласының жабдықтары, радиолокациялық қондырғылар және азаматтық ұшақтар);
- арнайы әскери мақсатқа арналған әскери жабдықтар (мысалы, қару – жарақтар, оқ – дәрілер, бомбалар, танктер, жылу саласындағы жабдықтар, әскери ұшақтар мен кемелер, өнеркәсіптік тауарлар);
- ядролық материалдарды қоса алғанда, ядролық қарудың өндірісімен байланысты тауарлар, ядролық реакторлар және ядролық материалдарды өңдеуге арналған жабдықтар;
- химиялық оқ – дәрілердің бастапқы элементтері;
- антиквариат және өнер туындылары;
- АҚШ-қа экспортталатын болатын кейбір бұйымдары.

Аталған мемлекеттердің экспорттық бақылау процедуралары 1939 жылғы Экспорт және импорт туралы заңы және Кедендер мен акциздер агенттігі уәкілеттілігінің негізінде құрылды және іске асырылады. Осы орайда, бұрын Ұлыбританияда негізгі назар елдік – аймақтық бөліністе сыртқы экономикалық қызмет тиімділігін көтеруге ықпалдасу мәселесіне аударылғанын атап өткен жөн. Енді басымдылық салалық бағытқа берілді, бұдан кейін әр сала үшін оның аймақтық басымдықтары (сыртқы нарыққа шығу кезінде британдық экономика саласын қолдау) айқындалады. Осылайша, мемлекет ең алдымен қосымша құн деңгейі жоғары машина – техникалық және өзге өнімдердің экспортын ынталандырады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Есентугелов А. На пути вступления Казахстана в ВТО нет серьезных преград. // Деловая неделя. 2004г. - 4 б.
2. 2015 жылғы 8 маусымдағы Қазақстан Республикасының «Үшінші елдерге қатысты арнайы қорғау, демпингке қарсы және өтемақы шаралары туралы» заңы. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000316>
3. 2005 жылғы 27 маусымдағы Еуропалық одақ кеңесінің «Тарифтік преференциялардың жалпыланған схемасын қолдану туралы» қаулысы. // <http://www.brokert.ru/material/tamojennyi-tarif-evrosoyuza>
4. БҰҰ-ның Сауда және даму жөніндегі конференциясы. // <http://mfa.gov.kz/kz/geneva/content-view/un-conference-on-trade-and-development>
5. Баландина Г.В. Меры по защите внутреннего рынка Таможенного союза в рамках ЕврАзЭС в условиях членства России во Всемирной торговой организации. Монография. Москва, 2015г., - стр.21.

ӘОЖ 347.191

Нәби Жансезім Сәрсенқызы
 «Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының студенті
 «Тұран-Астана» университеті
 Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
 з.ғ.м., аға оқытушы **Аққулов Р.Т.**

ШАРУАШЫЛЫҚ СЕРІКТЕСТІК ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ

ПОНЯТИЕ ХОЗЯЙСТВЕННОГО ТОВАРИЩЕСТВА И ЕГО ВИДЫ

THE CONCEPT OF ECONOMIC PARTNERSHIP AND ITS TYPES

Аннотация. Мақалада азаматтық-құқықтық қатынастары субъектілерінің бірі ретінде коммерциялық заңды тұлға, яғни шаруашылық серіктестіктері туралы негізгі ережелер мен түрлері және олардың қызметі қарастырылады.

Түйінді сөздер. Серіктестік, жарғы, құрылтайшы, құрылтай шарты, коммерциялық ұйым, табыс, салым, толық серіктестік, жарна, мүлік, несие, құрылтай құжаты, коммандиттік, капитал.

Аннотация. В статье рассматриваются основные положения и виды коммерческих юридических лиц, то есть хозяйственных товариществ, как одного из субъектов гражданско-правовых отношений и их деятельности.

Ключевые слова. Товарищество, устав, учредитель, учредительный договор, коммерческая организация, доход, вклад, полное товарищество, взнос, имущество, кредит, учредительный документ, коммандит, капитал.

Annotation. The article discusses the main provisions and types of commercial legal entities, that is, business partnerships, as one of the subjects of civil law relations and their activities.

Keywords. Partnership, charter, founder, foundation agreement, commercial organization, income, contribution, general partnership, contribution, property, loan, constituent document, limited, capital.

Ең алдымен шаруашылық серіктестіктер ұғымына түсініктеме бере кетсем.

Шаруашылық серіктестік - жарғылық капиталы құрылтайшылардың (қатысушылардың) үлесіне (салымдарына) бөлінген коммерциялық ұйым (ҚР АҚ 58-б.) [1]. Шаруашылық серіктестіктің мүлкі оның дербес балансында көрсетіледі. Баланста көрсетілген заттар шаруашылық серіктестікке меншік құқығында тиесілі болады. Шаруашылық серіктестіктің құрылтай құжаттары - құрылтай шарты немесе жарғысы болып табылады. Шаруашылық серіктестіктердің негізгі мақсаты пайда түсіріп, оны қатысушылары арасында бөлуді алдына негізгі міндет етіп қойған *коммерциялық ұйым* болып табылады.

Шаруашылық серіктестікке қатысушылардың құқықтары:

- құрылтай құжаттарында белгіленген тәртіппен шаруашылық серіктестіктің істерін басқаруға қатысуға;

- шаруашылық серіктестіктің қызметі туралы ақпарат алуға және құрылтай құжаттарында белгіленген тәртіппен оның құжаттамаларымен танысуға;

- таза табысты бөлісуге қатысуға;

- шаруашылық серіктестік таратылған жағдайда несие берушілермен есеп айырысқаннан кейін ал қалған серіктестік мүлкіндегі өздерінің үлесіне сәйкес мүліктің бір бөлігін немесе оның құнын алуға құқығы бар [2].

Шаруашылық серіктестікке қатысушылардың міндеттері:

1) құрылтай құжаттарының талаптарын сақтауға;

2) салымдарды құрылтай құжаттарында көзделген тәртіп, мөлшер, әдістер және мерзімдер бойынша салып отыруға;

3) шаруашылық серіктестік коммерциялық құпия деп жариялаған мәліметтерді жария етпеуге міндетті.

Шаруашылық серіктестіктің түрлері:

1. Толық серіктестік;

2. Сенім (коммандиттік) серіктестігі.

3. Жауапкершілігі шектеулі серіктестік;

4. Қосымша жауапкершілігі бар серіктестік.

Толық серіктестік. Толық серіктестіктің мүлкі жеткіліксіз болған жағдайда қатысушылары серіктестіктің міндеттемелері бойынша өзіне тиесілі барлық мүлкімен ортақ жауапкершілікте болатын серіктестік *толық серіктестік* деп танылады (ҚР АҚ 63-б.). Қатысушылары жауапкершілігінің ерекшелігіне байланысты Қазақстан Республикасының кәсіпкерлік практикасында толық серіктестіктер кең қолданыс таппаған. Сонымен бірге, көптеген батыс елдерінде сауда серіктесін немесе клиентті таңдауда толық серіктестікке басымдық беріледі. Несие берушілерге жоғары кепілдікті сақтау мақсатында азамат бір ғана толық серіктестіктің қатысушысы бола алады.

Толық серіктестіктің жарғылық капиталының мөлшерін оның құрылтайшылары белгілейді, бірақ ол қатысушылардың жарғылық капиталға салымдарын салатын кезде Қазақстан Республикасында заң жүзінде белгіленген айлық есептік көрсеткіштің 25 мөлшерінен кем болмауы тиіс.

Толық серіктестіктің ең жоғарғы органы – қатысушылардың жалпы жиналысы болып табылады. Толық серіктестіктің ішкі мәселелері жөніндегі шешім барлық қатысушылардың жалпы келісімі бойынша қабылданады. Серіктестіктің құрылтай шартында қатысушылардың көпшілік дауысымен шешім қабылданатын реттер көзделуі мүмкін. Егер құрылтай шартында қатысушыларының санын анықтаудың өзгеше тәртібі көзделмесе, толық серіктестіктің әрбір қатысушысының бір дауысы болады. Құрылтай шартында қатысушылар алатын дауыс санын олардың жарғылық капиталдағы үлесіне сай белгіленетіндігі көзделуі мүмкін. Толық серіктестікті басқаруды осы серіктестіктің атқарушы органдары жүзеге асырады. Басқару органдарының түрлері, құрылу тәртібі және олардың құзыреті құрылтай құжаттарында белгіленеді. Серіктестіктің ісін жүргізу тапсырылған толық серіктестіктің органдары барлық қатысушыларға олардың талап етуі бойынша өз қызметі туралы толық ақпарат беріп отыруға міндетті.

Толық серіктестіктің қатысушысы оның өзге де қатысушыларына заң құжаттарында немесе құрылтай шартында көзделген мерзімнен кешіктірмей ескерте отырып, серіктестіктен кез-келген уақытта шыға алады. Егер қатысушы шығып кеткен уақытта толық серіктестік сақталып қалса, оның шығып кеткен күнінде жасалған балансқа сәйкес шығып кететін қатысушыға серіктестік мүлкіндегі үлесінің салған салымына тең құны төленеді. Қатысушының талабы бойынша және серіктестіктің келісуімен салым толық немесе ішінара заттай түрде қайтарылуы мүмкін. Шығып кеткен қатысушыға оның осы жылы серіктестікте болған кезеңінде серіктестіктің сол жылы алған таза табысының оған тиесілі бір бөлігі де төленеді. Серіктестікке қатысушының пайдалануға ғана берген мүлкі сыйақы төленбей заттай түрде қайтарылады.

Сенім (командиттік) серіктестігі. Сенім серіктестігі ұйымының көмегімен бизнес жүргізу қазақстандық, сондай-ақ дүниежүзілік тәжірибеде айтарлықтай сирек кездесетін құбылыс. Алайда мұндай әдістің белгілі бір жағдайларда өзіндік артықшылықтары болатындықтан, заң шығарушылар оны кәсіпкерлік таңдаудың мүмкіндіктерін ұлғайту үшін ұсынады.

Серіктестіктің міндеттемелері бойынша өзінің бүкіл мүлкімен (толық серіктерімен) қосымша жауап беретін бір немесе одан да көп қатысушылармен қатар, серіктестіктің (салымшылардың) мүлкіне өздері салған салымдардың жиынтығымен шектелетін бір немесе одан көп қатысушыларды да енгізетін және серіктестіктің кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға қатыспайтын серіктестік *сенім серіктестігі* деп танылады (ҚР АҚ 72-б.).

Толық және сенім серіктестіктерінің қызметі мен құқықтық мәртебесінде көптеген ұқсастықтар бар. Сондықтан, сенім серіктестігіне ҚР АҚ-нің және Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 2 мамырдағы «Шаруашылық серіктестіктері туралы» Заңының қағидалары қолданылады. Сенім серіктестігіне қатысатын толық серіктердің құқықтық ережесі және олардың серіктестік міндеттемелері бойынша жауапкершілігі толық серіктестіктің қатысушылары туралы ережемен белгіленеді. Толық серік өзінің жеке мүлкімен қосымша жауапкершілік атқаратындықтан, заң шығарушылар мұндай жағдайда несие берушілердің мүдделерін қамтамасыз ететін бірқатар ержелерді белгіледі. Азамат бір ғана сенім серіктестігінің толық серіктесі бола алады. Сенім серіктестігіндегі толық серіктес толық серіктестіктің қатысушысы бола алмайды.

Толық серіктестен өзгеше, салымшының жауапкершілігі шектелген болып, ол өзі салған салымның мөлшерінде ғана жауап береді. Сенім серіктестігінің салымшысы бастапқы және қосымша жарналарын салады. Жарналардың мөлшерін, салу әдістері мен тәртібін құрылтай құжаттары белгілейді. Құрылтай құжаттарының мазмұнына қарамастан, салымшының мынадай құқықтары бар:

1) құрылтай құжаттарында көзделген тәртіппен серіктестік таза табысының жарғылық капиталдағы өзіне тиесілі үлесін алу;

2) серіктестіктің қаржылық есебімен танысу, сондай-ақ оның дұрыс жасалуын тексеру мүмкіндігін қамтамасыз етуді талап ету;

3) жарғылық капиталдағы өз үлесін немесе оның бір бөлігін заң құжаттарында және серіктестіктің құрылтай құжаттарында көзделген тәртіп бойынша басқа салымшыға немесе үшінші жаққа беруге құқығы бар.

Салымшының өз үлесін басқа біреуге түгелдей беруі, оның серіктестікке қатысуын тоқтатады.

Жауапкершілігі шектеулі серіктестік (ЖШС). Жауапкершілігі шектеулі серіктестік шаруашылық серіктестіктердің ең көп таралған нысаны болып табылады. Жауапкершілігі шектеулі серіктестік бірлескен кәсіпорындардың бірі болып саналады. Жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің қызметін Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі және Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 22 сәуірдегі «Жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер туралы» Заңы реттейді.

Бір немесе бірнеше адам құрған, жарғылық капиталы құрылтай құжаттарымен белгіленген мөлшерде үлеске бөлінген серіктестік *жауапкершілігі шектеулі серіктестік* деп танылады (ҚР АҚ 77-б.) [3]. Жауапкершілігі шектеулі серіктестікке қатысушылар оның міндеттемелері бойынша жауап бермейді және серіктестіктің қызметіне байланысты залалдарға өздерінің қосқан салымдарының құны шегінде тәуекел етеді. Осы ережеден өзгеше жағдайлар Азаматтық кодексінде және заң актілерінде көзделуі мүмкін. «Жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің салымдарды толық қоспаған қатысушылары оның міндеттемелері бойынша әрбір қатысушының салым салмаған бөлігінің құны шегінде жауапты болады». ЖШС-ның жоғары органы жалпы жиналыс болып табылады. Жауапкершілігі шектеулі серіктестік қатысушыларының жалпы жиналысының айрықша құзыретіне мыналар жатады:

- серіктестіктің жарғысын өзгерту соның ішінде оның жарғылық капиталы мөлшерін өзгерту;

- серіктестіктің атқарушы органын құру және оның өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтату, жауапкершілігі шектеулі серіктестікті немесе оның мүлкін сенімгерлік басқаруға беру туралы шешім қабылдау және осындай беру шарттарын белгілеу;

- серіктестіктің қаржылық есебін бекіту және оның таза табысын бөлу;

- серіктестіктің қайта құру немесе тарату туралы шешім шығару;

- серіктестіктің байқау кеңесін және тексеру комиссиясын (тексерушісін) сайлау және өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтату, сондай-ақ серіктестік тексеру комиссиясының (тексерушісінің) есептері мен қорытындыларын бекіту;

- ішкі ережелерді оларды қабылдау рәсімдерін және серіктестіктің ішкі қызметін реттейтін басқа да құжаттарды бекіту;

- жауапкершілігі шектеулі серіктестік қатысушысынан үлесті мәжбүрлеп сатып алу туралы шешім шығару [4].

Қосымша жауапкершілігі бар серіктестік. Қосымша жауапкершілігі бар серіктестік Қазақстан Республикасындағы коммерциялық ұйымдардың өте сирек кездесетін ұйымдық-құқықтық нысаны болып табылады. Көптеген елдердің заңдары серіктестіктің мұндай нысанын пайдаланбайды. Шын мәнінде қосымша жауапкершілігі бар серіктестік дегеніміз болмашы ерекшеліктеріне қарамастан жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің өзі болып табылады. Олардың бәрін белгілі бір заң реттейді. Егер қарым-қатынастардың мәнінен өзге мәселе туындамайтын болса, қосымша жауапкершілігі бар серіктестікке Азаматтық кодексінің ЖШС туралы және ЖШС-ның қызметін реттейтін шаруашылық серіктестіктер туралы жарлықтың ережелері қолданылады.

Қатысушылары серіктестіктің міндеттемелері бойынша өздерінің жарғылық капиталы салымдарымен жауап беретін, ал бұл сомалар жеткіліксіз болған жағдайда, өздеріне тиесілі

мүлікпен оған өздері еселенген мөлшерде енгізген салымдар арқылы жауап беретін серіктестік қосымша жауапкершілігі бар серіктестік деп танылады.

Қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктің фирмалық атауы, сондай-ақ «Қосымша жауапкершілігі бар серіктестік» немесе «ҚЖС» аббревиатурасы болуы тиіс. Қатысушылар жауапкершілігінің шекті мөлшері жарғыда көзделеді. Қатысушылардың бірі банкрот болған жағдайда оның серіктестік міндеттемелері жөніндегі жауапкершілігі, егер құрылтай құжаттарында жауапкершілікті бөлудің өзгеше тәртібі көзделмесе, қалған қатысушылар арасында олардың салымдарына қарай бөлінеді [5].

Жалпы айтар болсам, жоғарыда аталған серіктестіктер заңды тұлғаның коммерциялық түрі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданған. – Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2022. - 376 б.
2. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 2 мамырдағы «Шаруашылық серіктестіктері туралы» Заңы
3. Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 22 сәуірдегі «Жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер туралы» Заңы
4. Азаматтық құқық: жалпы бөлімі. Әдістемелік оқу құралы / С.Қ. Идрышева. – Астана: Fastprint, 2018. – 140 б.
5. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Общая часть). Справочная правовая система ПАРАГРАФ, 2013

ӘОЖ 347.191

Ералы Айым Серікқызы

«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының студенті
«Тұран-Астана» университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

з.ғ.м., аға оқытушы **Аккулов Р.Т.**

ЗАҢДЫ ТҰЛҒАЛАР ҰҒЫМЫ

ПОНЯТИЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ

THE CONCEPT OF LEGAL ENTITIES

Аннотация. Мақалада азаматтық-құқықтық қатынастардың негізгі субъектілерінің бірі және қатысушысы болып табылатын заңды тұлғалар жөнінде қарастырылады.

Мұнда, заңды тұлғаның түрлері, оның құрылуы, қайта құрылуы және таратылуы, сондай-ақ органдары жөнінде айтылады.

Түйінді сөздер. Ұйым, мекеме, шаруашылық серіктестік, өндірістік кооператив, кәсіпорын, қоғамдық бірлестік, коммерциялық, оқшау мүлік.

Аннотация. В статье рассматривается юридическое лицо, являющееся одним из основных субъектов и участником гражданско-правовых отношений.

Здесь речь идет о видах юридического лица, его создании, реорганизации и ликвидации, а также об органах.

Ключевые слова. Организация, учреждение, хозяйственное товарищество, производственный кооператив, предприятие, общественное объединение, коммерческое, обособленное имущество.

Annotation. The article considers a legal entity that is one of the main subjects and a participant in civil law relations.

Here we are talking about the types of legal entity, its creation, reorganization and liquidation, as well as bodies.

Keywords. Organization, institution, business partnership, production cooperative, enterprise, public association, commercial, detached property.

Заңды тұлға болып танылады – меншік, шаруашылық жүргізу немесе жедел басқару құқығындағы оқшау мүлкі бар және сол мүлікпен өз міндеттемелері бойынша жауап беретін, өз атынан мүліктік және мүліктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге ие болып, оларды жүзеге асыра алатын, сотта талапкер және жауапкер бола алатын *ұйым* болып табылады [1].

Коммерциялық ұйымдар болып табылатын заңды тұлғалар шаруашылық серіктестік, өндірістік кооператив, мемлекеттік кәсіпорын нысандарында құрылуы мүмкін, ал мекеме, қоғамдық бірлестіктер коммерциялық емес ұйымдар болып табылады. Заңды тұлғалар бірлестіктер құра алады (ассоциациялар, одақтар). Заңды тұлғаның құқық қабілеттілігі ол құрылған кезде пайда болып, оны тарату аяқталған кезде тоқтатылады. Заңды тұлға органдарының түрлері, тағайындалу тәртібі және олардың өкілеттілігі заңдар мен құрылтай құжаттарында белгіленеді. Коммерциялық ұйым болып табылатын заңды тұлғаның да фирмалық атауы болуы тиіс. Заңды тұлғаның тұрақты жұмыс істейтін органы тұрған жер, оның тұрғылықты жері болып танылады.

Азаматтық құқықтың тағы бірден-бір субъектілері коммерциялық емес ұйымдар болып табылады. Олардың құқықтық мәртебесін 2001 жылғы 16 қаңтардағы «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» ҚР Заңы реттейді.

Осы заңның 2-ші бабына сәйкес кіріс түсіру негізгі мақсаты болып табылмайтын және алынған таза кірісті қатысушылар арасында бөлмейтін заңды тұлға коммерциялық емес ұйым деп танылады [2].

Заңды тұлғалар – адамдардың кез келген жиынтығы емес, ұйымдық бірлік екендігімен ерекшеленетін ұжымдар, яғни мақсаттары, міндеттері мен құқықтары айқын көрсетілген өз жарғысы немесе ережесі бар ұйымдық бірлік. Мұндай ұжымға тән нәрсе, оның ішкі мықты құрылымының, басшылықты жүзеге асыратын органының болатындығы. Мекемелер мен өзге де мемлекеттік бюджетпен ұсталынатын ұйымдар, сондай-ақ Қазақстан Республикасы заңдарында көзделген басқа да ұйымдар осы ұйымдар жөніндегі жалпы ережелер негізінде әрекет жасайды.

Мәселен, Қазақстан Республикасындағы қызметтері бойынша бірыңғай ережелер қолданылатын барлық мектептер, ауруханалар заңды тұлғалар болып табылады.

Заңды тұлға болып танылған ұйым тауар айналымына дербес қатысуына құқық беретін оқшауланған мүлікке ие. Мүліктік оқшауланудың сипаты меншік нысанына байланысты. Мысалы, мемлекеттік кәсіпорындар мекемелер және ұйымдардың мүліктері шаруашылық жүргізу және жедел басқару құқықтарында болады. Бұлардың мүлкінің оқшаулануы олардың өздерінің негізгі және айналымдағы құрал-жабдықтарының, дербес баланстарының болуы арқылы сипатталады. Олардың мүліктерінің иесі – мемлекет.

Сонымен оқшауланған (бөліктенген) мүліктің болуы – заңды тұлғаның өзіне тән елеулі белгісі.

Заңды тұлғаларға өз міндеттемелері бойынша дербес мүліктік жауапкершілік жүктеледі. Бұл ереже коммерциялық ұйымдарға емес, сонымен қатар коммерциялық емес, ұйымдарға да, оның ішінде мемлекеттік кәсіпорындар мен мекемелерге де қатысты.

Азаматтық Кодекстің 44-бабында заңды тұлғалардың жауапкершілігіне қатысты баянды етілген мына жайттарды атап өтуге болады:

• Құрылтайшысы қаржыландыратын мекемелерден, мемлекеттік мекемелерден және қазыналық кәсіпорындардан басқа заңды тұлғалар өз міндеттемелері бойынша өздеріне тиесілі барлық мүлікпен жауап береді. Мекемелер, мемлекеттік мекемелер, қазыналық кәсіпорындар өздерінің міндеттемелері бойынша өз билігіндегі ақшамен жауап береді.

• Ақша жеткіліксіз болған жағдайда – мекеменің міндеттемелері бойынша оның құрылтайшылары, мемлекеттік мекеменің міндеттемелері бойынша Қазақстан Республикасының Үкіметі немесе тиісті жергілікті атқарушы орган жауапты болады, ал, қазыналық кәсіпорынның міндеттемелері бойынша Қазақстан Республикасының Үкіметі немесе тиісті әкімшілік-аумақтық бірлік субсидиялық жауаптылықта болады [3].

Азаматтық айналымда өз атынан әрекет жасау – бұл заңды тұлғаның сотта талапкер немесе жауапкер болу құқығы. Азаматтық айналымда өз атынан әрекет жасау үшін заңды тұлға жеке-дараланған болуы керек. Оның өзінің мүліктік емес құқығы болып табылатын және қызмет сипатына, тұрған жеріне байланысты болып келетін өз атауы болуы қажет.

Заңды тұлғаның атауы оны басқа заңды тұлғалардан айыруға мүмкіндік береді және оның ұйымдық-құқықтық нысанын көрсетуді қамтиды.

Коммерциялық ұйым болып табылатын заңды тұлғаның атауы заңды тұлға тіркелгеннен кейін оның фирмалық атауы болып табылады.

Заңды тұлғаның фирмалық атауы оның қызмет аясын көрсетіп, дербестігін білдіреді және ол атау іскерлік байланыстарда, іс-қағаз бланкілерінде қолданылады. Заңды тұлғаның атауын тауарлық белгіден, бұйымдарды дараланудың өзге де белгілерінен ажырата білген жөн [4].

Әр түрлі кәсіпорындар шығаратын біртектес өнімдерді бір-бірінен жеке-даралап ажырату үшін, сондай-ақ олардың тауар айналымындағы жарнамалануын тиімді ұйымдастыру үшін тауар таңбалары және қызмет көрсету таңбалары кеңінен қолданылады.

Тауар таңбалары (қызмет көрсету таңбалары) дегеніміз – тіркелген немесе Қазақстан Республикасы қатысатын халықаралық шарттарға орай тіркеусіз қорғалатын, бір заңды немесе жеке тұлғаның біртектес тауарларынан (қызметінен) ажырату үшін қызмет ететін белгі.

Тауарлық белгіні бұйымның (өнімнің) белгілі бір кәсіпорыннан шыққанын куәландыратын бұйымдағы немесе оның орауының сыртындағы өзінше ресімделген түпнұсқалық графикалық бейне ретінде түсінуге болады. Ол бұйымдарға (өнімдерге) мемлекеттік стандарттың негізінде және техникалық жағдайларға байланысты соғылады.

Тауарлық белгілер өнімнің сапасы үшін жауапкершілікті арттырады және олардың өнімдерді, бұйымдарды сатудағы, жарнамалаудағы маңызы зор.

Стандарттарға, техникалық жағдайларға немесе шарттарға сәйкес тиісті бұйымдар жайлы мәліметтері бар белгілер, штамптар түріндегі және т.б. түрдегі ұйымдарды таңбалау – тауар шығарушы кәсіпорынның міндеті. Таңбалау тәртібін бұзғаны үшін тиісті материалдық жауапкершілік белгіленген.

Заңды тұлғаның құқықтық субъектілігі – оның құқық қабілеттілігі бейнеленетін азаматтық құқық қатынастарында субъект ретінде әрекет жасау қабілеттілігі. Әрбір заңды тұлға белгілі бір әрекет үшін құрылады және осыған байланысты осы қызметтің белгіленген мақсаттарына сәйкес азаматтық құқық қабілеттілігіне ие болады [5].

Қорытындылай келе, заңды тұлғалар азаматтық-құқықтық қатынастардың негізгі субъектілерінің бірі және қатысушысы болып табылады

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданған. – Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2022. - 376 б.
2. Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 16 қаңтардағы «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Заңы
3. Азаматтық құқық: жалпы бөлімі. Әдістемелік оқу құралы / С.Қ. Идрышева. – Астана: Fastprint, 2018. – 140 б.
4. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Общая часть). Справочная правовая система ПАРАГРАФ, 2013
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Оқу құралы. (Жалпы бөлім) Ғ. Жайлин – Алматы: Жеті жарғы, 2012. – 304 бет.

ӘОЖ 347.155

Асылбек Ерасыл

«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының студенті
«Тұран-Астана» университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

з.ғ.м., аға оқытушы Аккулов Р.Т.

СЕНІМХАТ ҰҒЫМЫ

ПОНЯТИЕ ДОВЕРЕННОСТИ

THE CONCEPT OF POWER OF ATTORNEY

Аннотация. Мақалада азаматтық-құқықтық қатынастарда негізгі құжаттардың бірі болып табылатын «сенімхат» ұғымы қарастырылады. Сенімхат термині әдетте, денсаулық сақтау, бизнес, қаржы немесе басқа заңды мәселелер бойынша бір адамға, екіншісінің атынан әрекет ету құқығын беретін жазбаша рұқсатты білдіреді. Сенімхат өте маңызды құжаттардың бірі болып табылады.

Түйінді сөздер. Сенімхат, жалпы сенімхат, арнайы сенімхат, бас сенімхат, жеке жазбаша құжат, сенім білдіруші, сенім білдірілген, өкіл, өкілеттік, нотариус, кодификация, уәкілет.

Аннотация. В статье рассматривается понятие «доверенность», которая является одним из основных документов в гражданско-правовых отношениях. Термин доверенность обычно относится к письменному разрешению по вопросам здравоохранения, бизнеса, финансов или другим юридическим вопросам, дающим право одному лицу действовать от имени другого. Доверенность - один из самых важных документов.

Ключевые слова. Доверенность, общая доверенность, специальная доверенность, генеральная доверенность, личный письменный документ, доверитель, поверенный, представитель, полномочия, нотариус, кодификация, уполномоченный.

Annotation. The article discusses the concept of "power of attorney", which is one of the main documents in civil law relations. The term power of attorney usually refers to a written authorization on health, business, finance, or other legal matters authorizing one person to act on behalf of another. A power of attorney is one of the most important documents.

Keywords. Power of attorney, general power of attorney, special power of attorney, general power of attorney, personal written document, principal, attorney, representative, authority, notary, codification, authorized.

Қазіргі уақытта біздің мемлекетімізде көптеген әртүрлі келісім-шарттар жасалуда, өзіндік сипаттамалары бар мәмілелердің және сенімхаттардың айтарлықтай саны орындалуда. Сенімхат дегеніміз бұл - бір адамның (сенім білдірушінің) өз атынан өкілдік ету үшін екінші (сенім білдірілген) адамға берген жазбаша уәкілдігі (ҚР АҚ-ның 167-бабының 1-тармағы). Яғни, сенімхат – өкілдің үшінші тұлғалардың алдында мәмілелер мен басқа да заңды әрекеттерді жасауға өкілеттілігін бекітетін құжат [1].

«Сенімхат» терминінің өзінен шығатындай, оны берген адам мен оны берген тұлға арасындағы қарым-қатынас белгілі бір дәрежеде сенімге негізделген. Сондықтан, басқа мәмілелердің көпшілігінен айырмашылығы, сенімхат бойынша мәміле сенімхаттың әрекет ету мерзіміне, сондай-ақ сенімхаттың өзіне берілген өкілеттіктерді жүзеге асыру мүмкіндігіне қарамастан кез келген уақытта тоқтатылуы мүмкін. Б.з.д. 2100 жылдан бастап месопотамиялық құқықтық кодекстерден Хаммурапи заңының танымал, бірақ бірінші емес болып келеді, әдетте, алғашқы кодификацияланған азаматтық заңдардың бірі болып саналады. Осы заңнаманың ішінде Б.з.д. 561 жылға сақталған сенімхат туралы келісім ИТТИ-НАБУ-БАЛАТУ туралы, яғни, бұл жерде Бил-Киширдің мүлкіне сенімхат туралы айтылады [2].

Жеке жазбаша құжат - сенімхат біржақты мәміле болып табылады. Сондықтан сенімхатқа мәміле жөніндегі заңдардың барлық ережелері қолданылады. Сенімхат берудің сипаты бір адамның - сенім білдірушінің (өкілдік берушінің) ерік білдіруінің және екінші адамның - сенім білдірілген адамның (өкілдің) ерік-жігер әрекеттерінің бар екенін көрсетеді. Сондықтан сенім білдіруші мен сенім білдірілген адам толық әрекетке қабілетті болуы тиіс. Сенім білдірушіде немесе сенім білдірілген адамда әрекет қабілеттілігінің болмауы немесе шектеулі болуы сенімхаттың жарамсыздығы немесе тоқтатылуы үшін негіз болады.

Енді бізде сұрақ туындайды, сенімхат беру қауіпті ме?

Түріне және кімге берілетініне байланысты. Егер Сіз сенімсіз адамды тағайындаған болсаңыз, олар сіздің активтеріңізді ұрлап немесе дұрыс басқармауы мүмкін. Сенімхат - бұл өте маңызды құжаттар, сондықтан оларды ешқашан мұқият қарастырмай рәсімдеуге болмайды. Енді сенімхаттың түрлеріне келетін болсақ . Біріншісі ол *бас сенімхат* – бұл белгілі бір тұлғаға толықтай құқық беретін құжат. Мысалы, көлік жүргізуде көлік иесімен бірдей құқықта болады, яғни көлікті сатуға, айырбастауға, сыйға беруге немесе пайдалануға т.б. болады екен. Екіншісі жалпы жағдайда қолданылатын *сенімхат* – бұл дегеніміз әртүрлі іс-әрекеттер орындауға белгілі бір мерзімге ғана құқық беретін құжат. Мысалы, көлікті жүргізуге ғана, пәтерді уақытша пайдалануға т.б. болады. Үшінші түрі, *арнайы сенімхат* бұл дегеніміз - белгілі бір уақыт аралығында сенім білдірушінің атынан қандай да бір іс-әрекеттер орындауға құқық беретін құжат. Мысалы, мекеме басшысының іссапарға кетуіне немесе басқа да жағдайлармен байланысты өз құқығын орынбасарына уақытша беруі.

Жалпы сенімхат қауіпті, себебі бұл сіздің банктік шотыңыздың бұзылуына әкелуі мүмкін. Неғұрлым нақты сенім аз қауіпті. Сіз сенім беретін адамды шынымен жақсы білетіндігіңізге көз жеткізгеніңіз жөн.

Біреуге сенімхат беру нені білдіреді?

Бұл дегеніміз, сіз біреуге белгілі бір тапсырмаларды орындап қана қоймай, әдетте сіздің атыңыздан шешім қабылдауға өкілеттік бересіз. Егер мен бір жыл бойы әлемді аралап, үймен аз араласатын болсам, мен жоқ кезде менің істерімді қарау үшін адвокатыма сенім білдіруші тағайындай аламын.

Сенімгер басқарушының іс-әрекеті сенім білдірілген тұлға үшін құқықтық қатынастардың туындауына, өзгеруіне немесе тоқтатылуына әкеп соғатындықтан, сенімхаттың құжат ретінде ресімделуіне назар аудару қажет. Сенімхатта мәміле жасалған жер, сенімхаттың берілген күні сөзбен көрсетіледі, сенім білдірушінің де, уәкілетті тұлғаның да тегі, аты, әкесінің аты және мекен-жайы толық көрсетілуі тиіс болып табылады.

Құжат тек нақты әрекеттерді белгілеуі керек, мысалы, мемлекеттік тіркеуге құжаттарды тапсыру немесе жылжымайтын мүлікті тіркеу үшін қажетті құжаттарды дайындау немесе оны сату құқығынсыз жалға беру. Сондай-ақ сенімхатта уәкілетті тұлғаның ақшаны алу

құқығын көрсету қажет емес. Заңгерлердің айтуынша, ақшаны иесіне аудару қауіпсіз. Сонымен қатар, сенімхатта ауыстыру мүмкіндігі нақты көрсетілуі керек. Кейбір жағдайларда сенімгерлік басқарушы өз өкілеттіктерін үшінші тұлғаға беруге құқылы.

Сенімхаттың қолданылу мерзімі, әдетте, сенімхаттың өзінің мәтінінде көрсетіледі. Мұнда заңда, яғни, ҚР АҚ-нің 168-бабында сенімхат берілетін ең ұзақ шекті мерзімді *үш жыл* деп нақты көрсеткен. Егерде сенімхаттың мерзімі бітпесе, бірақ сіз сенім білдірген жұмысты істеп қойған жағдайда, сенімхатты адвокат немесе нотариус арқылы бірден күшін жою керек [3].

Неліктен сенімхаттың күшін жою керек?

Заңгерлердің айтуынша, сенімгер басқарушы өзіне жүктелген барлық міндеттерді орындаған болса және құжаттың жарамдылық мерзімі әлі аяқталмаған болса, құжатты дереу нотариуспен немесе адвокатпен жойған дұрыс. Уақытында жойылмаған сенімхат жосықсыз делдалдардың қолындағы қауіпті құралға айналуы мүмкін, дейді.

Жалпы, сенімхаттың қолданылуы келесі негіздермен тоқтатылады:

- 1) сенімхат мерзімінің өтуі;
- 2) сенімхатта көзделген әрекеттердің жүзеге асуы;
- 3) сенімхатты беруші адамның оның күшін жоюы;
- 4) сенімхат берілген адамның одан бас тартуы;
- 5) өз атынан сенімхат берген заңды тұлғаның тоқтатылуы;
- 6) атына сенімхат берілген заңды тұлғаның таратылуы;
- 7) сенімхат берген адамның қайтыс болуы (оның ішінде қайтыс болған деп жариялануы), оның әрекет қабілеттігі жоқ, әрекет қабілеттігі шектеулі немесе хабар-ошарсыз кетті деп танылуы;
- 8) сенімхат берілген азаматтың қайтыс болуы (оның ішінде қайтыс болған деп жариялануы), оның әрекет қабілеттігі жоқ, әрекет қабілеттігі шектеулі немесе хабар-ошарсыз кетті деп танылуы салдарынан тоқтатылады.

Сенімхатты берген адам сенімхаттың немесе сенімхатты ауыстырудың күшін кез келген уақытта жоя алады, ал сенімхат берілген адам одан бас тарта алады [4].

Қорытындылай келе, біздің ойымызша, азаматтық құқықта сенімхаттың маңызы аз емес. Кейбір немесе күтпеген жағдайларға байланысты (мысалы, ауруға немесе кетуге байланысты немесе жай ғана білімнің болмауына байланысты, дереу шұғыл жұмыстар шығып қалғанда) өз мүдделеріңізді өзіңіз білдіру мүмкін болмаған кезде өмірде әртүрлі жағдайлар туындауы мүмкін, содан кейін өкілдің көмегіне жүгіну мағынасы бар, әрине сенімхат жасасудың тек жақса жақтары емес жаман жақтары да болуы мүмкін. Бірақ оның жаман жақтары тікелей өзіңізбен байланысты болады, мысалы, сеніп тапсырған адамды дұрыс танымаған жағдайда. Осыған сәйкес, құжат – сенімхат арқылы мүдделеріңіз үшін әрекет етеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданған. – Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2022. - 376 б.
2. Азаматтық құқық: жалпы бөлімі. Әдістемелік оқу құралы / С.Қ. Идрышева. – Астана: Fastprint, 2018. – 140 б.
3. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Общая часть). Справочная правовая система ПАРАГРАФ, 2013
4. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Оқу құралы. (Жалпы бөлім) Ғ. Жайлин – Алматы: Жеті жарғы, 2012. – 304 бет.

ТАЛАП МЕРЗІМІ ҰҒЫМЫ

ПОНЯТИЕ СРОКА ИСКОВОЙ ДАВНОСТИ

THE CONCEPT OF THE LIMITATION PERIOD

Аннотация. Мақалада азаматтық-құқықтық қатынастарының негізгі бағыттарының бірі болған, мерзімдер, талап мерзімі және оның ерекшеліктері қарастырылады.

Мұнда мерзімдер туралы жалпы ережелер, талап қою мерзімінің түрлері, мерзімнің өтуі, ескіруі және мерзімнің қалпына келтірілуі жөнінде айтылады.

Түйінді сөздер. мерзімдер, талап мерзімі, шарт, міндет, субъективтік құқық, жалпы мерзім, уақыт кезеңі, мәміле, уақыт.

Аннотация. В статье рассматриваются сроки, срок исковой давности и его особенности, ставшие одним из основных направлений гражданско-правовых отношений.

Здесь упоминаются общие положения о сроках, виды сроков исковой давности, истечение срока, устаревание и восстановление срока.

Ключевые слова. Сроки, срок исковой давности, договор, обязанность, субъективное право, общий срок, период времени, сделка, время.

Annotation. The article discusses the terms, the statute of limitations and its features, which have become one of the main directions of civil law relations.

General provisions on deadlines, types of limitation periods, expiration, obsolescence and restoration of the deadline are mentioned here.

Keywords. Terms, limitation period, contract, obligation, subjective right, general term, time period, transaction, time.

Талаптың ескіру мерзімі және кепілдік мерзімі бұзылған субъективтік құқықтармен байланысты және олар тәртіп бойынша бір уақытта және бірін-бірі толықтыра отырып бірге басталады. Егер кепілдік мерзім жақтардың өздері мен дауды реттеу үшін заңмен белгіленсе, онда талаптың ескіру мерзімі субъективтік құқықтарды мәжбүрлі жүзеге асыру сот және басқа да өкілетті органдар арқылы шектейді.

Талап қою мерзімі жалпы және арнайы болып бөлінеді. Талап қоюдың жалпы мерзімі 3 жыл болып, ол арнайы мерзімдер белгілегендерден басқа, барлық құқықтық қатынастарға таралады. Талап қоюдың арнайы мерзімдері заңда ерекше көзделген жеке талаптарға қолданылады.

Талап қою мерзімінің өтуі. Талап қою мерзімінің өтуіне дұрыс анықтама беру үлкен маңызға ие. ҚР АҚ-нің 180-бабына сәйкес, талап қою мерзімінің өтуі адам құқық бұзушылық туралы білген немесе білуге тиіс болған күннен басталады. Оларды бұл ережеден айыру тек Азаматтық кодексiмен және өзге де заңдармен белгіленеді. Осылай талап қою мерзімінің өтуін заң бір жағынан объективті жағдаймен, яғни субъективті құқықтың бұзылуымен, ал екінше жағынан субъективті жағдаймен, яғни өкілетті білген немесе құқық бұзушылық туралы білуге тиіс болған жағдаймен байланысты. Сірә, бұл жағдайлар әрқашанда сәйкес келмейді, дегенмен жәбірленуші өзінің құқық бұзушылығын дәл бұзылған кезінде біледі деген болжам бар. Алайда, егер талапкер құқық бұзушылықты кеш білсе және білуі тиіс екенін дәлелдесе, қалаушылық субъективтік жағдайға беріледі. Мәселенің бұлай шешілуі толығымен әділ, егер өкілетті тұлға өзінің құқығының

бұзылуын білмесе, әлбетте ол қорғау құқығын қолдана алмайды. Бірақта бұл жағдайда, жауапкер талапкердің бұзылған құқықтарының бұзылғанын одан ертерек білу керектігін дәлелдеуге болады. Егер де талапкердің өзінің бұзылған құқығын өзінің немқұрайлылығынан білмегендігі дәлелденсе, онда талап талапкердің құқығы бұзылғандығы туралы білу керек болған кезден бастап есептеледі. Талаптың ескіруінің басталу сәтінің кейбір субъективтік құқықтарды қорғау үшін арнайы спецификасы болады. Осыған қатысты құқық қатынастарында талаптың мерзімнің басталуына осы құқық қатынастарының мазмұны әсер етеді. Міндеттерді атқару қажеттілік сәтімен анықталғанда, егер міндетті тез атқару заңнан, шарттан немесе міндетті мәнінен туындамаса, ескіру 7 күндік жеңілдік мерзімі өту сәтінен басталады. Егер борышкердің міндеті біртекті әрекеттер жасаумен құрылса, мысалы, жабдықтауды жүзеге асыру немесе қызмет көрсету кезінде талаптың ескіру мерзімі әрқайсысының, талабына жеке қолданылады [1].

1991 жылғы Азаматтық заң негіздері мүлік иесі болмаса да, жылжымайтын мүлікке он бес жылдан артық немесе басқа мүлікке бес жылдан артық өз мүлкіндей адал, ашық және үздіксіз иелік еткен азамат немесе заңды тұлға осы мүлікке меншік иесі құқығын алатындығын анықтап, иелену мерзімінің өтуі туралы тұңғыш рет құқықтық норма енгізілді. Осы ереже Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 240-бабында жаңғырылған. Бұл орайда иелік етудің мерзімі өтуі негізінде иемдену құқын сот жолымен тану көзделмеген. Осылайша жоғарыда келтірілген нормаларда мерзімі өту – уақыттың белгілі бір кезеңі ретінде сот қатысуынсыз құқықтық себеп-салдарға әкеліп соғады [2].

Бір сөзбен айтқанда, талап қоюдың мерзімін ұзартуға деген бағыт байқалады.

Мәселен, жалпы ережеден тысқары мына нормаларды келтіруге болады:

1) негізгі міндеттемені орындау мезгілі көрсетілген және анықталуы мүмкін емес немесе талап өту сәті анықталған жағдайда, кепілдік берушіге немесе кепілшіге талап бойынша талап қоюдың екі жылдық мезгілі кепілдік беру немесе кепілдік шарты жасалған күннен басталса (ҚР Азаматтық кодексінің 336-бабы);

2) мәміленің жарамсыздығымен байланысты даулар бойынша ҚР Азаматтық кодексінің 159-бабының 9 және 10 тармақтары бойынша көзделген негіздер талап қоюдың бір жылдық мезгілі зорлық немесе қорқыту тоқталған күннен басталады (ҚР Азаматтық кодексінің 162-бабы);

3) тарап шартта талап қойған кезде сатып алу – сату шартын жарамсыз деп танумен байланысты даулар бойынша талап қоюдың алты айлық мерзімі шартқа қол қойылған күннен басталады;

4) асырап алған баланың ата-аналарының, асырап алушының жұбайының және асырап алу құқықтары бұзылған адамдардың асырап алуды жарамсыз деп тану туралы талабы үшін талап қоюдың үш жылдық мерзімі асырап алу туралы шешім шығарылған сәттен басталады [3].

Қорытындылай келе, заңдармен және мәмілемен белгіленген не сот тағайындайтын мерзім күнтізбелік күнмен немесе сөзсіз болуға тиісті оқиға көрсетіліп белгіленеді. Мерзім жылдармен, айлармен, апталармен, күндермен немесе сағаттармен есептелетін уақыт кезеңі ретінде де белгіленуі мүмкін. Уақыт кезеңімен белгіленетін мерзімнің өтуі күнтізбелік күннен немесе мерзімнің басталуы белгіленген оқиға болғаннан кейінгі келесі күннен басталады. Жылдармен есептелетін мерзім - мерзімнің соңғы жылының тиісті айы мен күнінде бітеді. Жарты жылмен есептелетін мерзімге айлармен есептелетін мерзімнің ережелері қолданылады. Жыл тоқсандарымен есептелетін мерзімге айлармен есептелетін мерзімнің ережелері қолданылады. Бұл орайда бір тоқсан үш айға тең деп есептеледі, ал тоқсандарды есептеу жыл басынан бастап жүргізіледі. Айлармен есептелетін мерзім - мерзімнің соңғы айының тиісті күнінде бітеді. Жарты аймен белгіленетін мерзім күндермен есептелетін мерзім ретінде қаралады да, он бес күнге тең болып есептеледі. Егер айлармен есептелетін мерзімнің аяқталуы тиісті күн саны жоқ айға тура келсе, мерзім сол айдың соңғы күнінде бітеді. Апталармен есептелетін мерзім - мерзімнің соңғы аптасының тиісті күнінде

бітеді. Егер мерзімнің соңғы күні жұмыс істемейтін күнге тура келсе, содан кейінгі ең таяу жұмыс күні мерзімнің аяқталған күні болып саналады. Егер мерзім қандай да бір әрекет жасауға белгіленген болса, ол әрекет мерзімнің соңғы күніндегі сағат жиырма төртке дейін орындалуы мүмкін. Алайда, егер бұл әрекет ұйымда жасалуға тиіс болса, онда мерзім осы ұйымда белгіленген ережелер бойынша тиісті операциялар тоқтатылған сағатта бітеді.

Мерзімнің соңғы күніндегі сағат жиырма төртке дейін почтаға, телеграфқа немесе өзге де байланыс мекемесіне тапсырылған жазбаша мәлімдемелер мен хабарламалар мерзімінде жасалған болып саналады. Талаптың ескіруі - адам құқығының немесе заңмен қорғалатын мүдденің бұзылуынан туындайтын талаптың қанағаттандырылуы мүмкін болатын уақыт кезеңі. Талап қою мерзімдері және оларды есептеу тәртібі заңмен көзделеді және оларды тараптардың келісуімен өзгертуге болмайды. Талап қоюдың жалпы мерзімі *үш жыл* болып белгіленеді. Талаптардың жекелеген түрлері үшін заң құжаттарымен талап қоюдың жалпы мерзіммен салыстырғанда қысқартылған немесе неғұрлым ұзақ арнаулы мерзімдері белгіленуі мүмкін. ҚР Азаматтық кодексінің 177, 179-186-баптарының ережелері, егер заң құжаттарында өзгеше көзделмесе, талап қоюдың арнаулы мерзімдеріне де қолданылады. Талап қою мерзімінің өтіп кетуіне қарамастан бұзылған құқықты қорғау туралы талапты сот өз қарауына алады. Талап мерзімін сот шешім шығарғанға дейін дауда тарап жасаған мәлімдеме бойынша ғана сот қолданады. Талап қойғанға дейін талап қою мерзімінің өтіп кетуі соттың талаптан бас тарту туралы шешім шығаруына негіз болады [4].

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданған. – Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2022. - 376 б.
2. Азаматтық құқық: жалпы бөлімі. Әдістемелік оқу құралы / С.Қ. Идрышева. – Астана: Fastprint, 2018. – 140 б.
3. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Общая часть). Справочная правовая система ПАРАГРАФ, 2013
4. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Оқу құралы. (Жалпы бөлім) Ғ. Жайлин – Алматы: Жеті жарғы, 2012. – 304 бет.

ӘОЖ 333

Ерназар Ажар Серікқызы
1 курстың магистранты
дизайн сервис туризм кафедрасы

ӘЛЕУМЕТТІК ТУРИЗМ ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫҢ ФАКТОРЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН МЕН ШЕТ ЕЛДЕР АРАСЫНДАҒЫ САЯСИ ТҰРАҚТЫЛЫҚ

СОЦИАЛЬНЫЙ ТУРИЗМ ЯВЛЯЕТСЯ ФАКТОРОМ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТАБИЛЬНОСТИ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И ЗАРУБЕЖНЫМИ СТРАНАМИ

SOCIAL TOURISM IS A FACTOR OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND POLITICAL STABILITY BETWEEN KAZAKHSTAN AND FOREIGN COUNTRIES

Аннотация. Соңғы онжылдықтарда туризм үздіксіз дамып, әлемдік экономиканың ең жылдам дамып келе жатқан секторларының біріне айналды. Қазіргі уақытта туризм саласы іскерлік операциялар көлемі бойынша мұнай экспорты, азық-түлік саудасы және автомобиль саласы бойынша операциялардан асып түседі. Туристік сала әлемнің көптеген елдері үшін негізгі табыс көздерінің бірі болып табылады.

Кілтті сөздер. Экономика, туризм, әлеуметтік жағдай, фактор, саясат, сектор.

Аннотация. В последние десятилетия туризм непрерывно развивался и стал одним из самых быстрорастущих секторов мировой экономики. В настоящее время сфера туризма превосходит операции по объему деловых операций по экспорту нефти, торговле продуктами питания и автомобилестроению. Туристическая отрасль является одним из основных источников дохода для многих стран мира.

Ключевые слова. Экономика, туризм, социальное положение, фактор, политика, сектор.

Annotation. In recent decades, tourism has been continuously developing and has become one of the fastest growing sectors of the world economy. Currently, the tourism sector surpasses operations in terms of the volume of business transactions in oil exports, food trade and the automotive industry. The tourism industry is one of the main sources of income for many countries of the world.

Keywords. Economy, tourism, social status, factor, politics, sector.

Туристiк саланы жүйелi дамыту мақсатында Қазақстан Республикасы Үкiметiнiң 2017 жылғы 30 маусымдағы № 406 қаулысымен Қазақстан Республикасының туристiк саласын дамытудың 2023 жылға дейiнгi тұжырымдамасы (бұдан әрi – тұжырымдама) және Қазақстан Республикасы Үкiметiнiң 2019 жылғы 31 мамырдағы № 360 қаулысымен Қазақстан Республикасының туристiк саласын дамытудың 2019-2025 жылдарға арналған мемлекеттiк бағдарламасы (бұдан әрi-Тұжырымдама) бекiтiлдi – Мемлекеттiк бағдарлама), оның мiндеттерi iшкi және келу туризмiн дамыту, өнiрлiк мәдени-туристiк кластерлердi дамыту, инвестицияларды ынталандыру, туристiк өнiмнiң сапасы мен бәсекеге қабiлеттiлiгiн арттыру, туристiк дамуды жоспарлау, туристiк инфрақұрылымды дамыту, iшкi және халықаралық нарықтарда туристiк дестинацияларды iлгерiлету, бiрыңғай ұлттық туристiк брендтi қалыптастыру болып табылады[1].

Сонымен қатар, туристiк сала көптеген аралас салалармен өзара iс-қимыл жасайды және оның тиiмдiлiгi тұтастай алғанда олардың Үйлестiрiлген қызметiне байланысты.

Саланы дамытудың бiрыңғай үйлестiрушiсi рөлiн орындау үшiн, сондай – ақ Қазақстанның туристiк саласын жүйелi және институционалдық дамытуды қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасы Үкiметiнiң 2017 жылғы 14 шiлдедегi № 428 қаулысымен "Kazakh Tourism "Ұлттық компаниясы" акционерлiк қоғамы (бұдан әрi-қоғам) құрылды.

Тұжырымдамаға сәйкес Қоғамның негiзгi мiндеттерi:

- 1) Қазақстанның туристiк брендiн кәсiби басқару;
- 2) Қазақстанды халықаралық туристiк дестинация ретiнде iлгерiлету;
- 3) маркетинг стратегиясын қалыптастыру және iске асыру;
- 4) туристердi тартатын зәкiрлiк iс-шараларды ұйымдастыру;
- 5) Қазақстанның бiрыңғай туристiк порталын толтыру;
- 6) қызмет көрсету сапасының мониторингi және оларды жақсарту бойынша ұсыныстар дайындау;
- 7) дестинацияға келушiлердiң күтулерiне алынатын туристiк тәжiрибенiң барынша сәйкестiгiне қол жеткiзу үшiн статистика жинау;
- 8) бүкiл ел бойынша, сондай-ақ кластерлер, туристiк аймақтар, дестинациялар бөлiнiсiнде туристiк қызметтiң барлық спектрiн талдау;
- 9) туристiк өнiмдердiң қолданыстағы құрылымы мен ұсыныстарының санына мониторинг жүргiзу;
- 10) Туризмдегi үрдiстердiң мониторингi, өзгерiстерге уақтылы жауап беру;
- 11) туристiк индустрияға сыртқы және iшкi инвестициялардың ағынын ынталандыру, туристiк жобаларды iске асыру үшiн инвесторларды тарту;
- 12) көрсетiлетiн қызметтердiң сапасын және туристiк қызмет саласындағы мамандардың бiлiктiлiгiн арттыруды қамтамасыз ету;

13) тұтастай алғанда елдің және өңірлердің туристік әлеуетін талдау, туристік өнімнің сапа стандарттарын дамыту бойынша ұсыныстар әзірлеу;

14) биліктің, бизнестің және туристердің стратегиялық әріптестігін қалыптастыру және қолдау.

Осы құжат қоғам қызметінің он жылдық кезеңге арналған стратегиялық бағыттарын, стратегиялық мақсаттары мен міндеттерін, кезеңдері мен күтілетін нәтижелерін айқындайды.

Қызметтің стратегиялық бағыттарын іске асыру шеңберінде Қоғам туристер үшін де, туристік қызмет субъектілері үшін де, сондай-ақ мемлекет мүддесі үшін де қолайлы жағдайлар жасау арқылы туристік саланы дамытуға жәрдемдесетін болады[2].

Дүниежүзілік экономикалық форум-2019 туристік және туризм бәсекеге қабілеттілігінің жаһандық индексіне Қазақстан 140 елдің ішінен 80-ші орында, 2021 жылдың алдыңғы индексімен салыстырғанда өз позициясын біршама жақсартпады-81-ші орында.

Қазақстанда туризмді дамыту үшін жоғары әлеует рейтингтің мынадай көрсеткіштерінде көрсетілген:

1) дүниежүзілік мұраның мәдени объектілерінің саны бойынша ел 62-ші орында;

2) ауызша және материалдық емес мәдени мұра объектілерінің саны бойынша-16 орын;

3) дүниежүзілік мұраның табиғи объектілерінің саны бойынша-32 орын.

Бұл ретте, Дүниежүзілік экономикалық форум сарапшыларының пікірінше, туризм саласындағы қазақстандық рейтингті мынадай факторлар айтарлықтай нашарлатады:

1) туристік инфрақұрылымның сапасы төмен (қонақ үйлер, курорттар, мәдени-ойын-сауық объектілері) - 127 орын;

2) әуе қатынасының жеткіліксіз ашықтығы – 123 орын;

3) жол сапасының төмендігі – 106 орын;

4) автокөлік жалдау компанияларының әлсіз қатысуы - 95 орын.

5) визалық режимнің күрделілігі-81 орын;

Заңнамадан және инфрақұрылымнан басқа рейтингте Қазақстандағы туризмнің әлсіз маркетингі байқалады. Сонымен, Қазақстанға туристерді тарту үшін маркетинг пен брендингтің тиімділігі көрсеткіші және елдің бренд-стратегиясының рейтингі бойынша біздің мемлекет тек 99-орында.

Туризм орны ретінде Қазақстанның маркетингі мен ілгерілеуінің төмен белсенділігі цифрлық сұраныстың көрсеткіштерін айқын көрсетеді: мәдени және ойын - сауық туризмін онлайн іздеу саны бойынша Қазақстан 104 орында, табиғи туризм 116 орында.

Саяси факторлар. Саяси факторлардың ішінде туризмге ең үлкен әсер ететін нәрсе-туризмді дамытудың қозғаушы күші болып табылмайтын, бірақ оның міндетті шарты болып табылатын саяси тұрақтылық факторы.

Мақсатты мемлекеттік саясаттың нәтижесінде сақталып отырған Қазақстанның ішкі саяси тұрақтылығы мен қауіпсіздігі елдің оң халықаралық имиджін қалыптастыруға, оның халықаралық аренадағы беделінің өсуіне ықпал етеді[3].

Қазақстанда соңғы жиырма жыл ішінде туризм саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттары айтарлықтай өзгерді: өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басында оның толық болмауынан бастап, 2000-шы жылдары оның көптеген мәселелерін шешуге жәрдемдесуге дейін.

Саланы дамытудың жиынтық міндеті былайша тұжырымдалған: 2025 жылға қарай елдің жалпы ішкі өнімінің құрылымындағы туризм саласы шамамен 8% құрауы тиіс. Ол үшін мемлекеттік басқарудың мынадай элементтері бар:

1. Қазақстан Республикасы экономикасының салаларының бірі ретінде туристік қызметтің құқықтық, экономикалық, әлеуметтік және ұйымдастырушылық негіздері айқындалған "Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы" 2001 жылғы 13 маусымдағы Қазақстан Республикасының Заңы;

2. Әлемдік туристік нарық жүйесіне интеграцияланған, тиімділігі жоғары, бәсекеге қабілетті туристік саланы құру мақсаттары Тұжырымдамада және мемлекеттік бағдарламада айқындалған;

3. Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы № 636 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары шеңберінде туризм (бұдан әрі – 2025 жылға дейінгі Стратегиялық жоспар) қызметтің басым экспортқа бағдарланған бағыттарының бірі болып айқындалды;

4. Туристік саланы дамыту жөніндегі жұмысқа орталық және жергілікті атқарушы органдар, салалық және кәсіпкерлік қауымдастықтар, қоғамдық ұйымдар, сараптамалық қоғамдастық тартылған;

5. Ішкі және келу туризмін дамыту және Қазақстанның туристік әлеуетін ілгерілету жөніндегі қоғам құрылды.

Жиынтығында туристік саланы дамытудың саяси факторлары, өзге де тең жағдайларда, саладағы проблемалардың кешенін шешуді қамтамасыз етуге және Қазақстанды әлемдік туристік картада белгілеуге тиіс. Сонымен қатар, саланы мемлекеттік басқару деңгейіндегі негізгі проблемалар туризм саласының дамуын үйлестірудің және мемлекеттік бақылаудың әлсіздігі, инфрақұрылымның дамымауы, Қазақстанды халықаралық туристік дестинация ретінде ілгерілету жөніндегі кешенді маркетингтік стратегияның болмауы болып табылады.

Тарихи-мәдени факторлар. Қазақстан бай тарихи-мәдени мұраға ие (ЮНЕСКО-ның бүкіләлемдік мұра тізіміне кандидаттар қатарында 5 объект және 13 объект енгізілген), шетелдік туристер арасында танымал экотуризмді дамыту үшін бірегей табиғи әлеуетке ие, туризм үшін салыстырмалы түрде тұрақты және қауіпсіз орын болып табылады, жаңа туристік өнімдерді дамыту әлеуетіне ие. Future brand нұсқасы бойынша 2012-2013 жылдарға арналған Country brand Index рейтингіне сәйкес Қазақстан Болашақтың жетекші 15 ел брендінің қатарына қосылды. Future Brand Қазақстанның өңірдегі көшбасшылығын атап өтеді: "егер Қазақстан Үкіметі экономикалық бәсекеге қабілеттілікті көтермелеу, сонымен бірге ұлттық бірегейлікті және тұрақты, өкілді басқару жүйесін ілгерілету жөніндегі саясатты имплементациялауды жалғастыра берсе, онда бұл өсіп келе жатқан жұлдыз өте маңызды елге айналуы мүмкін".

Әлеуметтік факторлар. Туризмнің дамуына әсер ететін әлеуметтік факторлардың ішінде халықтың саны мен урбанизация дәрежесі маңызды болып табылады. Қазақстан халқының саны (19 млн. адам) және қалған негізгі демографиялық көрсеткіштер тұтастай алғанда тұрақты. Соңғы бірнеше жылдағы динамикада халықтың табиғи өсуі оң және көші-қон сальдосы теріс болып қала береді. Яғни, әлеуетті туристер ретінде ересектер саны біртіндеп азаяды. Урбанизация дәрежесі туристік сапарлардың қарқындылығына тікелей пропорционалды. Сонымен, әлемдегі туристердің негізгі "жеткізушілері" болып табылатын Солтүстік Америка (77%) және Еуропа (71%) елдеріндегі урбанизацияның ең жоғары деңгейі. Қазақстанда қала халқының саны ауыл халқынан 30% - ға артық. Сонымен қатар, егер негізінен ауыл тұрғындары саяхаттауға деген ұмтылыс пен мүмкіндіктің болмауымен сипатталса, онда өмір сүру деңгейі жоғары қалалардың тұрғындары бос уақыттың жетіспеушілігімен бетпе-бет келеді және демалыс орнын таңдағанда, негізінен ұсынылатын туристік қызметтердің бағасы мен сапасының арақатынасына, бүкіл отбасы үшін демалудың жайлылығына сүйене отырып, көшпелі туризмге артықшылық береді, баға және логистикалық қол жетімділік. Әлеуметтік топтар тұрғысынан елдегі ішкі туризм негізінен жақын маңдағы жерлерге қысқа корпоративтік және отбасылық сапарлар арқылы қолдау табады.

Сыртқы экономикалық факторлар. 2020 жылдың бірнеше айында туристік салаға әлемде де, Қазақстанда да жойқын әсер еткен экономикалық фактор COVID-19 жаңа коронавирусының пандемиясы болды. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының COVID-19 жаңа коронавирусын пандемия деп жариялауына байланысты Қазақстан азаматтардың өмірі мен денсаулығын қорғау мақсатында 2020 жылғы 16 наурыздан бастап бүкіл аумақта

төтенше жағдай енгізді. 2020 жылғы 11 мамырда төтенше жағдай режимі елімізде карантиндік шектеулер қолданысын жалғастыру кезінде аяқталды.

Шекаралардың жабылуы турбизнес пен басқа да көптеген іргелес бизнесті дүр сілкіндірді және нарықтың жұмысын толығымен тоқтатты. Бизнес үлкен қаржылық шығынға ұшырады. Бұл әсіресе отандық дестинациялардағы туристік маусымның қысқа мерзімін ескере отырып өте маңызды.

Осыған байланысты, Қазақстан Республикасының Үкіметі кәсіпкерлікті, оның ішінде туристік салада (салықтық жеңілдіктер мен кейінге қалдыру, әлеуметтік төлемдер, қолжетімді кредиттік қаражат) қолдау бойынша дағдарысқа қарсы шаралар пакетін қабылдады.

Сонымен қатар, туристік бизнесті қалпына келтіру мәселесі туристік қызметтерді тұтынушы ретінде халықтың қозғалысы бойынша шектеу карантиндік шараларды алып тастауға тікелей байланысты.

Осылайша, шекараларды ашу және карантиндік шектеулерді алып тастау мерзімдеріне байланысты туристік ағындар көлемінің 2019 жылғы көрсеткіштерге қарағанда 75-90% - ға төмендеуі болжанады.

Дағдарыстан кейінгі кезеңде туристік қызметтерді сату көлеміне теріс әсер етуі мүмкін әлеуметтік-экономикалық факторды атап өту қажет. Жаңа covid-19 коронавирусының пандемиясы экономиканың барлық салаларына теріс әсер етті, нәтижесінде жұмыссыздар саны күрт өсті, адамдардың табысы және олардың сатып алу қабілеті айтарлықтай төмендеді, әсіресе демалыс және демалыс шығындары сегментінде.

Ішкі экономикалық факторлар. Ішкі туризмді дамытудың маңызды экономикалық аспектісі халықтың әл-ауқаты болып табылады. Статистика деректеріне сәйкес 2021 жылы Қазақстан халқының жан басына шаққандағы орташа номиналды ақшалай табысы 104 389 теңгені, ал бір қызметкердің орташа айлық номиналды жалақысы 185 487 теңгені құрады. Бұл ретте ақшалай шығыстар құрылымында азық-түлік және азық-түлік емес тауарларды сатып алуға және міндетті төлемдер мен жарналарды төлеуге жұмсалатын қаражат едәуір бөлігін (70% - дан астам) алады. Тұтастай алғанда, қазақстандықтардың сатып алу қабілеті төмендеу үрдісіне ие: 2020 жылдан бастап нақты мәнде ақшалай кірістер мен жалақының өсу қарқыны осы кезеңде жыл сайынғы инфляция кезінде 7% - дан астам теріс мәнге ие. Бұл ретте, сарапшылар мен тұрғындар атап өткендей, қазақстандық курорттарда демалу құны сервистің жеткілікті төмен деңгейімен жеткілікті жоғары емес. Сонымен қатар, бағалар сұраныс деңгейіне әсер ететін көлік, қонақ үй және мейрамхана қызметтерінің барлық түрлеріне қымбаттайды.

Ресми деректерге сәйкес, 2020 жылы Қазақстан Республикасының резидент-қонақтарының саны - 4 686,8 мың адам (2021 жылы-5 286,8 мың адам), санаторий – курорттық ұйымдарға келген – 296,9 мың адам, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарға келген-871,9 мың адам.

Сонымен қатар, туристік фирмалардың қызмет көрсету көлемінің өсуіне, қызмет көрсету көлемінің және орналастыру орындарының санының ұлғаюына қарамастан, олардың толтырылуы жылдан жылға 25% - дан аспайды. Бұл сұраныстың жоқтығын және қонақ үйлер мен пансионаттардың көлеңкелі айналымын көрсетуі мүмкін, бұл саладағы жүйелік тәуекелдердің бірі.

Отандық туристік өнімдерге халықтың төмен сұранысын осы саладағы бизнесті дамыту арқылы да анықтауға болады. Қазақстанда бағалау деректері бойынша 500-ден астам туристік оператордың 20% - дан астамы ішкі туризммен айналысады.

Жоғарыда келтірілген Әлеуметтік және экономикалық факторлар қазақстандықтар үшін көшпелі туризм ішкі туризмге негізінен қымбаттығына, төмен сервисіне, инфрақұрылымының әлсіздігіне, медициналық практиканың кейбір түрлерінің болмауына, кадрлардың төмен кәсібилігіне және т. б. байланысты артықшылық беретінін көрсетті.

Статистика деректеріне сәйкес 2021 жылы 10,6 млн. қазақстандық көшпелі туристердің 43% – ы Ресей Федерациясына, 25,5% – ы Қырғызстанға, 3% - ы Түркияға, 2,1%

– ы Қытайға, 1,1% – ы Біріккен Араб Әмірліктеріне, 0,5% – ы Египетке, Германияға, Тайландқа, 0,3% - дан астамы Оңтүстік Кореяға барды және Грузия.

Қазақстанда жыл сайын көшпелі туризм кіру туризмінен 1,2-1,5 есе асады және экономика үшін мұндай үрдістің басты теріс салдары елден капиталды әкету және төлем балансындағы теріс туристік сальдо болып табылады. Мәселен, 2017 жылы туристік сальдо шамамен 425 млн. АҚШ.. 2018 жылы-минус 432 млн. АҚШ.

Екінші жағынан, қазақстандықтардың шетелге шығатын туризмінің едәуір үлесі олардың әл-ауқатының өсуі, шетелде Іскерлік байланыстар орнату және бизнес географиясын кеңейту, шетелде білім алу және т. б. туралы айтады.

Бұл ретте, көптеген сауалнамаларға сәйкес, қазақстандықтар тиісті жағдайларға қарамастан, Қазақстанда демалыс өткізуге қуанышты болатынын атап өткен жөн.

Кіру туризмі. Статистика деректері көрсеткендей, Қазақстанға келушілердің динамикасы мен құрылымы айтарлықтай өзгерістерге ұшырамайды.

Орташа алғанда, Қазақстанға жыл сайын шамамен 7-8 миллион келуші келеді, олардың көпшілігі Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерінен (Өзбекстан, Ресей, Қырғызстан) келеді.

Бұл ретте динамикада нысаналы елдерден келетін туристердің өсуі байқалады.

Мәселен, 2020 жылдың қорытындысы бойынша статистика БАӘ-ден (54,2% - ға), ҚХР-дан (50,9% - ға), Бельгиядан (33,5% - ға), Канададан (19,7% - ға), Финляндиядан (22,6% - ға), Түркиядан (22,3% - ға), Швециядан (18,2% - ға), Жапония (17,7%), Австралия (16,6%), Оңтүстік Корея (14,3%), Австрия (12,6%), Швейцария (11,6%), Нидерланды (9,5%), Испания (8,1%), Ұлыбритания (7,8%), Гонконг (7,8%) 6%), Франция (5%) және АҚШ (4,5%).

Бұл ретте статистика деректері бойынша 2019 жылы 8,5 млн. резидент емес келушілердің 443 мыңы қазақстандық ерекше қорғалатын табиғи аумақтарға барды; 1,2 мың адам санаторий-курорттық ұйымдарда емделді/демалды; 979,8 мың адамға орналастыру орындарында қызмет көрсетілді. Осылайша, туристік инфрақұрылым қызметтерін елге келетін резидент емес келушілердің жалпы санының шамамен 12-14% ғана пайдаланады.

Инвестицияларды тарту. Қазақстанда ішкі және сыртқы туристер үшін туризмнің төмен тартымдылығының салдарынан ұлттық экономиканың басқа салаларымен салыстырғанда туризм саласының инвестициялық тартымдылығының төмен деңгейі байқалады.

Қазақстан инвестицияларды тартудың тиімділігі жөніндегі Дүниежүзілік экономикалық форумның рейтингінде 92-ші орында.

Статистикалық деректерге сәйкес 2019 жылғы қаңтар-желтоқсанда туристік сектордың негізгі капиталына инвестициялардың жалпы көлемі 469,5 млрд. теңгені құрады, оның ішінде тұру және тамақтану бойынша қызметтерді дамытуға 24,8% бағытталды, бұл өткен жылмен салыстырғанда 12 пайыздық тармаққа аз. Өнер, ойын-сауық және демалыс саласына 2019 жылы салаға тартылған инвестициялардың жалпы көлемінің 32,7% - ы жіберілді, сондай-ақ алдыңғы кезеңмен салыстырғанда 12 пайыздық тармаққа ұлғайды.

Туристік салада мемлекеттік қолдау және сала субъектілері үшін "ұзақ" және қолжетімді ақша беру тетігі жеткіліксіз дамыған.

Мәселен, мысалы, Испанияда мемлекет жоба құнының 30%-на дейін гранттық қоса қаржыландыруды жүзеге асырады, Португалияда мемлекет туризм объектілерін салуға 10 жылға дейін пайызсыз кредиттер береді, Оңтүстік Африка Республикасында - мемлекет жобаларға жұмсалған шығындардың 30% - дан 50% - на дейін өтейді, Малайзияда салықтан толық босату көзделген.

Қорытынды. Қазақстан экологиялық, балалар-жасөспірімдер, этнографиялық, тарихи-мәдени, медициналық, Іскерлік туризм сияқты бағыттар бойынша жаңа өнімдерді дамытудың жоғары әлеуетіне ие. Осыған байланысты туристер, бизнес және инвесторлар үшін отандық туристік дестинациялардың тартымдылығын арттыру бойынша түбегейлі жүйелі және кешенді шараларды қолдану қажет. Туристік саланы дамытудың негізгі проблемалары коммуникациялық жазықтықта жатыр. Бірінші мәселе-туристік нарық

ойыншыларының (туристік операторлар, туристік агенттер, туристік объектілер, көрсетілетін қызметті берушілер, қауымдастықтар, орталық және жергілікті атқарушы органдар) арасындағы жолға қойылған байланыстардың, үйлестірудің және тиімді өзара іс-қимылдың болмауы. Екінші мәселе-әлсіз брендинг, маркетинг және қазақстандық туристік дестинацияларды ілгерілету, Қазақстандағы, тіпті ішкі нарықтағы туризм орындары туралы ақпараттық қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі. Туристік саланы дамытудың бірқатар тежеуші жүйелі факторларына мыналар жатады:

1. туристік ресурстардың қанағаттанарлықсыз жай-күйі, туризм орындарында инженерлік және көлік инфрақұрылымының жеткіліксіз дамуы, туристік объектілерге қол жеткізу қиын, сапалы қонақ үй, ойын-сауық және жол бойындағы инфрақұрылымның болмауы, туристердің демалыс орындарында сервистің төмен деңгейі;

2. туристерге сапалы қызмет көрсете алатын білікті персоналдың тапшылығы.

3. қызмет көрсету сапасының деңгейі жеткіліксіз болған кезде туристік өнімдердің жоғары бағасы;

4. Қазақстанда жұмыс істейтін халықаралық авиатасымалдаушылардың шектеулі саны, тікелей рейстердің саны мен жиілігі, бюджеттік авиакомпаниялардың болмауы Қазақстанға сапарларды кейбір өңірлерден қымбат және кейде мүмкін емес етеді;

5. ірі қалалардан тыс туристік инфрақұрылым объектілерінің жеткілікті санында болмауы;

6. бірқатар әкімшілік кедергілердің болуы (визалық режим, көші-қон саясаты, рұқсат беру құжаттары);

7. туристік қызметтердің сапасын мониторингілеу және бағалау жүйесінің болмауы;

Қолданылған әдебиеттер:

1. Единая межведомственная информационно-статистическая система [Электронный ресурс] — Режим доступа <http://www.fedstat.ru>

2. Информационная группа Турпром [Электронный ресурс] — Режим доступа <http://www.tourprom.ru>

3. Информационное агентство Турмаяк [Электронный ресурс] — Режим доступа <http://www.turmayak.ru>

4. Малый бизнес в сфере туризма, спорта и отдыха [Электронный ресурс] Режим доступа <http://www.businessrest.ru>

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРДЫ БАҒАЛАУ МӘСЕЛЕСІ

ОСОБЕННОСТИ ОЦЕНКИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

FEATURES OF EVALUATION OF INVESTMENT PROJECTS

Аннотация. Инвестициялық белсенділік әлемдік экономикада болып жатқан оқиғалардың негізгі қозғаушы күші болып табылады. Инвестициялық ағындардың ахуалын сипаттайтын негізгі көрсеткіштердің бірі жағдайлар жиынтығында инвестициялық тартымдылық жүйелеуші рөл атқаратын инвестициялық белсенділік болып табылады. Бұл құбылыстардың байланысы тікелей корреляциялық сипатта болады.

Инвестициялық белсенділік деңгейіне келесі жағдайлар әсер етеді: мемлекеттің инвестициялық кепілдіктер, жеңілдіктер және ақпараттық қамтамасыз ету көмегімен қолайлы инвестициялық ахуал жасауы; салалық фактор қасиеттері – ресурстық-шикізаттық және инвестициялық потенциал; меншік қатынастары және монополиялану деңгейі; қаржылық жағдайы; қоршаған орта жағдайлары; сала кәсіпорындарындағы қоғамдық-саяси ахуал.

Кілтті сөздер. Нарықтық экономика, инвестициялық жобалар тиімділігі, экономикалық тартымдылық.

Аннотация. Инвестиционная активность является основной движущей силой того, что происходит в мировой экономике. Одним из основных показателей, характеризующих состояние инвестиционных потоков, является инвестиционная активность, в совокупности условий которой инвестиционная привлекательность играет системообразующую роль. Связь этих явлений носит непосредственно корреляционный характер.

На уровень инвестиционной активности влияют следующие условия: создание государством благоприятного инвестиционного климата с помощью инвестиционных гарантий, льгот и информационного обеспечения; свойства отраслевого фактора – ресурсно-сырьевой и инвестиционный потенциал; отношения собственности и уровень монополизации; финансовое положение; условия окружающей среды; Общественно-политическая ситуация на предприятиях отрасли.

Ключевые слова. Рыночная экономика, эффективность инвестиционных проектов, экономическая привлекательность.

Annotation. Investment activity is the main driving force of what is happening in the global economy. One of the main indicators characterizing the state of investment flows is investment activity, in which investment attractiveness plays a systematizing role in a set of conditions. The relationship of these phenomena is of a direct correlation nature.

The level of investment activity is influenced by the following conditions: the creation by the state of a favorable investment climate with the help of investment guarantees, benefits and information support; industry factor properties – resource-resource and investment potential; property relations and the level of monopolization; financial situation; environmental conditions; socio-political situation at industry enterprises.

Keywords. Market economy, effectiveness of investment.

Өтпелі нарықтық экономика жағдайында Қазақстанлік кәсіпорындардың жұмыс істеу ерекшеліктерін талдау инвестициялық жобалардың тиімділігін зерттеуге тікелей әсер ететін бірқатар аухалдарды анықтауға мүмкіндік береді.

Оларға мыналар жатады: заңнамалық және өзге де нормативтік құқықтық актілердің сәйкес келмеуінен көрінетін мемлекеттің болжамды жағдайды жасай алмауы, сондай-ақ инфрақұрылымның нашар дамуы, қаржы-несие жүйесінің тұрақсыздығы және инвесторлардың қаражатын қайтаруға кепілдіктердің шектеулілігі; кәсіпорындардың инвесторларға басқаруға рұқсат бергісі келмеуі, тиімді сұранысты анықтау қиындығы және кәсіпкерлікті қолдау инфрақұрылымының дамымауы салдарынан сенімді бастапқы статистикалық және маркетингтік мәліметтерді алуға қиындықтар; кадрларды даярлау деңгейінің жеткіліксіздігі; инвесторлардың қысқа мерзімді мүдделерінің басымдылығы; кәсіпорындардың басшылары мен жұмыскерлерінің мүдделерінің меншік иелерінің мүдделерінен басым болуы; аймақтардың ерекшеліктерін жеткіліксіз ескеру; қоғамды криминализациялау.

Бұл жағдайлар инвестициялық менеджмент нарықтық экономикасы дамыған елдердегі әдеттегіден гөрі ықтимал тәуекелдердің кең ауқымын ескеруді талап етеді.

Жобаның тартымдылығын бағалау үшін қажетті таптырмас шарт кемінде екі белгінің болуы – оның негізгі мазмұны ретіндегі өзгерістер белгісі және мақсатты қызметнің болуы, оған қол жеткізу өлшемі әсер ету көрсеткіштері және тиімділігі.

Жобаның тартымдылығын бағалау кезінде мыналарды басшылыққа алу керек.

Уақыттың әр сәтінде көптеген жеке қол жетімді сұраныс баптары (СБ) бар - бағалаушы үшін кез келген қызығушылық тудыратын ресурстар, тауарлар немесе қызметтер.

PS-тің әрбір бірлігінің өзіндік құн коэффициенті бар, оның мәні тепе-теңдік бағасына сәйкес келеді, ал жеке СЗ жалпы құны оны қолда бар шамаға көбейту арқылы көрсетіледі.

Қол жетімді шамалардың көптеген жиындарының әрқайсысының өз кезегінде жеке PS мәндерінің мәндерін қосу нәтижесінде алынған өзіндік мәндік өрнегі бар.

Мақсаттық қызмет барлық қол жетімді PS жиынтығының мәнін барынша арттыру болып табылады.

Жобаның экономикалық тартымдылық дәрежесі оның нәтижелеріне қол жеткізуге кететін уақытқа кері пропорционалды. Сондықтан уақытты бөлек есепке алуды қажет ететін PS-тің белгілі бір түрі ретінде қарастыруға болады.

Осылайша, жобаның аралық кезеңдерін ескеру қажеттілігі туындайды.

Инвестициялардың экономикалық тиімділігін бағалаудың нақты формуласын таңдаған кезде PS жиынтық құнының мәнінің динамикасын, қолда бар PS-тің барлық көлемін біржақты бағалаудың мүмкін еместігін, бар болуын ескеру қажет. экономиканы дамытудың баламалы жолдары мен бір шаруашылық субъектісі жүзеге асыратын бірнеше параллель жобалар, сондай-ақ бір-бірін жоққа шығаратын жобалардың болуы мүмкіндігі.

Бұл пайымдаулар инвестициялық жобаны бағалауда, ең алдымен, қазіргі уақытта қолда бар СЗ-тің бүкіл құнына емес, нәтиженің ұлғаюының шығындарға қатынасын көрсететін көрсеткіштерге назар аудару керек деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Инвестициялар тиімділігінің жалпылаушы көрсеткішіне қойылатын неғұрлым жалпы талаптар тұтынылатын және қолданылатын ӨС пайдалану дәрежесінің оның экономикалық мазмұнына барабар математикалық сипаттамасы, шығындар мен нәтижелерді дәл және объективті көрсету, қолданылатын критерийлер мен көрсеткіштердің салыстырмалылығы болып табылады.

Есептеулер нәтижесі жұмсалған PS жалпы құнының мәні туралы, жалпы нәтижелер мен шығындар мөлшерінің пайыздық арақатынасы және үдерісқа уақыт аралығының ұзақтығы туралы көрнекі ақпаратты қамтамасыз етуі керек.

Есептеуге арналған бастапқы деректер жиынтығы күтілетін шығындар мен нәтижелер болжамының сенімділік дәрежесін көрсететін қосымша сипаттамаларды ұсынуы керек және жобаның техникалық, институционалдық, коммерциялық, экологиялық, әлеуметтік және психологиялық жағдайларына мұқият талдау жасалғанын көрсетеді. жүзеге асырылды.

Нәтижелік көрсеткіш - PS барлық жиынтығы құнының пайыздық өсуі анықталған.

Инвестициялық белсенділік әлемдік экономикада болып жатқан үдерістердің негізгі қозғаушы күші болып табылады[1].

Инвестициялық ағындардың жай-күйін сипаттайтын негізгі көрсеткіштердің бірі жағдайлар жиынтығында инвестициялық тартымдылық жүйелеуші рөл атқаратын инвестициялық белсенділік болып табылады.

Бұл құбылыстардың байланысы тікелей корреляциялық сипатта болады.

Инвестициялық белсенділік деңгейіне келесі жағдайлар әсер етеді:

- мемлекеттің инвестициялық кепілдіктер, жеңілдіктер және ақпараттық қамтамасыз ету көмегімен қолайлы инвестициялық ахуал жасауы;
- салалық фактор қасиеттері – ресурстық-шикізаттық және инвестициялық потенциал;
- меншік қатынастары және монополиялану деңгейі; қаржылық жағдайы; қоршаған орта жағдайлары;
- сала кәсіпорындарындағы қоғамдық-саяси ахуал.

Өтпелі нарықтық экономика жағдайында қазақстандық кәсіпорындардың жұмыс істеу ерекшеліктерін талдау инвестициялық жобалардың тиімділігін зерттеу үдерісіне тікелей әсер ететін бірқатар аухалдарды анықтауға мүмкіндік береді.

Оларға мыналар жатады: заңнамалық және өзге де нормативтік құқықтық актілердің сәйкес келмеуінен көрінетін мемлекеттің болжамды жағдайды жасай алмауы, сондай-ақ инфрақұрылымның нашар дамуы, қаржы-несие жүйесінің тұрақсыздығы және инвесторлардың қаражатын қайтаруға кепілдіктердің шектеулілігі;

кәсіпорындардың инвесторларға басқаруға рұқсат бергісі келмеуі, тиімді сұранысты анықтау қиындығы және кәсіпкерлікті қолдау инфрақұрылымының дамымауы салдарынан сенімді бастапқы статистикалық және маркетингтік мәліметтерді алудағы қиындықтар;

кадрларды дайындау деңгейінің жеткіліксіздігі; инвесторлардың қысқа мерзімді мүдделерінің басымдылығы;

кәсіпорындардың басшылары мен жұмыскерлерінің мүдделерінің меншік иелерінің мүдделерінен басым болуы; аймақтардың ерекшеліктерін жеткіліксіз ескеру; қоғамды криминализациялау.

Бұл жағдайлар инвестицияларды басқару үдерісінде нарықтық экономикасы дамыған елдердегі әдеттегіден гөрі ықтимал тәуекелдердің кең ауқымын ескеруді талап етеді.

Жобаның тартымдылығын бағалау үшін қажетті таптырмас шарт кемінде екі белгінің болуы – оның негізгі мазмұны ретіндегі өзгерістер белгісі және мақсатты қызметнің болуы, оған қол жеткізу өлшемі әсер ету көрсеткіштері және тиімділігі.

Жобаның тартымдылығын бағалау кезінде мыналарды басшылыққа алу керек.

Уақыттың әр сәтінде көптеген жеке қол жетімді сұраныс баптары (СБ) бар - бағалаушы үшін кез келген қызығушылық тудыратын ресурстар, тауарлар немесе қызметтер.

PS-тің әрбір бірлігінің өзіндік құн коэффициенті бар, оның мәні тепе-теңдік бағасына сәйкес келеді, ал жеке сұраныс заты (СЗ) жалпы құны оны қолда бар шамаға көбейту арқылы көрсетіледі.

Қол жетімді шамалардың көптеген жиындарының әрқайсысының өз кезегінде жеке PS мәндерінің мәндерін қосу нәтижесінде алынған өзіндік мәндік өрнегі бар.

Мақсаттық қызмет барлық қол жетімді PS жиынтығының мәнін барынша арттыру болып табылады.

Жобаның экономикалық тартымдылық дәрежесі оның нәтижелеріне қол жеткізуге кететін уақытқа кері пропорционалды.

Сондықтан уақытты бөлек есепке алуды қажет ететін PS-тің белгілі бір түрі ретінде қарастыруға болады.

Осылайша, жобаның аралық кезеңдерін ескеру қажеттілігі туындайды.

Инвестициялардың экономикалық тиімділігін бағалаудың нақты формуласын таңдаған кезде СЗ жиынының жалпы құнының жалпы құнының динамикасын, қолда бар СЗ-тің барлық көлемін бірмәнді бағалаудың мүмкін еместігін ескеру қажет.

Үдерісті дамытудың баламалы жолдарының және бір шаруашылық субъектісі жүзеге асыратын бірнеше параллель жобалардың болуы, сондай-ақ бір-бірін жоққа шығаратын жобалардың болуы мүмкіндігі.

Бұл пайымдаулар инвестициялық жобаны бағалау үдерісінде, ең алдымен, қазіргі уақытта қолда бар ӨС-тің бүкіл құнына емес, нәтиженің өсу құнының шығындарға қатынасын көрсететін көрсеткіштерге назар аудару керек деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Инвестициялар тиімділігінің жалпылаушы көрсеткішіне қойылатын неғұрлым жалпы талаптар тұтынылатын және қолданылатын ӨС пайдалану дәрежесінің оның экономикалық мазмұнына барабар математикалық сипаттамасы, шығындар мен нәтижелерді дәл және объективті көрсету, қолданылатын критерийлер мен көрсеткіштердің салыстырмалылығы болып табылады.

Есептеулер нәтижесі тұтынылатын СЗ жалпы құнының мәні туралы, жалпы нәтижелер мен шығындар мөлшерінің пайыздық қатынасы және үдерістің уақыт аралығының ұзақтығы туралы көрнекі ақпаратты қамтамасыз етуі керек[2].

Есептеуге арналған бастапқы деректер жиынтығы күтілетін шығындар мен нәтижелер болжамының сенімділік дәрежесін көрсететін қосымша сипаттамаларды ұсынуы керек және жобаның техникалық, институционалдық, коммерциялық, экологиялық, әлеуметтік және психологиялық жағдайларына мұқият талдау жасалғанын көрсетеді. жүзеге асырылды.

Нәтижелік көрсеткіш уақыт факторын ескере отырып анықталатын PS-тің барлық жиынтығы құнының пайыздық өсуі болып табылады.

Бұл мәлімдеме тауарлардың шекті комбинациясы қағидасын көрсететін өндірістік мүмкіндіктер қисығымен суреттелген.

Жобаның экономикалық тиімділігін бағалау макроэкономикалық тұрғыдан да, экономикалық қызметке жеке қатысушының субъективті орналасуы бойынша да жүргізілуі мүмкін.

Өртүрлі көзқарастар үшін сенімді болжам жасаудың қиындығы тең емес.

Талдау күрделілігінің ұлғаюымен ескерілетін өндірістік жағдайлардың ауқымы айтарлықтай кеңейеді.

Белгілі бір қиындықтар жобаның орындалу барысына байланысты PS қол жетімді мөлшерлерінің арақатынасы айтарлықтай өзгерген жағдайда туындайды.

Инвестициялық үдерісті дамыту болжамын көрнекі түрде көрсету әлемдік тәжірибеде кеңінен таралған ақша ағындарын бағалау әдісінің көмегімен мүмкін болады.

Болжалды ақша ағындарының уақыт осінде бейнеленуі кез келген үдерісті біртұтас қалыпқа келтіреді, бұл инвестициялаудың ең жақсы нұсқасын таңдаудың бірыңғай тәсілін әзірлеуге мүмкіндік береді.

Инвестициялардың тиімділігін бағалау әдістерін зерттеуге жеке критерийлерді белгілеу үшін терминологияны таңдауда байқайтын айтарлықтай шашыраңқылық кедергі келтіреді.

Инвестициялардың тиімділігін бағалаудың классикалық (динамикалық) әдістері алғаш рет жарты ғасырдан астам уақыт бұрын ұсынылған.

Олардың экономикалық мазмұны мен қызметтерін түсіндірудегі айырмашылықтарға қарамастан, олар барлық жерде, соның ішінде КСРО-дағы социалистік жоспарлау тәжірибесінде күрделі салымдар мен жаңа технологияның тиімділігін бағалауда қолданылды.

Орталық мәселелердің бірі дисконттау мөлшерлемесін таңдау болып табылады – бүкіл есептеу көкжиегі үшін тұрақты немесе есептеу қадамына байланысты өртүрлі.

Инвестициялық жобалардың тиімділігін бағалау бойынша ағымдағы әдістемелік ұсыныстарды әзірлеу Қазақстандағы инвестициялардың экономикалық тиімділігін бағалау бойынша жұмысты жүйелеу үдерісіне үлкен үлес қосты.

Бұл құжатты құру Қазақстанның нарықтық экономикаға көшу жағдайында осы мәселені шешу үшін қолданылатын әдістерді біріктіру жолындағы маңызды қадам болып табылады[3].

Сонымен бірге, осы ұсыныстарды, сондай-ақ бірқатар ресейлік және шетелдік авторлардың ұсыныстарын сыни талдау бұл мәселенің көптеген аспектілері әлі шешілмеген, ал бірқатар ережелер даулы немесе жеткіліксіз негізделеді.

Оларда басты орынды тиімділікті бағалау әдістемесі емес, ақша ағындарын құру әдістерінің сипаттамалары және теориялық ережелер алады, бұл олардың практикалық қолданылуын қиындатады.

Әдістеме дисконттау мөлшерлемесін таңдау туралы сұраққа біржақты жауап бермейді және көптеген авторлар әртүрлі уақытта шығындар мен нәтижелер құнының өзгеруін ескермейтін «қарапайым» формулаларды тәжірибеде қолдануды шектеуді ұсынады.

Негізгі көрсеткіштерді қолдану аясы – таза келтірілген құн және кірістің ішкі нормасы – нақты анықталмаған.

Жұмыста ұсынылатын инвестициялардың тиімділігін бағалаудың біртұтас тәсілі мынадай:

әдістеме екі бөлікті – ақша ағынының болжамын құру бойынша ұсыныстарды және инвестициялардың тиімділігін бағалаудың нақты әдістерін айтарлықтай кеңейтіп, нақты ажыратуға тиіс. олардың көрсетілімін жеңілдету;

тиімділікті бағалаудың негізгі қағидасы қосымша әсер ететін барлық қызметке байланысты жалпы шығындардың тиімділігін дәл және объективті бағалау болуы керек.

Қолданылған әдебиеттер:

1 Шаяхметова Л.М. Экономическая эффективность инвестиций в индустрию туризма Республики Казахстан. Вестник университета «Туран». 2021;(3):187-193. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-3-187-193>

2 Асанова А.Ж., Кадырова К.Ж. Современное состояние и перспективы развития туризма в Казахстане. <http://www.group-global.org/publication/view/3614>

3 Туризм Казахстана за 2006-2010 гг.: Стат. сб. /Под ред. А.А.Смаилова. -Астана, 2011. — 152 с.

UDK 004.89

Redkina Marina
Master's Degree student
Turan-Astana university
Astana, Kazakhstan
Supervisor: **Kussainova R.E.**

МӘТІНДІ АВТОМАТТЫ ӨНДЕУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН НЕЙРОНДЫҚ ЖЕЛІ АРХИТЕКТУРАЛАРЫ

АРХИТЕКТУРЫ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В АВТОМАТИЧЕСКОЙ ОБРАБОТКЕ ТЕКСТОВ

NEURAL NETWORK ARCHITECTURES USED IN AUTOMATIC TEXT PROCESSING

Аннотация. Қазіргі уақытта мәтіндік ақпаратты өңдеу үшін нейрондық желілер белсенді қолданылады. Бұл мақалада мәтіндерді автоматты түрде өңдеу үшін қолданылатын нейрондық желілердің архитектуралары қарастырылады. Олар мәтінді жіктеуге және белгілеуге, реттіліктерді анықтауға, сипаттамалар жасауға, машиналық аударма жасауға және сұрақ-жауап жүйелерін ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер. нейрондық желі архитектуралары, мәтінді талдау, машиналық оқыту, мәтіннің жіктелуі, машиналық аударма.

Аннотация. В настоящее время для обработки текстовой информации активно используются нейронные сети. В данной статье рассмотрены архитектуры нейронных сетей, которые используются для автоматической обработки текстов. Они позволяют классифицировать и размечать текст, выявлять последовательности, генерировать описания, осуществлять машинный перевод и организовывать вопросно-ответные системы.

Ключевые слова. архитектуры нейронных сетей, анализ текста, машинное обучение, классификация текста, машинный перевод.

Annotation. Currently, neural networks are actively used to process textual information. This article discusses the architectures of neural networks that are used for automatic text processing. They allow you to classify and mark the text, identify sequences, generate descriptions, perform machine translation and organize question-and-answer systems.

Keywords. Neural network architectures, text analysis, machine learning, text classification, machine translation.

The idea of a neural network is based on the general model of the neuron of living organisms and is a set of nodes, blocks, simple processing elements and the relationships between them. The weighting factors or the strengths of the interunit connection make up the processing ability of the network. They are formed in the learning process based on a set of templates or in the course of adaptation to this set. [1] On the Figure1 is shown the example of simple neural network. The information arrives at the first level, the neurons receive and process it, and then send it further and so on to the last output layer. In the course of processing, weight coefficients are formed.

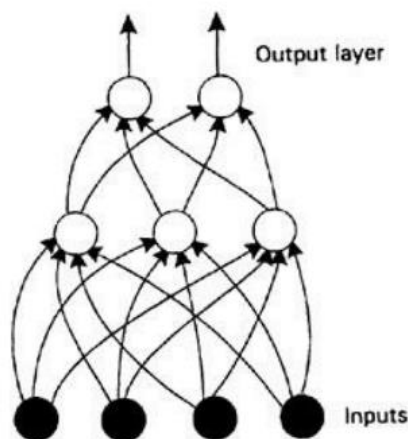

Figure 1. Example of simple neural network [1]

A number of tasks of automatic text processing can be solved using neural networks:

1. Finding Word vectors.
2. Classification of sentences or texts.
3. Classification of sequences.
4. Generating a description for an input object.
5. Auto-encoding of text to reduce the dimension.
6. Machine translation.
7. Building question-and-answer systems and chatbots. [2]

Let's consider the architectures of neural networks that are used to solve these tasks. Figure 2 shows the architecture of a neural network for text processing.

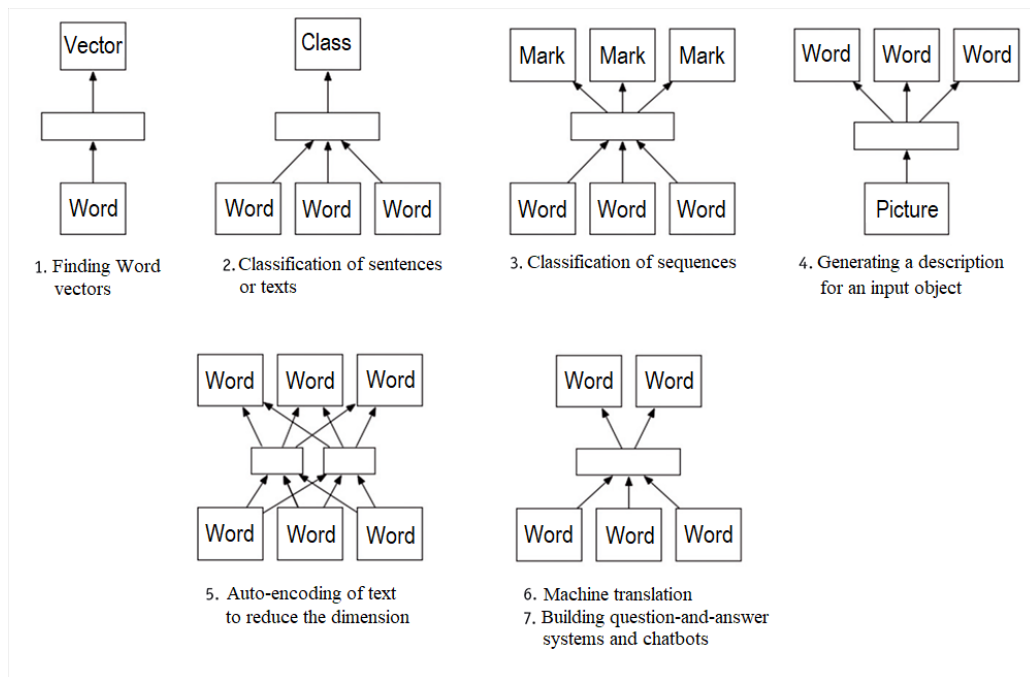

Figure 2. The architecture of a neural network for text processing [2]

The concept of "verbal vectors" is based on the linguistic, syntactic, semantic interrelation of words that occur next to each other with high frequency. [3] The neural network accepts a word as input and assigns it a vector.

When classifying text, the neural network receives a set of words or sentences as input. After processing at the output, the network classifies them according to the specified criteria. For example, a positive or negative feedback was left by a customer. To classify sequences, the neural network simultaneously classifies marks the input data. [4]

Neural networks are able to generate a description of the input object. For example, if an image is submitted to the input, a properly trained neural network is able not only to classify objects, but also to establish a relative spatial relationship, and based on this, to output an own text description. [5]

Neural networks may be able to reduce the dimension of data. Such networks are called autoencoders. In the process of learning, they acquire the ability to find the most important parts of the input data. [6]

Currently, the direction of machine translation and chatbots is actively developing. Machine translation using neural networks has greater performance compared to traditional statistical models. [7] When training a neural network, texts of the same content in different languages are used as a set of templates. The network finds correspondences and patterns, and after completing the training is able to independently match a set of words in one language to words in another language in accordance with the context.

In conclusion, we would like to say that neural networks are capable of solving a wide range of text's processing: from classification to self-generation of text and chatbots. The presented architectures are actively used in the neural networks development of and are universal for use in various programming languages. To get the best results, you should clearly define the goals and carefully select a set of templates for training a neural network.

References:

1. Gurney, K. An introduction to neural networks. London: UCL Press, 1997, p. 14, 317 p.
2. Deep learning for automatic text processing. Available at: <https://www.osp.ru/os/2017/02/13052221?ysclid=latoljsdlo11460960> (accessed: 24.11.2022).
3. Word Vectors Simplified. Available at: <https://dev.to/adamjhawley/word-vectors-simplified-3j49> (accessed: 24.11.2022).

4. Recurrent Neural Networks (RNN) Explained — the ELI5 way. Available at: <https://towardsdatascience.com/recurrent-neural-networks-rnn-explained-the-eli5-way-3956887e8b75>. (accessed: 24.11.2022).

5. Generation of textual description from an input image. Available at: https://www.researchgate.net/publication/354950451_Generation_of_textual_description_from_an_input_image. (accessed: 24.11.2022).

6. Autoencoders in Deep Learning: Tutorial & Use Cases. Available at: <https://www.v7labs.com/blog/autoencoders-guide>. (accessed: 24.11.2022).

7. Machine Translation using Neural Networks. Available at: <https://medium.com/analytics-vidhya/machine-translation-using-neural-networks-61ea85b39ad4>. (accessed: 24.11.2022).

UDK81-2

Mukasheva K. M.

Master's Degree student
Turan-Astana university
Astana, Kazakhstan

Scientific Advisor: **Kussainova R.E.**
Senior lecturer of Socio-humanitarian
and language department

JOURNALISTIC WORKS WRITTEN BY MEKEMTAS MYRZAKHMETULY ON THE TOPIC OF "LANGUAGE HISTORY"

ЖУРНАЛИСТСКИЕ РАБОТЫ, НАПИСАННЫЕ МЕКЕМТАСОМ МЫРЗАХМЕТУЛЫ ПО ТЕМЕ "ИСТОРИЯ ЯЗЫКА"

МЕКЕМТАС МЫРЗАХМЕТҰЛЫНЫҢ ЖАЗҒАН ЖУРНАЛИСТІК ЖҰМЫСТАРЫ "ТІЛ ТАРИХЫ" ТАҚЫРЫБЫ БОЙЫНША

Аннотация. Бұл жұмыста Мекемтас Мырзахметұлының «тіл тарихы» тақырыбында жазған публицистикалық еңбектері қарастырылады. Мақаланың негізгі мақсаты – Мекемтас Мырзахметұлының «Тіл тарихы» туралы публицистикалық еңбектеріндегі көтерілген тақырыптарды талдау. Ғалым мақалаларында қоғамның ең өзекті мәселелерін көтереді. Ғалым жер-су атауларының тарихын зерттеуде ономастика мәселесіне тоқталып: «Ванновка атауының сыры неде?». (1983), «Жер тарихы – ел тарихы» (1988), «Отар топонимдері» (1991), «Әдебиет және топонимика» (1991), «Халықтық, отаршылдық, тоталитарлық топонимия» (1991) деген тақырыптарда қалам тербеген. Зерттеу жұмыстары негізінде Мекемтас Мырзахметұлын Отан, ұлт, тіл, дін, тәуелсіздік сынды ұлттық мүддемен астасып жатқан халық құндылықтары мен әлеуметтік мәселелерге аса қызығушылық танытқан публицист ретінде танимыз.

Кілтi сөздер. Тіл тарихы, ономастика, топонимика, құндылықтар.

Аннотация. В данной статье рассматриваются публицистические произведения, написанные Мекемтасом Мырзахметулы на тему «история языка». Целью статьи является анализ тем истории языка в публицистических произведениях Мекемтаса Мырзахметулы. Автор заинтересован социальными вопросами и ценностями народа, такие как Родина, нация, язык, религия, независимость, которые пересекаются с национальными интересами. В своих публикациях ученый поднимает самые острые и насущные вопросы общества. При изучении истории топонимии ученый застрлил свое внимание на проблеме ономастики: «В чем секрет названия Ванновка?» (1983 г.), «История Земли - история страны» (1988 г.), «Колониальные топонимы» (1991 г.), «Литература и топонимия» (1991 г.), «Народная,

колониальная, тоталитарная топонимия» (1991 г.) Полученные результаты данного исследования показывают, что основная задача, в публикациях ученого состоит в том, чтобы вернуть колониальным и тоталитарным топонимам, появившимся благодаря таким ухищрениям, исконное национальное названия характерные для нашего народа.

Ключевые слова. История языка, ономастика, топонимия, ценности.

Annotation. This article discusses journalistic works written by Mekemtas Myrzakhmetuly on the topic "history of language". The purpose of the article is to analyze the topics of the history of the language in the journalistic works of Mekemtas Myrzakhmetuly. The author is very interested in the social issues and values of the people, such as homeland, nation, language, religion, independence, which intersect with national interests. In his publications, the scientist raises the most acute and pressing issues of society. When studying the history of toponymy, the scientist focused his attention on the problem of onomastics: "What is the secret of the name Vannovka?" (1983), "The history of the Earth - the history of the country" (1988), "Colonial toponyms" (1991), "Literature and toponymy" (1991), "Folk, colonial, totalitarian toponymy" (1991 d.) The results of this study show that the main task in the publications of the scientist is to return the colonial and totalitarian toponyms that appeared due to such tricks, the original national names characteristic of our people.

Keywords. Language history, onomastics, toponymy, values.

Mekemtas Myrzakhmetuly is a publicist who is very interested in public and social issues. The main topics raised in the journalistic works of Mekemtas Myrzakhmetuly include the values of the people, such as motherland, nation, language, religion, independence which overlap with the national interest.

The scientist raises the most pressing issues of society in his articles. For example, in the study of the history of place names, the scientist asked about the problem of onomastics: "What is the secret of the name Vannovka?" (1983), "Earth history - country history" (1988), "Colonial toponyms" (1991), "Literature and toponymy" (1991), "Popular, colonial, totalitarian toponymy" (1991). No matter which of these works we look at, we can see thoughts of deep social significance.

Mekemtas Myrzakhmetuly was the first to discuss the issue of Kazakh onomastics "What is the secret of the name Vannovka?" raises through the article called. Vannovka (now Turarkent) was the district center of the scientist's native village. In 1948, he graduated from Kazakh Secondary School №1 named after Abai. The scientist heard from the elders of the country that Vannovka used to be called "Breast". So, what prompted the name Vannovka? In this way, the scientist said: "The village of Vannovka was organized in 1891, and it was given this name by Tsar Nicholas himself. After all, the village of Vannovka was named after Pyotr Semenovich Vannovsky (1822-1904), who was the Minister of War of the Russian Empire in 1882-1887. The name of this Minister of War was given to several villages only in Kazakhstan. The name of this village was first called Lisitsyn as a translation of the word "Fox", later it was called Vannovsky, and then Vannovka" [1. 190], - cites historical data. In the same way, it is revealed that the villages of Antonovka, Voznesenovka, Kornilovka, Novonikolaevka, Sergeevka in the district were placed at the will of the tsar's governors. The scientist said about this article: "Interesting in the names of localities and places started accidentally when I was in the tenth grade. Perhaps it is a desire to know why the village of Vannovka, the center of Tulkibas district, where I was born, was so excited. And the Russian name of any village in the Tulkibas region, which is known as the paradise on earth, the second Switzerland, could not help thinking of any intelligent soul," he said, looking for the origin of the name Vannovka, and even in the 70s, "What is the secret of the name Vannovka?" He says that he has written an article. However, it could not be published in any newspaper or magazine. The reason is that Mekemtas Myrzakhmetuly "...at that time, the exterior of the colonial policy was painted, and the meaning of the colonial policy was still underpinned by the lofty words of great friendship and internationalism" [1. 158], - explains.

Who studied ways of formation and development of Kazakh journalism. B. Jakyp: "Kazakh journalism in the 1960s and 1970s was embellished with a flamboyant language. Nevertheless, the

flaws created by the times, such as excessive red, artificial description, exaggerated praise, glorification, and plain sloganeering in the works published in the 1960s and 1970s happened," he says. And "in the 80s, the research, historical and cognitive direction was clearly established in the development of Kazakh journalism. On the basis of comprehensive research, as a result of journalistic research, the surface of the data hidden in the depths of history began to be revealed" [2. 41], - describes. At the same time, it seems that the scientist has already submitted his article at the moment when the truth of history began to emerge. In this way, the scientist goes deeper into the problem of onomastics. The scientist's public opinion on onomastics thus arises from concern for the name of the native place. This is a legal phenomenon. This is because love for the motherland begins with love for the native land. Now he goes to onomastics from a scientific point of view, looks at the types of onomastic names, their historical layers, reveals the meaning of the scientific terms "folk toponyms", "colonial toponyms", "totalitarian toponyms".

In the article "The history of the land - the history of the country": "From the beginning of our era to the present day, behind the names of geographical places in the Kazakh steppe, traces of history are heard" [1. 193], Mekemtas Myrzakhmetov warns that special importance should be paid to folk toponyms. N.A. Nazarbayev: "... the toponymy of the Kazakh steppe itself is steeped in poetry, historical drama and sharp sikak, azhua" [3. 124], - noted. In this context, Mekemtas Myrzakhmetuly also appreciates the fact that the toponyms of the Turkic Khaganate period were created in the native language of that people and kept as pure as pure gold. As an example, he cites such names as Inju ugiz - (Syr Darya), Night Plain, Temir Gate, Green River, Kogmen, Karakum. At the same time, it reveals the meaning of some toponymic names in the Kazakh steppe in seven languages: Chinese, Persian, Greek, Arabic, Mongolian, Kalmyk, Russian, and the colonial political background of the introduction of these names. And another conclusion about toponymy can be found in the article "Colonial toponyms". Ancient empires, Qin Empire and Russian Empire, European English, French, German, Spanish, Portuguese, Dutch etc. The scientist, who is well acquainted with the tricks of the colonial states in the attempt to colonize the people and keep them in eternal slavery, points out that such tricks are behind the changing of the names of places and waters in the Kazakh steppe [1. 214-215].

The main task provided by the scientist's articles is to return the original national name to the colonial and totalitarian toponyms, which appeared through such tricks, or to give them names specific to our nation. This is the interest of the entire Kazakh community. This is because "toponyms are a mirror of the country's history, they have deep historical roots." It can be proved by the fact that the written monuments of Orkhon and the toponyms in the works of Mahmud Kashkari and Yusip Balasagun, from whom Kazakh literature receives spiritual nourishment, have been preserved in the country's memory until modern times.

One article that raises the issue of onomastics is "Literature and Toponymy" [1. 228]. In this article, he talks about the need to deeply study the history of geographical names found in the oral and written literature of our people and anthroponymic names found in society, and when teaching literature at school, he says that the student's attention should be drawn to toponymic names, and the reasons for their history and changes should be given deep importance. That's why: "Toponymy is a science of geographical place names. The student's emphasis on geographic place names during lectures, his political and cultural roots, or his critical look at the causes and effects of toponymic changes in his native region - renews the reader's mind and leads to spiritual growth" [7. 230], - he notes.

The next article by Mekemtas Myrzakhmetuly about Kazakh onomastics is his article entitled "Kazakh toponyms and anthroponyms". Here, the scientist says: "It is clear that the chains of Chinese, Greek, and Persian names of localities and places that can be found in the settlements of our ancestors in the centuries before our era are the actual links of such a multi-layered reality." - it is told about the peculiarities of the settlement, place names, and names introduced by the Arab invasion in the 13th - 13th centuries, the campaigns of Genghis Khan at the beginning of the 13th century, and the colonization policy of the Russian Empire in the 13th - 13th centuries. He said that the village where he was born was "Maytobe", during the time of Tsarist Russia it became village

No. 5 of Maylykent region, during the Soviet era, during the kolkhozization policy, it first became "Karasu agricultural artel", then "Kokserek" collective farm, during the enlargement of the collective farm "Kalinin", "Zhdanov", later The fact that "Kyzyl Yryzt" finally became the "Kokterek" branch of the "Zhualy" state farm, and that the state farm was transformed into the "Michurin" state farm at the request of Russian residents, etc. giving examples, he says that they should return their original folk names. These thoughts are not expressed out of hand. This is because the examples and data given by the scientist are convincing opinions connected with reality and history. At the end of the article, the opinion that all the people should adhere to the model of a uniform passport with a national symbol is an issue that is currently being discussed by intellectuals.

Most of the journalistic works of Professor Mekemtas Myrzakhmetuly are written on the topics of the country of origin, the fate of the country, the fate of the language, and the problems of the future generation. One of his works is "About ov" [1. 312]. "A country's country, a man's bravery should be measured by its historical dignity" said that during the years of Soviet rule, the custom of our people to write their first names in Kazakh was recognized as nationalism, and it was suggested to add "ov" to the father's name, and now we have corrected our own name. - brings up the need to return to our traditions, the idea of responsibility towards future generations. The article focuses on the naming tradition of the Kazakh people, the tradition of ancestors. After the establishment of the Soviet power, he describes the sufferings of the people. As one of the consequences of this: "As a result of this, we have come to call it nationalism to write one's name in the Kazakh language as one's father." In the Kazakh language rich in family names, we made it a law to write "Palen Palensheevich Palensheev" on the birth certificate and passport certifying our citizenship. It reveals the history of the phenomenon. It is worth noting that the citizens of that time were opposed to the custom introduced during the reign of the king. Reveals the history of addition of "OV" suffix to the surname. According to the scientist: "The famous Turkologist N.A. According to Baskakov's explanation, "-ov" was formed from the one-syllable words "oba, opa" that make personal names and patronymics (otchestvo) in the ancient Kipchak language. And A. According to Zayonchkovsky and other scholars, the words "oba" or "aba-abu" in the Turkish language mean "tribe", "seed", as well as "brother", meaning respect for an older person. The function of the word generator "-ov" before the creation of the modern surname or patronymic indicated that the thing belonged to someone, depended on it. V. A. argues that "ov" in a phrase such as "father's jacket" preserved in Russian written records is a clear example of this. Nikonov and other scientists" [1. 316-317]. His data is clear, well-argued, and close to the style of a scholar who investigates in depth. In this regard, Baurzhan Momysuly: "Uly" is a symbol of intransigence", giving an example of the words of the poem: "Kazakh people must be worried about the need to name our names in our ancestral tradition. We are only presenting our thoughts here" [1. 318].

In the above-mentioned articles, the issue of onomastics, including the issue of toponymy, is widely discussed, in the article "Political and social background of personal names", the scientist focuses on the ways of formation and change of Kazakh anthroponymy. The scientist describes the influence of Arab and Russian colonization on anthroponyms as well as ideological politics[6.3]. In his article "Historical and social problems of Kazakh onomastics" studying onomastics from a national perspective, Mekemtas Myrzakhmetuly, like his subsequent articles on this topic, mentions the seven different layers that existed in our country, and in addition, the eighth layer - "a new onomastic layer in the era of independence". He describes: "Independence is the essence of the new onomastic layer, our evolutionary development path towards the formation of the national onomastic layer, we are relying on the period of scientifically answering the problematic questions of what is the reason for the agenda of our scientific onomastic conference." Even in the era of scientific independence, problems that cannot find a political solution are worrying. He once again thinks about the need to form onomastics on a national basis [4. 121].

Another article by Mekemtas Myrzakhmetuly about the name of his native region is called "Tulkibasy". That is, here the scientist does not write about the question of where the name of Tulkibasy district came from. It is said that it is necessary to replace the name of Tulkibas with

the historical name of Tulkibas. In his articles, the scientist criticizes the naming of Kazakh lands after people who were not useful to the Kazakh people as a result of the Russian colonization policy, but in this article, he says that the name given in our language, whose meaning does not fit our mind, should be restored [5.8]. The topic raised by Mekemtas Myrzakhmetuly is also the issue of toponymy. And the way to solve this problem is related to the problems in the above articles. In other words, it means to return the native names characteristic of our people to the mentioned toponyms.

In conclusion, the writer's journalism covers a wide range of thematic issues. However, no matter which of them we take, the problem of somehow preserving the national spirit and consciousness will arise. Based on the content of Mekemtas Myrzakhmetuly's thoughts, we can see that any works and thoughts of the scientist are related to the peace and spiritual wealth of the Kazakh people. To our mind, M. Myrzakhmetuly as a researcher of national recognition. So, we can say that a scientist-publicist is a publicist who knows how to use every word and phrase, lines of poetry, terms in his own style. He is a publicist who not only created public opinion through his journalistic works, but also brought a new spirit and tone to Kazakh journalism.

References:

1. Myrzakhmetovy M. Thoughts born in Turkestan. - Almaty, "Sanat", 1998. - 368 pages.
2. Jakyp B. Ways of formation and development of Kazakh journalism. Author's abstract prepared for obtaining the degree of doctor of philological sciences. Almaty – 2004
3. N. Nazarbayev In the tide of history. Almaty. Atamura, 1999 - 296 pages
4. Myrzakhmetovy M. Taraz thoughts. Turkestan: "Turan", 2005-236 pages.
5. Myrzakhmetovy M. There is a lot to say... // People's education. March 21, 2005. Page 12.
6. Myrzakhmetovy M. How did we get confused?! // White line. June 21, 2007. Page 6.
7. The peak of science. Proceedings of the international scientific-theoretical conference "Actual issues of the history of the literature of the Turkic peoples: past, present and future". - Taraz: "Senim" 2005 - 752 pages.

UDK 343.1

**Zholdaskhanova Dilnaz Talgatovna
Naumova Regina Valerievna**
Bachelor's students of the
department of "Social-humanitarian and language disciplines".
Turan-Astana University
Astana, Republic of Kazakhstan
Supervisor:
senior lecturer **Zarkesheva A.E.**

PECULIARITIES OF TRANSLATION OF LEGAL DOCUMENTATION

ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰЖАТТАМАНЫ АУДАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ПРАВОВОЙ ДОКУМЕНТАЦИИ

Annotation. The article considers lexical difficulties of translation of juridical documents, including special legal terms, false translator's friends, archaisms, latinisms. It also deals with the issue of adequate translation of the content of legal documents.

Keywords. Legal stamps; legal terms; false translator's friends; archaisms; Latinisms.

Аннотация. Мақалада құқықтық құжаттарды аударудың лексикалық қиындықтары, оның ішінде арнайы заң терминдері, аудармашының жалған сөздері, архаизмдер,

латинизмдер қарастырылады. Ол сондай-ақ заңды құжаттардың мазмұнын барабар аудару мәселесін қарастырады.

Кілтi сөздер. Заңды мөртабандар; заңды терминдер; аудармашының жалған достары; архаизмдер; латинизмдер.

Аннотация. В статье рассматриваются лексические трудности перевода правовых документов, в том числе специальные юридические термины, псевдонимы переводчика, архаизмы, латинизмы. Он также рассматривает вопрос адекватного перевода содержания юридических документов.

Ключевые слова. Юридические штампы; юридические термины; ложные друзья переводчика; архаизмы; латинизмы.

The development of socio-economic, cultural and economic relations at the international level requires effective interaction between all participants in this process. One of the problematic aspects in this area is the translation of various kinds of documents of a legal nature. Among the main documents we can distinguish normative legal acts (laws and their drafts, resolutions, agreements, etc.), regulatory acts (contracts, receipts, powers of attorney, certificates, etc.), doctrinal texts (articles, comments, textbooks, etc.), court documents (court decisions, protocols, witness statements, etc.), relevant reports and newspaper articles. Many of these documents are considered formulaic because they contain a large number of clichés and set phrases. The translation of texts in various legal fields, which are used to exchange legal information, is called legal translation. Legal translation is one of the most complex technical and subject matter translations. There are several reasons for this: firstly, the legal language is not simple, it has standardised, specific terminology for various types of legal documents, secondly the legal translator is required to be familiar with contract law and also with a variety of highly specialised terms, phrases and expressions which are customary in the legal world.

The article is devoted to the peculiarities of the legal text, which should be paid attention to during the pre-translation analysis and in the process of legal translation. The author interprets linguistic peculiarities of legal texts translation from the point of view of modern researches in the field of legal linguistics and linguistics, reveals extra-linguistic specificity of legal translation. The main difficulties in the translation of legal texts are usually associated with the interpretation of professional legal terminology. It is the interpretation of the terms and the legal concepts behind them in this particular system of law that is the obstacle for novice translators. Existing bilingual dictionaries of legal terms cannot solve the problem of translation, as different contexts require knowledge of which translation option to choose in each case. Difficulties can be overcome in the course of consultation and even joint work with legal experts, as well as by referring to a large volume of authentic documents, where the desired terminology is found, to clarify the linguistic environment of the term and its compatibility. Legal terminology is one of the most complex and popular areas in which scientific understanding of the theory and practice of searching for interlingua correspondences is necessary. In a number of papers, we have considered the difficulties of translating legal terminology and demonstrated the need for a thorough analysis of crosscultural correspondences of legal terms.

Professional legal language emerges from the natural language, but differs from it by the presence of special lexical units - legal terms, the use of which allows preserving the semantic certainty of legal language, i.e. makes it understandable only to a limited group of professionals in the field of jurisprudence. The natural language, in its turn, is the main means of legal activity and the way of embodiment of its results. It should be noted that the English language of law, formed on the basis of and under the influence of Roman and Norman legal culture, is a complex system characterised by certain features that cause certain difficulties in its study and translation of legal terms.

Another no less important point when translating legal texts is the multivalence of legal terms. According to the definition, legal terms are generalised names of legal concepts that have a precise and defined meaning and are distinguished by their semantic unambiguity and functional

stability. But in practice legal terms do not always have semantic unambiguity, and their meaning is often revealed only on the basis of the context. For example, security agreement - 1) договор о безопасности (дипломатический термин), 2) договор о обеспечении долга по кредиту (финансовый термин); issue - 1) предмет спора и тяжбы, 2) потомки, наследники; interest rate - 1) ставка, 2) inflation rate - уровень инфляции. Therefore, knowing not only the linguistic but also extra-linguistic context (type of legal system, branch of law, type of text, scope of the term) is necessary to correctly translate English legal terms.

The use of archaisms is another characteristic feature of legal English. These are thought to be "obsolete" words dating back to the 16th century, they are words and expressions that were widely used in the past but are now characteristic only of the legal sphere of the language. Historical, political, legal and religious documents such as the Habeas Corpus Act (1679), Bill of Rights (1689), King James Version Bible (1611) played a great role in lexical borrowings. They remain significant cultural monuments as well as current legislation in some cases. The existence of long legal traditions in the UK allowed legal English to maintain conservatism, formalism, sublimity and continuity. At the same time, general English gives way to some special terminology. In particular, the words "read", "ask", "at once" are replaced with "peruse", "inquire", "forthwith" respectively. Other examples include: "increase" is used instead of "go up", "establish" – "set up", "examine" – "look at", "delay" – instead of "put off", "require" – "need to", "consider" – "deal with", "commence" – "start", "authorize" – "let", "notwithstanding" – instead of "despite", etc.

A particular difficulty in translating a legal document are legal stamps and stable groups, even though are considered by some experts to be a kind of "helpers", For the novice translator they constitute a kind of a barrier to understanding the meaning of a sentence or text a barrier to understanding a sentence or text. A legal stamp is a kind of template, a stereotype that has existed in speech, usually in writing, for a long time and is recognised and used effectively by a wide range of legal professionals. A stamper is a fixed expression, usually reproduced all at once, in its entirety, and hence all units of of such a turn of phrase are not free, but interrelated. For example: claim for damages- требование о возмещении убытков, effective date - дата вступления в силу договора, when due- при наступлении срока платежа, as provided herein/hereby - в порядке, предусмотренном настоящим договором/документом, the law provides for - законом предусматривается, in witness whereof - в подтверждение вышеизложенного, alteration of capital - изменение размера капитала, conditions precedent - предварительные условия, specific goods - индивидуально-определенные товары, lawful excuse - законное оправдание, etc. Close to speech marks are stable groups of homogeneous members, and in each group the same word may have different meanings. For example, in one group delivery means "поставку" and in another it means "вручение"; in one group omission means "изъятие" and in another it means "бездействие", etc. For example, all notices, demands, requests, statements, certificates or other documents or communications – все уведомления, требования, запросы, справки, свидетельства и прочие документы и сообщения; on the terms and subject to the conditions of this agreement – на условиях настоящего договора; execution, delivery and performance of this Agreement - оформление, вручение и исполнение настоящего Соглашения; be solely and exclusively responsible - нести единоличную и исключительную ответственность; representations and warranties - заявления и гарантии, etc.

Latinisms are a matter of course, since modern jurisprudence has its roots in Roman law. When translating, it should always be remembered that all Latin legal units have an exact equivalent in English law. For example, subpoena - вызов в суд, повестка о явке в суд (под страхом наказания или штрафа в случае неявки), pro bono - безвозмездно, status quo - существующее положение, etc. Many common legal terms also came to English from Latin through French: congress, constitution, legislature, parliament, president, representative. French borrowings proper include assault - оскорбление, court - суд, prison - тюрьма, petit jury - малая коллегия присяжных, grand jury - большое жюри, voir dire-

предварительный допрос свидетелей, crime - преступление, felony - тяжкое преступление and others.

Being a complex and complicated process, legal translation does not constitute only substitution of units between languages. This discourse involves a number of issues, and any translator is to deal with them seeking the most adequate equivalents and the valid context of using them. The translator has to face some problems arising from the comparative study not just of legal texts per se, but also to do the research within diverse legal systems. Constant professional development in the field of foreign language mastering (especially, within the framework of the sublanguage of law), analysis of the nomenclature, the so-called “penetration” and “immersion” into the “spirit” of foreign law discourse, which provides estimation of a different legal norm only in connection with the legal system as a whole – those are the vital elements of the success in legal translation. The studied material (English texts of official business documents - passports, certificates, agreements, protocols, contracts) and their translations into Russian carried out by experts in legal translation allowed to draw a general summarizing conclusion that the main goal of the translation is to achieve adequacy and validity, as well as performing its pragmatic function in any given setting, context and situation. To accomplish this task the authors identified and analyzed the basic techniques and methods of translating the terms of English texts within the framework of legal discourse. They also provided a retrospective analysis of conditions contributing to Legal English historic development. This will facilitate sufficient comprehension of subject areas constituting legal discourse.

References:

1. Борисова Л.А. Перевод в сфере юриспруденции: Учебное пособие. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2006. – 48 с.
2. Левитан К. М. Юридический перевод. Основы теории и практики. – М.: «Проспект», 2011. – 352 с
3. Андрианов С. Н. и др. Англо-русский юридический словарь. М.: Руссо, 2000, 512 с.
4. Тураева Д. М., Шукурова С. О. Ложные друзья переводчика // Молодой ученый. — 2015. — №3. — С. 972-974.
5. Mattila, H. (ed.), The Development of Legal Language (Helsinki: Talentum Media, 2002 // ‘The History of Legal Language’, in The Elsevier Encyclopedia of Language and Linguistics (2005).
6. 1. Алимов, В.В. Юридический перевод: практический курс. Английский язык: учебное пособие. Изд. 3-е, стереотипное / В.В. Алимов. – М.: Ком Книга, 2005.
7. Haigh, Rupert Legal English. 3rd ed., Routledge, 2012.
8. Оськина, С.Д. Англо-русские термины гражданского и гражданского процессуального права / Сост. С.Д. Оськина. – Омск, 2003– 350 с.
9. Бархударов, Л.С. Язык и перевод / Л.С. Бархударов. – М.: Международные отношения, 1975. – 240 с
10. Комиссаров, В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): учеб. Для ин-тов и фак. иностр. яз. / В.Н. Комиссаров. – М.: Высш. шк., 1990. – 253 с.

ИННОВАЦИЯЛЫҚ МАРКЕТИНГТІҢ ТРЕНДТЕРІ

ТРЕНДЫ ИННОВАЦИОННОГО МАРКЕТИНГА

TRENDS IN INNOVATIVE MARKETING

Аннотация. Бұл мақалада «инновациялық маркетингтің» мәні қарастырылады, оны пайдаланудың қажеттілігі неде, қазіргі жағдайда назар аударуға тұрарлық инновациялық маркетингтің негізгі тенденциялары, ағымдағы тенденциялары сипатталады.

Түйінді сөздер. Инновациялар, инновациялық маркетинг, маркетингтік зерттеулер, маркетинг тенденциялары, инновациялар, трендтер.

Аннотация. В данной статье рассматривается сущность «инновационного маркетинга», в чем необходимость его использования, дается описание основных тенденций, актуальных направлений инновационного маркетинга на которые стоит обратить внимание в современных условиях.

Ключевые слова. Инновации, инновационный маркетинг, маркетинговые исследования, маркетинговые тенденции, новшества, тренды.

Annotation. This article discusses the essence of "innovative marketing", what is the need for its use, describes the main trends, current trends in innovative marketing, which are worth paying attention to in modern conditions.

Keywords. Innovations, innovative marketing, marketing research, marketing trends, innovations, trends.

Инновации - это совокупность технических, производственных и коммерческих мероприятий, приводящих к появлению на рынке новых и улучшенных промышленных процессов и оборудования, определил Ф. Никсон. Впервые употребил понятие инновации Йозеф Шумпетер. Согласно подходу Й. Шумпетера, инновацией может считаться новый взгляд на какой-то известный процесс, успешное применение нового изобретения или открытия в экономике и других сферах человеческой деятельности. П.Ф. Дракер инновацию определяет как особый инструмент предпринимателей, средство, с помощью которого они используют изменения как шанс осуществить новый вид бизнеса или услуг. [1].

Следовательно, можно сделать вывод, что инновации – это внедрённое или внедряемое новшество, обеспечивающее повышение эффективности процессов и (или) улучшение качества продукции, востребованное рынком.

Существуют разные определения маркетинга, практически каждый автор выдвигает свою собственную теорию сущности и понятия маркетинга, придумывает свое уникальное и неповторимое определение маркетинга. Ф.Котлер — определяет понятие «маркетинг» как социальный процесс, с помощью которого компании и индивидуумы обмениваются созданной ценностью с целью удовлетворения своих потребностей. Понятие маркетинга от The Chartered Institute of Marketing (CIM), 2012 — определяет маркетинг как процесс управления выявлением, прогнозированием и удовлетворением потребностей потребителей с целью получения прибыли. [1].

Следовательно, можно сделать вывод, что маркетинг — процесс, в результате которого повышается ценность товара компании и происходит выгодный обмен между покупателем и продавцом.

Тогда, категория инновационного маркетинга заключается в следующем – концепция маркетинга, согласно которой организация должна непрерывно совершенствовать продукты и методы маркетинга. Логика развития бизнеса требует повышения рентабельности производства и расширения ассортимента. Обе эти цели или одну из них можно достичь, разрабатывая новые продукты. Разумеется, это не единственный инструмент для достижения указанных целей, но очень важный.

Маркетинг необходим для любого продукта или услуги. Однако иногда просто привлечь внимание к преимуществам бренда для привлечения клиентов недостаточно. Инновационным брендам нужен инновационный маркетинг.

Изучаемая тема актуальна по причине того, что в современном мире тренды и интересы меняются очень быстро. Следуя трендам инновационного маркетинга предприятие не только не потеряет своих потребителей, но и постоянно будет их увеличивать.

В данной статье были использованы следующие научные методы: анализ, наблюдение, сравнение, исследование.

Объектом исследования данной статьи выступают основные тренды и направления в инновационном маркетинге.

Инновационный маркетинг представляется сегодня как совершенно новая концепция маркетинговой деятельности. Он являет собой концепцию маркетинга, основанную на желании организации, компании, предприятия непрерывно осуществлять качественное улучшение своего товара, представляемых услуг и методов привлечения покупателей и клиентов. Однако, на практике инновационный маркетинг является результатом научно-технического прогресса и развития соответствующих технологий. [3].

Внедрение инновационного маркетинга в наши дни используют достаточно небольшое количество предприятий. Обычно инновационный маркетинг применяется в рекламе, пиаре, продажах, а использующие его организации оказываются наиболее эффективными и более конкурентоспособными в сравнении со своими партнерами. Инновационный маркетинг, к сожалению, мало распространен в РК, хотя в его основе лежат современные достижения науки и техники, способствующие увеличению продаж.

Инновационный маркетинг предполагает новый подход к бизнесу - экспериментальный, который мало пока еще проверен на практике, что вызывает страх и, зачастую, отталкивает от его применения на предприятиях. Инновационный маркетинг сегодня помогает предприятиям расти быстрыми темпами и удерживать лидерские позиции, поскольку конкуренция как никогда высока, а клиента уже сложно удивить чем-то новым. [2, с. 31].

Бытует мнение, что хороший продукт в маркетинге не нуждается, так как он способен продавать себя сам. Однако, это большое заблуждение, ведь маркетинг не ограничивается одним только продвижением товара или услуги. Он сопровождает продукт на всех этапах его создания, начиная с формулировки идеи и заканчивая развертыванием коммерческого производства.

Главным вызовом 2020 года, несомненно, стала пандемия, которая оказала влияние на рынок и внесла свои корректировки в сферу маркетинга. Некоторые перемены, такие как элитаризация офлайна и переход в онлайн, остались с нами по сей день. Вместе с этим, многие услуги, например спорт, медитации, развлечения перешли в разряд элитарных и оказываются исключительно в индивидуальном порядке.

Осознанное потребление является ещё одной важной переменной нынешнего года. Время, необходимое людям для принятия решения о покупке какого-либо товара, возросло в несколько раз. Столь прагматичный подход в свою очередь привел к снижению достатка и упадку определённых отраслей экономики. В связи с этим, теперь требуется более эффективная сегментация и высококачественная работа с ценностями клиента.

Каждый год система маркетинговых коммуникаций пополняется новыми инструментами воздействия на клиента, а в инновационном маркетинге появляются всё новые и новые тенденции. Почётное место на пике популярности сейчас занимают короткие

видеоформаты, которые придают эффект реалити-шоу рекламным роликам. Сюда можно отнести видео в Telegram и TikTok, сторис в Instagram. Работающие в фоновом режиме, обучающие и развлекательные подкасты получили вторую жизнь и вновь стали актуальными.

Чат-боты продолжают внедряться ещё активнее, чем прежде, что способствует совершенствованию алгоритмов SEO-оптимизации. Их основное преимущество - возможность мгновенного реагирования и доступность 24 часа в сутки. По аналогии с Amazon или Netflix, которые подбирают индивидуальные рекомендации по каждому из своих товаров, многие крупные компании всё больше сил вкладывают в персонализацию продвижения.

Основными преимуществами ботов являются:

- экономия времени, так как бот знает всё и может проконсультировать гораздо быстрее, чем человек;
- высокий уровень удовлетворённости клиентов, в связи с тем, что бот всегда под рукой и готов оперативно ответить на все вопросы;
- исключительная вежливость, ведь механизм не бывает уставшим или грубым. Зато они всегда понятны и информативны, а это именно то, что нужно клиенту, чтобы чувствовать себя комфортно.

Благодаря тому, что it-технологии развиваются также стремительно, как и маркетинг, у маркетологов с каждым днём появляется всё больше новых возможностей и инструментов. Одна из инноваций 2022 года - широкое применение искусственного интеллекта. Его интеграция способствует росту быстрых и чётких решений вашей целевой аудитории. Чтобы научить машины действовать по аналогии с людьми и обучить их определённым видам деятельности, для которых необходимы интеллектуальные усилия, используется искусственный интеллект. На данный момент искусственный интеллект проник практически во все сферы нашей повседневной жизни, а потому маркетологи не могли оставить без внимания данный инструмент. [4].

Важно отметить, что главной целью искусственного интеллекта является расширение способностей контакта с аудиторией, благодаря более эффективному оказанию помощи в проблемах клиента, а вовсе не нивелирование в потребности в человеческом труде или абсолютная замена людей. С помощью технологий искусственного интеллекта повышено качество сбора информации и её анализа, а также качество принятых на их основании решений. [4].

Виртуальная (VR) и дополненная (AR) реальность оказывают сейчас влияние практически на каждого человека. Большинство из нас уже неоднократно сталкивались с широким применением данного инструмента крупными компаниями. Примером может послужить онлайн-примерка мебели у “ИКЕА” или некоторых видов одежды и обуви у “Lamoda”. По причине дороговизны оборудования и внушительных габаритов гарнитур, внедрение этой инновации в маркетинг происходит не так уж быстро. В будущем, когда стоимость внедрения виртуальной и дополненной реальности снизятся, компании смогут чаще включать эти технологии в свои маркетинговые стратегии.

Как было выяснено нейробиологами, человеческий мозг любит объединять мысли, а потому в нашем сознании бренды ассоциируются с образами и чувствами. Одна мысль всегда вызывает у нас другие мысли, схожие с ней. Именно поэтому мозг запоминает связь определённых обстоятельств, при которых индивид видит рекламу и конкретный бренд. Например, человек может вспомнить конфеты Skittles, когда видит на небе радугу. В связи с выявленной закономерностью многие компании начали размещать рекламы на фотохостингах, таких как Unsplash, Getty, Shutterstock и другие. Все эти изображения могут использоваться компаниями, пользователями и СМИ абсолютно бесплатно. Платформы не взимают плату за размещение фото-контента, а компания, таким образом, приносит пользу обществу, снабжая их качественными изображениями, а заодно получает охваты. Канал уже показал огромный потенциал, а первые кейсы получились очень успешными, получив более

90 миллионов просмотров. Пока что рекламная кампания на самой популярной визуальной платформе Unsplash доступна только по приглашению.

Помимо прочего в маркетинге активно появляются тренды социальной направленности, связанные не с получением прибыли, а общественным благом. С одной стороны, задачей социального маркетинга является улучшение имиджа компании в глазах потребителя и повышение его лояльности к бренду, а с другой стороны, это эффективный PR-инструмент. [1, с. 344].

К инновациям и трендам маркетинга социальной направленности относят:

- Фандрайзинг. Сбор пожертвований, с помощью которого привлекается внимание, как к проблемам мирового масштаба, так и отдельно взятого города. Компания обозначает проблему, вносит свой вклад и подключает к вопросу всех неравнодушных. Ярким примером может послужить флешмоб с обливанием холодной водой из ведра, в котором приняли участие многие звёзды и, тем самым, собрали внушительную сумму на лечение серьёзного заболевания;

- Модной тенденцией в нынешнее время является забота об окружающей среде и её состоянии. Компании также, в свою очередь, стремятся привлечь внимание потребителей к мировой проблеме. Например: “Coca-Cola” размещает свои билборды, изготовленные из веток чайного дерева и заявляет в своих слоганах, что такая реклама из живых растений куда эффективнее;

- Переориентация продукции на людей, чьи возможности ограничены. Например, телефонная компания выпустила мобильное устройство, которое поможет больным астмой измерить уровень объёма лёгких.

В заключении, следует отметить, что принципиальное значение для маркетинга имеет такой тренд, как симплификация. Он означает, что компаниям следует отказаться от громоздких словесных форм и оборотов в пользу лёгкого и незатейливого рассказа потребителю о преимуществах товара. Современный потребитель склонен к простоте и лаконичности во всём. Потенциальный покупатель непременно оценит заботу о его временных ресурсах, ведь как всем известно, время - деньги.

Инновационные маркетинговые методы в размещении (предоставлении) услуг на рынке, в первую очередь направлены на освоение новых каналов товародвижения и сбыта. В нашем случае под каналами понимаются методы, которые используются для реализации услуг потребителям, а не логистические методы. В качестве примеров маркетинговых инноваций в предоставлении услуг служат внедрение систем франчайзинга, консалтинга, формирование и реализация деловых услуг. [5, с. 230].

Инновационные маркетинговые методы в предоставлении (продвижении) услуг на рынке включают применение новых концепций продвижения товаров и услуг данной организации. Другим примером может являться развитие гудвилла, брендинга и ребрендинга организации в целях позиционирования услуг организации на новом рынке или придания услуге нового имиджа.

Таким образом, инструменты маркетинговой деятельности являются основой для развития сферы услуг. При этом, основным эффектом применения данных инструментов является непосредственное увеличение реализации продукции/услуг.

Можно сделать вывод, что инновационный маркетинг на предприятии способствует увеличению прибыльности от новых товаров и идей. Сложность его внедрения определяется рисками, однако, чем больше риск, тем может быть больше получаемая прибыль, но никто и не отменял столь же крупных потерь, что отталкивает предпринимателей. Предприятие может использовать различные виды стратегий инновационного маркетинга, каждая из них может быть применена в той или иной ситуации, однако создаются все новые, ведь в сегодняшнее время, для того чтобы занимать лидирующие позиции на рынке, нужно постоянно разрабатывать что-то новое и рисковать.

Подводя итоги, необходимо обозначить, что тренды инновационного маркетинга заключаются в использовании искусственного интеллекта, социальной направленности, виртуальной реальности и использование мессенджера в качестве канала коммуникации.

Список используемой литературы:

1. Волжина, Д. В. Инновации и тренды в мировом маркетинге / Д. В. Волжина, Д. О. Домнич. // Молодой ученый. - 2018. - №49 — С. 343-345.
2. Бахарева КЕ., Ветров АС. Проблемы совершенствования маркетинговой деятельности предприятия. Сборник научных трудов 5-й Международной научно-практической конференции. / Курск. 2020. — С. 30-35
3. Кузнецов В.П., Романовская Е.В., Храбан Г.С. Инновационный маркетинг как способ повышения конкурентоспособности / 2017. № 6 — С. 94-101.
4. Матвеева А.А. Формирование стратегии управления инновационной деятельностью промышленного предприятия в условиях перехода экономики к новому технологическому укладу / Экономика. Право. Инновации. // 2018. № 4 — С. 59-61.
5. Некрасова Д.С., Ветров А.С. Использование маркетинговых инструментов для повышения предпринимательской активности. / В сборнике: Разработка стратегии социальной и экономической безопасности государства. / 2019 — С. 228-231.

ӘОЖ 341

Абишева Камила Талгаткызы
«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының
ЮП 21/1-2 тобының студенті
Тұран-Астана университеті
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
з.ғ.м., аға оқытушы **Какимжанова Нургуль Туkenовна**

ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ

ADMINISTRATIVE LAW VIOLATIONS

ADMINISTRATIVE LAW VIOLATIONS

Аннотация. Мақалада әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін жауаптылық тағайындайтын немесе ауырлататын актілердің кері күші болмайтындығы, заңды белгілері, құрамы және жаза түрлері көрсетілген.

Түйінді сөздер. Әкімшілік құқық бұзушылық, әкімшілік жаза, құқық, айыппұл, ескерту.

Аннотация. В статье указывается, что акты, устанавливающие или отягчающие ответственность за административные правонарушения не имеют обратной силы, а так же про юридические признаки, состав и виды наказаний.

Ключевые слова. Административное правонарушение, административное наказание, право, штраф, предупреждение.

Annotation. The article states that the acts establishing or aggravating liability for administrative offenses are not retroactive, as well as about the legal signs, composition and types of penalties.

Keywords. Administrative offense, administrative punishment, law, fine, warning.

Әкімшілік құқық бұзушылық – жеке адамның әкімшілік жауаптылық көзделген құқыққа қарсы, кінәлі әрекеті не әрекетсіздігі немесе заңды тұлғаның құқыққа қарсы әрекеті не әрекетсізді болып танылады[1].

Әкімшілік құқық бұзушылық құқықтық нормаларымен жауаптылық қаралатын және қорғалатын қоғамдық қатынастарға нұсқау келтіреді. Мысалы, жекелеген қару туралы ҚР-ның заңымен тағайындалған тәртіпті бұза отырып қаруға ие болуға немесе билетсіз пойызға жүруге және тағы басқа.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың заңды белгілері бар. Олар:

1. Құқыққа қарсылық – құқық нормаларын бұзу;
2. Кінәлілік – іс-әрекеті қасақана немесе абайсызда жасау;
3. Әкімшілік жазалау – әкімшілік құқық бұзушылықты өтеу шарасы;
4. Қоғамға қауіптілік – қоғамдық қатынастарға зиян келтірілуі.

Бұл заңды белгілер тек қана әкімшілік құқықта ғана емес, басқа салаларында да болуы мүмкін.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың құрамы – нормативтік-құқықтық актілермен бекітілген белгілердің жиынтығы, олардың барлығы болған жағдайда әкімшілік жауаптылық пайда болады. Әкімшілік құқық бұзушылық құрамының белгілері болып: Объект; объективтік жағы; субъект; субъективтік жағы табылады. Мұндағы объект, әкімшілік заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастар. Объективтік жағы, қоғамға қауіпті іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік). Субъект, әкімшілік жауаптылықты көтере алатын, қабілетті, есі дұрыс адам. Субъективтік жағы, кінәнің жиынтығы (қасақана немесе абайсызда).

Елімізде нарықтық қатынастар мен жеке кәсіпкерлікті дамыта түсуге байланысты әкімшілік құқық бұзушылық көбейе түсуде. Мысалы, ҚР-ның табиғи монополияларды реттеу және бәсекелестікті қорғау жөніндегі агенттіктің тапсырмаларын орындамау, лицензиялауға жататын көлік қызметін арнайы рұқсатсыз іске асыру және тағы басқалар. Мәселен, «Сергек Қорғау — қауіпті жүргізуші» бағдарламасының көмегімен миллионды қала — Шымкентте 138 086 әкімшілік құқық бұзушылық анықталды. Оның ішінде, жалған мемлекеттік нөмір тағып жүрген – 63, автокөлік терезесін күңгірттеп алған – 4805, тиісті рұқсатынсыз қайта жабдықталған көлік құралын басқарған – 984 тұлғаға әкімшілік хаттама толтырылды. Қозғалыстың қарсы жолағына шыққан – 215, бағдаршамның тыйым салынған түсіне (сигналына) өтіп кеткен – 988, жаяу жүргіншіге басымдық бермеген – 527, көлік құралын басқаруға құқығы жоқ 760 жүргізуші белгілі болды. Сондай-ақ, басқару құқығынан айырылған – 26, өзге де құқық бұзушылықтар бойынша – 129 718 хаттама толтырылып, 2508 автокөлік айып тұраққа жеткізілді [2].

Әкімшілік жауаптылық – азаматтар мен лауазымды адамдар қандай да бір әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін жауапкершілікке тартылады. Әкімшілік жауаптылыққа, әкімшілік құқық бұзушылық аяқталған немесе оның жолын кескен кезде 16 жасқа толған, ақыл-есі дұрыс жеке тұлға, заңды тұлға жатады [3]. Әкімшілік жауаптылықтың негізгі ерекшеліктері бар. Олар:

1. Әкімшілік жауаптылық заңмен, заңға тәуелді актілермен, әкімшілік құқық бұзушылық туралы нормаларымен тағайындалады;

2. Әкімшілік жауаптылық субъектілері адамдар да, ұжымдық құрылымдар да болуы мүмкін;

3. Әкімшілік жауаптылықтың шаралары әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді жүргізуді реттейтін заңдарға сәйкес қолданылады.

Әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін көптеген жазалар қолданылады. Олар:

1. Ескерту жасау;

2. Әкімшілік айыппұл;

3. Әкімшілік құқық бұзушылықты жасау құралы ненысанасы болған затты, сол сияқты әкімшілік құқық бұзушылық жасау салдарынан алынған мүлікті тәркілеу;

4. Арнайы құқықтан айыру;

5. Рұқсаттан айыру немесе оның қолданылуын тоқтата тұру, сондай-ақ тізілімнен алып тастау;

6. Қызметті тоқтату тұру немесе оған тыйым салу;

7. Заңсыз тұрғызылып жатқан немесе тұрғызылған құрылысты мәжбүрлеп бұзу;

8. Әкімшілік қамаққа алу;

9. Шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды ҚР-ның шегінен әкімшілік жолмен шығарып жіберу [4].

Негізгі шараларды қарастырсақ, ескерту жасау, жазбаша нысанда шығарылады, жеке немесе заңды тұлғаны құқыққа қарсы мінез-құлыққа жол беруге болмайтындығы туралы сақтандырудан тұрады. Әкімшілік айыппұл, АЕК-тің белгілі бір мөлшеріне сәйкес келетін мөлшерде ақша өндіріп алу. Әкімшілік қамаққа алу, 30 тәулікке дейінгі, ал төтенше жағдайлар режимі талаптарын бұзғаны үшін 45 тәулікке дейінгі мерзімге белгіленеді. Жүкті әйелдерге және 14 жасқа дейінгі балалары бар әйелдерге, 18 жасқа толмаған адамдарға, 1-ші және 2-ші топтардағы мүгедектігі бар адамдарға, 58 жастан асқан әйелдерге, 63 жастан асқан еркектерге әкімшілік қамаққа алу жазасы қолданылмайды.

Әкімшілік жазаны қолданылған кезде әділ болуы керек. Жеке тұлғаға және заңды тұлғаға әкімшілік жаза қолдану кезінде жасалған әкімшілік құқық бұзушылықтың сипаты, кінәлінің жеке басы, оның ішінде құқық бұзушылық жасағанға дейінгі және одан кейінгі мінез-құлқы, мүліктік жағдайы, жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар ескеріледі [5].

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді жүргізу – бұл істерді қозғаудың, қараудың және шешудің тәртібі. Әкімшілік құқық бұзушылық жасаған кезінде арнайы істер қаралады, соған байланысты қараудың 4 сатысы бар. Олар:

1. Әкімшілік тергеу жүргізу;
2. Істі қарау;
3. Қаулыны қайта қарау;
4. Қаулыны орындау.

Бірінші сатыда, фактілері мен жағдайлары және құқық бұзушылық жасаған адам туралы мағлұматтар айқындалады. Екінші сатыда, уәкілетті орган істі қарап, қаулы қабылдайды. Үшінші сатыда, азаматтың шағымы немесе прокурордың наразылығы болмаған жағдайда бұл саты болмайды. Төртінші сатыда, қаулыны қабылдағаннан немесе шағымды, наразылықты қарағаннан бірден басталады.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істі жүргізу басталуға тиіс емес мән-жайлар бар. Олар:

1. Әкімшілік құқық бұзушылық оқиғасының болмауы;
2. Әрекетте әкімшілік құқық бұзушылық құрамының болмауы;
3. Әкімшілік жауаптылықты тағайындаған актінің істі қарайтын кезде жойылуы;
4. Істі қарайтын кезде әкімшілік жаза қолдану үшін белгіленген мерзімдердің өтіп кетуі;
5. 16 жасқа толмағандығы;
6. Есі дұрыс еместігі.

Қорытынды. Жалпы әкімшілік құқық бұзушылық деп мемлекеттік немесе қоғамдық тәртіпке, азаматтардың жеке меншігіне, құқықтары мен бостандықтарына, белгіленген басқару тәртібіне келтіретін кінәлі әрекет немесе әрекетсіздік. Бұл үшін арнайы заңдарда әкімшілік жауапкершілікке тарту көзделген, оны біз ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнамада, 43-51 баптар арасында көре аламыз. Азаматтар өздерінің жасаған әкімшілік құқық бұзушылықтары үшін соларды жасаған кезде 16 жасқа толғандары жауапты болады. Әкімшілік құқық бұзушылықтың қоғамға зияндық салмағы қылмыс жасағаннан едәуір төмен, сондықтан аса қатал емес жауаптылық белгіленеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1 Құқықтану: Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық /А. Ибраева, Г. Өлібаева, Қ. Айтхожин. — Алматы: "Мектеп" баспасы, 2006.

2 [сайт]. – URL: <https://clck.ru/32anaV>

- 3 «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі, 28 бап.
- 4 «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі, 41 бап.
- 5 «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі, 55 бап.

УДК 342

Ислам Фарзалиев
студент 1 курса
кафедры «Национальное и международное право»
Университета «Тұран-Астана»
Астана, Республика Казахстан
Научный руководитель:
Смоилов С.Ж.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЗАЩИТЫ ЧЕСТИ, ДОСТОИНСТВА И ДЕЛОВОЙ РЕПУТАЦИИ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ И ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ

ЗАҢДЫ ТҰЛҒАЛАР МЕН ЖЕКЕ КӘСІПКЕРЛЕРДІҢ АР-НАМЫСЫН, ҚАДІР-ҚАСИЕТІН ЖӘНЕ ІСКЕРЛІК БЕДЕЛІН ҚОРҒАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

TOPICAL ISSUES OF PROTECTING THE HONOR, DIGNITY AND BUSINESS REPUTATION OF LEGAL ENTITIES AND INDIVIDUAL ENTREPRENEURS

Аннотация. Ар-намыс, қадір-қасиет және іскерлік бедел сияқты ұғымдар үлкен рөл атқарады және коммерциялық ұйымдардың одан әрі табысы мен нәтижелілігіне айтарлықтай әсер етеді. Жеке мүліктік емес құқықтарды қорғау мәселесі әлі толық шешілмегендіктен, бұл мәселе бүгінгі күнге дейін өзекті болып қала береді және кейбір түзетулерді қажет етеді.

Кілт сөздер. Ар-намыс, қадір-қасиет, іскерлік бедел, жала жабу, қорғау, заңды тұлға, жеке кәсіпкер, ұйым.

Аннотация. Такие понятия как честь, достоинство и деловая репутация играют огромную роль и оказывают весьма значительное влияние на дальнейшую успешность и результативность коммерческих организаций. Ввиду того, что проблема защиты личных неимущественных прав до конца еще не решена, данный вопрос остается актуальным и по сей день, и нуждается в некоторых корректировках.

Ключевые слова. Честь, достоинство, деловая репутация, клевета, защита, юридическое лицо, индивидуальный предприниматель, организация.

Annotation. Such concepts as honor, dignity and business reputation play a huge role and have a very significant impact on the further success and effectiveness of commercial organizations. In view of the fact that the problem of protecting personal non-property rights has not yet been fully resolved, this issue remains relevant to this day, and needs some adjustments.

Keywords. Honor, dignity, business reputation, slander, protection, legal entity, individual entrepreneur, organization.

В настоящее время сфера гражданско-правового регулирования имеет существенные изменения и получила дальнейшее развитие как в части материальных, так и нематериальных благ. В Гражданском кодексе Республики Казахстан глава 3 регламентирует защиту и определяет нематериальные блага.

Одновременно имеются противоречия и пробелы в законодательстве, что повлекло за собой, выработку дополнительных рекомендаций для правоприменителя, а также существенное расширение судейского усмотрения. Данная ситуация характерна в практике

при разрешении споров в порядке статьи 143 ГК РК для разрешения требований о защите данной группы благ, регламентирующей лишь общие проблемы защиты достоинства судом нематериальных благ. Вследствие этого при разрешении конкретных правовых споров возникает большое количество вопросов материального и процессуального характера.

Актуальность данного исследования определена также тем, что Республика Казахстан находится под юрисдикцией Европейского суда по правам человека, а это требует приведения законов Республики Казахстан в соответствие с нормами международного права, дальнейшего согласования конституционного статуса гражданина с правами человека, нашедшими отражение в международно-правовых актах.

В настоящее время понятие деловой репутации как правовой, так и экономической категории, широко рассматриваются в научных трудах юристов, которые посвящены понятиям защиты неимущественных прав, а также проблемам по компенсации морального вреда, защиты чести, достоинства, деловой репутации граждан, юридических лиц, в исследованиях, посвященных оценке, учету и управлению деловой репутацией, имиджем организации. В последнее время со стороны бизнеса к корпоративной репутации возник огромный интерес, так как данное материальное благо позволяет получать сверхприбыль.

Авторы исследовали правовую природу следующих нематериальных благ: честь, достоинство, деловая репутация, репутация, доброе имя, а так же их место в системе гражданских прав. Очевидно, что носителями отдельных благ могут быть только физические лица, в том числе индивидуальные предприниматели без образования юридического лица, а с другой стороны – юридические лица различных форм организации, а также подчеркиваются особенности права на защиту чести, достоинства и деловой репутации в судебной системе. Следует отметить, что анализ законодательства, которое действует в настоящее время, в аспекте эффективности гражданско-правовой защиты чести, достоинства, деловой репутации граждан усматривается значение определение объекта гражданских прав и выявление способов их защиты. Например, порочащими являются сведения, содержащие утверждения о нарушении гражданином или юридическим лицом законодательства, недобросовестности при осуществлении производственно-хозяйственной и предпринимательской деятельности, которые умаляют деловую репутацию юридического лица. С процессуальной точки зрения, надлежащими ответчиками по искам о защите деловой репутации являются авторы не соответствующих действительности т умаляющих репутацию сведений, а также лица, распространившие эти сведения.

Выявление актуальных проблем, которые существуют в настоящее время в законодательном регулировании гражданско-правовой защиты чести, достоинства, деловой репутации, требуют внесения рекомендаций и предложений по дополнению и изменению действующих процессуальных норм, в том числе требует разъяснения норма об информации о юридическом лице, которая не соответствует действительности, так и порочить его деловую репутацию.

Гражданско-правовая защита чести, достоинства и деловой репутации рассматривается как форма обеспечения социально-правовой защищенности граждан и юридических лиц.

Новизна исследования обоснована, в том числе постоянными изменениями нормативно-правовой базы, в связи с нарабатанной судами казахстанской судебной системы новой практикой применения закона о защите чести, достоинства, деловой репутации и компенсации морального вреда, а также увеличением способов распространения недостоверной информации, которая является порочащей субъекты правоотношений, в том числе, посредством информационной сети Интернет.

Юридическое лицо вправе оспаривать распространение любой информации, не соответствующей действительности, а не только той, которая порочит ее деловую репутацию. По смыслу закона, чтобы ограничить распространение ложной информации, не обязательно доказывать, что она неблагоприятно сказалась на репутации.

Совсем иная ситуация складывается с индивидуальными предпринимателями, которые действуют без образования юридического лица, в частности к этой категории в настоящее время следует отнести и некоммерческие организации без образования юридического лица, которые обладают всеми признаками индивидуального предпринимателя, в основном оказывают социально значимые услуги. Таким образом, защиту чести, достоинства и деловой репутации юридического лица следует отграничить от других субъектов предпринимательства, без образования юридического лица, имеющих право на защиту доброго имени.

Согласно ст.115 ГК РК доброе имя включено в число нематериальных благ наряду с таким благами, как жизнь и здоровье, личная неприкосновенность, деловая репутация, достоинство личности, неприкосновенность частной жизни, личная и семейная тайна, честь, право свободного передвижения, право на имя, право авторства, выбора места пребывания и жительства, иные личные неимущественные права и другие нематериальные блага, которые принадлежат физическому лицу от рождения или в силу закона, которые неотчуждаемы иным способом.

Авторы предлагают включить в ГК РК норму-презумпцию следующего содержания: «Любое физическое лицо, в отношении которого совершено неправомерное действие либо бездействие, признается претерпевшим моральный вред, если совершивший правонарушение не докажет обратное».

По мнению авторов, необходимо предусмотреть разграничение и законодательное закрепление защиты неимущественных прав, как физических лиц, так и организаций в гл. 3 ГК РК, предусмотрев и способы их защиты, характерные для каждого вида лиц. Таким образом, на практике не будет возникать необходимости защиты коммерческой тайны, иной охраняемой законом тайны, или названия организации под видом защиты репутации организации.

Множество проблем, существующих в области компенсации морального вреда причиненного средствами массовой информации, а также случаев освобождения СМИ от ответственности за распространение недостоверных сведений, позволяет предположить о внесении изменений в п.2 ст. 143 ГК РК и изложении ее в следующей редакции: «В случае умышленного распространения о гражданине сведений, соответствующих действительности, но порочащих его честь, достоинство, деловую репутацию (за исключением сведений об аморальном поведении и поступках в обществе гражданина и, а также сведений, сообщаемых в связи с работой, службой, учебой, сведений в оскорбительной форме или высказывания в адрес гражданина оскорбительных слов и выражений, заинтересованное лицо вправе требовать по суду понуждения распространителя таких сведений к обязанности принести извинения в форме, определенной судом».

Следует дополнить еще одной частью п. 1 ст. 143 ГК РК в следующей редакции: «Заинтересованные лица вправе обратиться в суд в защиту своих чести, достоинства и (или) деловой репутации, когда сведения распространены в отношении близких им лиц (родственников, сослуживцев, соратников и других (в том числе умерших)».

Защита доброго имени гражданина допускается и после его смерти, поэтому предлагается изложить в п. 1 ст. 143 ГК РК в следующей редакции: «По требованию заинтересованных лиц допускается защита доброго имени гражданина после его смерти». В этом заключается отличие от защиты деловой репутации юридического лица после его ликвидации.

В ст. 143 ГК РК также следует указать норму следующего содержания: «Гражданин вправе требовать судебной защиты при распространении истинных, но позорящих его репутацию сведений, касающихся интимных сторон его жизни», а также дополнить данную статью нормой следующего содержания: «Гражданин вправе обратиться в суд в случае признания недействительным акта государственного органа или органа местного самоуправления, послужившего основанием для их умаления». Необходимо сначала установить факт наличия наступления и подтверждения наступления неблагоприятных

последствий в виде нематериального вреда деловой репутации, а потом факт утраты доверия. Следствием утраты доверия может быть, например, сокращение числа клиентов, потеря конкурентно способности. Причем суда должны учитывать наличие реальной возможности влияния действий ответчика на формирование мнения об истце у третьих лиц.

По мнению авторов, также необходимо предусмотреть законодательное закрепление нормы в ст. 143 ГК РК изложив в последующей редакции: «При умышленном распространении порочащих в печатной форме не соответствующих действительности сведений (в том числе посредством СМИ), подтвержденном материалами гражданского дела либо приговором суда о привлечении распространителя (главного редактора) или автора порочащих сведений к административной ответственности по ст. 73-3 КоАП РК за клевету редакция СМИ обязана назвать автора этих сведений (раскрыть аноним или псевдоним)».

Таким образом, в гражданском и предпринимательском законодательстве предусмотрены различные способы защиты и восстановления нарушенного права юридических лиц и иных предпринимателей без образования юридического лица: опровержение недостоверных сведений, публикация ответа в тех же средствах массовой информации, замена или отзыв документа, содержащего не соответствующие действительности сведения, удаление недостоверной информации, опровержение ложных сведений и возмещения убытков, обеспечивающие защиту чести, достоинства и деловой репутации физических и юридических лиц.

Список использованной литературы:

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан, от 27 декабря 1994 года № 268-ХІІІ. / Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет», – Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_
2. Кодекс Об административных правонарушениях Республики Казахстан, от 5 июля 2014 года № 235-V ЗРК. / Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет», – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235>
3. Баранов В.М., Ромашов Р.А. Достоинство (честь) человека в фокусе злоупотребления правом (доктрина, практика, техника) // Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России. 2020. № 1 (49). С. 10-20.
4. Вальков В.С. Право на опровержение сведений, порочащих честь, достоинство и деловую репутацию // Академическая публицистика. 2020. № 2.
5. Ястребов В.В. Распространение ложных, неверных сведений, порочащих честь и достоинство лица или компании по законодательству США // Правовая парадигма. 2018. Т. 17. № 4. С. 113-116.
6. Жиронкин, Д. С. Актуальные вопросы защиты чести и достоинства / Д. С. Жиронкин. — 2018. — № 5 (191).

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰН «ҚҰТТЫ БІЛІК» ЕҢБЕГІНІҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЖУСУПА БАЛАСАГУНА «КУТТЫ БИЛИК»

THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE WORK OF ZHUSUP BALASAGUN "KUTTY BILIK"

Аннотация. Көне дәуірдің белгісі болған әлемнің асыл қазыналарының бірі – Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы тәлім-тәрбиелік толғамдар мен әсіресе, бүгінгі ұрпаққа аса қажетті осы құнды шығарманың түпкі тамырына ой жүгіртіп, заңдылықтарының мәнін ашу.

Түйінді сөздер. Қарахан, мемлекет, құндылық, түркі, әділдік.

Аннотация. В данной статье автор описывает историческое значение произведения Жусупа Баласагун "Кутты билік", которое является одним из мировых ценностей среди произведений древнего тюркского мира. В работе автор выделяет необходимые для современной молодежи ценностные факты воспитания, раскрывает закономерные значения отдельных разделов эпоса и доказывает необходимость изучения трудов Жусупа Баласагун и в наши дни.

Ключевые слова. Карахан, государство, ценность, тюркский, справедливость.

Annotation. In this article, the author describes the historical significance of the work of Zhusip Balasagun "Kutty Bilik", which is one of the world values among the works of the ancient Turkic world. In the work, the author highlights the value facts of education necessary for modern youth, reveals the natural meanings of individual sections of the epic and proves the need to study the works of Zhusip Balasagun in our days.

Keywords. Karakhan, state, value, Turkic, justice.

X ғасырдың орта шенінде Жетісу аумағында және Шығыс Түркістанның (Қашқардың) бір бөлігінде әлеуметтік құрылымы біршама дамыған, өзінен бұрынғы мемлекеттік құрылымдардың көптеген әлеуметтік институттарын табиғи түрде өзіне жинақтаған Қарахан мемлекеті пайда болды. Сол дәуірдің кезеңіндегі өркендеп дамыған Қарахан мемлекетінің Баласағұн қаласында 1015 жылы түркі халқының атақты ойшыл ақыны, есімі күллі Шығыс елдеріне мәшһүр болған энциклопедист ғалым, мемлекет қайраткері – Жүсіп Баласағұн дүниеге келді. [1,9]. XI ғасырдың аса көрнекті ойшылы, ақын Жүсіп Баласағұн өзінің есімін әлемдік тарихта мәңгілік өшпестей қылып жазып қалдырған еңбегі – «Құтты білік» дидактикалық дастаны. Қарахан мемлекетінің аса гүлденген кезеңінде жазылған бұл дастан – түркі халықтарының орта ғасырлық қоғамдық-саяси өмірінен, тарихынан ғылымы мен әдебиетінен, наным-сенімдерінен мол деректер беретін туынды. [2,3].

«Құтты білік» (Құтадғу білігі) – әлем өркениеті тарихынан мәңгілік орын алған түркі тектес халықтардың тұңғыш классикалық шығармасы. Құтты білікті орта ғасырларда ирандықтар «Тұран шаһнамасы», туған жұрты - түркілер «Хандардың әдеп-қағидалары», машындықтар «Мемлекеттің дәстүрі», бүкіл Шығыс әлемі «Өмір зейнеті», «Падишаларға насихат» деп таныған, түркі зиялылары «Құтты білігі» деп атап, бұл кітапты ұлылықтың негізі деп білген Жүсіп Баласағұн «Құтты білікті» 1069 – 1070 жылдары Баласағұн қаласында бастап, он сегіз айдың ішінде Қашқар қаласында аяқтаған. [3,219]. Дастан белгілі

бір мағынада елдегі Ата Заң (Конституция) қызметін атқарған. Шығармада ел басқарудың, экономиканы, әлеуметтік-тұрмыстық ахуалды, әскери істі ұйымдастырудың, шаруашылықты, тағы басқа да мемлекеттің әл-ауқатын жақсартудың ерекшеліктері суреткерлік философиялық тілмен баяндалады. Жүсіп Баласағұн дастанда патшалар мен уәзірлердің, хан сарайы қызметкерлері мен елшілердің, әскербасылар мен нөкерлердің, тәуіптер мен аспаздардың, диқандар мен малшылардың, т.б. қоғам мүшелерінің мінез-құлқы, білім дәрежесі, ақыл-парасаты, құқықтары мен міндеттері қандай болу керектігін жеке-жеке баяндап шығады.

Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» дидактикалық дастанын сол кездегі ескі аты Құзорда деп аталатын Баласағұн қаласындағы Шығыс Қарахан мемлекетінің билеушісі Боғра-Қарахан Әбу Әли-Хасан бин Арсланға тарту етеді. Бұған риза болған Боғра-Қарахан ойшыл ғұламаның еңбегін жоғары бағалап, ақынға «Хас Хажип» (ұлы уәзір) деген лауазымды атақ береді және өз қасынан бас кеңесшілік қызмет береді. Енді оның Жүсіп Хас Хажип Баласағұн деген мәртебелі атағы мұсылман өркениеті тараған елдерге кеңінен мәлім болады. [1,161].

Бұған дейін «Құтты білік» дастанын зерттеген ғалымдар бұл шығарма араб-парсы шығармаларының үлгісімен және солардың әсерімен жазылған еңбек деп бағалап келді. Көне түркі дәуірінің шығармаларына өзінің ғылыми-зерттеу еңбектерін арнаған ғалым Әуелбек Қоңыратбаев Жүсіп Баласағұнның шығармасында бір ғана шығыс әсері үстем болмағанын дәлелдеп, мынадай пікір білдіреді: «Құтты біліктің» тілінде шығыс әсері, атап айтар болсақ араб-парсы сөздіктері жоқ емес. Құтты біліктің тіл ерекшеліктері жөнінде де араб-парсы әсерін асыра бағалаушылар аз емес. Ондай зерттеушілер бұл пікіріне дастандағы ислам әсерін араб-парсы сөздігін дәлел ретінде тартады. Олар араб, парсы, түркі тіліндегі әдебиетті бірінғай ислам дәстүрі деп қарайды. Сол себепті түркі поэзиясын ислам әдебиетінің үшінші тілі ретінде бағалайды. [4,73].

«Құтты білік» дастанын өз ғылыми-зерттеулерінде талдаған Стамбул университетінің тіл және тарих факультетінің профессоры Алессио Бомбачидің айтуынша: «Жүсіп Баласағұнның шығармасы жалпы алғанда исламдық мәдениеттің жемісі саналады. Еңбекте діни элементтер мен исламдық аскетизм идеологиясы шығармада үлкен орын алған. Соған қарамастан ғалым түркі мәдениетімен қатар ислам мәдениеті де «Құтты біліктің» маңызды негізі болып табылады», - деген тұжырымға келген.

Негізінен, «Құтты Біліктің» қазіргі түрік тілінде алғаш жазбасын жариялаған Рашит Рахмети Арат, түркі мәдениеті тарихындағы орнын зерттеген Ибрахим Кафесоғлы және Құтты білікке сүйеніп Қарахан мемлекетінің құрылымын зерттеген Решат Генч және түркі заң тарихы бойынша зерделеген С. Максуди Арсал да бұл пікірді растайды», – деп толық дәлелдеп береді.

Түркия Республикасы Ескішаһар қаласындағы Османғазы университетінің профессоры, тарих докторы Хасан Хусейін Адалыоғлы «Құтты білік саясатнама негізінде» деген ғылыми мақаласында Құтты білік дастанының талассыз тек түркі халықтарының төл шығармасы екені жөнінде былай деп жазған: «Құтты білікте түркі фольклорына, мақал-мәтелдеріне, саясат пен мәдениетіне тән ұғымдарға және көне түркі зиялыларының нақыл сөздеріне орын берілген.»

«Құтты білік» дастанында соншалық мол мазмұнды арқау еткенімен, негізгі айтар ойы - адамның адами жетілуі мен кісілік кемелденуі, сол арқылы мемлекет пен қоғамды қуатты, құтты ету. Дастан мазмұны өте астарлы, танымы терең де тұңғыық ұғым-түсініктерге толы. Оған ерекше үңіліп, зерттей қарар болсақ, шығарманың өзегі - толық адам екенін танимыз. Дастандағы құт-береке бақ - толық , жетілген адамның еншісі. Ақынның айтуынша құттың кілті - кісінің ділі, тілі, қылығын бірдей қамтыған жан-жақты жетілуі мен кемелденуі. Түптің түбінде, дастан мазмұнынан құт-береке, бақытқа өз әлемін асыл етумен ғана жетуге болатынын ұқтырады. Адамның адами жетілуі мен кісілік кемелденуі - дастанның ең басты идеясы.

Дастанның тағы да негізге алатын идеясы – мемлекетті дұрыс басқару үшін қара қылды қақ жаратындай әділ заңның болуы. Басшы өзінің халқын, жерін сүйсе, одан халық бақытты. Себебі, ханның, басшының ой-арманы тек туған Отанын көркейтумен, оның қауіпсіздігімен ғана байланысты. Одан мемлекет те, Елбасы да жақсылық табады. Басшы мен халық бірлігі және түсіністігі мемлекетті нығайтушы күшке айналады.[3,220]. Жүсіп Баласағұнның ойынша халықты және мемлекетті басқарудың бір ғана мақсаты «әділдік» болуы шарт. Қаған әділ заңдар шығарып халықты тура билеуі керек. Оның ойынша, өз елінде ұзақ уақыт билік құрғысы келген билеуші қаған, заңды теңдей жүзеге асырып, халықты қорғауы керек. Егер қаған мемлекетті билеу дәстүрінде салт пен заңдарға бағынса халық та оған сенім білдіреді. Бұл моделді қазіргі таңда заманауи тілмен құқықтық немесе зайырлы мемлекет деп атаймыз.

Шығармада елдегі, қоғамдағы ішкі тәртіпті халық мүддесіне, заңдылыққа негіздеп құру идеясы айқын көрініс береді. Осы идеялар негізінде бүгінгі Қазақстан өзінің алдына қойған стратегиялық, конституциялық міндеттерін, яғни, «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деген қағиданы ойдағыдай жүзеге асыра алады. Өйткені, әрбір этностың өзіндік төл саяси ой-санасы, саяси міндеті мен мүддесі болады. Мемлекеттік саяси құрылыста осы рухани фактор іске қосылса, билік пен халық арасында жарасымды қарым-қатынас қалыптасады. Билік пен халық ел тағдыры шешілер сәттерде өздеріне ортақ саяси құндылықтарды пайдалана білсе, басқару жүйесінің жұмысы тиімді бола түседі, халықтың мемлекетшілдігі күшейеді. Себебі, Конституцияда көрсетілгендей: «Мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық». Қарахан мемлекеті тұсында түркілердің «Мәңгілік ел» мемлекеттік идеологиясының саяси – құқықтық қағидаттарын жасаған Жүсіп Баласағұнның шығармасы қазірде тәуелсіз Қазақстанның «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясын жүзеге асыруда құндылық ретінде маңызды мұраға айналып отыр.

Ел Президенті «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» жолдауында тәуелсіздікті сақтау керек екенін атап өтті. Мемлекет басшысы: «Осы күндерде жұртымыз тәуелсіздіктің қадір-қасиетін жан-жүрегімен сезінді. Татулық пен тұрақтылық, тыныштық пен бейбітшілік қаншалықты маңызды екенін жете түсінді. Біз мызғымас бірліктің арқасында мемлекетімізді қорғап қалдық», – деді.

Қорытындылай келе, «Құтты Білік»–ежелгі түркі тіліндегі классикалық поэзияның тұңғыш шығармасы. «Құтты Білік» дастанының ғасырлар сынынан өткен, замандар бойы мәнін жоғалтпай жеткен түрлі әдеби, тарихи, этникалық, философиялық, көркемдік заңдылықтары өзінше бір әлем. «Құтты Білік» дастанын тек қана әдеби мұра деп қарау біржақтылық болар еді. Оның жалпы түркітілдес халықтар тарихындағы әдебиеттану, тілтану, мәдени-тарихи қатынастар саласындағы алатын орны, маңызы мен мәні аса зор. Бұл тұрғыда қазақ халқының да рухани кәмілеттену жолының күретамыры Жүсіп Баласағұнның адамгершілік тәрбиесінде жатыр.

Қолданылған әдебиеттер:

1 Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 5-том. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. /көне түркі тілінен аударып, алғысөзі мен түсініктерін жазған. А.Қ. Егеубаев. – Алматы: Таймас баспа үйі, 2007. – 536 б.

2 Исабекова Ұ.К. Орта ғасырдағы түркі тілдерінің даму тарихы. – Астана: Сарыарқа баспасы, 2011. – 224 б.

3 Сыздықов С., Қанаев С., Жеңіс Ж. Мәңгілік Ел идеясы: қалыптасуы, үш негізі, тарихи сабақтастық. – Астана: Фолиант, 2013. – 320 б.

4 Жүсіп Баласағұн. Құтты білік /Көне түркі тілінен аударған және алғы сөзімен түсініктерін жазған Егеубаев А. – Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.

**АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ****ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ УЧАЩИХСЯ С
ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ****ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK OF STUDENTS USING
INFORMATION TECHNOLOGY**

Аннотация. Мақалада білім саласында ақпараттық технологияны пайдаланудың маңызы және пайдасы туралы айтылады. Сонымен қатар оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруда соңғы жылдары кең қолданылатын ақпараттық технология бағдарламаларының тиімділігі сөз болады.

Түйін сөздер. Білім, ақпарат, технология, ұйымдастыру, өзіндік жұмыс.

Аннотация. В статье рассказывается о важности и пользе использования информационных технологий в сфере образования. Также речь пойдет об эффективности программ информационных технологий, широко используемых в последние годы в организации самостоятельной работы учащихся.

Ключевые слова. Знание, информация, технология, организация, самостоятельная работа.

Annotation. The article describes the importance and benefits of using information technologies in the field of education. It will also focus on the effectiveness of information technology programs, widely used in recent years in the organization of independent work of students.

Keywords. Knowledge, information, technology, organization, independent work.

XXI ғасыр – ақпарат пен технологияның дамыған дәуірі екені ешкімге жасырын емес. Кешегі күні өз заманында білімнің шырақшысы атанған ұстаз Б.Алтынсарин «Айшылық алыс жерлерден, жылдам хабар алғызды» деп келешектің келбетін сезгендей. Расымен де бұл уақыт ақпараттық үрдістің сәт сайын дамып отырған заманы. Тек адамзат баласы сол үрдіске ілесе, үлгеріп отыру қажет. Әсіресе, жас ұрпақ үшін жаңа технологияны игеру маңызды. Себебі әлемнің оза шапқан елдерінен қалыспай елімізді жан-жақты дамуына ат салысатын болашақ солардың қолында.

А.Д.Урсул ақпараттық үрдіске тұтастай жүйелі жалпы анықтама берген: «Ақпараттандыру қоғам мен бүкіл адамзат өмірінің ізгілікті ойлаушылығын өзгертеді. Жаңа ақпараттық технологияның мақсаты ақпараттық қарым-қатынас орнату және ақпараттық құрал арқылы дамудың жоғары деңгейіне көтеру». [1]

Кез келген қоғамның дамуы ақпаратты керек етеді. Ақпараттық –коммуникативтік технологияны игеру қазіргі заманда әрбір жеке тұлға үшін қажетті шартқа айналды. Сондықтан білім мен ғылым саласы қаржыландырылады. Оған елімізде жүріп жатқан түрлі бағдарламалар дәлел. «Білім беру жүйесін ақпараттандыру дегеніміз - берілетін білім сапасын көтеруді жүзеге асыруға бағытталған үрдіс, яғни еліміздің ұлттық білім жүйесінің барлық түрлерінде кәдімгі технологияларды тиімді жаңа компьютерлік ақпараттандыру технологияларына алмастыру, оларды сүйемелдеу және дамыту, нақты жүзеге асыру шаралары». [2]

Зерделі шәкіртке заманауи білім беріп қана қоймай, ақпарат арқылы ғылымға жетелеп, оны түрлі технология арқылы дамыта алу ұстаздың шеберлігі. Алдымен әрбір педагог жеке оқушылардың психологиялық жағынан дамыған шығармашылық ортада

болуына, жеке өзіндік дамуына, танымдық әрекеттерінің қалыптасуына және жеке зерттеу сапасының дамуына ықпал етеді.

Ақпараттық заманда өмір сүретін адам өзін-өзі шектей білетін негізгі нормалар мен ережелерді игеруі тиіс. Орта білім беру жүйесінде ақпараттандыруды дамытып, АКТ құралдарының жыл сайын динамикалық түрде ауысатынын, жеке тұлғаның компьютерлік сауаттылығы мен ақпараттық мәдениеттілігі ілгерілейтіндігін, яғни әрбір оқушы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды үйреніп қана қоймай, оны пайдалана білуі, интернет, электронды почта, ғаламдық ақпарат жүйесін пайдалана білуі тиіс. Кез келген пәндік әдістеме оқушыларға сол пәнді тереңдетіп игеруге, алған білімді практика жүзінде қолдануы мен проблемалық жағдайлардан шыға алуымен айқындалады.

Педагогтің сабақта АКТ-ны қолдануы ақпараттық тәрбие беру барысында оқушы бойына төмендегі дағдыларды қалыптастыра білуі қажет:

- Оқушының АКТ-ның мүмкіндіктерін жете түсінуі;
- Білімді қабылдап, сыни ойлау қабілеттерінің дамуы;
- Оқушының үздіксіз ізденушілікте АКТ-ны қолдануы;
- Инновациялық қағидаларды үйреніп, оны практикалық тұрғыда қолдана білуі;
- Жаңа ғасыр ағымына бейімделе білуімен айқындалады. [3]

Ақпараттық технологияның кең түрде дамығандығын әлем бойынша жайлаған пандемия уақыты дәлелдеді. Бұрын соңды алдындағы шәкіртіне қашықтықтан білім беріп көрмеген ұстаздар тың жаңалықты тез қабылдап, аз уақыттың ішінде меңгеруге тырысты. Онлайн форматта түрлі бағдарламаларды сынап көріп, уақыт өте келе тәжірибесіне тиімдісін таңдап, шеберліктерін танытты. Онлайн оқытуда қолданылған технологиялар оқушыларды да өзіндік жұмыс жасауға үйретті. Бұрын тек қолдарында ғана ұстаған оқулықтың электронды нұсқаларына қол жеткізіп, әр дағдыға сәйкес әзірленген тапсырмаларды қызыға орындады. Мысалы, қазақ тілі сабақтарында тыңдалым дағдысына арналған түрлі мәтіндерді сілтеме, QR кодтары арқылы тыңдап, тапсырмаларды орындауға үйренді.

Электрондық оқулықтарды қарапайым оқулықтарға қарағанда пайдалану ыңғайлы және оларда өзін-өзі тексеру жүйесі бар. Осы электрондық оқулықтың артықшылығы болып табылады. Сондықтан, өзін - өзі тексеру жүйесі оқушы мен оқытушының арасындағы байланысын алмастырады. Электрондық оқулықтарды пайдалану оқушылардың, танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды. [4]

Қашықтықтан оқытуда электронды оқулықтармен бірге «Online-mekter», «Google Meet», «ZOOM», «Classroom» және тағы басқа қосымшалар кеңінен пайдаланылып, оқушылардың өз беттерінше жұмыс жасауларына септігін тигізді. Атап айтар болсақ, «Online-mekter» бағдарламасында жоспарға сәйкес тақырыптар мен материалдары қоса беріліп отырды. Оқушы әр тақырып бойынша бейнематериал қарап, кейін тақырып бойынша тапсырмаларды орындап, соңында бірден орындаған жұмысының нәтижесін көріп отырды. Бұл дегеніміз, оқушы өз бетінше тақырып материалын меңгеріп, орындаған тапсырмасының бағасын бірден көре алуға мүмкіндік берілді. Алған ұпай санына байланысты қай жерде қателік жібергенін де көре алды. Яғни, ақпараттық технология арқылы оқушының аз уақыт ішінде білім алуына ғана емес, өз бетінше жұмыс жасай алуына да көмегін тигізеді.

Жалпы оқушылардың ақпараттық технология негіздерінен алған білімі арқылы:

1. Оқушының пәнге деген қызығушылығы артады, құлшынысы оянады.
2. Шығармашылық қабілеттері артады.
3. Жылдам ойлауға машықтанады, білім сапасы артады.
4. Оқушылар өз бетімен жұмыс жасауға дағдыланды. [5]

Ал ақпараттық технология арқылы оқушының өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру әр оқушының белсенділігіне, алған білімді бекітуіне, қорытынды шығара білуіне, бір мақсатқа ұмтылуына, өз ісіне басшылық ете білуіне, өз-өзіне сенімді болуына әсер етеді. Өзіндік жұмыс ең негізгі мәселені талдауға, жинақы, тұжырымды сөйлеуге үйретіп, оқушының сөздік қорын байытады.

Қорытынды

Жаңалықпен жарысқан жаһандану заманында технологияға (телефон, гаджет) жастайынан құмар балалардың пәнге деген қызығушылықтарын оятып, өз бетінше жұмыс жасай алуына мүмкіндік беру маңызды. Кез келген ұстаз өзінің білім-білік дағдылары мен тәжірибесіне сәйкес өзіндік жұмыстарын ұйымдастырып отырады. Бастысы бағыт-бағдар беріп, жөн сілтеп, жолын көрсету. Ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру білім сапасын арттыруға және болашақ мамандардың кәсіптік біліктіліктерін күшейтуге септігін тигізеді. Заман талабына сай ақпараттық технология арқылы берілген білім оқушылардың танымдық белсенділігі мен қатар, қисынды ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен айналысуына жағдай туғызады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Н. Даумов «Жас зерттеуші тұлғасын қалыптастыруда жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану әдістемесі» «А-Полиграфия» ЖШС Ақтөбе 2004 ж. 7-бет.
2. А.Б.Медешова «Бастауыш сынып оқушыларының танымдық әрекетін ақпараттық технология арқылы қалыптастыру» Орал 2007ж. 53-бет.
3. Педагогика мәселелері (ғылыми теориялық журнал) 2012ж. №3 7-бет.
4. Ақпараттық-коммуникативтік технологияны қолдану арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру
<https://bkokdi.kz/kz/smartconf2017/5-section/3650-conf.html>
5. <https://www.tarbie.kz/25785>

ӘОЖ 342

Алжанова Балжан Аликқызы
«Педагогика және психология» кафедрасының магистранты
Тұран-Астана университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
Философия докторы (PhD), аға оқытушы **Алашбаева Ж.Н.**

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ПЕН ҒАБДОЛЛА ТОҚАЙДЫҢ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҮНДЕСТІК

СОЗВУЧИЕ СТИХОТВОРЕНИЙ АБАЯ КУНАНБАЕВА И ГАБДОЛЛЫ ТОКАЯ

SIMILARITY OF ABAI KUNANBAEV AND GABDOLLA TOKAY'S WORKS

Аннотация. Мақалада қазақ және татар әдебиеті өкілдерінің шығармаларындағы үндестік қарастырылады. Міржақып Дулатов: «Қазақ халқына Абай Құнанбаев қандай құрметке ие болса, Ғабдолла Тоқай ноғайларға да сондай еді» – деген сөзінің астарында туысқан татар-қазақ халқының рухани сабақтастығы байқалады. Татар халқының ұлы ақыны Ғабдолла Тоқайдың шығармашылығы тек татар әдебиетінде ғана емес, басқа түркі тілдес халықтар әдебиетінде де өшпес із қалдырды.

Түйінді сөздер. Түркі халықтары, татар әдебиетінің әсері, Абай өлеңдері, Тоқай жазуы, әдеби байланыстар.

Аннотация. В статье рассмотрено созвучие двух представителей литературы: казахской и татарской. «Какое место занимает Абай в казахской литературе, такое же место занимает в татарской литературе Габдолла Токай» - Миржакип Дулатов. В его словах видна духовная преемственность родственного татаро-казахского народа. Творчество Габдоллы Токая оставило неизгладимый след не только в татарской литературе, но и в литературе

других тюркоязычных народов.

Ключевые слова. Тюркские народы, влияние татарской литературы, стихи Абая, Токайское письмо, литературные связи.

Annotation. The article discusses the harmony in the work of representatives of the Kazakh and Tatar literature. "Just as Abai Kunanbaev enjoyed the respect of the Kazakh people, so Gabdolla Tokai was the same among the Nogais" - it is felt that behind the words of Mirzhakip Dulatov lies the spiritual continuity of the kindred Tatar-Kazakh peoples. The work of Gabdolla Tokay, the great poet of the Tatar people, left an indelible mark not only in Tatar literature, but also in the literature of other Turkic-speaking peoples. The importance of the article lies in the identification of harmony in the work of Gabdolla Tokay and the great Kazakh poet Abai Kunanbaev.

Keywords. Turkic peoples, the influence of Tatar literature, Abai's poems, Tokay writings, literary connection.

Абай – қазақ әдебиетінің негізін салушы. Қазақ халқы Абай сөзінің құдыретін, шығармашылық қабылетін ерте бағалаған. Бұны басқа түркі халықтары, соның ішінде татарлар да мойындайды. Мұхтар Әуезов Тоқай шығармашылығын жоғары бағалап, оны Абай поэзиясымен рухани жақындығын атап кеткен. Дегенмен бұл екі ақынның нақты шығармашылық қатынаста болғандығын растайтын деректер жоқ.

XIX ғасырда татар халқының тілі мен мәдениеті қазақ тіліне ене бастады. XX ғасырдың басында татарлар түркі халықтары арасында білім, ғылым, мәдениет, экономикалық жетістіктерімен алға озды. Татар тілі мен әдебиетінің әсерін Абай туындыларынан көптеп байқауға болады. Сол замандары қазақ балаларының сауатын ашуға татар молдалары септігін тигізді. Сәйкесінше, жастайынан баланың бойына татар мәдениеті мен әдебиеті қалыптаса бастады. Абайдың сауатын ашқан да татар молдасы Ғабитхан екені баршамызға мәлім.

Абайдың татар халқына деген ерекше ықыласы мен құрметі екінші қара сөзінде көрініс тапты: «Мен бала күнімде естуші едім, ... Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді: «түйеден қорыққан ноғай, атқа мінсе - шаршап, жаяу жүрсе - демін алады, ноғай дегенше, ноқай десеңші, түкке ыңғайы келмейді, солдат ноғай, қашқын ноғай, башалшік ноғай» деп. Енді бір жерде Абай: "Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып, мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда. Оның малдыларына, құзғын тамағымыз үшін, біріміз жалшы, біріміз қош алушымыз" - деп, жоғарыда айтылғандарды жоққа шығарады. Айта кету керек, қазақтар татарларды ноғай деп атаған және бұл Абайдың татар тілінен, мәдениетінен, тұрмыс-тіршілігінен хабардар болғанын аңғартады [2].

Абайдың әдеби шығармашылығымен алғаш танысқан да татар халқы болатын. Абай шығармалары Татарстанда кеңінен жарық көрді. 1897 жылы Қазан қаласында «Әміре мен Зағифа» жинағы басылып, Абайдың алғашқы басылымдары осы жинақтың 12-15 беттерінен көрініс тапқан. «Сынағандағы аттың сыны» («Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ») пен «Бүркітші» («Қансонарда бүркітші шығады аңға») өлеңдері аталмыш жинаққа басылды. Абай қайтыс болғаннан кейін Орынборда татар тіліндегі «Время» газетінде «Абай Құнанбаев» атты мақала, ақынның шығармашылығына шолулар мен поэтикалық шығармаларының үзінділері жарияланды. Осылайша XIX-XX ғ. татар жұртшылығы Абай туындыларымен толық танысуға мүмкіндік алды.

Абай шығармашылығын күллі түркі тілдес әлемге, оның ішінде татарларға алғаш таратушылардың бірі – Зейнелғабиден Әміреұлы әл-Омсақұйбар болды. Көкшетау қаласының тумасы Зейнелғабиден Әміреұлы 1909 жылы Уфа қаласындағы «Шарх» баспасынан «Насихат қазақия» атты 38 беттен тұратын трактаттар жинағын басып шығарды [3]. «Жахит қазақ әдебиеті» бөлімінде автор татар оқырмандарына қазақ тілінің сұлулығын паш етті. Зейнелғабиден Әміреұлы трактатында: «Мен қазақ тілінде жарияланған кітаптарды оқыған оқырманның рухани байлығынын артқандығын қалаймын» [3, б-б] деп жазады. Бұлай

жазуының себебі, сол кезеңдерде қазақ тілінде кітаптар шықпағандығында еді. Қазан, Уфа қалаларының өтініші бойынша түрік-татар тілінде кітаптарға тапсырыс берілді. Зейнелғабиден Әміреұлының бұл кітабы бұрын түрік-татар тілінде жазған кітаптарынан әдеби қазақ тілінде жазылғандығымен ерекшеленді. Бұл кезеңде түркі әлемінің бүкіл ақпараттық кеңістігі татар зиялыларының қолында болды деп сеніммен айтуға болады. Татар медиа магнаттары, ірі баспалардың иелері түркі халықтарының рухани сұранысын қанағаттандырды.

Бұл кезеңде татар әдебиеті қарқынды дами бастады. Қазіргі татар әдебиетінің негізін салушы Ғабдолла Тоқай мен қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаев – бір дәуірдің қаламгерлері. Ғабдолла Тоқай түркі әлемін Абаймен таныстырған Зейнелғабиден Әміреұлының «Нәсихат Қазақия» трактатын оқыған-оқымағаны туралы нақты мәліметіміз болмаса да, оның оқу ықтималдығы жоғары екеніне сенімдіміз.

«Нәсихат қазақия» әдеби қазақ тілінде жазылған. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Абай мен Тоқайдың заманында таза түркі тілі мен әдебиеті болмаған. Яғни, жазу араб және парсы тілдерінің араласуымен жазылған.

Мәселен, белгілі ғалым, тіл жанашыры Құдайберген Жұбанов «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» атты мақаласында Абайдың қазақ әдебиетіндегі бірегейлігін атап өтеді. Ол түркі халықтарының ақын-жазушылары, Абайдың замандастары татар-башқұрт және татар әдебиетінің өкілдері Шайқзада Бабич, Шахабутдин Маржани, Қ.Насири, Ы.Гаспринский, Тоқай олардың ешқайсысы өз ана тілінде жазбағандығын атап өткен [4].

Зерттеушілердің айтуынша, түркі халықтарының әдеби өкілдері шағатай әдебиетінен толық арылып, ұлттық әдебиетке, тілге жақындауға тырысқанымен, араб, парсы тілдерінің ықпалынан толық арыла алмаған. Құрылымы жағынан мүлдем бөтен болды. Абай, Ғабдолла Тоқай өлеңдерінде араб-парсы лексикасының жиі кездесетіндігі соның бір дәлелі. Сондай-ақ Ресей империясының ықпалынан түркі әдебиеті орыс тілінің ықпалында болды. Оған дәлел, шығармаларда орыс тілінің сөздік құрамы басым бола бастағандығында.

XIX ғ. кітаптардың көпшілігі араб және парсы тілдерінде жазылып, қазақ және татар тілдеріндегі туындылар аз болған. Абай мен Тоқай да алғашқы өлеңдерін Физули, Аллаяр, Бабыр үлгілері бойынша араб, парсы тілдерінде жазған. Шығыс ақындарының ұлылығы алдында бастарын иіп:

Фзули, Шәмси, Сәйхали,
Науаи, Сағди, Фирдауси,
Хажа Хафиз – бу һәммәси
Мәдәт бер я шағири фәрияд [1, 24-6]

Шағири (араб) ақын; Фәрияд (парыс) теңдесі жоқ, асыл

Аталмыш ақындардың шығармашылығымен Абай бала кезінен таныс болғаны даусыз. Бірақ жоғарыда атап өткеніміздей, оның алғашқы туындылары араб пен парсы араласқан шағатай тілінде жарық көрді. Бұлайша ұлттық поэзияның толық дами алмайтындығын Абай ұғынды. Ақын, «Сөз түзелді, Тыңдаушы, өзіңді түзететін кезің туды» деп қазақ тілінде жиі жаза бастайды.

Татар халқының «Абайы» Ғабдолла Тоқай ақындық шығармашылығының басында араб, парсы тілдерінде өлеңдер жазған [5, 127-6].

Бұл бір шумақ өлеңде 26 сөз бар, оның 7 сөзі қазіргі татар тілінде сөйлейтін адамға түсініксіз, бес сөз араб тілінен, екі сөз парсы тілінен алынған. Абай жат сөздердің тілді бұзатындығын жазған. Ақындардың шығармашылық тарихының бастапқы кезеңінде тілдердің араласуы жиі кездесетін құбылыс болды. Сонымен қатар қос ақынның шығармашылығына орыс тілінің әсерін байқаймыз. Мысалы, Абайдың «Пайданы ойлама, ар ойла» деген өлең жолдарында:

Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге.
...Военный қызмет іздеме,
Оқалы киім киюге.

Бос мақтанға салынып,
Бекер көкірек керуге.
... Адал жүріп, адал тұр,
Счетың тура келуге.
Жаныңа жақса, соңынан
Жалқауланба еруге.
Қисық болса, закон бар
Судьяға беруге.
Ол да оязной емес қой,
Алуға теңдік сенуге.
Я өз бетіңмен тәуекел,
Занимайся прямотой [4, 65-б].

Мұндай сөз батылдығы Ғабдолла Тоқай шығармашылығында да кездеседі. Ақындар негізгі ойды оқырманға жеткізу үшін пайдаланған. Бірақ мұндай қадам ана тілінің тұншығуына, тіл құндылығын жоғалтуға әкелетінін түсінді. Әдебиет көсемдерінің тіл тағдырына алаңдауы кейінгі өлеңдерінде, қарасөздерінде айтылады. Ғабдолла Тоқайдың шығармашылығына тоқталсақ: «Құлатқа балаларының бәрі Фахрелислам Ағиевтың өлеңдерін оқиды. Олар журналдарда жарияланады ... ».

Вата: балам, дүние шексіз емес,
Бак ван: Хусейн қайтыс болды!

Біз не аш екенімізді, не тоқ екенімізді түсінбейміз...» [6, 217-б].

Олай болса, шағатай жазуы негізінде араб, парсы сөздері мен сөз тіркестерін қолданған қазақ және татар әдебиет өкілдері, екі ғасыр тоғысында жаңғыруға дайын болды. Бұған Абай Құнанбаев, Ғабдолла Тоқаев сынды өз халқының дарынды, ұлы ақындарының қосқан үлесі орасан екені даусыз.

Абай мен Ғабдолланың өлеңдері мен қарасөздерінде көрініс тапқан жаңа ағымдар мен идеялар түркі халықтарының саяси-әлеуметтік ағарту ісіне ұйытқы болды. Қазақ оқырмандары Ғабдолла Тоқаевты Абайдан кем санамаған. Бұл туралы 1913 жылы «Қазақ» газетінің 9-санында М.Дулатов «Ғабдолла Тоқаев» деген мақаласында: «Татар әдебиетінде өзін ерте танытқан Ғабдолла мырзаның дүниеден өткені жақындары мен оның өлеңдерін білетін, қастерлейтін жандардың жүрегін елжіретті... Абай қазаққа қаншалықты танымал болса, Ғабдолла татар ортасына сондай танымал» [7, 200]. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, Абай мен Тоқай шығармаларындағы тіл байлығының себебін, көптеген зерттеушілердің пікірінше, олардың шағатай әдебиетінен біржола құтылып, халық әдебиетіне, тілге жақындауға тырысуында. Алайда құрылымы жағынан мүлдем жат араб және парсы тілдерінің ықпалынан ешқашан толық арыла алмады. Мұны Абай өлеңдеріндегі араб, парсы сөздерінің басым болуы дәлелдейді. Ғалым Қ.Жұбанов: «Абай – ұлы ақын, ол өзінің өлеңдерімен, тәлім-тәрбиелерімен сол кезеңдегі қазақтың барлық ақындарын, шағатай молда ақындарын айналып өткенін ұмытпау керек. Абай – бейнелі ақын, ол заманда қазақ әдебиеті ғана емес, көршілес елдің әдебиеттерінің тілдері де шұбалаң болған [4, 15-б].

Ғабдолла Тоқай татар әдебиеті туралы: «...тарихы сону тереңде жатқан татарлар көңіл тоятын бір өлең жаза алмағаны қалай болды?! Ақындардың қолынан шыққан дүниені жазып алатындар болмады ма? Әлде ақынмен бірге жерленген бе? Ол кезде сөз бостандығы болмағанын айтып ақтап алғым келеді, бірақ сөз бостандығы өзге халықтарда да жоқ еді ғой» [8, 144-б].

Татар классигі ХХ ғасырдың басында татар халық мәдениеті мен өнерінің дамуына орасан зор үлес қосты, ұлттық әдебиеттің дамуына жаңа серпін берді. Ғабдолла Тоқай күллі түркі әдебиетіне, оның ішінде қазақ әдебиетіне тигізген ықпалын да айта кеткен жөн. Ол ұзақ уақыт бойы Оралда тұрып, медреседе оқып, қазақ балаларымен дос болғаны тарихтан белгілі. Ол қалаға жақын орналасқан қазақ ауылдарына барып қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен жетік танысқан. Қазақ тіліндегі махаббат туралы бір өлеңінде былай деп жазады:

Қымбаттым сен қызғалдақтайсың,
Сенде байлық та, бақыт та бар.
Сені құшақтау бір арман,
Аузың бал сияқты,
Тілің қант сияқты
Қолдарың аспан сияқты.

Көрдіңіз бе? Қазақ ақыны өз махаббатын қалай көрсетеді! Татарлардың өлең құрылымында қазақтардан қалып қойғандығымызды аңғартады» [8, 144-б]. Татардың ұлы ақыны Ғабдолла Тоқай қазақ поэзиясының әлеуетін сезіне білді. Ал бұл сезім оның ұлттық поэзияны, әдебиетті әлемдік деңгейге шығаруға, өз халқының ұлы ақыны болуына мүмкіндік берді. Абайға келсек, поэзияға жаңа тыныс беріп, фольклорға бай қазақ әдебиетін биік жанрлық поэтикалық шыңға көтеруге ықпалын тигізді.

«Тоқай – туысқан түркі тілдес халықтардың әлеуметтік-әдеби дүниетанымының қалыптасуына зор ықпал еткен көрнекті ақындардың бірі. Ақынның көзі тірісінде жарық көрген жыр жинағы Ресей империясын мекендеген татарлар арасында үлкен сұранысқа ие болды. Ол Орта Азия мен Түркістан аумағында, Қазан, Орынбордан Қырым мен Кавказға дейін кеңінен танымал болды; Башқұрттар, қазақтар, қырғыздар, өзбектер, түрікмендер, қырғыздар, құмықтар Тоқайдың өлеңдерін аудармасыз оқып, осы өлең жолдарына ән шығарған. Оның ақындық қазынасы жерлестеріміздің ерік-жігерінің арқасында бүкіл түркі тілдес елдерге (түрік, қытай ұйғырларына) жеткен» [9, 223-б.].

Ғабдолла Тоқайдың түркі тілдес әлем әдебиетіне қосқан өлшеусіз үлесін Абайға да жатқызуға болады. Олар туысқан екі халықтың әдебиетін жаңа белеске көтеріп, тұтас ұлттық рухани дүниесін байытып, әлемдік ақындық көкжиегін кеңейтіп, философиялық білімнің шыңына шығарды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Абай – Қазақтың бас ақыны. – Алматы: Санат, 1992 ж.
2. Құнанбаев А. Шығармалары. I том. – Алматы: ҚМӘБ, 1957 ж.
3. Зейнелғабиден әл-Омскауи және оның мектебі. – Көкшетау. Келешекторгснab, 2016 ж.
4. Жұбанов Қ. Абай – қазақ әдебиетінің классигі. // 11 мамыр 200 ж. «Алтынорда»
5. Конова А.И. Язык ранних произведений Г. Тукая. ГАБДУЛЛА ТУКАЙ һәм төрки дөнъя ХАЛЫКАРА КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛЛАРЫ 2016 елның 25 апреле. Казан шәһәре
6. Тукай Г. Әсәрләр: дүрт томда. II том. Шигырьләр, поэмалар (1909–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. 399 б.
7. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 2010 ж.
8. Тоқай Ғ. Шығармалары. III т. – Қазан. Матбуғат, 1956 ж.
9. Йосыфжанова Н.Г Төрки дөнъя халықлары Тукай турында. ГАБДУЛЛА ТУКАЙ һәм төрки дөнъя Халықаралық конференция материалдары 2016 жыл 25 сәуір, Казан шәһәре.

**ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНДАҒЫ ОРНЫ**

**НАУЧНЫХ ТРУДОВ
МЕСТО В ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ**

**SCIENTIFIC WORKS
PLACE IN THE HISTORY OF KAZAKH LITERATURE**

Аннотация. Мақалада ғалым, ұстаз, филология ғылымдарының докторы, профессор Алма Мүтәліпқызы Қыраубаеваның ғылыми еңбектерінің қазақ әдебиеті тарихындағы маңызы сараланады. «Түркі әдебиеті», «Ғасырлар мұрасы», «Қисса жанрының өзіндік ерекшеліктері», «Ежелгі әдебиет тарихы» атты ғылыми зерттеу еңбектері талданып, жаңашылдық тұстары көрсетілген. Ұстаздық жолындағы басты идеяларының қазіргі ұлттық тәрбие берудегі маңызы жайлы тұжырымдар беріледі. Алма Қыраубаеваның ұлттық мектеп моделін жасау жөніндегі көзқарасы, ұлттық мұраты айқындалып, ұстаздық тұлғасы жайлы түйіндер жасалған. Сонымен қатар, ғалым-ұстаздың «Жаным Садаға» еңбегіндегі өзіндік педагогикалық, ғылыми-әдістемелік жүйесін қалыптастырған «Сенім» бағдарламасының өзектілігі сөз етіледі.

Кілт сөздер. Әдеби мұра, әдебиет тарихы, ғалым, ұстаз, ұлттық тәрбие, бағдарлама, педагогика.

Аннотация. В статье анализируется значение научных трудов ученого, учителя, доктора филологических наук, профессора Алмы Муталиповны Кыраубаевой в истории казахской литературы. Были проанализированы научные труды «Тюркская литература», «наследие веков», «специфика жанра Киссы», «история древней литературы». Даны выводы о значении основных идей на пути преподавания в современном национальном воспитании. Определены видение, национальный идеал Алмы Кыраубаевой по созданию модели национальной школы, сформированы узы о личности преподавателя. Также будет озвучена актуальность программы «Сенім», которая сформировала собственную педагогическую, научно-методическую систему в труде ученого-учителя «Жаным Садаға».

Ключевые слова. Литературное наследие, история литературы, ученый, учитель, национальное воспитание, программа, педагогика.

Annotation. The article analyzes the significance of the scientific works of the scientist, teacher, doctor of philology, professor Alma Mutalipovna Kyraubayeva in the history of Kazakh literature. The scientific research works "Turkic literature", "heritage of centuries", "original features of the genre of Kissa", "history of ancient literature" are analyzed and the points of innovation are shown. Conclusions are given about the importance of the main ideas of teaching in modern national education. Alma Kyraubayeva's vision of creating a model of a national school, the national ideal, and the concept of a teacher's personality were outlined. In addition, the relevance of the program "Senim", which has formed its own pedagogical, scientific and methodological system in the work of the scientist-teacher "Zhanym Sada", is emphasized.

Keywords. Literary heritage, history of literature, scientist, teacher, National Education, Program, pedagogy.

Алма Мүтәліпқызы Қыраубаева қазақ әдебиет тарихы мен педагогика саласында өзіндік орны бар тұлға. Ғалым ежелгі әдебиет мұраларын зерттеп, қазақ әдебиет тарихына аса маңызды жаңалық енгізді. Қазақтың әдеби мұрасын зерттеу нәтижесі «Түркі әдебиеті», «Ғасырлар мұрасы», «Қисса жанрының өзіндік ерекшеліктері», «Ежелгі әдебиет тарихы» атты ғылыми зерттеу еңбектерге ұласты. Алма Қыраубаева ежелгі әдеби мұраны ғылыми негізде нақтылап, іргетасын қалап берді.

«Ежелгі әдебиет тарихы» атты ғылыми еңбегінде қазақ ұлтының ежелгі дәуірдегі әдебиетін:

1.Заманымыздан бұрынғы жазу-сызулар, аңыз-жырлар (сақ, ғұн, үйсін дәуірі YIIғ. IYғ.).

2.Түркі қағанаты дәуіріндегі әдебиет (Y-YIII ғғ.).

3.Оғыз дәуіріндегі әдебиет (IX-XIIғғ.).

4.Ислам дәуіріндегі әдебиет (X-XIIIғғ.) Сыр бойы әдебиеті.

5.Алтын Орда дәуіріндегі әдебиет (XIII-XIVғғ.) –дәуірлерге бөліп

негізгі ерекшеліктері сипатталып, мән-мағынасы толық ашылған. Бес бөлімнен тұратын зерттеу еңбегінің маңыздылығы - тұңғыш «сақ- ғұн», «үйсін» дәуіріне барлау жасап, ежелгі дүниедегі мұрағаттар мен тарихи тұлғалар ұлттық әдебиетіміздің бастау көздері ретінде дәйектелген.

Алма Мүтәліпқызы «Ежелгі әдебиетті оқыту» атты мақаласында: «Әдебиет – әлемді түсіну, айналадағы өмірді зерттеу, адамды тану. Оқушы әдебиет тарихын оқыған кезде одан өзін толғандырған өмірлік мәселелерге жауап іздейді. Әдебиет проблемалылығымен қызықты. Егерде ежелгі әдебиетті оқыту «тақырыпты өту» дейтін үстірт ұғымға айналып кетсе, онда әдебиет тарихы бір жақта, оқушы өмір сүріп жатқан уақыт қажеттілігі бір жақта қалмақ. Әдеби шығарманың жазылған уақытын тарихи зерттеп оқыту, сабақта проблемалық жағдай туғыза отыру арқылы оқушы көкейіндегі көптеген сұрақтарға жауап бере алсақ, сонда ғана мақсат орындалды десек болар еді»[1.336] - деп жазады. Алма Қыраубаеваның көзқасы үлкен мән-мағына ие, ол ғалымдық болмысы мен ұлылық ұстаз тұлғасы. Әр еңбегінде ғалымдық, ұстаздық қабілетін тең ұстаған. Осы тұста назар аударсақ, тек әдебиетті оқытумен шектелмей, әдебиет арқылы өмірдің мәнін, тұлғалық қасиетін, өзін тану, қоршаған дүниені түсіну сияқты мәселелерді сөзге тиек ете, әр тағылымы шәкіртіне асыл қасиеттерді дарытса деген мақсатты көреміз.

«Шығыстық қисса-дастандар» атты монографиясы әдебиет тарихын жүйелеудегі ролі орасан ғылыми еңбек. Екіншіден, қазақ әдебиетінің тамырын тереңнен, яғни ежелгі дәуірден бастау алады. Алма Қыраубаева зерттеу еңбегінде қазақ әдебиетіндегі нәзира үлгісінде жазылған қисса-дастандарын шығыстың «Мың бір түн», «Тотынама», «Шаһнама» сияқты інжу-маржандарымен топтастырып салыстыра идеялық-сюжеттік, құрылымдық-көркемдік, мазмұндық сипаттарын ашқан. Әдебиеттанушы Айгүл Ісімақова «Асыл сөздің шырақшысы» атты мақаласында: «А. Қыраубаева 13-14 ғғ. Түркі тектес халықтар әдебиеті жәдігерлері және оның тууына әсер еткен тарихи-әлеуметтік жағдайларды, 19-20 ғғ. басында ауызша, жазбаша әдебиетте жалғасқан нәзира үлгілерін қарастырды. Ғалым тек сипаттаумен шектелмей дәстүрдің жалғасуын айқындайды: 13-14 ғғ. Ескерткіштеріне тән жанрлық, тақырыптық, көркем тілдік сипаттардың ізі, өзара сабақтастығын кейінгі дәуірлердегі әдебиетімізден, әсіресе 19-20 ғғ. Басындағы қазақ әдебиетінен анықтады. Түркі тілді әдебиет деген ұғымды да ғалым нақтылап берді: «түркі тілдеріне қазақ, қырғыз, ноғай, қарақалпақ, өзбек, ұйғыр, әзірбайжан, түрікмен, татар, башқұрт т.б. тілдер жатады. Ал түрік «түркі емес» тілі деп Стамбұл түріктерінің тілі айтылады» Түркі әдебиеті – яғни ежелгі әдебиет: «Алтын Орда мемлекеті туғызған, сол территорияда жасалған әдебиет қана емес, 13-14 ғғ. Алтын Орда дәуірінде өмір сүріп, Сыр бойында, Хорезмде, Каспий маңында, Египетте тағы басқа жерлерде тіршілік құрған түркі тектес халықтар жазып қалдырған әдеби ескерткіштері, қыпшақ, оғыз сияқты ру-ұлыс тайпаларының жасаған ортақ әдебиеті», - деп анықтап берді» [2.31] - дейді ғалым. А.Қыраубаева ғылыми еңбектерінің тағы бір ерекшелігі барлық түркі

тектес халықтар әдебиетінің арғы бастаулары ортақ екендігін дәлелдеп, әлем мәдениетіндегі орнын айқындап, өзіндік тұжырымдар ұсынды.

Алма Қыраубаеваның қазақ әдебиет тарихына қосқан ғылыми еңбектері әрқайсысы жеке-жеке бір мұра. Әр еңбектің маңызы зор, берері мол, сондықтан әр мұра өз алдына тереңірек зерттелген жұмыс болатына сенімдемін. Ғалымның зерттеу еңбектеріндегі ертедегі мәдениет қазақтың дүниетанымының, халықтық эстетикасының, рухани байлығының негізгі көзі екендігі көрсеткіші. Ежелгі рухани қазына ғалымның жүрегіне терең бойлаған, тәлім мен тағылым жан болмысын даналыққа жетелеген. Өзіндік рухани күш пен сенім дарытып, үлкен арман жолын бастауына себепкер болған. Алма Қыраубаева әр қазақ баласының жүрегіне ұлтына деген махаббат сезімі мен ұлттық рух, өзіндік сенім қабілетін ұялатуды мақсат тұтты. Ұлттық қасиеттерді бойыңа сіңірген, заманауи тұлға тәрбиелеуді көздеді. Ұлттық тәрбие мектеп табалдырығынан басталу керектігін алға тартады. Қазақ баласына ұлттық мектептің қажеттілігін түсінді. Көп жылғы тәжірибесі мен ғылыми еңбектер тағылымы А.Қыраубаеваға қазақ баласын халық педагогикасы арқылы тәрбиеленуі керектігін айқындап, «ұлттық мектеп» ашу идеясымен ұштасады.

А.Қыраубаеваның халықтық тәрбие, ұлттық рухқа негіздеу мәселесі бойынша көзқарасы «Жаным садаға» атты кітабында көрініс тапқан. 2011 жылы жарық көрген 5 томдық шығармалар жинағының 4 томы «Жаным садаға» жинағы «Жанның «Мен»-і», «Ұлттық мектеп: тәжірибе», «Көк бөрі», «Мақалалар» деген тарауларға бөлінген.

Шығыс, түркі әлемінің озық ойлы тұлғаларының мұралары мен А.Байтұрсынұлы, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов және т.б. ағартушы-педагогтар негізін қалаған ұлттық мектеп ашу жөнінде мәселені қозғап, іске асырады. 1993 жылы Алматы облысы Қарасай ауданына қарасты О.Жандосов ауылында «Сенім» авторлық бағдарламасы негізінде жаңашыл сипаттағы, тың көзқарастағы білім ордасын ашады.

«Қазақстан мектебі» газетінің 1996 жыл, №4 санында Алматы облыстық мамандар кәсіби дамыту институтының директоры Т.Баймолдаев: «Қазақстан сияқты жас мемлекеттің тәуелсіздігін баянды ету үшін қазақ мектебінің атқарар қызметі орасан зор. Ондай ұлттық мектеп болмаса, ұлттық мәдениет те, ұлттық ғылым-білім де болмайды. Ендеше ең негізгі міндет - ерекшелігін әлемге танытатын ұлттық мектептің моделін, бағдарламасын жасап, сол мектепті қалыптастыру. Осы орайда филология ғылымының кандидаты А. Қыраубаеваның ұсынып отырған «Сенім» бағдарламасы – осы уақытқа дейінгі ұсынылған дүниелердің ешқайсысына ұқсамайтын өзіндік ерекшелігі бар дүние», [3] - деп баға берген болатын.

Қазіргі таңда педагогика саласында «Сенім» бағдарламасының жаңашылдық сипатын ашатын факторлар өте өзекті болып табылады: Ұстаз А.Қыраубаева «Адам баласын өз жан дүниесі жасап шығарады. Ақылдыдан – парасатты бала өседі, сараңнан – ызақор, жалқаудан – бұзық, зордан – жалтақ шығады. Мектеп ата-ана сияқты, оның тәрбиесі ақылды, мейірімді болсын» деген пікірі, төмендегідей ойларға ұласып, тұжырымдар ұсынған:

- ✓ Ең алдымен мұғалім мен шәкірт қарым-қатынасында баланы тең тұлға ретінде қабылдау;
- ✓ Бала мектеп үшін емес, мектеп бала үшін жұмыс істейді;
- ✓ Баға құнды емес, бала құнды;
- ✓ Ұстаз қызметінің мақсаты – өз пәнін жақсы үйретуден гөрі тереңіректе, ол – адамды қалыптастырушы адам;
- ✓ Сабақтың мақсаты – баланың басқаға ұқсамайтын қасиетін аша білу;
- ✓ Мұғалімнің өз сабағын білуі жеткіліксіз, оған қоса бала жанын ұға білсін;
- ✓ Әр баланың өмір тіршілігі – өзінше бір тағдыр. Баланың тағдырына ойланып қара. Сабаққа келмесе, себебін біл. Сабағыңа қызықпаса, тентек болса себебіне үңіл;
- ✓ Баланың ықыласын оят, қолынан іс келетініне сендір;
- ✓ Мұғалімнің сөзі мен ісі жасанды емес, шынайы болуы шарт;
- ✓ Шәкірттің кемшілігін көргіш болсаң, ықыласын өшіресің. Жеңілісін емес, жеңісін ізде;
- ✓ Балаға сыйлы боламын десең, баланы өзің сыйла;

- ✓ Көптің көзінше баланың кемшілігін бетіне баспа, сеніп айтқан сырын шашпа;
- ✓ Сабақ үстіндегі тыныштыққа көп ізденіспен, еңбекпен ғана жетуге болады;
- ✓ Қиын тақырыпты түсіндіре салып, сұрауға асықпа, келесі сабақта қайта түсіндіруден баста;
- ✓ Импровизация – сабақтың жаны;
- ✓ Баланы сабақтың негізгі кейіпкері ете біл;
- ✓ Әр бала – Алланың ата-анаға тартқан сыйы, табиғаттың ғажайып құбылысы.

Оны сол үшін де сыйлауға болады [1.214]. Әр педагогикалық тұжырымдама негізінен терең ой мен ұлтың биік белеске жетелеген мақсаттын көре аламыз.

А.Қыраубаева адамгершілік қасиеттерді басшылыққа ала отырып, ұстаз бен шәкірт арасындағы еркін байланыс негізін қалыптастырды. Баланың рухани өсуіне, өзінің болашағы мен мүмкіндігіне сену, шығармашылық қабілеттерін арттыру, өзің тануға, жан-жақты мәдениетті тұлға өсіру жолындағы бағдарлама мәні зор.

Ғалым Мағжан Жұмабаевтың «Педагогикасынан»: «...біреу біреуді аяп, қайғысына ортақтасқандай, қуанышына ортақтаспайды. Бір ғалым айтыпты: «қайғыға ортақтасу үшін адам болу жетеді. Қуанышқа ортақтасу үшін періште болу керек» [1.147]- деген ақынның ойын келтірген екен. Өз бойындағы ізгілік пен адамгершілік қасиеттері мен шебер ұстаздық тұлғасын шәкірттеріне дарытқан.

Әлемдік педагогтардың тәжірибесі мен зерттеу еңбектеріне сүйеніп жасалған «Сенім» бағдарламасының басты мақсаты ұлттық мектептің моделін жасау еді. Ғалым әр бір азаматқа ұлт деген сөздің мәнін ұғындыруға тырысқан және ғалымның ұлтына деген шексіз махаббатын көреміз. Сонымен қатар, ғалымның ұрпақ болашағына деген жауапкершілігі мен қоғам қажеттілігінен туындаған қайраткерлік пен іскерлік батыл қадамы. «Біз мектебіміздің тұжырымдамасын жасағанда, жеке бір баланың мектепке кірген күнінен бітіріп шыққанға дейінгі жан дүниесін, болмысын, тұлғасын елестеттік. Осы адам кім, қандай болып шығуы керек:

- ұлтжанды, иманды;
- адамды сүйетін;
- мәдениетті;
- білімді;
- өмірге икемді;
- рухани дамыған адам, кісілікті тұлға.

Кісілікті тұлғаны қалыптастыру үшін не істейміз? Кісіліктің негізгі ұлттық мәдениетте: тілі, әдебиеті, тарихы, діні, жазуы, өнері, дүниетанымы, қарым-қатынасы, ойыны, спорты. Өзінің дәстүрлі мәдениетін меңгере алмаған адам ылғи да кембағалық сезімде болады. Тек ұлттық мәдениетпен шектеліп қалып, әлемге қол созбаған кісі де осындай қорсыну күйін бастан кешеді. Ендеше балаға осы екеуінің де жақсы жақтарын сіңіру керек болатын»[1.155] - деген ғалым пікірі болашағы жарқын, рух мінезді ұрпақ өсірудегі бағытын айғақтайды. Ғалым-педагогтың «Сенім» бағдарламасында барлық сала қамтылған, жаңашыл реформаланған оқыту бастамасы болып табылады. Бағдарлама аясында Қазақтың тарихи мен мәдениеті, өнері, діні мен ділін танудан бастау алып, әлем мәдениеті мен өнерін меңгеру жолға қойылған. Ұстаз қазақ баласының дүниетанымын кеңейтуді, заман мен тарих ұғымын қалыптастыруды, ел – жер – әлем, ондағы өз орнын белгілей алу қасиетін дарытуды мақсат тұтты.

«Жаным садаға» атты кітабың оқу барысында байқағаным, ұстаздың аса мән берген бағыты әр шәкірттің жан дүниесін түсіну. «...Әрқайсысының бойында бұққан таланттар жатуы сөзсіз» [1. 4] деген ойын әр шәкіртпен жеке-жеке жұмыс істей отырып, мінезін, қабілеті мен талабын, табиғатын тану арқылы нәтиже шығарған. Өзің тануға, өмірлік жолын анықтауға бағыттаған. «Әр бала – өзінше жұмбақ, өзінше байлық» [1.147] деп баланың мінезінің жақсы жақтарын дамытуға бағыттайды. Әр баламен жұмыс барысы жазбаға түсіп, тәлімі мол тәжірибелік нұсқаулық ретінде бізге жеткені тәнті етеді. Педагогика ғылымына сіңірген еңбегі. Сонымен қатар, ғалым-ұстаз бала тәрбиесінде үлкен жауапкершілікпен

қараған. «Адамды ауыртатын да, жазатын да – сөз, сөзге сену екенін адамзат тәжірибесі ертеден біледі. Халық емшілігінің түп тамыры осында жатыр. Миллиондаған адамды Гитлердің соңынан ерткен де сөз емес пе еді? Бойында сендіргіш қуаты бар сөздің адамды арбағандай әсер ететінін күнделікті өмірден сезінбеген адам жоқ шығар. Біреуден естіген жылы сөз көңіліңді көтереді. Жаман сөз уайымшыл кісінің жанын жегідей жеп, ауыртуы да анық. Айналада ауыртатын нәрселер көп, бірақ оны адам уайымнан әлсірегенде ғана қабылдайды. Өйткені адам өзі туралы қалай ойласа, солай өмір сүреді, неге сенсе, жан-тәнімен солай қарай бағытталады» [1. 7] - деген философиялық толғамдарынан өмір сүру қағидаларына жауап аласың. Әр шәкірттің өз мінезіне қарай жол таба білу, ұстаздық шеберлігіңді шыңдайды. Ұстаздың ең үлкен ерлігі барлық оқушыны өз сабағына тарта білу, Алма Қыраубаева осы қағидаларын іс жүзінде дәлелдей алды, ұстаз тұлғасының биіктігі әрбір еңбегінде көрініс тапты.

Қорыта келе, бүгінгі күні ғалым-ұстаз Алма Қыраубаеваның еңбектері ұрпақ тәрбиелеуде маңызы айрықша. Әр еңбегі бір-бірін толықтырып, бір мақсатты айқындайды. Ұлттық рух, ұлттық тәрбие, ұлттық сана қалыптастыру. Ғалым сол кезеңде зерттелінбеген ежелгі әдеби құндылықтарды ғылыми тұрғыдан игеріп қазақ әдебиет тарихына қосқан зор үлесі және әдеби қазынаны туған халқының кәдесіне жаратып, мұра қалдырды.

Сонымен қатар, А.Қыраубаева ұлттық тәрбиені жүзеге асыру мақсатында, ұлттық мектептің моделін жасады. Басты мәселесе оқулық мазмұны дей отыра, жаңартылған формадан бастау алған жөн деген ұсыныс жасады. «Бастауыштан бастап ертегі аңыздар, ұлттық әдеп, қазақ елінің арғы-бергі тарихынан қызықты оқиғалар, ұлт тұлғалары, ежелгі әдебиет, ислам мәдениетінен мағлұматтар содан алынуы тиіс. Ұл тәрбиесі мен қыз тәрбиесінің ерекшеліктерін ескере отырып, бастауыштан мектеп бітіргенге дейін халық тәрбиесінің негізінде жүргізу, қыздарды отбасына бағыттау, шешендік өнер тарихын айтып берумен шектелмей, сөйлеу өнеріне дағдыландыру (аузына сөз салу), қазақ өнерінің тарихын білумен бірге оны бойға сіңіру, т.б. Мектептің бағыт-бағдары, мазмұны түгел қазақ рухында болуы қажет.

Халқының тарихы мен салт-дәстүрін терең меңгерген ғалымның мақтанышы болды. Әр ғибратты сөзін, өсиет өнегесі арқылы үлгі ете, қазіргі ұлттым деп жүрегі соққан әр азаматқа аманат ретінде қалдырды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қыраубаева А. 5 томдық шығармалар жинағы. 1-том. Ғасырлар мұрасы, 2008; 2-том. Ежелгі әдебиет. Алматы, 2008; 3-том. Шығыстық қисса дастандар. Алматы, 2010; 4-том. Жаным садаға. Томды баспаға әзірлеген: Н.Мәтбек, Г. Асқарова. Алматы: «Өнер», 2011 ж. – 344 бет.
2. Алма Қыраубаева. Құрастырушылар: Ө.Әбдиманұлы, С.Дәрібайұлы. Алматы, Нұрлы әлем, 2007. – 207 бет.
3. Жаңа мектептер//Қазақстан мектебі — 1996- ақпан , №4
4. Жұмабаев М. «Педагогикасы. <https://bilim-all.kz/article/7450-Pedagogika>

ШИПАЖАЙЛАРДА ОТБАСЫЛЫҚ ДЕМАЛЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

ОРГАНИЗАЦИЯ СЕМЕЙНОГО ОТДЫХА В САНАТОРИЯХ

ORGANIZATION OF FAMILY RECREATION IN SANATORIUMS

Аннотация. Шипажайларда отбасылық демалысты ұйымдастыру адамдардың күші мен денсаулығын қалпына келтіру мақсатында құрылады. Ұйымдастырылған отбасылық демалыс-бұл барлық отбасы мүшелерінің қажеттіліктерін қанағаттандырады және ол отбасын біріктіре отырып, командалық рухты нығайтуға ықпал етеді.

Түйінді сөздер. Шипажай, отбасылық демалыс, бос уақыт, ойын-сауық, демалысты ұйымдастыру.

Аннотация. Организация семейного отдыха в санаториях создается с целью восстановления сил и здоровья людей. Организованный семейный отдых-это то, что удовлетворяет потребности всех членов семьи и способствует укреплению командного духа, объединяя семью.

Ключевые слова. Санаторий, семейный отдых, досуг, развлечения, организация отдыха

Annotation. The organization of family holidays in sanatoriums is created in order to restore strength and health of people. An organized family vacation is something that meets the needs of all family members and helps strengthen team spirit by uniting the family.

Keywords. Sanatorium, family rest, leisure, entertainment, recreation organization

Шипажайларда отбасылық демалысты ұйымдастыру адамдардың күші мен денсаулығын қалпына келтіру мақсатын көздейді. Кез келген ұйымдастырылған отбасылық демалыс-бұл барлық отбасы мүшелерінің қажеттіліктерін қанағаттандыру алаңы деуге болады, оның отбасын біріктіру, командалық рухты нығайтуға ықпал ету, отбасының әрбір мүшесінің физикалық және рухани қажеттіліктерін жүзеге асыру және ортақ іспен айналысу арқылы туыстарына және олардың қабілеттері мен мінездеріне жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік беру сияқты біршама артықшылықтарын атап өтуге болады. Отбасы мүшелерінің әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру шипажайда отбасылық демалыстың қаншалықты дұрыс ұйымдастырылатынына байланысты болады.

"Бос уақыт" сөзінің этимологиясы бұрыннан келе жатыр. И. Н. Ерошенков бос уақытты жұмыстан бос уақыт деп санайды. Бұл уақыт кезеңі қажетті тұрмыстық және жұмыс әрекеттері аяқталғаннан кейін және тіршіліктің қалпына келу кезеңі басталғаннан кейін қалыптасады. Ол ұйқыдан, тамақтанудан, жұмысқа баратын жолдан және үйден қажетті жұмыстардан кейін оралады. Оның құрылымдық құраушылары болуы мүмкін: хобби, өзін-өзі тәрбиелеу арқылы жеке өсу, шығармашылық бағыттағы сабақтар, балалармен демалу [1].

"Бос уақыт" және "демалыс" ұғымдары синоним болып табылады. Адамның бос уақытын ештеңе істемеу деп атауға болады. Сонымен бірге, бос уақыт шеңберіндегі демалыс жеке өсуге бағытталған неғұрлым пайдалы қызметпен толтырылады. Бос уақыттың рекреациялық функциясы адамның физикалық және рухани күштерін қалпына келтірумен жүзеге асырылады, басқаша айтқанда – демалыс. Жоғары белсенділік адамды жеке өсуге, әрқайсымызға қажет өзін-өзі дамытуға жетелейді. Бұл кәсіби қызметпен байланысты емес, бірақ терең моральдық және физикалық қанағат әкелетін әрекеттер болуы мүмкін. Біреу үшін

спорттық жаттығулар, жүгіру, саяхаттар, жорықтар, экскурсиялар, т. б. жасау қанағаттандыруы мүмкін.

Отбасы әлеуметтік мәдениет институты ретінде қоғамның пайда болуымен және дамуымен пайда болды және оның алғашқы қызметі репродуктивті, яғни биологиялық көбею, халық санының көбеюі және балалардың қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады. Отбасында қоғам мен оның мүшелерінің мүдделері бір-бірімен байланысты, сондықтан ол арнайы әлеуметтік институт болып табылады. Қоғамның негізгі құраушыларының бірі бола отырып, отбасы қоғам үшін маңызды және өмірге қажетті әр функцияны орындайды. Осы негізгі функциямен бір уақытта отбасы басқа да бірқатар маңызды әлеуметтік функцияларды орындайды (кесте 1).

Кесте 1. Отбасының орындайтын әлеуметтік функциялары

№	Функция	Мақсаты
1	Тәрбиелік	халықтың рухани өсімін молайту. Тәрбие-бұл барлық қатысушылар бір-біріне өзара әсер ететін өте күрделі үрдіс. Әрқашан бір адам сабақ береді, ал екіншісі тыңдайды. Тәрбиені ынтымақтастық, өзара көмек, синергия деуге болады.
2	Шаруашылық-тұрмыстық	қоғам мүшелерінің физикалық денсаулығын сақтау, балалар мен қарт отбасы мүшелеріне күтім жасау. Өз отбасының әртүрлі тұрмыстық қажеттіліктерін қамтамасыз етеді. Күнделікті өмірде қажетті экономикалық қызметті жүзеге асырады: тамақ сатып алу және тамақ дайындау, балаларға, науқастарға және қарт отбасы мүшелеріне күтім жасау, үйді жинау және жөндеу, киім, аяқ киім және басқа да тұрмыстық заттарды ұстау.
3	Экономикалық	отбасының кейбір мүшелерінің басқаларға ақша қаражатын алуы, кәметке толмағандар мен отбасының еңбекке жарамсыз мүшелерін қолдау
4	Әлеуметтік бақылау саласы	өмірдің барлық салаларында отбасы мүшелерінің мінез-құлқын адамгершілікпен реттеу, қарым-қатынастарды реттеу
5	Рухани қарым – қатынас	отбасы мүшелерінің жеке басын рухани өзара байыту
6	Әлеуметтік-мәртебелік	отбасы мүшелеріне белгілі бір әлеуметтік мәртебені қамтамасыз ету
7	Бос уақыт	ұтымды демалуды ұйымдастыру
8	Эмоционалды	психологиялық қорғау, эмоционалды қолдау
Ескерту – [2] мәліметінен автормен жасалған		

Отбасы функциялары отбасы мүшелерінің қызметін білдіреді және отбасының әлеуметтік рөлі мен сипатын көрсетеді.

Отбасылық демалыс қызметтерді ұсыну барысында тұтынушылар жағымды және пайдалы нәрселерді біріктіретіндей етіп ұйымдастырылуы керек. Алайда, бұл әлеуметтік-мәдени қызметтің басты міндеті-барынша тиімді демалу. Ұжымдық бос уақытты өткізу ұжымдастыру сезімін нығайтады, серіктестіктің өсуіне немесе дамуына ықпал етеді, еңбек белсенділігін ынталандырады, өмірлік ұстанымын нығайтады, қоғамдағы мінез-құлық ережелерін үйретеді.

Отбасылық демалысты ұйымдастыру мәдени және бос уақытты өткізу сияқты көзқарастар бойынша жүзеге асырылады. Мәдени-демалыс қызметінің нәтижесі әлемдік, ұлттық мәдениеттердің мәдени құндылықтарымен таныстыру болып табылады. Материалдық және рухани саланың дамуына ықпал етеді. Балаларды тәрбиелеу және қазіргі

отбасының бос уақытын ұйымдастыру үшін бос уақытты ұтымды пайдалану мәселесі туындайды [3].

Отбасы функциялары отбасы ұжымының немесе оның жеке мүшелерінің қызметін білдіреді және отбасының әлеуметтік рөлі мен сипатын көрсетеді.

Отбасылық демалыс-бұл еркін хобби, бірлесіп қатысу, барлық отбасы мүшелерінің белсенді және белсенді емес іс-әрекеттің әр түрлі түрлерімен айналысуы, бұл отбасының бірлігіне ықпал етеді, достар табуға және өзін-өзі тануға көмектеседі, бұл адамның физикалық және рухани күйін қалпына келтірудің, оның жеке басын қалыптастырудың әсерлі құралы. Отбасылық демалыс кезінде отбасы ұжымға айналады және мұндай отбасында ешкім өзін жалғыз сезінбейді немесе назардан тыс қалмайды.

Отбасылық бос уақытты анықтауда балалар мен ата-аналар үшін бірлескен бос уақыттың оң әсерін анықтауға болады. Балалар өмір бойы сақталатын отбасының жағымды бейнесін қалыптастырады. Ересектер ретінде олар өздері жасаған бақытты отбасы бейнесін жүзеге асыруға және жанжалсыз қарым-қатынас дағдыларын жақсартуға тырысады. Сол сияқты, балалар әлемді позитивті, ерекше қабылдап, күнделікті қиындықтардан аулақ болуға жақсы мүмкіндік алады.

Отбасылық демалыс дамушы қызмет түрі ретіндегі маңызы бірнеше құраушылармен анықталады (сурет 1).

Сурет 1- Отбасылық демалыс дамушы қызмет түрі
Ескерту - [2] мәліметінен автормен жасалған

Отбасылық демалыс ашық ауада іс-шараларды (оқыту, дене шынықтыру және эстетикалық тәрбие) дамытуды қамтитындықтан, бұл үйлесімді дамыған тұлғаны қалыптастыруда маңызды рөл атқарады деп айтуға болады.

Шипажайларда отбасылық демалысты ұйымдастыру санаторий-курорттық мекемелер мамандарының маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Санаторий-курорттық мекемелерде отбасымен бос уақытты ұйымдастырудың демалысты әртүрлі ағартушылық және тәрбиелік міндеттермен үйлестіру (ойындар, конкурстар, викториналар және т. б.) және ұйымдастырудың әртүрлі формалары мен әдістері және оларды таңдаудағы еріктілік (демалыс кештері, экскурсиялар, серуендер, дискотекалар, жаппай отбасылық мерекелер және т.б.) сияқты әдістері бар.

Санаторий-курорттық мекемелерде отбасылық демалыс кезінде ерекше сұранысқа ие:

- отбасыларға жергілікті флора мен фаунамен танысуға, сауықтыру мекемесінің аумағында немесе оған жақын жерде шағын жорықтар жасауға мүмкіндік беретін бос уақыттың рекреациялық түрлері;

- аэробика және пішіндеу сабақтары;

- отбасылық эстафеталық жарыстар, жартылай марафондар, жағажай турнирлері және т. б.);

- қысқы шаңғы тебу, жүгіру, таудан түсу;

- өзендер бойынша рафтинг және т. б.

Демалыс кештері отбасылық ойын-сауықтың кең таралған түрлері болып саналады. Демалушылар би кештеріне, дискотекаларға, би байқауларына, концерттер мен жаппай мерекелерге, тақырыптық кештерге және т.б. қатыса алады [4].

Судағы іс-шаралар отбасылық демалыс кезінде сұранысқа ие. Олардың әртүрлілігі ересектер мен балалардың өздеріне ұнайтын іспен айналысуға мүмкіндік береді.

Санаторий-курорттық мекеме қызметкерлері ұсынатын әртүрлі формалардың ішінде анимациялық бағдарламаларды атауға болады. Анимациялық бағдарламалар ұжымдық және жеке болуы мүмкін. Отбасылық демалыс оның барлық өкілдерінің ұжымдық қатысуын қамтиды. Мұндай бағдарламалар шиеленісті және шаршауды жеңілдетуге, негативтен арылуға арналған.

Ойындар мен конкурстарға бірлесіп қатысу балалардың да, ата-аналардың да бір командада болуына және сәттілік пен жеңіске бірдей жауапкершілікпен қарауына ықпал етеді. Отбасылық демалысты сәтті ұйымдастыру үшін менеджмент, маркетинг технологиялары туралы білім қажет. Отбасылық демалысты ұйымдастыра алмау іс-шарадан кейін оның барлық немесе кейбір қатысушыларында жағымсыз әсерлерге әкелуі мүмкін және келесі кездесулерге қатысудан бас тартуға әкелуі мүмкін. Демалыс саласы қызметкерлерінің іс-әрекетінің формалары мен әдістерінің демалушылардың мәдени деңгейінің жоғарылауына сәйкес келмеуі мекеменің имиджіне және демалушылардың жалпы әсеріне теріс әсер етуі мүмкін.

Санаторий-курорттық мекемелердегі бірлескен бос уақытты өткізу отбасының тұрақтылығын сақтаудың тиімді факторы бола алады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ерошенко, И.Н. Культурно-досуговая деятельность в современных условиях / И.Н. Ерошенко. – М.: НГИК, 1994. – 320 с.

2. Андреева Л.М., Понькина Е.С. Роль семейного досуга в укреплении семейных отношений в санаторно-курортных учреждениях//Международный научно-исследовательский журнал №6(108), Часть 4.

3. Беляков О.И. Семейный туризм как форма досуговой деятельности / О. И. Беляков, И. В. Мещерякова // Известия Пензенского пед. Университета им. В.Г. Белинского, 2012. № 28. С. 5-6.

4. Холмогоров Н.А. Современные приоритеты в работе санаторно-курортного учреждения / Н.А. Холмогоров, А.А. Федотченко // Сиб. мед. журн. (Иркутск). – 2011. – № 6. – С. 184-186.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ
ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІН ЗАҢНАМАЛЫҚ
РЕТТЕУ**

**ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ
РЕГУЛИРОВАНИЕ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

**LEGISLATIVE
REGULATION OF OPERATIONAL INVESTIGATIVE
ACTIVITIES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Аннотация. Автор Қазақстанның жедел-іздістіру заңнамасының қалыптасу процесін зерттеді, қылмыстық процесс пен жедел-іздістіру қызметінің арақатынасын қарастырды. Бұрынғы одақтас республикалардың қылмыстық іс жүргізу және жедел-іздістіру заңнамаларын салыстырмалы-құқықтық талдау, сондай-ақ отандық және шетелдік ғалымдардың теориялық көзқарастарын зерттеу нәтижесінде посткеңестік кеңістіктегі құқық қорғау органдарының жасырын жұмыс әдістерін нормативтік реттеудің негізгі тенденциялары анықталды.

Түйінді сөздер. Қылмыстық процесс; жедел-іздістіру қызметі; қарсы барлау қызметі; заң; заңнамалық реттеу.

Аннотация. Автором исследован процесс становления оперативно-розыскного законодательства Казахстана, рассмотрены соотношения уголовного процесса и оперативно-розыскной деятельности. В результате сравнительно-правового анализа уголовно-процессуального и оперативно-розыскного законодательства бывших союзных республик, а также исследования теоритических воззрений отечественных и зарубежных учёных, выявлены основные тенденции нормативного регулирования негласных методов работы правоохранительных органов на постсоветском пространстве.

Ключевые слова. Уголовный процесс; оперативно-розыскная деятельность; контрразведывательная деятельность; закон; законодательное регулирование.

Annotation. The author investigates the process of formation of the operational-investigative legislation of Kazakhstan, considers the relationship of the criminal process and operational-investigative activities. As a result of a comparative analysis of the criminal procedure and operational-investigative legislation of the former Soviet republics, as well as the study of the theoretical views of domestic and foreign scientists, the main trends in the regulatory regulation of covert methods of law enforcement agencies in the post-Soviet space have been identified.

Keywords. criminal procedure; operational investigative activity; counterintelligence activity; law; legislative regulation.

Қазақстанның жедел-іздістіру заңнамасының негізі 1994 жылғы «Жедел-іздістіру қызметі туралы» ҚР Заңы болып табылады. Бұл Заң республикадағы жедел-іздістіру қызметін (бұдан әрі – ЖІҚ) құқықтық реттеуді сапалы жаңа заңнамалық деңгейге шығарды.

Сонымен қатар, ол 20 жылдан астам уақыт бойы жұмыс істеп келеді және 1997 жылғы ҚР ҚПК, ҚР ҚК және ҚР бірінші Конституциясын, 1995 жылғы «Прокуратура туралы» және

«Ішкі істер органдары туралы» заңдардан ұзақ әрекет етті. Соңғы жылдардағы қылмысқа қарсы циклдің ұлттық заңнамасын белсенді реформалау ЖІҚ-ты құқықтық реттеу саласына әсер ете алмайды. Осыған байланысты арнайы және құқық қорғау органдарының жедел жұмысын заңнамалық реттеудің перспективаларын ғылыми негізделген болжау өзекті және уақтылы міндет болып көрінеді.

Таңдалған тақырыптың өзектілігі осы саладағы теориялық зерттеулердің жеткіліксіздігіне байланысты. Ашық жұмыстардың ішінен Қазақстан Республикасындағы ЖІҚ құқықтық реттеу мәселесіне А.Д. Шаймухановтың докторлық диссертациясы және Т.Б. Хведелидзенің кандидаттық диссертациясы арналды. Сонымен бірге, екі жұмыс қорғауына он жылдан астам уақыт өткен және посткеңестік кеңістіктегі жасырын жұмысты заңнамалық реттеу саласындағы қазіргі тенденцияларды, сондай-ақ қылмысқа қарсы циклдің ұлттық заңнамасындағы түбегейлі өзгерістерді көрсетпейді.

Тарихи экскурсия.

Жасырын бақылау, әңгімелерді тыңдау, пара алу, бопсалау, қылмыскерлермен жасырын қарым-қатынас жасау және басқа да барлау әдістері ежелгі уақытта белгілі болған. Сот төрелігі өзінің бүкіл тарихында қылмыстарды ашуды, кінәлілерді анықтау мен іздестіруді және олардың сот билігін беруді қамтамасыз ететін іздестіру жұмыстарымен тығыз байланысты болды. Қылмыстық қоғамдастық өкілдерінің дағдылары мен білімдерін пайдалану революцияға дейінгі Ресейде, Франциядағы қылмыстық полицияда және Англиядағы құпия полицияда қылмыстық іздестірудің қалыптасуы мен дамуында маңызды рөл атқарды [1; 6-бет].

Кеңестік кезеңде Қазақ КСР және басқа да Социалистік Республикалар аумағындағы құқық қорғау органдары жұмысының жасырын әдістері жедел-іздестіру қызметі шеңберінде дамыды. ЖІҚ-тың әлеуметтік пайдалылығы мен тиімділігі күмән тудырмады, бірақ жедел-іздестіру әдістері мен әдістерін құқықтық реттеу әрқашан пікірталас сипатында болды.

Ұзақ уақыт бойы Кеңестік Қазақстан аумағында ЖІҚ заңнамалық реттеу Қазақ КСР ҚПК-нің 114-бабымен шектелді, оған сәйкес анықтау органдарына қылмыс белгілерін және оны жасаған адамдарды анықтау мақсатында қажетті жедел-іздестіру шараларын қабылдау жүктелді. ЖІҚ-тың барлық басқа аспектілері тек пайдаланушылардың кең ауқымы үшін қол жетімді емес ведомстволық нормативтік құқықтық актілермен реттелді. Осыған ұқсас тәжірибе басқа посткеңестік мемлекеттердің аумағында дамыды.

ЖІҚ-тың айтылмайтын сипаты көбінесе судьялар корпусы, прокурорлар, адвокаттар мен тергеушілер тарапынан ЖІҚ нәтижелеріне сенімсіздік тудырды, ал қоғам үшін жедел жұмыс көбінесе құқық қорғау органдарының заңсыздығы мен озбырлығымен байланысты болды.

Қоғамдық-саяси формацияның өзгеруі және тәуелсіз Қазақстанның демократиялануы ЖІҚ құқықтық реттеу саласында түбегейлі өзгерістерді талап етті. Осыған байланысты 1994 жылы «Жедел-іздестіру қызметі туралы» ҚР Заңы қабылданды, ол ЖІҚ ұғымы мен қағидаттарын, жедел-іздестіру іс-шараларының түсінігі мен түрлерін, оларды жүргізудің негіздері мен шарттарын, сондай-ақ құқық қорғау органдарының жедел жұмысының өзге де маңызды аспектілерін бекітті.

Посткеңестік кеңістіктегі ЖІҚ-ты заңнамалық реттеу.

Біздің елімізде жедел-іздестіру заңнамасының қалыптасу процесі ТМД-ға қатысушы мемлекеттерде осыған ұқсас нормашығармашылық қызметпен қатар жүрді [2, 3-бет]. Бұрынғы одақтас республикалар тәуелсіздігінің алғашқы күндерінде ЖІҚ саласындағы бейіндік заңдар сәл өзгеше болды. Бұған кеңес дәуірінің жедел-іздестіру доктринасы қалыптастырған бірыңғай әдіснамалық база себеп болды. Кейіннен жедел-іздестіру заңнамасының ұқсастығы осы салада ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің модельдік заңнамасының болуына байланысты болды, олардың ерекшеліктері посткеңестік мемлекеттердің көпшілігінің бейіндік заңдарының алғашқы редакцияларында айқын байқалды.

Белгілі бір кезеңде Модельдік заңдар ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің ұлттық жедел-іздістіру заңнамасын қалыптастыруда және дамытуда маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар, соңғы жылдары бұрынғы одақтас республикалар ЖІҚ-ті заңнамалық реттеу процесінде барған сайын дербестік танытуда. Бүгінгі таңда іс жүзінде әрбір ұлттық бейіндік заңда өзіне ғана тән бірегей нормалар бар. Бұл айырмашылықтар ерекше ғылыми және практикалық қызығушылық тудырады, өйткені олар ЖІҚ-ті заңнамалық реттеу саласындағы озық тәжірибені және әрбір егемен мемлекеттің жедел-іздістіру доктринасының жетістіктерін көрсетеді.

Бұл жұмыстың форматы посткеңестік мемлекеттердің жедел-іздістіру заңнамасын салыстырмалы-құқықтық талдау нәтижелерін егжей-тегжейлі баяндауды көздемейді. Осыған байланысты, зерттеу тақырыбын ескере отырып, жақын шет елдердегі құқық қорғау органдарының жасырын жұмыс әдістерін заңнамалық реттеу тәжірибесіндегі түбегейлі айырмашылыққа назар аударған жөн. Осы негізде барлық посткеңестік мемлекеттерді шартты түрде екі топқа бөлуге болады.

Бірінші топқа құқық қорғау органдарының жасырын жұмыс әдістері жедел-іздістіру қызметіне ғана тән және қылмыстық процестің бөлігі болып табылмайтын мемлекеттер кіреді. Бұл топқа Қырғыз Республикасы, Әзірбайжан Республикасы, Армения Республикасы, Беларусь Республикасы, Тәжікстан Республикасы, Өзбекстан Республикасы, Ресей Федерациясы және Түрікменстан кіреді. Аталған мемлекеттердің жедел-іздістіру заңдарында модельдік заңнаманың белгілері бар, нормативтік материалдың құрылымы мен көлемі ұқсас.

Осы топтың мемлекеттерінде жедел-іздістіру заңнамасын жүйелеуге байланысты ұқсас проблемалар бар. Атап айтқанда, Ресейдің жедел-іздістіру доктринасының өкілі А.Ю. Шумилов ЖІҚ заңнамалық реттеу саласында қалыптасқан жағдайды қанағаттанарлықсыз деп сипаттауға болатындығын атап өтті. Автор әр түрлі заңнамалық актілерге сәйкес ЖІҚ-ті реттейтін нормалардың сүйрелуін, Ресей Федерациясының «Жедел-іздістіру қызметі туралы» Федералдық Заңындағы банкет нормаларының көптігін және заң шығару техникасының кемшіліктерін атап өтеді [3, 75, 106, 142, 165 беттер]. Профессор В.Ф. Луговик Ресей Федерациясында 60-қа жуық федералды заңдар мен Президент пен Үкіметтің 100-ге жуық нормативтік құқықтық актілері бар екенін көрсетеді, олар бір-бірімен толық келісілмеген ЖІҚ-ті қандай да бір дәрежеде реттейді [4, 46-бет].

Бұл мәселенің шешімін көптеген ресейлік ғалымдар жедел-іздістіру заңнамасын кодификациялаудан көреді. Сонымен, А.Ю. Шумиловтың пікірінше, Ресей Федерациясының «Жедел-іздістіру қызметі туралы» қолданыстағы Федералдық заңы ЖІҚ-тегі құқықтық реттеудің кемшіліктерін объективті түрде жаба алмайды. Мұны тек кешенді, жүйелі тәсілмен жасауға болады. Осыған байланысты автор дәл кодификацияланған нормативтік құқықтық актіні әзірлеу қажеттілігі туралы идеяны қолдайды, өйткені кодификация арқылы ғана ЖІҚ-ті онтайлы заңдастыруға қол жеткізуге болады [3, 123-бет]. Профессор В.Ф. Луговик сонымен қатар Ресейдің жедел-іздістіру заңнамасын кодификациялауды ЖІҚ құқықтық реттеудегі қақтығыстарды жоюдың мүмкін әдістерінің бірі деп таниды [4, 46-бет].

Жедел-іздістіру заңнамасын кодификациялау туралы ұсыныстар бұрын айтылған отандық ғалымдардың диссертациялық зерттеулерінде, сондай-ақ жақын шетелдердің кейбір авторларының еңбектерінде айтылды [5, 14-бет], алайда бұрынғы одақтас республикалардың ешқайсысында практикалық іске асырылған жоқ.

Екінші топқа Грузия, Латвия Республикасы, Литва Республикасы, Молдова Республикасы және Украина кіреді.

Бұл мемлекеттердегі жасырын тергеу әдістері қылмыстық іс жүргізу заңнамасымен реттеледі [6]. Аталған мемлекеттерде ЖІҚ, арнайы іздістіру қызметі немесе қылмыстық іздістіру саласында бейіндік заңдар да қолданылады, алайда олардың қолданылу аясы негізінен алдын алу бағытымен шектеледі және қылмыстарды ашу мен тергеуді болдырмайды.

Қылмыстық процесс пен ЖІҚ интеграциясы осы топтың мемлекеттеріне сот бақылауын тергеудің жасырын әдістерінің көпшілігіне таратуға, оларға қатысты құпия іс-

шараларды өткізу фактілері туралы азаматтарды хабардар ету рәсімін енгізуге және жасырын іс-қимылдардың хаттамаларын қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер деп тануға мүмкіндік берді.

Эстония заң шығарушысы бұл бағытта одан әрі қарай жүрді, ол жедел-іздігіру заңынан мүлдем бас тартты, бұл кейбір сарапшылардың пікірінше, Эстония Республикасына ЖІҚ ұйымдастыруға кеңестік көзқарастан толығымен бас тартуға және Ұлттық қылмыстық процестің халықаралық стандарттарға сәйкестігін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді [7, 44-45 беттер].

Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасында ЖІҚ-ті заңнамалық реттеу.

2014 жылға дейін Қазақстанда жасырын тергеу әдістері негізінен 1994 жылғы жедел-іздігіру Заңымен және ведомстволық нормативтік құқықтық актілермен реттелді.

Профессор А.Я. Гинсбург ЖІҚ пен қылмыстық процестің (1997 жылғы ҚР ҚІЖК бойынша) өзара іс-қимылын былайша сипаттады: «дәлелдеу саласында ҚР ҚІЖК регламенттейтін процестік ақпарат және оның ішінде «Жедел-іздігіру қызметі туралы» ҚР Заңымен регламенттелетін процестік емес ақпарат айналымда болады. Тергеу әрекеттері нәтижесінде алынған іс жүргізу ақпаратының құрамында дәлелдемелердің мазмұнын құрайтын дәлелдемелік ақпарат бөлінеді.

Процессуалдық емес ақпараттың құрылымында ЖІҚ-ті нәтижесінде алынған ақпарат бөлінеді. Дәлелдеу процесіне қатысты мұндай ақпарат бағдарлаушы, көмекші болып табылады және одан әрі тергеу бағытын анықтау, тергеу әрекеттерін жүргізу тактикасын дайындау және таңдау үшін пайдаланылуы мүмкін, бірақ дербес дәлелді мәнге ие емес. Осылайша, мемлекеттік қызметтің бұл әр түрлі түрлері бір-бірімен сәтті өмір сүріп, өзара әрекеттесіп, бірақ бір-бірін жұтып қоймай, елдегі заңдылықты нығайту міндеттерін шешеді» [8].

Айта кету керек, құрметті профессордың Қазақстанның қылмыстық процесінде жарияланбаған бастамаларды жоққа шығаруы толығымен ақталмайды, өйткені 1997 жылғы ҚР ҚІЖК-де тергеу әрекеттерінің бірі ретінде келіссөздер мен әңгімелерді жасырын тыңдау мен жазуды бекітетін норма бар (237-бап). Бұдан басқа, 20 жыл бойы қылмыстық процесс пен ЖІҚ бір-бірінен бөлек жұмыс істегенін, ал Қазақстанның жедел-іздігіру заңнамасы бірінші топтағы посткеңестік мемлекеттердің заңнамасына ұқсас дамығанын және ұқсас проблемалары болғанын мойындау керек.

ҚР Жедел-іздігіру заңнамасын жетілдіру және дамыту проблемаларын зерттейтін белгілі қазақстандық ғалым А.Д. Шаймуханов жедел-іздігіру заңнамасының нысаны мен мазмұны даусыз емес екенін атап өтті. Онда жедел-іздігіру рәсімдерін бекітудегі сәйкессіздік, кейбір декларативтілік, жекелеген ережелердің нақтылығы, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуына кепілдік берудің жеткіліксіз пысықталған тетігі, терминологиялық проблемалар анықталады [2, 3-бет].

Хведелидзе Т.Б. өзінің диссертациялық зерттеуінде отандық жедел-іздігіру Заңы нормаларының декларативтілігін де көрсетеді. Автор өз дәлелдерін растау үшін 1995-2007 жылдар аралығында бірде-бір сот актісінде «Жедел-іздігіру қызметі туралы» ҚР Заңының нормаларына ешқандай сілтеме жасалмағанын айтады. Сонымен қатар, автор жедел-іздігіру бөлімшелері қызметкерлерінің сауалнамасының нәтижелерін келтіреді, оған сәйкес респонденттер өз құжаттарында заң нормаларына жүгінбестен ведомстволық нормативтік актілерге сілтеме жасайды [8, 4-5 б.].

Жоғарыда айтылғандай, қазақстандық ғалымдар ресейлік әріптестеріне ұқсас жедел-іздігіру заңнамасын кодификациялау идеясын қолдады. Хведелидзе Т.Б. тіпті жалпы, арнайы және арнайы бөліктерді қамтитын жедел-іздігіру кодексінің құрылымының моделін ұсынды [9; 10]. Алайда отандық заң шығарушы басқа жолмен кетті.

2014 жылы Қазақстанда жария емес тергеу іс-қимылдары институтын заңнамалық деңгейде бекіткен 5 жаңа жария емес тергеу іс-қимылдары қабылданды, бұл ЖІҚ міндеттерінің тізбесінен қылмыстарды ашуды алып тастауға әкеп соқтырды. 2016 жылы «Жедел-іздігіру қызметі туралы» ҚР Заңының қолданылу аясы қайтадан қысқарды.

«Қарсы барлау қызметі туралы» ҚР Заңының қабылдануына байланысты ЖІҚ міндеттерінің тізбесінен шет мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың арнайы қызметтерінің барлау-диверсиялық қызметін анықтау, алдын алу және жолын кесу жөніндегі міндет алынып тасталды, ЖІҚ заңнамалық дефинициясы тиісті өзгерістерге ұшырады. Қазақстанның 2017 жылғы құқық қорғау қызметінің іс жүргізу негіздерін жаңғырту жасырын тергеу әрекеттері мен арнайы жедел-іздістіру іс-шаралары арасындағы бұрыннан бар терминологиялық айырмашылықтарды іс жүзінде жойды.

Қорытындылай келе, болашақта заң шығарушы ең жақсы шетелдік тәжірибе мен ғалымдардың пікірін ескере отырып, жедел-іздістіру қызметі саласында жаңа құқықтық актіні әзірлеуге, сондай-ақ оларды кодификациялау мәселелеріне дұрыс келетіндігін атап өткім келеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Гинзбург А.Я., Даубасова С.Ш. Основы оперативно-розыскной деятельности. Закон – теория – практика: Учебно-практическое пособие. – 3-е издание, переработанное и дополненное – Алматы: Юрист, 2010. – 192 с.

2. Шаймуханов А.Д. Совершенствование и развитие оперативно-розыскного законодательства Республики Казахстан. Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора юридических наук. Караганда, 2008. 45 с.

3. Шумилов А.Ю. Проблемы законодательного регулирования в оперативно-розыскной деятельности: десять лет спустя (конституционные, административные, уголовные, уголовно-процессуальные и уголовно-сыскные аспекты): монография. 2-е издание, исправленное и дополненное. - М.: Издательский дом Шумиловой И.И., 2008. – 260 с.

4. Луговик В.Ф. Инициативный авторский проект Федерального закона «Об оперативно-розыскной деятельности». Пояснительная записка // Современные подходы к правовому регулированию оперативно-розыскной деятельности: инициативные авторские проекты Федерального закона «Об оперативно-розыскной деятельности» / Сост. В.Ф. Луговик. – Омск: Омский юридический институт, 2006. – 92 с.

5. Базарбаев А.С. Совершенствование и развитие правовых основ оперативно-розыскной деятельности в Кыргызстане. - Б., 2011. – 156 с.

6. Медиев Р.А. Уголовно-процессуальный синтез следственных и оперативно-розыскных полномочий следователя в условиях реформирования правовой системы Республики Казахстан. Аннотация дисс... докт. философии (PhD) // http://www.kzi.kz/files/doktor/annotacia_mediyeva.pdf.

7. Правовое регулирование оперативно-розыскной деятельности в Кыргызской Республике – Б.: 2014. 122 с.

8. Гинзбург А.Я. О так называемых «негласных следственных действиях» // <http://www.zakon.kz/4568011-o-tak-nazyvaemykh-neglasnykh.html>.

9. Хведелидзе Т.Б. Правовое регулирование оперативно-розыскной деятельности (по законодательству Республики Казахстан). Автореф. дисс... канд. юрид. наук. Алматы, 2009. 29 с.

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ-ӘРБІР АЗАМАТТЫҢ МІНДЕТІ

ДЕЙСТВИЯ ПРОТИВ ПОПУТНОЙ КОРРУПЦИИ - ОБЯЗАННОСТЬ КАЖДОГО ГРАЖДАНИНА

ACTION AGAINST CORRUPTION BY-PRODUCTS IS THE DUTY OF EVERY CITIZEN

Аңдатпа. Қазіргі уақытта сыбайлас жемқорлық әлемнің кез келген елінде оның саяси дамуына қарамастан, оның ішінде Қазақстанда да әлеуметтік құбылыс ретінде өмір сүруін жалғастыруда. Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік-экономикалық даму процесін, нарықтық экономиканы құруды тежейді. Ол демократиялық мемлекеттің саяси және әлеуметтік институттарына кері әсерін тигізіп, елдің болашақ дамуына үлкен қауіп төндіреді. Қазақстанның мемлекеттік саясатының негізгі басымдықтарының бірі сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес болып табылады.

Кілт сөздер. Сыбайлас жемқорлық, экономикалық даму, нарықтық экономика, мемлекеттік саясат, сыбайлас жемқорлықпен күрес.

Аннотация. В настоящее время коррупция продолжает существовать как социальное явление в любой стране мира, независимо от ее политического развития, в том числе и в Казахстане. Коррупция тормозит процесс социально-экономического развития, создание рыночной экономики. Он оказывает негативное влияние на политические и социальные институты демократического государства и представляет серьезную угрозу будущему развитию страны. Одним из основных приоритетов государственной политики Казахстана является борьба с коррупцией.

Ключевые слова. Коррупция, экономическое развитие, рыночная экономика, государственная политика, борьба с коррупцией.

Annotation. At present, corruption continues to exist as a social phenomenon in any country of the world, regardless of its political development, including in Kazakhstan. Corruption hinders the process of socio-economic development and the creation of a market economy. It has a negative impact on the political and social institutions of a democratic state and poses a serious threat to the future development of the country. One of the main priorities of the state policy of Kazakhstan is the fight against corruption.

Keywords. Corruption, economic development, market economy, public policy, anti-corruption.

Қазіргі кезде сыбайлас жемқорлық әлемнің кез келген елінде оның саяси дамуына байланыссыз, оның ішінде Қазақстанда да, әлеуметтік құбылыс ретінде өмірін жалғастырып келеді, ол тек ауқымдылығымен ғана ерекшеленеді. Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік-экономикалық даму үдерісін, нарықтық экономиканың құрылуын, инвестициялар тарту процесін тежейді. Демократиялық мемлекеттің саяси және қоғамдық институттарына кері әсерін тигізеді, елдің болашақ дамуына елеулі қауіп төндіреді. Қазақстанның мемлекеттік саясатының негізгі басымдықтарының бірі сыбайлас жемқорлықпен күрес болып табылады.

Қазақстан Республикасының заңнамаларына сәйкес сыбайлас жемқорлық қылмыстарға негізінен лауазымды қылмыстар жатады. Атап айтсақ, қызмет өкілеттігін теріс пайдалану, билікті не қызметтік өкілеттікті асыра пайдалану, пара алу, пара беру,

парақорлыққа делдал болу, қызметтік жалғандық жасау, жалған жауап беруге немесе жауап беруден жалтаруға, лауазымды адамдардың сот үкімін, сот шешімін немесе өзге де сот актісін орындамау, осындай қылмыстардың барлығы жемқорлық сыбайластық байланыстарды пайдалану арқылы жасалады. Сонымен қатар сыбайлас жемқорлықпен күресу үшін халықтың құқықтық сауатсыздығын жоятын, құқықты түсіндіру жұмысының деңгейі мен сапасын арттырудың маңызы зор. Халық өздерінің құқықтарын, өздеріне қарсы қандай да бір құқыққа қайшы іс-әрекет жасалған жағдайда қандай іс-қимыл қолданудың нақты жолдарын толық білулері қажет. Конституциялық тәртіпті қорғау, сыбайлас жемқорлықпен күрес аясында тиімді, бірыңғай жалпы мемлекеттік саясат жүргізу, мемлекет пен азаматтардың өмір сүруінің барлық салаларында сыбайлас жемқорлық пен оның көріністері деңгейін төмендету, қоғамның мемлекетке және оның институттарына сенімін нығайту бүгінгі күндегі басты мақсат болып табылады. Кез-келген өркениетті қоғам үшін сыбайлас жемқорлықпен күрес ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Қазіргі заманғы әлемде сыбайлас жемқорлықпен күресуді күшейту жұмысы үздіксіз жүргізілуде және әрдайым жетілдірілу үстінде. Әлемде сыбайлас жемқорлықпен күресу механизмінің барлық елдерге тиімді болатын бірегей жинағы жоқ. Әрбір мемлекет қолданатын сыбайлас жемқорлықпен күресу әдістерінің жиынтығы өзгеше, ол елдің саяси және экономикалық тұрақтылығына ғана емес, сонымен қатар әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрлеріне, діни ерекшелігі мен құқықтық мәдениет деңгейіне және аумағы бойынша алатын жеріне, халқының саны мен орналасу тығыздығына да байланысты болып келеді. Осыған байланысты 2014 жылдың 26 желтоқсанында Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы жаңа стратегиясы бекітілді.

Стратегияның мақсаты мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының тиімділігін арттыру және сыбайлас жемқорлыққа қарсы қозғалысқа кез-келген жемқорлықтың туындауына «нөлдік» төзімділік таныту атмосферасын құру жолын қолдану арқылы барлық қоғамды тарту, сондай-ақ Қазақстанда сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету болып табылады[1].

«Коррупция» термині латын тілінің «corruptere» деген сөзінен шығып, мағынасы жағынан «мемлекет организмін, қоғамдық қарым-қатынастарды бұзу» дегенді білдіреді, «параға сатып алу» терминімен сәйкес, яғни лауазымды тұлғаның өз билігі өкілеттігі мен сеніп тапсырылған құқығын заңға және моральдық нормаларға қайшы келетін өтірік айту, бопсалаушылық, сөзбұйда жасау жолдарымен жеке бас пайдасы үшін пайдалануы. Көбіне бұл термин бюрократиялық аппаратқа және саяси элитаға қатысты жиі қолданылады. Осыған сай термин әдетте бастапқы латын сөзінің бірінші мағынасынан шығатын кең мағынаға ие, әдепсіздік тәртіпті білдіреді.

Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» заңында сыбайлас жемқорлыққа мынадай анықтама берілген: бұл – «...жеке түрде немесе делдалдар арқылы мүліктік игіліктерді заңсыз алу және мемлекеттік қызмет атқарушы тұлғалардың, сондай-ақ оларға теңестірілген тұлғалардың өз лауазымдық өкілеттіктері мен өкілеттеріне қатысты мүмкіндіктерін мүліктік пайда табу үшін жеке басына пайдалануы, сондай-ақ аталмыш тұлғаларға жеке және заңды тұлғалардың көрсетілген игіліктер мен жеңілдіктерді құқыққа қайшы түрде пара ұсыну жолымен сатып алуы». БҰҰ-ның құжаттарында қолданылатын жемқорлық терминінің халықаралық-саяси анықтамасы мынадай деп берілген: сыбайлас жемқорлық – бұл мемлекеттік билікті жеке бас пайдасы үшін, үшінші бір тұлғалар мен топтардың мақсаты үшін асыра пайдалану. Қарапайым тілмен айтатын болсақ, сыбайлас жемқорлық – бұл қызмет дәрежесін жеке мақсатта пайдалану. Сыбайлас жемқорлықты білдіретін белгілердің бірі пара алу не беру болып табылады. Пара дегеніміз не? Бұл лауазымды тұлғаның басқа бір тұлғадан лауазымына қатысты көрсететін қандай да бір қызмет түріне берілетін ақша немесе өзге игіліктерді алуы. Бұл жағдайда көрсетілген ақша мен игіліктерді әрдайым парақордың жеке өзі алмайды, оларды көбіне оның жақын адамдарына немесе жасанды жалған ұйымдарға ұсынады. Пара деп саналатын нәрселер: Заттар – ақша, оның ішінде валюта, банк түбіртектері мен құнды қағаздар, бағалы металдар

мен асыл тастардан жасалған бұйымдар, автокөліктер, пәтерлер, саяжайлар мен қала сыртындағы үйлер, азық-түліктер, тұрмыстық техника мен аспаптар, өзге тауарлар, жер учаскелері және өзге жылжымайтын мүлік. Қызмет түрлері және олжа – емделу, жөндеу және құрылыс жұмыстары, санаторлық және туристік жолдамалар, шетелдік сапар, ойын-сауықтар мен басқа шығындарды өтеусіз немесе төмен бағамен төлеу[2].

Осы келеңсіз құбылыстың үдеп бара жатқаны ұрпақ тәрбиесіне зиян әкелетіні бәрімізді алаңдатады. Бұл мәселеге тереңірек үңілетін болсақ, сыбайлас жемқорлық ел болашағына, ұлттық қауіпсіздікке үлкен зиянын тигізеді. Яғни, осы келеңсіз құбылыспен күресу барша халықтың алдында тұрған ортақ мәселе екені айқын.

Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік - экономикалық даму, нарықтық экономиканы құру инвестициялар тарту процесін баяулататын және демократиялық мемлекеттің саяси және қоғамдық институттарына кері әсер ететін, елдің даму болашағына айтарлықтай қауіп төндіретін құбылыс. Сонымен қатар сыбайлас жемқорлықпен пәрменді күресу үшін халықтың құқықтық сауатсыздығын жоятын, құқықты түсіндіру жұмысының деңгейі мен сапасын арттыру керектігінің маңызы зор. Халық өздерінің құқықтарын, өздеріне қарсы қандай да бір құқыққа қайшы іс-әрекет жасалған жағдайда қандай іс-қимыл қолдану керектігінің нақты жолдарын толық білулері қажет. Конституциялық тәртіпті қорғау, сыбайлас жемқорлықпен күрес аясында тиімді, бірыңғай жалпы мемлекеттік саясат жүргізу, мемлекет пен азаматтардың өмір сүруінің барлық салаларында сыбайлас жемқорлық пен оның көріністері деңгейін төмендету, қоғамның мемлекетке және оның институттарына сенімін нығайту бүгінгі күндегі басты мақсат болып табылады.

Сыбайлас жемқорлық - заман ағысымен бірге өсіп-өркендеп, мол қаражат және қоғамдық бәсекелестік пайда болған жерлерге тамырын жайып, бүгінгі күнге дейін жойылмай отырған кеселдің бірі. Бұл кесел дамушы елдердегідей біздің жас мемлекетімізге де орасан зор нұқсан келтіріп отыр.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заң талабының аясында жемқорлыққа қарсы іс-әрекеттер әр салада жүзеге асырылуда. Әсіресе, халық парақорлық дертімен жиі бетпе-бет келеді. Сондықтан, кез келген ортада пара беру мен пара алудың жолын кесуде қоғам болып белсенділік танытуымыз қажет.

Парақорлық мемлекеттік органдардың тиісті қызмет атқаруына кері әсерін тигізіп, беделіне нұқсан келтіреді, заңды қағидаларды теріске шығарып, азаматтардың конституциялық құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуына түрткі болады. Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңына сәйкес, сыбайлас жемқорлықпен күресті барлық мемлекеттік органдар мен онда қызмет атқаратын лауазымды тұлғалар жүргізуі тиіс. Мемлекеттік органдардың ұжымдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының басшылары өз өкілеттігі шегінде кадр, бақылау, заңгерлік және өзге де қызметтерін тарта отырып, заң талаптарының орындалуын қамтамасыз етуге міндетті.

Мемлекеттік қызметшілердің сыбайлас жемқорлық қылмыстар және осы тұрғыдағы құқық бұзушылықтарға бой алдыруының себебі көп. Кей мемлекеттік қызметшілердің құқық бұзушылыққа немқұрайлылық танытуы, кәсіби әдептілігінің жетіспеуі де, жеке басының қамын ойлауы да парақорлықтың деңдеуіне септігін тигізуде[3].

Президент соңғы жылдары бірқатар маңызды қадам жасалғанына назар аударды. Соттардың сапалы қызмет атқаруы үшін нақты шаралар қабылданды. Кейінгі үш жылда 174 судья жұмыстан шығарылды, я болмаса лауазымы төмендетілді. Жаңадан құрылған әкімшілік соттарға жарты жылдың ішінде 14 мың талап-арыз түскен. Соның тең жартысында сотқа арызданушылар жеңіп шыққан. Қылмыстық процестің үш буынды үлгісі енгізілді. Соның нәтижесінде прокурорлар былтыр үш жарым мыңға жуық адамның қылмыстық процеске негізсіз тартылуына жол берген жоқ. Басқа да бірқатар институционалдық шаралар жүзеге асырылды.

Мемлекет басшысы сыбайлас жемқорлықпен ымырасыз күресу мемлекеттік саясаттағы негізгі басымдықтың бірі екенін атап өтті. Оның пікірінше, заң үстемдігін орнатып, нағыз құқықтық мемлекет құру үшін, ең алдымен, жемқорлықтың тамырына балта шабу керек[4].

Қорытындылай келе, сыбайлас жемқорлықтың негізгі ынталандырушысы билікті пайдаланумен байланысты пайда табу мүмкіндігі, ал басты тежеу факторы - әсер ету қаупі мен қорқынышы, сондай-ақ жазалау деп айта аламын. Сондықтан, сыбайлас жемқорлықпен күресу және онымен күресу шараларын қолға алып, ақшасыз қалдырмай немесе тиісті сомасы бар жемқор шенеунікке үнсіз ақша аудармай, тиісті органдарға жүгінуге құқығымыз бар. адамды жауапқа тарту, бізден пара бопсалау туралы арыз, онда пара алудың мән-жайын егжей-тегжейлі көрсету қажет. Біз өз жұмысымызды, қызметтік борышымызды адал және адал атқаруымыз керек, содан кейін оны міндетті түрде еңсереміз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл – әрбір азаматтың міндеті. // Ассоциация Налогоплательщиков Казахстана URL: <https://ank.kz/post/syбайlas-zhemorlya-arsy-s-ityl-rbr-azamatty-mndet> .;
2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл – әрбір азаматтың міндеті // Edunews.kz URL: <http://edunews.kz/mainnews/2201-syбайlas-zhemorlya-arsy-s-ityl-rbr-azamatty-mndet.html> .;
3. Жемқорлықты жою өзімізге байланысты // online.zalon.kz URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=39352257&pos=4;-88#pos=4;-88 .;
4. Қасым-Жомарт Тоқаев Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері жөнінде кеңес өткізді // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты URL: <https://www.akorda.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-syбайlas-zhemkorlykka-karsy-is-kimyl-maseleleri-zhoninde-kenes-otkizdi-112014>.

УДК 318

Амантаева Мадина Амантаевна
кафедра «Социально-гуманитарные науки
и языковые дисциплины»
Университет Туран-Астана
Город Астана, Республика Казахстан
Научный руководитель:
Айкенова Рыскельды Айкеновна

ЛАТИНИЗМЫ В ЮРИДИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯДАҒЫ ЛАТЫНИЗМДЕР

LATINISMS IN LEGAL TERMINOLOGY

Аннотация. Юриспруденция как наука права относится ко времени древнеримской государственности. Латинский язык, будучи в Средние Века языком права на территории практически всей Западной Европы, оказал колоссальное влияние на формирование юридической терминологии.

Ключевые слова. Термин, терминология, юридический термин, латинизмы, Римское право.

Аннотация. Құқық ғылымы ежелгі Рим мемлекеттілігі дәуірінен бастау алады. Орта ғасырларда бүкіл Батыс Еуропа аумағында латын тілі құқық тілі болып табылған және заң терминологиясының қалыптасуына орасан зор әсер етті.

Кілт сөздер. Термин, терминология, құқықтық термин, латынизмдер, Рим құқығы.

Abstract. Jurisprudence as a science of law dates back to the time of ancient Roman statehood. Latin, being in the Middle Ages the language of law on the territory of almost the entire Western Europe, had a tremendous impact on the formation of legal terminology.

Key words. Term, terminology, legal term, Latinisms, Roman Law.

Латинизмы - заимствованные из латинского языка слова и обороты речи, построенные по латинскому образцу в каком-либо другом языке. Латинизмы в большом количестве начинают проникать в русский язык в эпоху Петра I. Научная, философская, техническая, юридическая, медицинская терминология в русском языке наполовину состоит из латинской лексики. Латинский язык, будучи в Средние Века языком права на территории практически всей Западной Европы, оказал колоссальное влияние на формирование юридической терминологии в абсолютном большинстве европейских языков.

В советском энциклопедическом словаре дано определение термина (от лат. *terminus* – граница, предел) – слово или сочетание слов, употребленное с оттенком специального научного значения». Толковый словарь русского языка определяет термин как: «слово или словосочетание – название определенного понятия какой-нибудь специальной области науки, техники, искусства»[1].

Нормативная правовая терминология – это совокупность терминов, используемых для обозначения понятий всей системы правотворчества, образующая особый сектор лексики, наиболее доступный сознательному регулированию и упорядочению. Терминология, занимая в специальных языках центральное место, обладает определенной самостоятельностью, спецификой формирования и развития. Нормативность термина – это правильность образования и адекватность его употребления в соответствии с нормами общелитературного языка.

Юриспруденция (от латинского «*Jurisprudentia*») наука, изучающая свойства государства и права. Отличительная черта терминов латинского происхождения является точность формулировок, простота и ясность, поэтому они рецептировались в страны Европы. Большинство римских юридических терминов дошло до наших дней, став достоянием многих современных законодательных систем.

Учитывая, что юриспруденция была разработана в Древнем Риме, практически вся ее терминология латинского происхождения, например, *юстиция*, *процесс*, *презумпция*, *адвокат*, *казус* и другие [2].

Будущему юристу важно владеть латинской юридической терминологией, так как она отражает специфику профессиональной подготовки специалистов в области юриспруденции [3].

Рассмотрим наиболее распространенные и общеизвестные специалистам юридические термины. Слово «*алиби*» (*alibi*) всеми понимается как термин, обозначающий наличие объективных обстоятельств, свидетельствующих о непричастности подозреваемого к инкриминируемому ему преступлению. Латинское слово *alibi* обозначает дословно «в другом месте». Хорошо известное выражение «*право вето*», обозначающее полномочие лица заблокировать принятие решения в одностороннем порядке, происходит от латинского глагола *vetare* – запрещать и представляет собой форму первого лица единственного числа настоящего времени, дословно *veto* – «я запрещаю».

Статус кво (*status quo*) – это правовое положение, обозначающее возврат к исходному состоянию или сохранение его. В действительности латинское выражение звучит более полно *status quo ante bellum* и переводится как «положение, которое было перед войной».

Часто употребляются в юридической практике выражения *де-факто* (*de facto*) и *де-юре* (*de jure*), противопоставляемые друг другу как фактическое положение вещей и то, что предполагается юридически, по закону. В переводе с латыни, соответственно, «согласно факту», «согласно праву».

Презумпция невиновности (praesumptio innocentiae) – один из основополагающих принципов уголовного судопроизводства, который состоит в том, что лицо считается невиновным, пока его вина не будет доказана в суде. Латинское слово praesumptio означает преждевременное пользование, заблаговременное использование чего-либо.

Однако, помимо слов и выражений, полностью вошедших в юридическую науку в виде терминов, существует еще целый пласт переведенных с латыни юридических устойчивых оборотов, выработанных римскими правоведами. К их числу относятся такие широко распространенные в юриспруденции и уголовном праве выражения, как:

- 1) *corpus juris civilis* - свод гражданского права;
- 2) *jus publicum / privatum* - общественное / частное право;
- 3) *sententia absolutaria* - оправдательный приговор;
- 4) *dolus malus* - злой умысел;
- 5) *civilliter mortuus* - гражданская смерть;
- 6) *locus delicti* - место преступления;
- 7) *corpus delicti* - состав преступления;
- 8) *in prima instantia* - в первой инстанции;
- 9) *reo absente* - в отсутствие ответчика;
- 10) *onus probandi* - бремя доказательства;
- 11) *ultima ratio* - последний довод;
- 12) *sine provocatione* - без права обжалования.

Стоит отметить, что именно римские юристы определили все эти понятия, включая их словарную форму. В настоящее время было бы странным, если бы эти понятия звучали иначе, например, не «злой умысел», а «дурной умысел»; не «отвести судью», а «ниспровергнуть судью», не «тяжкое преступление», а «значительное преступление» и т.д.

Наконец, третий пласт составляют крылатые выражения, значительное количество которых касается именно юридических реалий. Приведем только некоторые из них, которые знакомы каждому юристу:

- 1) *Dura lex, sed lex* - суров закон, но это закон.
- 2) *Fiat justitia, pereat mundus* - пусть свершится правосудие, даже если погибнет мир.
- 3) *In propria causa nemo iudex* - никто не судья в собственном деле.
- 4) *Inter arma silent leges* - среди оружия законы молчат.
- 5) *Summum jus - summa injuria* - высшее право есть высшая несправедливость.
- 6) *Mendax in uno, mendax in omnibus* - солгавший в одном, лжет во всем.
- 7) *Par in parem imperium non habet* - равный не имеет власти над равным.
- 8) *Salus populi - suprema lex* - благо народа - высший закон.
- 9) *Nemo debet bis puniri pro uno delicto* - никто не должен быть наказан дважды за одно преступление.

- 10) *Legem brevem esse oportet* - закон должен быть краток. [4]

По содержанию, вся латинская юридическая терминология классифицирована по нескольким основным группам:

1. К первой группе относятся термины, имеющие мировоззренческие и социокультурные функции и значения. К ним относятся термины универсального и единичного характера.

2. Вторую группу составляют термины, которые можно определить, как атрибутивные. Термины этой группы не имеют самостоятельного значения, их содержание раскрывается посредством понятий, не являющихся правовыми, но под их воздействием формируются собственно правовые нормы.

3. Терминология третьей группы наиболее специфична, так как ее автором является отдельный человек - юрист, философ, судья и другие.

4. К четвертой группе относится сугубо юридическая терминология [5].

Латинизмы пришли в различные языки не только при непосредственном контакте с самой латынью, но и при посредстве других языков. Во многих европейских государствах до

XII века латынь была языком литературы, науки, официальных бумаг и религии. Ещё и позже на латинском языке защищались диссертации и велась переписка с иностранными специалистами. Всё это способствовало созданию международного фонда научной терминологии.

Таким образом, в юридической терминологии основную массу составляют слова-латинизмы. Это объясняется краткостью, не многочисленностью слов-латинизмов, изменивших свой фонетический облик под влиянием других языков.

Большинство римских юридических терминов дошло до наших дней, став достоянием многих современных законодательных систем. Латинизмы пришли в различные языки не только при непосредственном контакте с самой латынью (к примеру, через учебные заведения), но и при посредстве других языков. Во многих европейских государствах до XII века латынь была языком литературы, науки, официальных бумаг и религии. Ещё в XVIII в. на латинском языке защищались диссертации, и велась переписка с иностранными специалистами. Всё это способствовало созданию международного фонда научной терминологии.

В настоящее время романские языки, а также английский, используют латинские юридические термины практически без изменения их орфографической структуры. Многие из этих слов были взяты напрямую из языка-первоисточника в эпоху Возрождения, когда возник интерес к латыни не только церковной, но и классической. Иногда один общий латинский термин давал несколько вариантов в английском языке за счёт того, что заимствования приходили через различные языки. В юридических текстах встречаются современные и римские выражения. Латинские формулы называют «излюбленным фольклором» юристов. Многие из латинских заимствований принадлежат к международной терминологии, то есть повторяются в языках многих народов, объединённых между собой общими чертами культурного, научного и общественного развития.

Возможно, поэтому принципы и основополагающие понятия международного права излагаются на латинском языке: *lex loci delicti commissi* («закон места причинения вреда»), *lis alibi pendens* («одновременное рассмотрение гражданского дела судами разных государств»), *pacta sunt servanda* («договоры следует соблюдать») и другие [6].

Таким образом, в своем исследовании мы хотели показать, что юриспруденция как наука права относится ко времени древнеримской государственности. А латинский язык, будучи в Средние Века языком права на территории практически всей Западной Европы, оказал колоссальное влияние на формирование юридической терминологии в абсолютном большинстве языков. Считаем, что терминология права насыщена латинскими словами, которая составляет основу всех правовых систем государств.

Список использованной литературы

1. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. М. 1998.- С.577.
2. Астапенко П.Н., Римское частное право. Учебное пособие.2001. - С.248.
3. Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия. М. 1997.- С. 341.
4. Пиголкин А.С. Юридическая терминология и пути ее совершенствования. М. 1971.- С. 18-34.
5. Барихин А.Б. Большой юридический энциклопедический словарь. М.: Книжный мир, 2005. - С.261.
6. Гамзатов М., Римское право. Учебное пособие. 2002. - С.11-12.

**ЖАСӨСПІМДЕРГЕ МАМАНДЫҚ ТАҢДАУҒА БАҒДАР БЕРУДІҢ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОРИЕНТАЦИИ ПОДРОСТКОВ НА
ВЫБОР ПРОФЕССИИ**

**PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ADOLESCENTS' ORIENTATION TO THE
CHOICE OF A PROFESSION**

Аннотация. В статье рассматриваются психологические особенности ориентации подростков на выбор профессии.

Ключевые слова. Подросток, профессия, психологические особенности.

Аннотация. Мақалада жасөспірімдердің мамандық таңдауға бағдарлануының психологиялық ерекшеліктері қарастырылады.

Түйінді сөздер. Жасөспірім, мамандық, психологиялық ерекшеліктері.

Annotation. The article discusses the ability of the brain to self-improvement, some neuropsychological features and the idea of introducing neuropedagogy into the modern education system.

Keywords. Teenager, profession, psychological characteristics.

В молодом возрасте происходит обширная социализация человека в условиях общественной жизни. Социальное развитие всего общества в целом зависит от позиций молодого поколения, от его облика. Каждому молодому человеку на протяжении жизненного пути постоянно приходится принимать решения, зачастую от верного выбора зависит благополучие человека, а иногда – и его судьба.

Выбор профессии предопределяет успех профессиональной и жизненной карьеры. На работе человек приобретает друзей, включается в сообщество людей, близких по интересам, жизненным смыслам. И если человек не сможет найти себя в профессии, он не будет чувствовать себя комфортно.

Сегодня сложилась такая ситуация, что настоящих специалистов, работающих с энтузиазмом и поднимающих страну на более высокие уровни развития все меньше. Отчасти это происходит потому, что в стране много высших и средних учебных заведения с высоким уровнем и качеством образования, которые каждый год выпускают специалистов, компетентность и профессионализм которых представляют существенную конкуренцию на рынке труда.

Мир профессий очень велик. Он включает в себя тысячи разных интереснейших специальностей. В юношеском возрасте каждый стоит перед выбором. Современные педагоги подчеркивают, что каждый пятый рассказывает о своих заблуждениях, колебаниях в профессиональном самоопределении. Старшеклассников манят десятки профессий, разнообразие которых требует противоречивых качеств. В одном случае это способность ладить с людьми, управлять и подчиняться, в другом – высокая культура движений, в третьем – острота наблюдений. Уже в подростковом периоде старшеклассникам приходится разобраться в разнообразии своих личностных качеств и способностей, сделать социальный и глубоко личностный выбор в профессиональном самоопределении.

Самостоятельный выбор профессии – это «второе рождение» человека, от правильной ориентации зависит общественная ценность личности, её место среди других людей, удовлетворенность работой, физическое и нервно-психическое здоровье, радость и счастье.

В национальной доктрине современного образования Российской Федерации указывается, что ужесточение конкуренции на рынке труда диктует необходимость формирования специалистов с высокой профессиональной мобильностью, отличающихся глубокой общей подготовкой и способностью к самостоятельной работе. Уровень профессионального ориентирования выпускников школ в значительной мере определяется целенаправленным процессом подготовки будущих специалистов, опирающимся на раннюю диагностику их мотивов, способностей, уровня обученности, формирования необходимых качеств личности в соответствии с содержанием будущей профессии.

Политика массовой средней школы такова, что задача подготовки её выпускников на дальнейшее профессиональное образование не является основной. В силу этого образуется значительный разрыв между уровнем подготовки преобладающей части абитуриентов и требованиями вузов, особенно университетов, к их способности получать фундаментальное научное и исследовательское образование. Это положение не усаивает общественность и не всегда удовлетворяет образовательные и в целом социальные потребности личности.

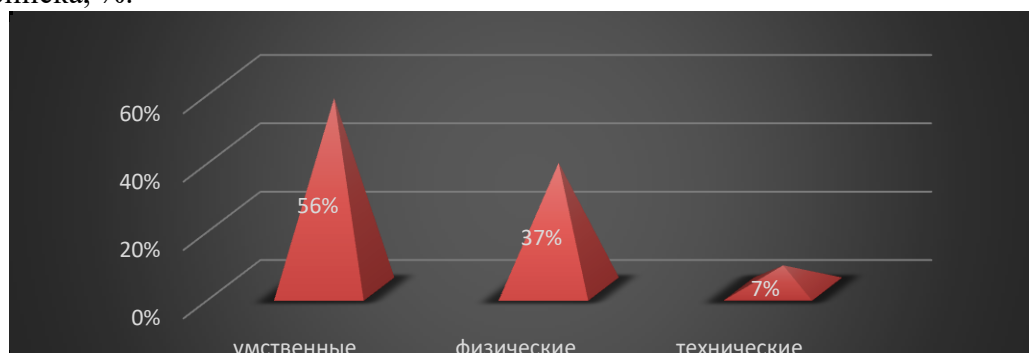
С целью изучения реального состояния профессиональной направленности старшеклассников нами было проведено конкретное педагогическое исследование, раскрывающее сущность, выявляющее особенности процесса социально-психологической ориентации школьников на свою будущую специальность.

Так, социологическое исследование проведено со старшеклассниками 10-11 классов в апреле 2019 г. на базе средних общеобразовательных школ №4, №16, №21, СОШ №10 Кочетовского района-3, №38 СОШ ОАО «РЖД» г.Мичуринска Кочетовского района-5 Тамбовской области. Состав опрошенных -109 человек, выборка сплошная, случайная.

Как известно, процесс профессиональной направленности личности начинается еще в школе при выборе профиля обучения и будущей профессии. Поэтому его можно рассматривать как систему, состоящую из нескольких подсистем – довузовской и вузовской. В этой связи в ходе исследования выявлялись различные особенности отношения школьников к выбору будущей профессии, оценкам актуализации профилей образования, самооценкам своих возможностей, особенностей выбора и т.д.

По мнению десятиклассников, наиболее востребованными явились специальности, связанные с умственной деятельностью (56%). Специальности, связанные с физической работой, оказались менее популярными (37%), а техническим специальностям отдали предпочтение лишь 7% (рис.1).

Рисунок 1. Показатели престижности профессий, по мнению десятиклассников г. Мичуринска, %.

Рис. 1. Особенности выбора типа деятельности

Так, учащиеся 11 классов перечисленных школ в качестве наиболее современных и престижных профессий респонденты выделили профессии, связанные в основном с физической деятельностью (45%). Во вторую очередь предпочтение было отдано

профессиям, связанным с умственной работой (30%), наименьшей популярностью среди опрошенных пользовались технические специальности (25%).

Более половины десятиклассников (84%) уже определились с выбором учебного заведения, 10% не определились и 6% опрашиваемых затрудняются ответить. Было выявлено, что 72% респондентов не испытывают затруднений с выбором учебного заведения, 10% опрошенных испытывают некоторые затруднения и, соответственно, 18% учащихся затрудняются ответить на данный вопрос (рис.2).

Рисунок 2. Результаты выбора учебного заведения среди десятиклассников г.Мичуринска, %.

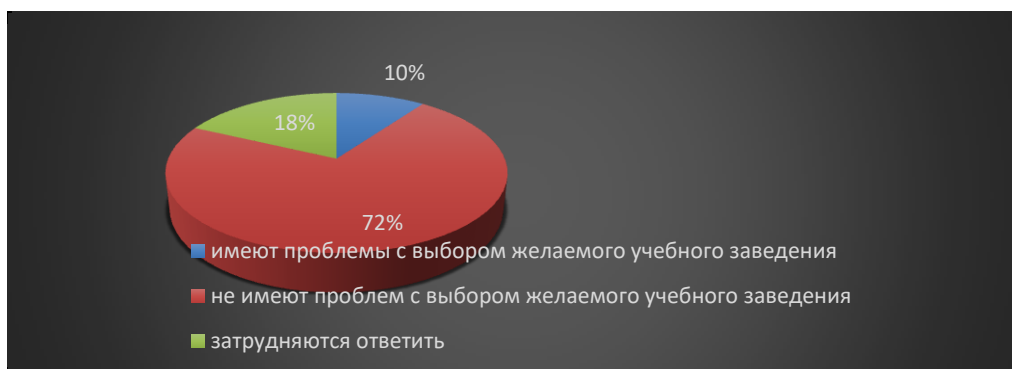

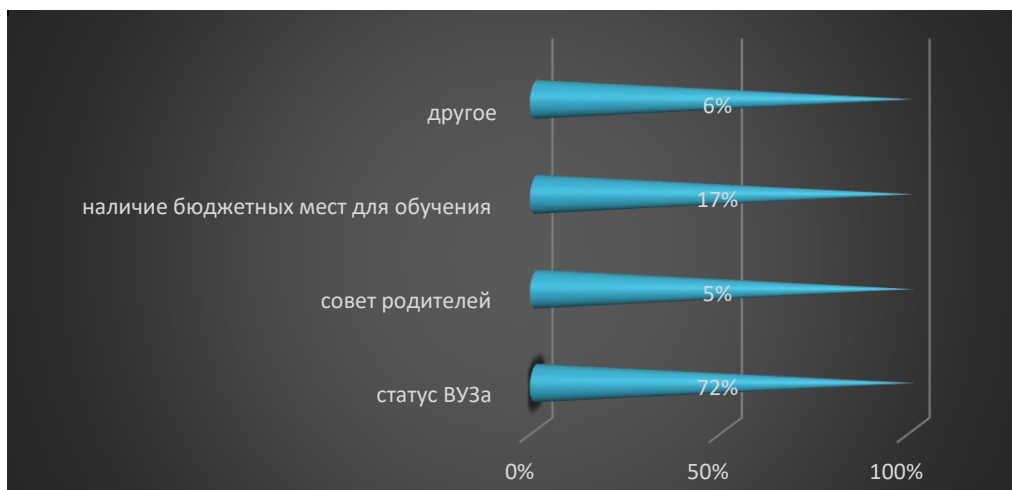
Рис. 2. Результаты выбора учебного заведения

Кроме того, среди старшеклассников 11 класса было выявлено, что абсолютное большинство респондентов (90%) уже определились с выбором профессии, а 10% - нет.

Опрос также помог выявить, что 73% респондентов не испытывают трудностей, связанных с поступлением в ВУЗ, у 18% опрошенных много проблем вызывают вступительные экзамены. У оставшихся 9% не хватает денежных средств на обучение.

Немаловажным значением при профориентации старшеклассников является определение факторов, влияющих на выбор будущей специальности. Данное исследование показало, что для 72% учащихся 10-х классов главным при выборе учебного заведения является статус ВУЗа, 17% опрошенных уделяют преимущественное внимание наличию бюджетных мест для обучения, 5% прислушиваются к совету родителей и у 6% опрошенных есть другие препятствия при выборе учебного заведения (рис.3).

Рисунок 3. Факторы, влияющие на выбор будущей профессии, по итогам опроса десятиклассников г.Мичуринска, %.

Рис. 3. Факторы, влияющие на выбор будущей профессии

В итоге, в качестве наиболее современных и престижных направлений образования более половины респондентов 10 класса (69%) выделили профессии, связанные с умственной деятельностью, и каждый второй (50%) – в 11 классе. Предпочтение второй очереди отдано рабочим профессиям; наименьшей популярностью среди опрошенных пользуются технические специальности, тогда как для 8% школьников сам процесс выбора будущей специальности ещё не актуализировался.

В целом, можно констатировать, что интересы учащихся г.Мичуринска сегодня не резонируют с «социальным заказом». В этом плане необходимо проводить целенаправленную воспитательную работу: разнообразить формы непосредственного знакомства учеников с широким спектром предлагаемых специальностей, главного любого направления. Постоянно развивать мотивы дальнейшего обучения, направляя их в русло социального заказа, налаживая различные непосредственные связи с вузами и производством.

По мнению третьей части опрошенных, наиболее востребованными специальностями Центральночерноземного региона, являются профессии, связанные с умственной деятельностью (36%). Менее востребованы оказались направления, связанные с физическим трудом (32%). Техническим специальностям отдали предпочтение лишь 7% респондентов. Четверть респондентов (25%) вообще не знают о «социальном заказе» на профессии в регионе. Сравнительная картина показывает, что к 11 классу ребята уже больше осознают, что нужнее для Мичуринского региона. Однако здесь прослеживается и следующая тенденция: чем ближе к выбору профессии, тем больше профориентационной нерешительности и растерянности в определении нужности и важности, необходимости признания рейтинговых позиций и социальной значимости специализаций в разделении общественного труда. К примеру, каждый четвёртый выпускник 11 класса (25%) вообще «запутался» в определении рейтинга профессий. А большинство десятиклассников для аграрного региона проживания выделили в основном престижность «умственного» труда (56%).

Получается, что почти каждый второй старшеклассник накануне поступления в вуз уже профессионально ориентирован. Однако учащиеся выпускных классов также часто испытывают серьезные затруднения в выборе профиля дальнейшего обучения. Как правило, они делают свой выбор под действием случайных факторов (например, за компанию, по совету взрослых или друзей). При этом подростки считают, что располагают достаточным количеством информации о той или иной профессии для выбора профиля дальнейшего обучения. Выход из данного положения, на наш взгляд, современная школа должна определять все более глубокой дифференциацией образования, возможностью выбора нужного уровня и объема изучения необходимой группы предметов для каждого ученика, соответствием с заранее определёнными в школе способностями и социально-психологическими особенностями обучающихся для дальнейшего образования и получения планируемой профессии.

В этой связи считаем, что подготовка учащихся к осознанному выбору профессии - наиболее важная социально-педагогическая задача современной школы. В Концепции модернизации российского образования на период до 2010г. провозглашена необходимость улучшения профессиональной ориентации школьников. Сегодня профессия рассматривается и как средство для достижения жизненного успеха, и как средство утверждения социального статуса, и как средство самореализации личности. Поэтому проблема профессионального самоопределения становится особо актуальной как для самого ученика, так и для общества в целом.

Политика массовой средней школы такова, что задача подготовки её выпускников на дальнейшее профессиональное образование не является основной. В силу этого образуется значительный разрыв между уровнем подготовки преобладающей части абитуриентов и

требованиями вузов, особенно университетов, к их способности получать фундаментальное научное и исследовательское образование. **Это положение не устывает общественность и не всегда удовлетворяет образовательные и в целом социальные потребности личности.**

Выход из такого положения современная школа определяет в создании дифференциации образования, в возможности выбора нужного уровня и объема изучения необходимой группы предметов для каждого ученика, в соответствии с заранее определенными в школе его способностями и социально-психологическими особенностями для дальнейшего образования и получения планируемой профессии.

Таким образом, под процессом профессионально-направленной ориентации понимается постепенное приспособление учеников, еще в период обучения в школе, к планируемой профессии, овладение необходимыми специальными навыками и умениями, формирование устойчивого положительного отношения к будущей профессии, активное приспособление к новым формам и методам дифференцированного обучения, появление и углубление интереса к своей специальности, и осознание необходимости профессионального самовоспитания.

Список использованной литературы:

1. Документы и материалы Лаборатории социального анализа МичГАУ под научным руководством д-ра соц. н., проф. Сухомлиной М.В.

УДК 323

Абхазава Илья Кобавич
магистрант группы МН ПП 21-2
специальность «Психология и педагогика»
научный руководитель:
Жантিকেев Серик Крыкбаевич,
кандидат психологических наук, профессор

МЕТОДЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ БАРЬЕРОВ

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕДЕРГІЛЕРДІ ЖЕҢУ ӘДІСТЕРІ

METHODS OF OVERCOMING PSYCHOLOGICAL BARRIERS

Аннотация: В данной статье рассматриваются различные способы преодоления психологических барьеров в области изучения иностранного языка, в частности, английского языка.

Ключевые слова: изучение иностранного языка, иностранный язык, английский язык, психологические барьеры, высшее учебное заведение, технический университет.

Annotation. This article discusses various ways to overcome psychological barriers in the field of learning a foreign language, in particular, English.

Keywords. Learning a foreign language, a foreign language, English, psychological barriers, higher education institution, technical university.

Аннотация. Бұл мақалада шет тілін, атап айтқанда ағылшын тілін үйренудегі психологиялық кедергілерді жеңудің әртүрлі тәсілдері қарастырылады.

Түйінді сөздер. Шет тілін үйрену, шет тілі, ағылшын тілі, психологиялық кедергілер, жоғары оқу орны, техникалық университет.

В условиях XXI-о века владение иностранным языком является, если и не необходимым, то весьма и весьма желательным навыком. Основная проблема, пожалуй, заключается в том, что далеко не всем людям дано в совершенстве овладеть иностранным

языком, не столкнувшись с рядом тех или иных весомых проблем, препятствующих процессу изучения.

В психологии существует такое весьма распространённое и, если угодно, крайне проблемное явление, как психологические барьеры? Для того, чтобы лучше понимать суть явления в общем, необходимо обратиться к ключевой терминологии.

В качестве примера можно привести выдержку из работы «Словарь практического психолога» за авторством Сергея Юрьевича Головина.

По Головину психологический барьер, - это психическое состояние, которое проявляется, как неадекватная пассивность, которая, в свою очередь, напрямую препятствует выполнению различного рода стандартных для человека действий[1,с.33].

По заверению Сергея Юрьевича Головина, психологические барьеры, как явление, проявляются чаще всего в повседневном общении.

К.Д. УУшинский и вовсе рассматривал психологические барьеры, как «нечто, препятствующее развитию личности, как следствие, развитие и продолжение какой-либо деятельности при определённых обстоятельствах может стать попросту невозможным[2.,с.421].

Существуют разные виды и «формы» психологических барьеров, кои проявляются в разных условиях и при разных обстоятельствах. Преодоление подобных барьеров в сфере каждодневного общения довольно комплексный процесс и существуют разные методы решения данной проблемы. Скажем так, формула успеха во всех случаях уникальна. Какой-либо однозначной «панацеи» не существует. В профилактике и в работе с данными проблемами всё напрямую зависит от психотипа личности, темперамента и даже от личностных предпочтений в чём бы то ни было.

Если вернуться к самому началу, то нельзя обойти вниманием и тот факт, что на сегодняшний момент рекордно возросло количество различных специальностей во всевозможных технических отраслях[3.,с.133].

Ряд учёных-экспертов, среди которых можно упомянуть такие имена, как Е.В. Мусницкая, С.А. Кузнецова (и др.), убеждены в том, что те или иные различия в плане востребованности тех или иных речевых умений, если речь идёт о владении иностранным языком, напрямую связаны со сферой применения языковых навыков в различных случаях[3.,с.133].

«Психические состояния, являющие собой сложные структуры, сформированные из различных мыслей, чувств, побуждений и др., становятся причинами возникновения психологических барьеров, влияющих на учебную деятельность студентов и, в частности, на успешное усвоение иностранного языка в вузе»[3.,с.134].

Если принять во внимание огромное количество применяемой в тех или иных технических сферах англоязычной лексики, вовсе не удивительно, что вопрос качественного преподавания иностранного языка в ВУЗах стоит на повестке дня.

Со сказанным выше трудно спорить. На примере Астраханского Государственного Технического Университета будет рассмотрена методология преодоления психологических барьеров в сфере изучения и применения на практике языковых навыков.

Исходя из сказанного выше, стоит принять во внимание и то обстоятельство, что именно от внутреннего состояния человека, как личности, его черт характера, предпочтений и влияющих факторов окружающей действительности зависит и характер психического состояния, коих существует пять, - 1. Оптимальный; 2. Стрессовый; 3. Депрессивный; 4. Внушённый[4.,с.5]. Судя по данной системе, резонно возникает вопрос о формировании всяческих систем помощи в самостоятельном преодолении психологических барьеров, усилиями самих студентов[3.,с.134].

Ранее уже упоминалось о том, что существуют различные вариации психологических барьеров, - от коммуникативных до межкультурных барьеров[5.,с.10]. Поэтому и можно заявить со всей ответственностью о том, что каждый отдельный методы

преодоления каждого из возможных барьеров представляет собой не столько цепочку последовательных действий, сколько глубокую, проработанную стратегию.

Комплекс психологических условий для преодоления барьеров в сфере изучения иностранного языка выглядит на практике следующим образом:

1). Во-первых, - активизация практической и познавательной деятельности на основе выявленных интересов и склонностей индивида[3.,с.135].

2). Во-вторых, - проявление рефлексии в качестве фактора успешности обучения[3.,с.135].

3). В-третьих, - организация социального партнёрства в высшем учебном заведении и, по возможности, преодоление разными путями крайне дискомфортных ситуаций[3.,с.135].

В списке основных причин, влияющих на процесс обучения и на общее состояние и мотивацию студента можно указать, в первую очередь, влияние самого педагога, а если точнее, атмосферу взаимодействия между педагогом и студентом. Очевидно, что в наиболее благоприятных условиях сам процесс обучения и усвоения новой информации будет проходить куда более результативно. При таком раскладе, педагог обязан прибегать к «методу пряника», нежели к «методу кнута», что вполне очевидно.

Самым правильным методом преодоления барьеров является поощрение студента и как можно более «деликатные» указания на совершаемые ошибки во избежание их повторения в будущем. В противном случае, сам студент рискует столкнуться с последствиями накопления отрицательного опыта, что может сказаться не только на результативности работы, но и на самой личности. Человек рискует стать куда более закрытым, замкнутым, недоступным для контакта, рискует выбиться из общего ритма жизни, оставшись, по сути, ни с чем. Так же это может повлечь депрессию, чувство недовольства самим собой и неудовлетворённости, - разрушительные, деструктивные последствия в чистом виде[6.,с.21].

Список использованной литературы:

1. Головин С.Ю.: «Словарь практического психолога», - с. 33;
2. Ушинский К.Д.: «Педагогическая антропология: Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии» Ч.2., 2002 год. / с. 421;
3. Нурмухамбетова С.А.: «Технология преодоления психологических барьеров студентами в изучении иностранного языка» / Кафедра общей психологии, «Астраханский Государственный Технический Университет», г. Астрахань, Россия, 2013 г. – 133-135 с.;
4. Сергеева А.В., Чаплыгина О.В.: «Проблема психологических барьеров в изучении иностранного языка»// Научно-методический электронный журнал «Концепт» - 2019 год. - № 6 (июнь) – с. 1-6.;
5. <https://infourok.ru/preodolenie-psihologicheskikh-barerov-pri-obuchenii-inostrannomu-yaziku-3450401.html?ysclid=lauvvtw6i4323007193>
6. Чаплина Е.И.: «Стратегии преодоления психологических барьеров у студентов при изучении иностранного языка» / 2006 г. – с. 21.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ВЫБОРОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ САЙЛАУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ
LEGAL REGULATION OF ELECTIONS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Аннотация. В данной статье рассмотрено проведение выборов в Республике Казахстан. Конкурентные выборы гарантируют, что в выборах участвуют различные политические партии и кандидаты. Все они пользуются свободой слова, собраний, передвижения, всем, что необходимо для того, чтобы их политические взгляды были услышаны. Законодательство Республики Казахстан обеспечивает периодичность выборов, представительство в органах власти различных социальных групп населения, открытость и прозрачность деятельности избирательных органов, что является признаком демократического государства.

Ключевые слова. Выборы, избирательное право, демократия, народ, голосование.

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстан Республикасында сайлау өткізу қарастырылған. Бәсекелестік сайлау сайлауға әртүрлі саяси партиялар мен кандидаттардың қатысуын қамтамасыз етеді. Олардың барлығы сөз, жиналыс, қозғалыс еркіндігін, саяси көзқарастарын тыңдау үшін қажет нәрсенің бәрін пайдаланады. Қазақстан Республикасының заңнамасы сайлаудың жиілігін, халықтың түрлі әлеуметтік топтарының билік органдарында өкілдік етуін, сайлау органдары қызметінің ашықтығы мен ашықтығын қамтамасыз етеді, бұл демократиялық мемлекеттің белгісі болып табылады.

Түйінді сөздер. Сайлау, сайлау құқығы, демократия, халық, дауыс беру.

Annotation. This article discusses the conduct of elections in the Republic of Kazakhstan. Competitive elections ensure that various political parties and candidates participate in the elections. All of them enjoy freedom of speech, assembly, movement, everything that is necessary for their political views to be heard. The legislation of the Republic of Kazakhstan ensures the frequency of elections, representation in government of various social groups of the population, openness and transparency of the activities of electoral bodies, which is a sign of a democratic state.

Keywords. Elections, suffrage, democracy, people, voting.

Согласно Конституции Республики Казахстан основным принципом организации государственной власти, являются демократические выборы, а источником власти признается – народ. Выборы – это избрание главы государства, депутатов, должностных лиц путем голосования. У каждого гражданина Республики Казахстан есть право избирать и быть избранным в государственные органы. Активное избирательное право возникает у граждан по достижению 18 лет[2].

Избирательная система — совокупность правовых норм, регулирующих порядок предоставления избирательных прав, проведения выборов в органы государства и местного самоуправления, определения результатов голосования. Такая система правовых норм в совокупности образует избирательное право¹.

Избирательная система делится на 3 вида:

1. Мажоритарная избирательная система - система выборов в органы государственной власти и органы местного самоуправления, при которой избранными считаются кандидаты, получившие большинство голосов избирателей в своём избирательном округе.

2. Пропорциональная избирательная система - система формирования выборных органов власти через партийное представительство.

3. Смешанная избирательная система - совокупность двух систем: пропорциональной и мажоритарной. При этом часть мандатов распределяется по пропорциональной системе (по партийным спискам), а другая часть по мажоритарной системе (голосование за кандидата)[1].

В Республике Казахстан парламент выбирают по пропорциональной избирательной системе.

Выборы бывают прямые и косвенные. Прямые – граждане голосуют непосредственно за кандидатов. Косвенные - представительные органы низшего звена избираются непосредственно гражданами, после чего эти органы из своего состава избирают депутатов в вышестоящие представительные органы.

Для того чтобы избирательный процесс можно было считать свободным и справедливым, выборы должны проходить при тех условиях, которые действительно обеспечивают проведение свободных, справедливых, прямых и тайных выборов. Такие условия, как:

- Всеобщий характер голосования;
- Открыто заявленные демократические права и свободы;
- Проведение выборов на периодической основе;
- Нейтральность органа, осуществляющего их организацию и проведение;
- Процедуру, гарантирующую тот факт, что голоса будут подаваться свободно и подсчитываться аккуратно
- Наличие независимой системы контроля, которая гарантирует честный характер процесса.

С недавнего времени срок полномочия Президента был изменен с пяти лет до семи лет без права переизбрания, согласно постановлению Конституционного Совета от 17.09.2022 г. № 142-VII. Президентом может быть избран гражданин Республики Казахстан по рождению, не моложе 40 лет, свободно владеющий государственным языком, проживающий в Казахстане последние пятнадцать лет и имеющий высшее образование [2]. Выборы Президента проводятся в первое воскресенье декабря, избранным считается кандидат, набравший более 50 процентов голосов.

Кандидатов выдвигают общественные объединения. Результаты подсчета голосов на выборах Президента устанавливаются на заседании территориальной избирательной комиссии и заносятся в протокол, который подписывается председателем и членами комиссии и пересылается в Центральную избирательную комиссию в двухдневный срок [3].

Высшим представительным органом страны является Парламент, который состоит из двух палат: Сенат и Мажилис

Сенат образует 49 депутатов, 15 из которых назначает Глава Государства, а 34 депутата избираются при тайном голосовании по два человека от каждой области и городов республиканского значения. Депутатом Сената может быть лицо, достигшее тридцати лет, имеющее высшее образование и стаж работы не менее пяти лет, постоянно проживающее на территории соответствующей области, города республиканского значения либо столицы Республики не менее трех лет⁴.

Мажилис состоит из 107 депутатов, 98 из которых избираются по пропорциональной избирательной системе по партийным спискам, 9 депутатов - Ассамблеей народа Казахстана. Депутатом Мажилиса может быть лицо, достигшее двадцати пяти лет. Политические партии формируют состав нижней палаты Парламента через пропорциональную систему выборов.

Список использованной литературы:

1. Баглай М. В. Глава 21. Избирательная система и референдум Российской Федерации. Конституционное право
2. Конституция Республики Казахстан, принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года.
3. Закон «О выборах в Республике Казахстан». Конституционный закон Республики Казахстан от 28 сентября 1995 года N 2464.
- 4.

UDK 800

Asan B.A.
Master's Degree student
Turan-Astana university
Astana, Kazakhstan
Scientific Advisor: Kussainova R.E.

THE PECULIARITIES OF HOMONYMOUS SUFFIXES IN KAZAKH LANGUAGE

ОСОБЕННОСТИ ОМОНИМИЧНЫХ СУФФИКСОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ОМОНИМ ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Бұл мақалада, қазақ тіліндегі омоним қосымшалардың ерекшеліктері жөнінде қарастырылады. Қазақ тіл білімінде қосымшалардың мағыналары жайлы сөз қозғағанда, олардың сөз сияқты жазылуы мен айтылуы бірдей, бірақ мағыналары бір-бірімен байланыспайтын, тіпті әр түрлі мағынада жұмсалатын омонимдес қосымшалардың өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл дегеніміз тақырыптың әлі де зерттеуді талап ететіндігі, оның қазақ тіл білімінде өзектілігін көрсетеді.

Түйінді сөздер. Омоним, жұрнақ, жалғау, тіл білімі, грамматика, сөз құрамы.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности омонимичных суффиксов в казахском языке. Говоря о значениях суффиксов в казахском языкознании, свои особенности имеют омонимичные суффиксы, которые пишутся и произносятся так же, как слова, но значения которых не связаны друг с другом и даже употребляются в разных значениях. Это означает, что тема еще требует исследования и показывает свою актуальность в обучении казахскому языку.

Ключевые слова: омонимы, суффиксы, союзы, языкознание, грамматика, лексика.

Annotation. This article discusses the features of homonymous suffixes in the Kazakh language. Speaking about the meanings of suffixes in Kazakh linguistics, homonymous suffixes have their own characteristics, which are written and pronounced in the same way as words, but whose meanings are not related to each other and are even used in different meanings. This means that the topic still requires research and shows its relevance in teaching the Kazakh language.

Key words. Homonyms, suffixes, conjunctions, linguistics, grammar, vocabulary.

In general, it shows the relevance of the use of many suffixes that have not yet been fully discovered in the study of the features of homonymous additions in Kazakh linguistics. Homonym is formed from two Greek words "homos" - uniform, "onum" - "name". Although the research works on homonyms in the Kazakh language were born later, the existence of this phenomenon in the language was taken into account long ago. We can see the example of its first appearance in V.V. Radlov's four-volume work on Turkic languages. In this work, VV Radlov separates homonyms individually with Arabic numerals. Turkic studies scientists such as P. M. Melioranskyi,

K. K. Yudakhin, N. A. Baskakov, and E. V. Sevortyan consider homonym phenomena in their works, giving examples from Turkic languages. The problem of homonyms in the Kazakh language was first mentioned in the works of scientists such as A. Baitursynov, K. Zhubanov, but it was not considered for a long time. Later, it was somewhat considered in the works of G. Musabaev, S. Kenesbaev, and M. Belbaeva. But K. Akhanov is the scientist who first turned Kazakh homonyms into an object of research and differentiated them in every way. Homonymous suffixes are considered as a separate grammatical category in Kazakh linguistics.

In this article, we thought it would be good to consider some ways to explain to students that some persons, that is, suffixes and suffixes, suffixes and conjunctions, conjunctions and conjunctions, are homonyms, which are not mentioned as homonyms in textbooks. After all, suffixes that are considered as homonyms are not covered as a separate topic in the school curriculum, therefore, if students do not have an understanding and theory about it, it is known to linguists that it leads to mistakes in distinguishing the meaning and function of each suffix.

Each word has its own personality and structure. And the structure of the word depends on its lexical and grammatical characteristics. That is why, words are different in terms of morphological structure. The difference is due to the different composition of the words, and the different composition of the word depends on its parts. That is, the parts that make up the word create a form as well as a meaning. Therefore, in addition to learning that the meanings and functions of the suffixes are diverse, we also need to explain to the students how they differ from each other in the same way they are written and sounded the same [1].

When we talk about the meanings of suffixes, we should say that there are suffixes that are written and pronounced the same as words, but have unrelated meanings, and are even used in different meanings. Such are called homonymous additions. There are several ways to distinguish such homonymous applications from each other. Sometimes it is known what kind of suffix is the word to which it is connected, and sometimes it is known only through a phrase or in the context. Therefore, examples of the meanings of homonymous suffixes and ways of distinguishing them were given based on the school Kazakh language course. First, let's start by analyzing the peculiarity of the very common suffix *-dy/* its phonetic variants *-dy, -ty, -ti* [2]. If the suffix *-dy* in the phrase "went to the city" is immediately attached to the root, gives the verb a tense meaning, and is a suffix of the immediate past tense, "to the city" In the phrase "to go", it comes after the suffix */a/* of the preposition, which gives the meaning of the future tense, and is the 3rd participle of the participle, giving the verb a positive meaning.

If in the first phrase in these examples it is a suffix of the immediate past tense, it can be determined by the phrase, and in the second phrase, it can be determined that it is a participle by analyzing the individual word itself. And if we take the word "bardy" individually, it is difficult to distinguish which application it is. After all, the root of the word itself is a homonym. The verb and the modal word are homonyms, it is possible to determine it only in the phrase. For example: in the sentence "Don't say there isn't anything", we can determine that the addition *dy* is the suffix of the adverb of income and is a direct complement in the sentence only within the sentence.

If we consider about the second homonymous addition, it can be used in several meanings and it is possible to determine what kind of addition it is to derived words with the same sound, only in the context of the phrase. For example: If there are many stops, high stops, leave home, write an essay, report everything, read the report, in the first phrase there is a suffix of a negative verb that turns a positive verb into a negative verb, and in the second phrase it is used as a word-forming suffix that creates a noun from a derived verb. And in the phrases "colorful character" and "cut beard" an adjective is created from a verb.

The next homonymous addition is *khan*. In the examples of "to me", "to you", "went" and "wrote", it is enough to analyze the individual word in person to determine what kind of suffix it is. In the first and second words, it is attached to the classification pronoun, adds a directional meaning to it, and is used as a suffix of the pronoun in the third and fourth words. Also, if we talk about the peculiarities of suffixes *- κ, κ*, which are both conjunctions and suffixes, it is a suffix that creates a noun from a verb in the words *tara - κ, kure-k, ask - κ*, and in the word *dola* - an adjective from a

verb. is a suffix that causes, and in the words *bardi* - к, *клиди* - к, it is connected to the immediate past form of the verb, it is the 1st part of the plural form of the participle, and the word has a positive meaning.

Appendix «**m**» is also a homonym. If in the word sentence there is an adjunct that creates a noun from a verb, it is a shortened form of the 1st participle. And in the phrase "my child" is the 1st part of the dependent conjunction [2].

The suffixes - *a*, - *e*, which form the verb from the noun in the words "**Syna**" and "Here" are homonymous with the suffix - *a*, - *e* of the preposition, and the suffix - *a*, - *e* of the participle in the declension of the dependent word - *a*, - *e* [2].

For example, if the suffix of the preposition indicating the main action is *kel-e zhatyr*, *ait-a bastady*, it is used as a participle suffix in the words *apa-m-a*, *ake-m-e*. Although the suffixes -*ys*, -*is*, -*s* sound the same, they are homonymous suffixes with different meanings. If the saying "started" is used as a noun, then when saying "aytys-ty" it means that the action is characteristic of several people, and it is a suffix of the common verb category.

The vocabulary of the Kazakh language is very rich. The words in it are used in many different ways. And we can find out what or how many meanings some words have, literally or figuratively, only when they are used in a sentence. Therefore, this method can be highlighted as one of the ways to determine the function of homonymous applications.

It can be seen from the following examples that a special type of verb used as a name of a movement, an action, without expressing either the tense meaning or the aspectual meaning characteristic of the persons of the verb, the suffix *u* sounds the same as the suffix -*u*, which creates a noun from the verb, but has a different meaning [2]. For example: beating I need to comb wool. It is necessary to start a fire with a fire. It is necessary to introduce a horse with a presentation. In these examples, the first of the same-sounding words is the name of an object, and the second is an action. Attached to the main and derivative root of the verb or to the category of the verb, the suffix - *ki/*, - *кы*, - *эы*, - *зи/*, which expresses the desire of the owner of the action, action, enthusiasm for it, - *қы/*, creates an adjective - *зи/* - *кы*, *эы*, - It is homonymous with the suffix *гн/* and the suffix *ki*, which forms a noun from a verb. It can be understood from the mood indicator of I want to read, I want to say, I want to come, I want to leave, and derived adjective phrases such as lunch, winter field, summer rain, autumn leaf, and derived nouns such as laugh, shapkh, drill. We have already mentioned that some of the homonymous words with the same sounding additions can be identified only in the phrase. When referring to the homonymy of the suffix and the suffix, it should be mentioned that the future tense attached to the root of the verb in the words such as "I'm going to go" and "I'm going to be" - the suffix "mak" and the noun in the word "syldyrmak" - although the suffix "mak" sounds the same, it also has a different meaning [3].

In addition to the fact that suffixes and suffixes, suffixes and conjunctions are homonyms, conjunctions and conjunctions can also be homonyms in our language, as can be seen from the form -*мыз*, -*m* of the dependent conjunction and participle. The reason why we call them homonyms is that although they both sound the same and have the same sign, the participle means the person, and the dependent means ownership. For example: We are children. Our child. My child. I'm going. These are distinguished in pronunciation by intonation. And the polite form of the second participle in the phrase "you are a nephew" - "you, a tongueless enemy", which creates an adjective in the phrases "you are a windless night" - is homonymous with the suffix "you". The suffixes of the verb category -*yn*, -*in*, -*n* are also homonyms [3]. We can see it in the examples below. The grass was pulled. He took a bath. The calf was tied. The clothes were hung. He got dressed. One of these suffixes indicates that the action is directly related to the doer and is a suffix of the possessive verb. In addition, the suffix -*n* of the verb forms a noun from the verb in the word "storm" with the suffix -*n*, the suffix -*n* of the accusative participle after the dependent word in the 3rd person, sister, as well as the shortened form of the 1st participle - *n* homonymous with personality.

The nature of syntagmatic communication of the word "summer" in our language is active, the name is combined with many words corresponding to its semantic valence, showing its semantic range and breadth [3]. In the process of being used in various activities, the shades of meaning are

defined in the sense, and in the course of language development, they gradually fall into semantic classifications. There is reason to differentiate the special nominative meanings of the name as a result of semantic word formation as follows:

- 1) summer - the process of flattening, flattening a certain object;
- 2) summer - the name of a flattened object; flat land, flat land; material meaning;
- 3) write - writing down and recording a known thought, opinion; identity meaning;
- 4) summer is the name of the season; the nature's healing, spreading cycle; material meaning;
- 5) write - rzyk, commanding a fortune; God's writing, the meaning of destiny; substantive meaning;
- 6) summer - recovery from illness, disease; movement meaning;
- 7) write - to be considered guilty, guilty; action meaning.

Since one causative root is created by the person "write", the word-formation resulting from semantic word-formation will have a common sema of the names that make up the line, and the final main sema will be the same. All of the indicated meanings are classified by the main meaning of the word "summer" and are recognized as different nominative signs depending on the ease of use in the context [4]. Therefore, each of the special meanings can be recognized as a derived secondary meaning. In addition to these meanings, as a result of semantic development, there are also those that have become part of complex words and have a variable meaning, which have led to the creation of special nominative symbols: writing, ear writing, eye writing, God's writing, God's writing, etc. Alternate meanings arise as a result of metaphorical usage. In addition, the word "write" can be defined by the appearance of the word "jaz" in the humble form: the semantic character of many complex characters can be determined: to write, to write (or to write), to write, etc. [5]

In conclusion, it is very important to explain to the students what meaning they are used for by selecting and grouping the types of the same sounds, while collecting and organizing data about applications in general linguistics. After all, since today's testing system has been firmly introduced into the educational process, it is quite possible that the above-mentioned persons will be asked individually. Therefore, there seems to be no need to consider homonymous affixes, that is, homonymous suffixes and conjunctions, conjunctions and conjunctions, as the same morphological category as homonymous suffixes.

References:

1. Modern Kazakh language, Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Almaty, 1954, 210 p.
2. "New scientific directions in the field of Kazakh linguistics": Proceedings of the international scientific and methodological conference: - Almaty: IP "Balasa". - 2018. - 420 p. <https://emirsaba.org/atti-haliarali-filimi-edistemelik-konferenciya-materialdari.html?page=3>.
3. Shoibekova G.B. Word formation processes in modern Turkic languages. Reading tool. - Almaty, 2019. - 124 p.
4. Ispolatova T. Problems of word formation in the Kazakh language. (accessed: 15.05.2020).
5. Oralbay N. Word formation of the Kazakh language: Textbook. - Almaty, 2001. -213 p.

КРИМИНАЛИСТИКА ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ БАЛЛИСТИКАНЫҢ ТҮСІНІГІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПОНЯТИЕ И ПРОБЛЕМЫ БАЛЛИСТИКИ В НАУКЕ КРИМИНАЛИСТИКИ

THE CONCEPT AND PROBLEMS OF BALLISTICS IN FORENSIC SCIENCE

Аннотация. Қазіргі жағдайда сот-медициналық зерттеулердің өзекті бағыттары көрсетілген. Құқық қорғау органдарының қызметінде және криминалистикалық ғылымның озық жетістіктерін пайдалануды ұйымдастыруда белгілі бір кемшіліктер анықталды. Авторлар криминалистиканың қылмысты ашуда басқа ғылым жоқ мүмкіндіктері бар деп санайды. Сондай - ақ, олар полиграфты-көп арналы осциллографты қолданудың кең мүмкіндігі туралы ашады, олар мемлекеттік қызметкерлерді жұмысқа қабылдау.

Түйінді сөздер. Криминалистика, криминалистика мәселелері, криминалистикадағы ғылыми зерттеулер, криминалистиканың ақпараттық технологиялары, криминалистикалық ойлау кезінде де қолданылады.

Аннотация. Обозначены актуальные направления криминалистических исследований в современных условиях. Выявлены определенные недостатки в деятельности правоохранительных органов и организации использования передовых достижений криминалистической науки. Авторы полагают, что криминалистика имеет возможности, которыми не располагает никакая иная наука при раскрытии преступления. Также раскрывают о широкой возможности использования полиграфа - многоканального осциллографа, которые практически уже используется даже при приеме государственных служащих на работу.

Ключевые слова. Криминалистика, проблемы криминалистики, научные исследования в криминалистике, информационные технологии криминалистики, криминалистическое мышление

Annotation. Current areas of Forensic Medical Research in modern conditions are indicated. Certain shortcomings were identified in the activities of law enforcement agencies and the organization of the use of advanced achievements of Forensic Science. The authors believe that forensics has opportunities for solving crimes that no other science has. They also reveal about the wide possibility of using a polygraph-a multichannel oscilloscope, which is used to recruit state employees.

Keywords. Criminalistics, problems of criminalistics, scientific research in criminalistics, information technologies of criminalistics, criminalistic thinking

Кез-келген мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі-қылмысқа қарсы күрес. Оның тиімділігі көбінесе құқық қорғау органдарының тәжірибесіне ғылыми құралдарды, сондай-ақ қылмыстарды ашу және тергеу әдістерін енгізуге байланысты. Тарихи тұрғыдан алғанда, қоғамның қылмыстарды ашудың, тергеудің және алдын-алудың ғылыми құралдары мен әдістеріне деген қажеттіліктерін қанағаттандыру функциясын криминалистикалық ғылым алғашқы күндерінен бастап жүзеге асырды. Криминалистиканың басты міндеті-құқық қорғау органдарына қылмысқа қарсы күресте өз ұсыныстарымен жәрдемдесу. Оның міндеті дәл осы

күресті қылмыспен күресте қолданылатын сот сараптамасының ережелері мен ұсыныстарымен жеңілдету болып табылады. Профессор Р. С. Белкин "патетикадан қорықпай: криминалистика - ғылым деп айтуға болады, ал оны іс жүзінде қолдану - бұл кәсіби шеберлік, әрбір тергеуші, әрбір жедел милиция қызметкері, егер ол түтіккен қолөнерші болмаса, бірақ өз ісінің шынайы шебері [1].

Демек, қылмыстарды ашу және тергеу бойынша уақтылы және тиімді ұсыныстар криминалистикалық ғылымның дамуын анықтайды. Криминалистиканың пайда болуын ХІХ ғасырдың соңына жатқызу керек, қылмыстарды тергеу барысында жаратылыстану әдістері қолданыла бастаған кезде. Криминалистика өзінің дүниеге келуімен жаратылыстану және техникалық ғылымдардың жетістіктеріне қарыздар.

Осы негізде бір кездері іздестіру және тергеу қызметіне қылмыстық (криминалистикалық) тіркеуді бастаған сипаттамалық жүйе әзірленіп, қойылды, саусақ ізін криминалистикалық құпиясы ашылды, фотосуреттің көмегімен "көрінбейтінді көру" мүмкіндіктері игерілді және т. б.

Сол кезде олардың дамуы бірқатар Еуропа елдерінде, ең алдымен Францияда, Англияда, Германияда белсенді жүргізілді. Осы әдістерді Ресейдің құқық қорғау органдарының тәжірибесіне салыстырмалы түрде тез енгізу, осы саладағы отандық ғылыми әзірлемелерді ынталандырды, ресейлік сот сараптамасының даму дәрежесі бойынша еуропалық деңгейге шығуына мүмкіндік берді. 1890 жылы Санкт-Петербург полициясының құрамында антропометриялық станция жұмыс істей бастады, ал 1906 жылдан бастап полиция бөлімшелерінде саусақ іздері бюролары ұйымдастырылды.

Гуманитарлық, жаратылыстану және техникалық ғылымдардың жетістіктері, қылмыстарды ашудың оң тәжірибесін жалпылау криминалистиканың іргелі мәселелерін тереңдетіп әзірлеуге, оның тақырыбы мен жүйесін нақтылауға ықпал етеді. Тәжірибе көрсеткендей, сот-медициналық ұсыныстарды әзірлеу процестері оларды ғылыми-әдістемелік нысандарда жүзеге асырумен, сондай-ақ құқық қорғау органдары қызметкерлерінің қылмыстарды ашумен және тергеумен айналысатын тиісті зерттеулерімен қатар жүруі керек.

Криминалистика басқа ғылымға ие емес мүмкіндіктерге ие: қылмыстарды ашу және тергеу тәжірибесіне қызмет етудің тарихи тәжірибесі; қылмыс механизмі мен қылмыстық іс-әрекеттің заңдылықтары туралы жүйелі түсінік; қылмыстарды ашу мен тергеуде сот-медициналық әдістерді, құралдар мен ұсыныстарды қолдануды ұйымдастыру және құқықтық реттеудің қазіргі жағдайы туралы жалпыланған мәліметтер; ақырында, жеткілікті күшті теориялық база.

Мұның бәрі оған қолда бар әдістерді, құралдар мен ұсыныстарды жетілдіруде тәжірибенің қажеттіліктерін табысты анықтауға және нақты бағалауға; осындай қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкіндіктерін іздеу мақсатында ғылым мен техниканың жетістіктерін жалпылауға және талдауға; тиісті әзірлемелерді ұйымдастыруға, олардың нәтижелерін сынақтан өткізуге және құқық қорғау органдарының қызметін күнделікті практикаға енгізуге және т. б. мүмкіндік береді[2].

Осылайша, қазіргі шындыққа сәйкес келетін сот-медициналық әзірлемелер тек ғылымда ғана емес, сонымен бірге тергеу-жедел және сараптамалық қызметте де көрініс табуы керек. Бірінші рет "Криминалистика" деген сөзді 21 ғасырда Австриялық ғалым Ганс Гросс пайдаланған, яғни "қылмыстарды ашатын ғылым" деген. Криминалистика пәні қылмыстармен күресу проблемасын шешуде үлкен роль атқарады. Криминалистика айғақтарды, айғақ заттарды, дәлелді жинау, зерттеп баға беру, оларды пайдалану және қылмыстардың алдын алу туралы ғылым. Криминалистика дегеніміз- қылмысты жасау әдістері туралы, тергеуді жүргізу техникасы, тактикасы және методикасы туралы ғылым. Қылмыстарды тергеудің құқықты негізіне- қылмыстық процессуалдық құқықтардың нормасына жатады. Қылмыстың жеке түрлерінде болатын себептері мен жағдайларын анықтап, оларды болдырмайтын шаралар қолданған криминалистика қылмыстылықта қалай тергеу жүргізуді үйретсе, криминология пәні қылмыстылықты қалай болдырмастын, алдын

алуды үйретеді.Криминалистика философиямен, этикамен де тығыз байланысты. Психология, логика, физика, химия, математика, биология, тарихпен- басқа ғылымдармен. Алдымен баллистика тарихына көз жүгіртсек. 1537 жылы италиялық математик Н.Тарталья жазды. Кейіннен баллистиканың әр-түрлі мәселелерін Г. Галилей, Исаак Ньютон, Л.Эйлер, зерттеді. Италия физигі Э.Торричелли және француз М.Мерсенн снаряд қозғалысы жөніндегі ғылымды “Баллистика” деп атауды алғаш рет 1644 жылы ұсынды. XVII ғасырдың ортасынан бастап криминалистика бөлімінің жеке ғылымы ретінде саналды. Жалпы баллистика дегеніміз не? Баллистика -әскери –техникалық ғылым.криминалистикалық баллистика деп әр түрлі атыс қаруын, оқ-дәрі, жарылғыш заттар және олардан қалған іздерді оқып үйренетін және қылмысты тергеп ашу мақсатында осы объектілерді табу, жинау, бекіту және зерттеудегі әдіс-құралдарды жетілдіретін криминалистикалық техниканың саласын айтамыз.

Криминалистикада баллистика артиллериялық және реактивтік снарядтардың, миналардың, авиабомбалардың, ракеталардың, оқтардың, гарпундардың атылу, ұшу, құлдылау кезіндегі қозғалыстарын зерттейді. Жалпы түсінік беретін болсақ баллистика ішкі және сыртқы болып бөлінеді. Ішкі баллистика оқ-дәрі оталғаннан кейін оқ, снаряд, мина т.б-лардың қару ұңғысындағы қозғалысы мен жану камерасында өтетін процестерді зерттейді. Сыртқы баллистика снарядтардың, миналардың, оқтардың, басқарылмайтын ракеталардың қару ұңғысынан ұшып шыққаннан кейінгі қозғалыстарын, сондай-ақ ол қозғалыстарға ықпал жасайтын өзге де факторларды зерттейді.

ҚР Қылмыстық кодексі атыс қаруын, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттар мен құралдарды заңсыз сатып алуды, біреуге беруді, сатуды, сақтауды, тасымалдауды және алып жүргізуді, қаруды заңсыз жасауды, атыс қаруын ұқыпсыз сақтауды, қаруды, оқ дәрілерді, жарылғыш заттар мен құралдарды күзету міндеттерін тиісті орындамауды, қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттар мен құралдарды ұрлауды немесе бопсалаушылықты қылмыс деп таниды. Атыс қарудың мақсаты- оқ-дәрінің немесе басқа заттың қуаты негізінде бір бағытта қозғалатын снарядпен қашықтағы нысананы механикалық түрде жою. Қару азаматтық қызметтік және әскери болып бөлінеді. Біріншісіне өзін-өзі қорғау қаруы, спорттық, аңшылық, белгі беретін, өндірістік және суық қылыш қаруы жатады. Әскери қаруға әскери және жедел-қызметтік міндеттерді атқаруға арналған атыс және суық қару жатады. Атыс қаруы жасалу жағдайы бойынша стандартты (зауыттар жасаған) және стандартты емес (кәсіпші немесе қолдан жасаған) болады. Кәсіпші шеберханасында стандартты сақтай және аз түрде жасалған қару кәсіпшілік болып есептеледі. Кез келген атыс қаруы: 1) оқ-дәрінің немесе басқа заттың қуаты оқты ату үшін қолдануы қажет. 2) қарудың зарядты тұтынушы құрылғысымен және оққа бағыт беретін ұңғысы болуы қажет. 3) қарудың объектіні өлтіруге жеткілікті күш және бірден көп оқ атуға мүмкіндік беретін берік құрылысы болуы қажет.

Патронның атылатын элементі- снаряд, яғни оқ бытыра немесе картель. Оқтар қарудың калибрі бойынша ажыратылады. Гильзадағы іздер- бұл қарудың әр түрлі бөлшектерінің, атап айтқанда, магазиннің, қару бекітпесінің төменгі жағының, патрон тіреуішінің, шүріппенің, лақтырғыштың, бекітпе қорабының, оқтықтың бетіндегі микроқыртыстарының статикалық түрде және қозғалыста көрінуі. Оқтан келген зақымдардың түрі, көлемі және жан-жағында қалатын оқ өнімдері бойынша ажыратылатын кіру және шығу тесіктері болады. Оқ тосқауыл материалын ойып теседі, сондықтан кіру тесіктерінің “материалы ойылған” белгісі болады және оқ тосқауылға кіргенде онда “қажалу белдігі” қалады. Оқтың шығу тесіктері, кіру тесіктерімен салыстырғанда, үлкенірек болады да шеттері сыртқа шығып тұрады және оқ өнімдері қалмайды.

Енді біз келесі кезекте баллистикалық объектілерді қараймыз. Қаруды, оқты, гильзалар мен іздерді оқиға орнын қарағанда алады. Сондай-ақ оқиға орнын қарағанда оған криминалистік баллистика саласындағы маман қатысуы қажет.

Қаруды, оқ пен гильзаларды іздеу үшін мина, теміріздегіш, магнитті көтергіш, атқанда қалған күйе іздерін, қажалу белдігін, бытыра түйіршектерін айқындау үшін электронды-оптикалық түрлендіргіш және криминалистік лупалар қажет болуы мүмкін. Қаруды қарау, бекіту, алу. Қаруды ереже бойынша суретке түсіреді, ал табылған орнын екі

тұрақты бағдар арақашықтығын анықтап, бекітеді. Қаруды қарағанда сақтануды ұмытпау керек: шүріппені басуға, қаруды адамдарға бағыттауға және оқталған қаруды қолдан-қолға беруге болмайды. Магазиндегі патрон саны, олардың маркалық белгілері, ұңғының, шүріппенің, бекітпенің, сақтандырғыштың қалыптары бекітіледі. Қаруды резеңке қолғап киіп қарайды және саусақ іздері қалуы мүмкін емес жерлерінен ұстайды. Ұңғы арнасын ауыз жағынан тек қаруды оқсыздандырғаннан кейін қарайды және оның сипаттамасы, күйіктің, майдың, даттың, басқа заттардың, иістердің бар жоқтығы анықталады.

Хаттама толтырылу тәртібі: а) қарудың түрі, жүйесі, моделі, үлгісі, калибрі; ә) оқтықта немесе магазинде патронның болуы; б) шүріппенің сақтандырғыштың қалыпы; в) маркалық белгілері; г) ұңғының құрылыстық ерекшеліктері; ғ) табылған кемістіктер, олардың сипаттамасы, орналасуы, д) қару бетінде қол іздерінің бөтен заттардың, бөлшектердің болуы және орналасуы.

Оқты табу және алу. Оқиға болған жерде неше оқ атылғанын анықтау және оларды табу үшін шара қолдану өте маңызды. Оқ атылған бағытта және жанап ұшқанда оқ жолында орналасқан бүкіл заттар мұқият тексеріледі. Қарау хаттамасында: а) оқтың түрі, оның құрылыстық ерекшеліктері, көлемі; артқы жағының, астаушаның болуы, түбінің сипаты; ә) металдың түсі, оқтың гильзада бекітілу тәсілі; б) маркалық белгілері; в) деформациялық, керткі іздерінің болуы мен сипаты; олардың саны мен бағыты, ені көрсетіледі. Баллистика түсінігі оны зерттеу, ашу, табу, қолдану тәсілдері толық түсіндіріліп кетті[3].

Психиканың процедуралық рөлі туралы мәселе әлі де ашық, бірақ олардың мүмкіндіктерін пайдалану фактілері бар. Психиканың көмегімен ұрланған адамның орналасқан жерін анықтауға болады. Жедел-ізвестіру іс-шараларын жүргізу кезінде қылмыстық жағдайларды диагностикалаудың дәстүрлі емес әдістеріне жүгіну қажет болған жағдайларда, әдетте, оператордың санасының өзгерген күйлерінде жүзеге асырылатын ретроспекция түріндегі көріпкелдік қолданылады. Қылмыстарды ашу тәжірибесінде құқық қорғау органдарына көмектескісі келетін азаматтар қылмыстық сипаттағы оқиға туралы маңызды мәліметтерді ұмытып кететін жағдайлар жиі кездеседі[4].

Бұл бөлімде АҚШ – та және басқа да бірқатар елдерде жарты ғасырға жуық уақыт бойы қылмыстық оқиғаның куәгерлерінің жадын жандандыру мақсатында "тергеу гипнозы" деп аталатын әдіс қолданылғанын ескеру қажет. "Тергеу гипнозын" қолданудың шетелдік теориясы мен тәжірибесін талдау оның шынымен де респонденттің жадында сақталған жасырын ақпараттың көбею процесін мақсатты түрде басқаруға мүмкіндік беретіндігін көрсетті.

Шетелдік полицияның мәліметінше, "тергеу гипнозы" әдісі қылмыстарды ашу үшін маңызды қосымша ақпараттың 65-тен 90% - на дейін алуға мүмкіндік береді. Кейбір жағдайларда қылмыстар оны қолдану арқылы ғана ашылды [5]. Гипноз-бұл өзгерген сананың күйі, оған адамды басқа адам ұсыныс арқылы енгізеді. Гипноз психологиялық құбылыс және коммуникативті өзара әрекеттесу құралы ретінде заңсыз және сындарлы, адамгершілік мақсаттарда қолданыла алады. Шетелдік тәжірибе ауыр қылмыстарды тергеу кезінде гипнопродукцияны қолданудың орындылығын көрсетті: кісі өлтіру, тонау, тонау, зорлау, адам ұрлау, бопсалау . Психологияның дәстүрлі емес әдістері ұрлауға байланысты қылмыстарды тергеу тәжірибесінде сәтті қолданылуы мүмкін. Атап айтқанда, гипноздың көмегімен жәбірленушінің жадында оны ұрлаудың мән-жайын қалпына келтіруге, оны ұрлап әкеткен және ұстаған адамдардың портретін жасауға, үй иесінің жекелеген фрагменттерін сипаттауға, оны ұстаған жерді болжауға болады. Іс жүзінде жедел қызметкерлер психотерапевтпен емделген кең ақпаратқа ие адамды пайдаланып, соңғысын сұрақтар тізімімен және магнитофонмен жабдықтаған жағдайлар болды. Гипноздың кезекті сеансы барысында тергеу органдары тергеуге бұрын белгілі болмаған оннан астам қатысушылардың фамилияларын алды [6].

Ғылыми-техникалық құралдарды қолдану азаматтардың заңмен кепілдендірілген құқықтары мен мүдделерін бұзбайтын заңды және этикалық болуы керек екенін есте ұстаған жөн. Сондықтан ҚР ҚПК-нің 112-бабында, егер олар процеске қатысушылардың заңмен

кепілдік берілген құқықтарынан айыру немесе шектеу жолымен немесе сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде қылмыстық процестің өзге де ережелерін бұзу жолымен алынған нақты деректердің дұрыстығына әсер еткен немесе әсер етуі мүмкін қылмыстық-процестік кодекстің талаптарын бұза отырып алынған болса, нақты деректер дәлел ретінде жол берілмеуі тиіс деп атап көрсетілген, оның ішінде дәлелдеу барысында бірлескен ғылыми білімге қайшы келетін әдістерді қолдана отырып.

Осылайша, сараптамалық және тергеу жұмыстарын зерттеу жаңа және дәстүрлі емес зерттеу әдістерін қолдану мәселелерінің өзектілігін жоғалтпайтындығын көрсетеді. Криминалистикадағы дәстүрлі емес зерттеу әдістері-бұл әдіс, әдіс практикада жұмысшы, тұрақты ретінде қабылданбаған жағдайда, қылмысты тергеу мақсатында оқшауланған тергеу жағдайларын шешуде ғана қолданылатын әдістер мен әдістер.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (7 қазан 1998 ж., 21 мамыр 2007 ж., 2 ақпан 2011 ж. енгізілген өзгерістерімен) - Алматы: Жеты жарғы, 2022ж.
2. ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексі 04 шілде 2014ж. – Алматы, 2021. 246
3. Қапсалям К. Ж., Абралиев Ж.Ж.. Криминалистика: оқу құралы. - Нұр-Сұлтан: "Тұран-Астана" Университеті, 2022 192б. 56.
4. Бертовский Л. В. Криминалистика: Оқулық. – М.: Press, 2021 126.
5. Драпкин Л. Я. Сот сараптамасы 3 бөлімде: оқулық. – М.: Басылым-во «Юрайт», 2020. 126
6. Шәкенов А.О. Криминалистика: Оқулық құрал. – Астана, 2014ж. 156

ӘОЖ 333

Асқанқызы Еңлік
askankyzyenlik@gmail.com
«Туран-Астана» Университеті
«Декоративті өнер және этнодизайн» мамадығының 1 курс студенті
Жетешісі: аға оқытушы Калмен Сағыныш Мергенұлы
Өнер ғылымның магистрі
ҚР Дизайнерлер Одағының мүшесі
Еуразиялық Дизайнерлер Одағының мүшесі
ҚР Суретшілер Одағының мүшесі

СӘНДЕГІ ЕСКЕРТКІШТЕР

MONUMENTS IN FASHION

ПАМЯТНИКИ МОДЫ

Анотация. Мақалада әлемдік сән өнерінің тарихта қалған атақты ескерткіштері сақталған мұражайлар мен көрмелер қысқаша қарастырылған. Негізнен атақты дизайнерлер мен киім коллекционерлерінің туындылары сақталған орындар жазылып өтті. Сәндік ескерткіштер шамамен ежелгі және орта ғасырлық туындыларды қамтиды.

Аннотация. В статье кратко рассматриваются музеи и выставки, в которых хранятся знаменитые памятники мирового модного искусства, вошедшие в историю. В основном были записаны места, где хранились работы известных дизайнеров и коллекционеров одежды. Декоративные памятники включают примерно древние и средневековые произведения.

Annotation. The article briefly discusses museums and exhibitions where famous monuments of world fashion art that have gone down in history are kept. In fact, there are places

where the works of famous designers and clothing collectors are stored. Decorative monuments include approximately ancient and medieval works.

Түйінді сөздер. Сән, тарих, мұражай, сән үйлері, көрме, ортағасырлық, киім, ғасыр, жағоры сән өнері, коллекция, ескерткіштер, үлгі, ұлттық, зерттеу, жинау, шабыт, шығармашылық, мансап.

Ключевые слова. Мода, история, музей, Дома моды, выставка, средневековье, одежда, век, искусство моды, коллекция, памятники, модель, Национальный, исследования, Коллекционирование, Вдохновение, творчество, карьера.

Keywords. Fashion, History, Museum, fashion houses, exhibition, medieval, clothing, century, collar fashion art, collection, monuments, model, national, research, collection, inspiration, creativity, career.

Көптеген мұражайларда картиналар немесе динозавр сүйектері сақталғанымен, XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында жаңа мекеме түрі: сән мұражайы пайда болды. Ғасырлар мен континенттерді қамтитын энциклопедиялық жинақтардан бір дизайнерге арналған монографиялық институттарға дейін бұл сән мұражайлары келушілерге өткеннің сәні туралы түсінік береді. Сіз жоғары сән үлгісіндегі сәнді көйлектерді немесе аяқ киімнің көне түрін іздесеңіз де, онда мүмкін сіз осы жерлерден өз іздегеніңізді табуыңыз әбден мүмкін. Шамамен отыз жыл бойы Ив Сен Лоран өзінің жоғары сән желісін 16-шы аудандағы қонақ үйінде жобалап, 2002 жылы үйін ресми түрде жауып тастады. Бірақ 2017 жылы аты аңызға айналған ателье *Ив Сен Лоран* мұражайы және қордың бас кеңсесі ретінде жаңа өмір тапты. Билеттерді алдын ала сатып алмасаңыз, ұзақ кезек күтуге тура келеді — Сент-Лоранның ең көрнекті жұмыстарының айналмалы көрмелерін орналастыратын мұражай өте танымал.

Монсье Сент-Лоран атақты болғанға дейін *Пьер Берже* ол ғасырдың ең маңызды сәнді дизайнері болады деп тұжырымдалған. Осылайша зерттеу нәтижесінде ол 1964 жылы әрбір коллекцияның прототипін болашақ мұражай үшін сақталуы тиіс. Сонда сақталған тарихи шулы ескерткіштің бірі - *The matryoshka nesting dolls* (Матрёшка ұя салатын қуыршақ) атымен танымал брендтің 1996 жылғы туындысы. Киім орыс халқының ұлттық ағаш ойыншығына негізделіп жасалған. Бұл туынды кейіннен матрешка ұғымын трендке айналдырғаны да рас.

Соня Бата, швейцариялық-канадалық сәулетші, кейіннен аяқ-киімге қызығушылығының арқасында осы бағытқа бұрды. Шын мәнінде, ол оларды жақсы көргені сонша, ол әлемді аралап, тарихта қалған ерекше аяқ - киімдерді де жинаумен айналысқан. Сондықтан оның аяқ киімді зерттеу мен жинауды ілгерілету үшін *Bata Shoe* қорын құрғаны таңқаларлық оқиға емес. Қор 1992 жылы Торонтода өз коллекциясында 13 000-нан астам аяқ киім мен аяқ киімге қатысты заттар бар *Бата* аяқ киім мұражайы ретінде ашылды.

Музейде әлемнің шет-шетінде жасалған өткен дәуірден қазірге дейінгі көне аяқ киім ескерткіштері сақтаулы тұр. Оның бірі - *Виктория Патшайым* киген атлас жібекті аяқ-киім (*Silk-satin shoes worn by Queen Victoria*). Бұл сатинді Патшайым 1840 жылы өзінің үйлену мерейтойында кигені анықталды. Аяқ киім арнайы өзінің сақталған орны - Лондон Мұражайынан алып келінді. Қазіргі таңда XIX ғасырдың құнды әрі тарихи ескерткіші ретінде Батада сақтаулы тұр.

Кристиан Диордың Нормандиядағы Вилла лес Рамста балалық шақтағы үйі оның осы салаға бағыттаушы фактордың бірі болған. Дизайнер оның есік алдындағы әдемі гүл бағы бүкіл шығармашылық мансабына шабыт болғаны туралы ұзақ уақыт бойы қайталап келген. Бүгінде үй дизайнерге арналған маусымдық мұражайға айналды, оның сәндері, парфюмериялары мен өмірінен естелік сыйлықтарының көрмелері қойылды. Кейіннен Бруклин қаласында да оған арнап *Кристиан Диор: Армандаған Дизайнер* атты *Диор үйі* де ашылды. Бұл жерде де тарихта шулы есіммен қалған адамдардың өзі киген киімдері мен заттары сақталған. Атап айтсақ, Диордың жұмысына тәнті болған II Елизаветта мен оның

сіңілісі Маргарет Ханшайымның да сәнді көйлегі осы мұражайда сақтаулы тұр. II Елизаветтаның ұсынысымен Маргарет Ханшайым Кристиан Диормен және оның жұмыстармен танысуы өте кездейсоқ болған жағдай деп түсіндіреді сол кездегі куәгерлер. Осылайша Ханшайымның *21-ші туған күніне* орай атлас пен жібек матадан тігілген, інжу-маржанды моншақтары мен рафиялы детальдары бар мерекелік кешке арналған сәнді көйлек жасалды. Көйлек *Диор Үйінде* сәндік ескерткіш ретінде ғасырға жуық уақыт бойы сақтаулы тұр.

Практикалық мағынада костюмнің ақпараттық, символдық функциясы кескіннің үш негізгі түрі: айна-адамның өзін қалай көретіні, мінсіз ол қандай топта болғысы келсе де-оны басқалардың қабылдауы. Бұл трансформация адамның өз бейнесіне сәйкес келетін белгілі бір бейнені жасау өзі туралы немесе оның ұмтылыстары бағытталған немесе әдеттегіден тыс, костюм дизайны саласының мақсаты болып табылады. Пәндік қызметтің кез келген түрі сияқты костюмді жобалау негізгі болып табылады. Өзек-бұл утилитаризм ретінде ғана емес, басқалары да түсінетін функционалдылық маңызды. Оларға, ең алдымен, эстетикалық функция жатады. "Эстетикалық" ұғымы екіұшты, сонымен қатар жиі дұрыс қолданылмайды. Эстетикада әдемі, көркем шығармашылық заңдары туралы философиялық ғылым ретінде эстетикалық көркемдікті сіңірмейді, бірақ онымен салыстырылады. Құрылған туралы айту адам объективті формада, "эстетикалық" деп негізінен Сұлулық түсініледі.

Қазіргі әлемде костюмге деген жаңа қызығушылық пайда болады дизайн шығармашылығының туындысы. Утилитарлық функциялар жоғалмайтыны сөзсіз оның мағынасы, сонымен бірге адамның бүкіл күрделі ішкі әлемі оның көрінісін табады, белгілі бір әлеуметтік-мәдени кеңістікте орналасқан. Танылған заңдылықтар костюмді модельдеу әдісінің объективті жағын құрайды екі бастапқы принципті біріктіретін әртүрлі пропорциялардағы өтпелі формалардың спектрі – практикалық және көркем гуманитарлық көзқараспен бұл адам әлемі философиялық негіз бола алады теория үшін де, жеке тұлғаның сыртқы түрінің бейнелі шешімін практикалық құру үшін де. Костюмді күрделі белгі жүйесі ретінде түсіну оны келесідей түсіндіруге мүмкіндік береді жеке тұлғалардың барлық спектрін анықтау құралы болып саналады.

Қорытындылай келе, қаншама уақыттан кейін әлем еске алатын сән өнерінің иконалық туындылары сақталған мұражайлар мен көрмелер сәндік әлемнің дамуы мен өркендеуіне қосқан үлесі айқын. Осыншама ғасырдан көп уақыт өткізген киімдер мен аяқ киімдердің сақтаулы орындары өткен заманның ашық есігі десек те болады

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ив Сен-Лоран. О себе // Ив Сен-Лоран и театр. Каталог выставки. — Л.–М., 1989. — 6–10 с.
  2. К. Перцова. Мой Ив Сен Лоран. М.: Слово, 2011. 240 с., ил., 3000 экз., ISBN 978-5-387-00301-1; переизд. 2012 г. ISBN 978-5-387-00440
  3. Бата, Томас Джон; Синклер, Соня (1990). Бата: сапожник миру . Бата. ISBN 978-0-7737-2416-7.
  4. Christian Dior – Milla Jovovich. Milla Jovovich Official Website. Дата обращения: 10 октября 2016. Архивировано 28 ноября 2016 года.
- Интернет ресурстары: <https://en.wikipedia.org/> сайтының материалдары қолданылған

ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУ

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВОНАРУШЕНИЕ

ADMINISTRATIVE OFFENSE

Аннотация. Мақаланың басты міндеті әкімшілік құқық бұзушылық туралы ұғымды кеңінен аша отырып оған түсініктеме беру. Әкімшілік құқық-әкімшілік кодекспен қорғалатын құқық бұзушылықты реттiтiн құқықтың маңызды саласы. Әкімшілік жауапкершілік және әкімшілік жаза түрлерін айқындау және талдау.

Түйін сөздер. Әкімшілік құқық, жауапкершілік, жаза, әкімшілік кодекс

Аннотация. Главная задача статьи-дать объяснение об административном правонарушение широко раскрывая понятие этом. Административное право-важнейшая отрасль права, регулирующая правонарушения, охраняемые административным кодексом. Определение и анализ видов административной ответственности и административных взысканий.

Ключевые слова. Административное право, ответственность, наказание, административный кодекс

Annotation. The main task of the article is to give an explanation about an administrative offense, broadly revealing the concept of this. Administrative law is the most important branch of law regulating offenses protected by the Administrative Code. Definition and analysis of types of administrative responsibility and administrative penalties.

Keywords. Administrative law, responsibility, punishment, Administrative Code

Ең алдымен әкімшілік құқық бұзушылық ұғымына түсініктеме бере кетсек. Әкімшілік құқық бұзушылық-жеке тұлғаның(Қазақстан Республикасының азаматтары, шетел азаматтары және азаматтығы жоқ тұлғалар) және заңды тұлғаның әкімшілік жауаптылық көзделген құқыққа қарсы кінәлілік(абайсыздық немесе қасақана) іс-әрекеті немесе әрекетсіздігі, яғни қоғамға, мемлекетке, азаматтардың мүдделеріне зиян келтірген әрекет немесе әрекетсіздік. Мысалға: ұсақ бұзақылық, ортақ пайдаланатын орынды ластау, тыныштықты бұзу, құмар ойындарға тарту немесе рұқсат беру және де тағы да басқа әкімшілік кодекспен қорғалатын құқықтарды бұзу. Әкімшілік құқық бұзушылық туындаған жағдайда әкімшілік жауаптылыққа тартылады және әкімшілік жаза қолданылады.

Әкімшілік кодекстің 6,7 баптарына сүйене отырып әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнаманың негізгі міндеттерімен қағидаттарына тоқталсақ. Заңнаманың негізгі міндеттері-адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін, халықтың денсаулығын, санитариялық-эпидемиологиялық саламаттылығын, қоршаған ортаны, қоғамдық имандылықты, меншікті, қоғамдық тәртіпті және қауіпсіздікті, мемлекеттік билікті және мемлекеттік басқаруды жүзеге асырудың белгіленген тәртібін, ұйымдардың заңмен қорғалатын құқықтарын мен мүдделерін әкімшілік құқық бұзушылықтардан қорғау, сондай-ақ олардың жасалуының алдын алу. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнама қағидаттарының маңызы мынада: оларды бұзу, оның сипаты мен мәніне қарай, іс бойынша болған іс жүргізуді жарамсыз деп тануға, осындай іс жүргізудің барысында шығарылған шешімдердің күшін жоюға не осы тұрғыда жиналған

материалдарды дәлелдеу күші жоқ деп тануға әкеп соғады. Әкімшілік құқық бұзушылықтың сипаты мен мәні бойынша заңнамаға сәйкес (әкімшілік кодексі) қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқпаса, әкімшілік жауаптылық туындайды. Жоғарда айтып өткендей кінәлілік абайсыздық немесе қасақана жағдайында орын алады. Егер әкімшілік құқық бұзушылық жасаған жеке тұлға өзінің әрекетінің (әрекетсіздігінің) құқыққа қарсы сипатын сезінсе, оның зиянды салдарын алдын ала білсе және осы салдардың туындауын қаласа немесе оған саналы түрде жол берсе не оларға немқұрайлы қараса, әкімшілік құқық бұзушылық қасақана жасалды деп танылады (Қазақстан Республикасының әкімшілік кодексі 26 бап). Егер әкімшілік құқық бұзушылық жасаған жеке тұлға өз әрекетінің (әрекетсіздігінің) зиянды салдарының туындау мүмкіндігін алдын ала білсе, бірақ жеткілікті негізсіз олардың алдын алуға болады деп ұшқары ойласа не тиісті назар салған және көре білген жағдайда, олардың алдын алуға тиіс және солай ете алатын болса да осындай салдардың туындау мүмкіндігін алдын ала білмесе, әкімшілік құқық бұзушылық абайсызда жасалды деп танылады (Қазақстан Республикасының әкімшілік кодексі 27 бап).

Әкімшілік құқық бұзушылықтың негізгі белгілері:

Құқыққа қарсылық – бұл құқық нормаларын бұзатын әрекеттер жасау болып табылады. Бұл нормалар тек қана әкімшілік құқықтыкі емес, сонымен қатар 1) құқықтың бірнеше басқа салаларының де болуы мүмкін. Бірақ, белгіленген нормаларды сақтау әкімшілік жауаптылық шараларымен қорғалады. 2) кінәлілік, яғни құқыққа қарсылық әрекетті қасақана немесе абайсызда жасау. Заң бойынша егер құқыққа қарсы әрекет не әрекетсіздік жасаған адам оның сипатын біле тұра, өз қылығының зиянды зардаптарын болжай тұра, мұны тілеп істесе немесе бұл зардаптардың болуына саналы түрде жол берсе, әкімшілік құқық бұзушылық қасақана жасалған деп танылады. 3) Егер әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адам өз әрекетінің немесе әрекетсіздігінің зиянды зардаптары болуы мүмкін екенін біле тұрса да, бірақ жеңілтектікпен ондай зардаптар болмас деп ойланған болса, не болжауға тиіс және болжай алатын болса да, ондай зардаптар болуы мүмкін екенін болжамаған болса, әкімшілік құқық бұзушылық абайсыздықпен жасалған деп танылады. [1]

Кінә — әкімшілік құқық бұзушылықтың міндетті белгісі; ол болмаса адамды әкімшілік жауаптылыққа тартуға негіз жоқ деп табылады.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың құрамы – нормативтік-құқықтық актілерімен бекітілген белгілердің (элементтердің) жиынтығы, солар бар болғанда әкімшілік жауаптылық пайда болады.

Әкімшілік құқық бұзушылық құрамының белгілері (элементтері) болып: объект, объективтік жағы, субъект, субъективтік жағы табылады.

Құқық нормаларымен реттелген және әкімшілік жауаптылық шараларымен қорғалатын қоғамдық қатынастар объект болып табылады. Объективтік жағы әкімшілік құқықпен тыйым салынған әрекетке немесе әрекетсіздік. Жоғарыда айтылғандай, әрекет немесе әрекетсіздік көптеген құқық салаларымен реттелінген нақтылы қоғамдық қатынастарға қатысты қолсұғушылық. Әкімшілік құқық бұзушылықтың субъектісі болып заңда әкімшілік теріс қылық ретінде көрсетілген әрекетті жасаған адам танылады. Әкімшілік құқық бұзушылықтың субъективтік жағы – субъектінің құқық бұзушылық әрекетіне не әрекетсіздігіне және оның салдарына психикалық көзқарасы. Оның түйіні кінә болып табылады, ол маскүнемдік немесе абайсыздық нысанында көрінісін табады. Осы көрсетілген нысандарда құқыққа қарсы әрекет не әрекетсіздік жасаған адам, құқық бұзушылық құрамның басқа белгілері бар болса, оны жасаған үшін кінәлі болып табылады.

Әкімшілік жауаптылықтың негізі-әкімшілік кодексте көзделген құқық бұзушылық құрамының барлық белгілерінің болуы (Қазақстан Республикасының әкімшілік кодексі 2 бап). Әкімшілік құқық бұзушылық үшін жауаптылыққа он алты жасқа толған есі дұрыс жеке тұлға және заңды тұлға тартылады. Ал психикалық созылмалы аурулармен ауратын, психикасының уақытша бұзылуының, ақыл-есі кемдігінің немесе психикасының өзге де сырқатты жай-күйінің салдарынан басқара алмаған жеке тұлға әкімшілік жауаптылық болмайды. Жалпы әкімшілік жауаптылықты болғызбайтын мән жәйлар 5 жағдайда

қарастырады. 1. Қажетті қорғану жағдайында, яғни жеке басын, тұрғын үйін, меншігін, жер учаскесін және қорғанушының немесе өзге де адамдардың басқа да құқықтарын, қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне қол сұғушыға зиян келтіру арқылы құқыққа қарсы қолсұғушылықтан қорғау кезінде, егер бұл ретте қажетті қорғанудың шегінен шығып кетуге жол берілмеген болса, осы Кодексте көзделген іс-әрекетті жасау әкімшілік құқық бұзушылық болып табылмайды. 2. Құқыққа қарсы қолсұғушылық жасаған адамды ұстап алу кезінде, осы адамды мемлекеттік органдарға жеткізу және оның жаңа қолсұғушылықтар жасау мүмкіндігінің жолын кесу үшін, егер мұндай адамды өзге құралдармен ұстап алу мүмкін болмаса және бұл ретте осы үшін қажетті шараларды асыра қолдануға жол берілмесе, осы Кодексте көзделген іс-әрекетті жасау әкімшілік құқық бұзушылық болып табылмайды. 3. Аса қажеттілік жағдайында, яғни аталған адамның немесе өзге де адамдардың өміріне, денсаулығына, құқықтары мен заңды мүдделеріне, қоғамның немесе мемлекеттің мүдделеріне тікелей қатер төндіретін қауіпті жою үшін осы Кодекспен қорғалатын мүдделерге зиян келтіру, егер бұл қауіпті өзге құралдармен жою мүмкін болмаса және бұл ретте аса қажеттіліктің шегінен шығып кетуге жол берілмесе, әкімшілік құқық бұзушылық болып табылмайды. 4. Күштеп немесе психикалық мәжбүрлеу нәтижесінде, егер мұндай мәжбүрлеу салдарынан адам өз әрекеттерін (әрекетсіздігін) басқара алмаса, осы Кодексте көзделген іс-әрекетті жасау әкімшілік құқық бұзушылық болып табылмайды. 5. Бұйрықты немесе өкімді орындау. Өзі үшін міндетті бұйрықты немесе өкімді орындау үшін әрекет еткен адамның осы Кодексте көзделген іс-әрекетті жасауы әкімшілік құқық бұзушылық болып табылмайды. Мұндай іс-әрекеттің жасалуына заңсыз бұйрық немесе өкім берген адам әкімшілік жауаптылықта болады[2].

Әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін тұлғаға әкімшілік жауаптылықпен қоса әкімшілік жаза қолданылады. Әкімшілік жаза, осыған заңмен уәкілеттік берілген судья, органдар (лауазымды адамдар) әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін қолданатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы болып табылады және мұндай құқық бұзушылық жасаған тұлғаны құқықтары мен бостандықтарынан осы Кодексте көзделгендей айыруды немесе олардың шектелуін қамтиды (Қазақстан Республикасының әкімшілік кодексі 40 бап, 1 бөлік).

Әкімшілік жаза түрлері:

1. Әкімшілік құқық бұзушылықтар жасағаны үшін мынадай әкімшілік жазалар қолданылуы мүмкін: 1) ескерту жасау; 2) әкімшілік айыппұл; 3) әкімшілік құқық бұзушылықты жасау құралы не нысанасы болған затты, сол сияқты әкімшілік құқық бұзушылық жасау салдарынан алынған мүлікті тәркілеу; 4) арнайы құқықтан айыру; 5) рұқсаттан айыру немесе оның қолданылуын тоқтата тұру, сондай-ақ тізілімнен алып тастау; 6) қызметті тоқтата тұру немесе оған тыйым салу; 7) заңсыз тұрғызылып жатқан немесе тұрғызылған құрылысты мәжбүрлеп бұзу; 8) әкімшілік қамаққа алу; 9) шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен әкімшілік жолмен шығарып жіберу.

Ескерту жасау

Ескерту жасау әкімшілік жаза қолдануға уәкілеттік берілген соттың, органның (лауазымды адамның) жасалған құқық бұзушылыққа ресми түрде теріс баға беруінен және жеке немесе заңды тұлғаны құқыққа қарсы мінез-құлыққа жол беруге болмайтындығы туралы сақтандырудан тұрады. Ескерту жасау жазбаша нысанда шығарылады.

Әкімшілік айыппұл

Әкімшілік айыппұл (бұдан әрі – айыппұл) – осы бөлімнің Ерекше бөлігінің баптарында көзделген жағдайларда және шекте әкімшілік құқық бұзушылық үшін салынатын, әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс қозғалған кезде қолданыста болған заңға сәйкес белгіленетін айлық есептік көрсеткіштің белгілі бір мөлшеріне сәйкес келетін мөлшерде ақша өндіріп алу.

Арнайы құқықтан айыру

1. Нақты адамға берілген арнайы құқықтан айыруды судья қолданады.

2. Арнайы құқықтан айыру мерзімі бір айдан кем болмауға және екі жылдан аспауға тиіс.

3. Көлік құралдарын басқару құқығынан айыру мерзімі алты айдан кем болмауға және он жылдан аспауға тиіс.

Әкімшілік құқық бұзушылық жасау құралы не нысанасы болған затты, сондай-ақ әкімшілік құқық бұзушылық жасау салдарынан алынған мүлікті тәркілеу

Әкімшілік құқық бұзушылық жасау құралы не нысанасы болған затты, сондай-ақ әкімшілік құқық бұзушылық жасау салдарынан алынған мүлікті тәркілеу оларды заңнамада белгіленген тәртіппен мемлекет меншігіне мәжбүрлеп өтеусіз айналдырудан тұрады.

Рұқсаттан айыру не оның қолданылуын тоқтата тұру, сондай-ақ тізілімнен алып тастау

Рұқсаттан айыру не оның қолданысын тоқтата тұру рұқсатта көзделген қызметті жүзеге асыру не белгілі бір әрекеттерді (операцияларды) жасау кезінде жасалған әкімшілік құқық бұзушылық үшін қолданылады.

Қызметті немесе оның жекелеген түрлерін тоқтата тұру немесе оған тыйым салу

Қызметті немесе оның жекелеген түрлерін тоқтата тұру немесе оған тыйым салу жеке және (немесе) заңды тұлғалардың, оның ішінде заңды тұлғалардың филиалдарының, өкілдіктерінің, құрылымдық бөлімшелерінің, өндірістік учаскелердің қызметін уақытша тоқтатуды немесе қызметіне немесе оның жекелеген түрлеріне тыйым салуды, сондай-ақ агрегаттарды, ғимараттар мен құрылыстарды пайдалануға, қызметтің (жұмыстардың), қызметтер көрсетудің жекелеген түрлерін жүзеге асыруды уақытша тоқтатуды немесе тыйым салуды қамтиды.

Заңсыз тұрғызылып жатқан немесе тұрғызылған құрылысты мәжбүрлеп бұзу

Заңсыз тұрғызылып жатқан немесе тұрғызылған құрылысты мәжбүрлеп бұзуды судья осы бөлімнің Ерекше бөлігінің баптарында көзделген жағдайларда тағайындайды.

Әкімшілік қамаққа алу

Әкімшілік қамаққа алу - отыз тәулікке дейінгі, ал төтенше жағдайлар режимі талаптарын бұзғаны үшін қырық бес тәулікке дейінгі мерзімге белгіленеді. Әкімшілік қамаққа алуды судья айрықша жағдайларда осы бөлімнің Ерекше бөлігінде көзделген шектерде тағайындайды.

Шетелдіктерді немесе азаматтығы жоқ адамдарды Қазақстан Республикасының шегінен әкімшілік жолмен шығарып жіберу

Шетелдіктерді немесе азаматтығы жоқ адамдарды Қазақстан Республикасының шегінен әкімшілік жолмен шығарып жіберу.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қараудың 4 сатысы бар. Олар:

1. Әкімшілік тергеу жүргізу.
2. Істі қарау
3. Қаулыны қайта қарау (факультативтік саты)
4. Қаулыны орындау

Бірінші сатыда құқық бұзушылық жасаудың фактілері мен жағдайлары, теріс қылық жасаған адам туралы мағлұматтар айқындалады және әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама жасалады. Екінші сатыда уәкілдігі бар орган (лауазымды адам) істі қарап, қаулы қабылдайды. Үшінші саты міндетті болып табылмайды және қабылдаған шешім бойынша азаматтың шағымы немесе прокурордың наразылығы болмаған жағдайда бұл саты болмайды. Егер ондай шағым немесе наразылық келтірілген болса, онда ол не қаулыны күшінде қалдырумен, не оны өзгертумен, не оны бұзумен аяқталады. Төртінші саты уақыты бойынша қаулыны қабылдағаннан немесе шағымды, наразылықты қарағаннан кейін-ақ бірден басталады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. <https://stud.baribar.kz/20743/akimshilik-ququq-buzushylyq/>
2. Қазақстан Республикасының әкімшілік кодексі

УДК 37.015.3

Атажанова Лилия Алдабергеновна

магистрант кафедрасы

«Социально-гуманитарных наук и языковых дисциплин»

Университет «Туран-Астана»

г. Астана, Республика Казахстан

Научный руководитель:

к.п.н., доцент Жиентаева Б. Ж.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОПРОВОЖДЕНИЯ УСПЕШНОСТИ В ОБУЧЕНИИ УЧАЩИХСЯ ШКОЛ

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БІЛІМ АЛУДАҒЫ ТАБЫСТЫЛЫҚҚА ЖЕТЕЛЕУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯ НЕГІЗДЕРІ

FUNDAMENTALS OF PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY OF SCHOOLCHILDREN'S ACHIEVEMENT IN EDUCATION

Аннотация. В статье рассматривается способность мозга к самосовершенствованию, некоторые нейропсихологические особенности и идея внедрения нейропедагогики в современную систему образования.

Ключевые слова. Нейропедагогика, нейрообразование, нейронауки, нейропсихология, эффективное обучение, когнитивные способности, эмоциональная сфера.

Аннотация. Мақалада мидың өзін-өзі жетілдіру мүмкіндіктері, кейбір нейропсихологиялық ерекшеліктері және қазіргі заманғы білім беру жүйесінде нейропедагогика енгізу туралы идея қарастырылады.

Түйінді сөздер. Нейропедагогика, нейропсихология, тиімді оқыту, когнитивтік қабілеттер, эмоционалдық сала.

Annotation. The article examines the psychological features of the orientation of adolescents to choose a profession.

Keywords: Neuropedagogy, neuroeducation, neuroscience, neuropsychology, effective training, cognitive skill, emotional sphere.

Средоточие мыслей, колыбель идей, хранилище воспоминаний – то, что делает человека человеком – наш мозг. На протяжении многих веков устройство этого, без сомнения, главного органа центральной нервной системы не давало покоя ученым всего мира. Согласно Гомазкову О. А., мозг представляет собой высокоорганизованную структуру, основная функция которой заключается в координации адаптивных реакций в ответ на различные внешние и внутренние факторы [1].

В своём трактате «О священной болезни» Гиппократ пишет следующее: «Некоторые люди считают, что сердце является органом, которым мы думаем, что он испытывает волнение и чувствует боль. Но это не так... Люди должны знать, что из мозга, и только из мозга, возникают наши удовольствия, радости, смех и шутки, точно так же, как и наши горести, боль, печаль и слезы. С помощью мозга мы думаем, видим, слышим, отличаем уродливое от красивого, плохое от хорошего, приятное от неприятного. В отношении сознания мозг является передатчиком. Когда человек делает вдох, воздух прежде всего

попадает в мозг и затем уже расходится по остальным частям тела, оставив предварительно мозгу свою квинтэссенцию, имеющую отношение к интеллекту и ощущениям» [2].

Благодаря современным исследованиям, нейробиологам удается познать важнейшие секреты устройства мозга. Долгое время считалось, что мозг довольствуется тем количеством нейронов, которые были сформированы еще в первые 20-24 недели внутриутробного развития и, что, образованные в юношеском возрасте, нейронные связи остаются неизменными вплоть до биологической смерти человека. Однако, согласно исследованиям, проведенным около 20 лет назад, мозг продолжает меняться на протяжении всей жизни человека [3]. В 1998 году в журнале «Nature Medicine» были опубликованы результаты исследований, продемонстрировавших образование новых нейронов в гиппокампе человека [4]. Доказывается способность мозга восстанавливаться даже после сильнейших повреждений. Мозг, получивший необратимые повреждения тканей в результате инсульта, способен реорганизовать себя и перенести функции одних отделов мозга на другие, оставшиеся не тронутыми [5]. Вследствие тренировок, в мозге происходит структурная перестройка нейронных сетей, образуются новые синапсы и формируются новые нейронные связи. Это явление названо нейропластичностью.

Еще в 1890 году, американский психолог и философ, Уильям Джеймс в своей книге «Принципы философии» выдвинул идею о том, что под внешними воздействиями человеческий мозг способен меняться. Однако идея не получила должного внимания. Спустя почти 60 лет, Ежи Конорский, польский биолог, использует термин пластичности нервной системы. Нейропластичность – это свойство человеческого мозга, заключающееся в возможности изменяться под действием опыта, а также восстанавливать утраченные связи после повреждения или в качестве ответа на внешние воздействия.

Окружающее нас образовательное пространство развивается очень интенсивно. Оно расширяется благодаря развитию цифровой среды: появляются и развиваются образовательные платформы, электронные учебники измеряются тысячами, с каждым днем увеличивается количество вебинаров, онлайн-курсов, в геометрической прогрессии растет и количество их потребителей. Люди стремятся к развитию. Большинство из них молодежь в возрасте от 17 до 22 лет (студенты). И вполне естественно, что, получая огромный объем информации ежедневно, человеческий мозг начинает испытывать некоторые трудности в получении, обработке и хранении этой информации. Используя нейропластичность мозга, мы можем улучшить успешность обучения студентов. Регулярно выполняя упражнения, направленные на развитие когнитивных функций, они способны поднять свою успеваемость и улучшить усвоение получаемого в вузе материала.

Для достижения конкретных целей в обучении, необходима разработка методологии новой главы в образовании – нейропедагогики.

Нейропедагогика основывается на таких областях, как психология, нейронаука и образование. Используя знания из этих областей, нейропедагогика способна повысить качество учебных процессов, изменив тем самым подход к образованию и обучению. К примеру, знания о функциональной асимметрии мозга позволят педагогам выделить учащихся с правополушарной и левополушарной асимметрией мозга. Мы можем заметить, что деление на классы гуманитарной и технической направленностью происходит уже сейчас. Однако разделение на эти направления является не совсем верным решением, поскольку меняется не метод подачи информации, а содержимое. То есть, выходит так, что, разделив классы на «гуманитариев» (правополушарный тип реагирования) и «технарей» (левополушарный тип реагирования) их продолжают обучать теми же методами, что и раньше. В современной системе образования преобладают вербальные технологии обучения, из-за которых дети с левополушарным типом реагирования могут испытывать некоторые трудности.

Мы полагаем, что создание положительной среды обучения, принятие во внимание нейропсихологических особенностей и регулярное выполнение определенных упражнений, дает положительный эффект и оказывает влияние на успеваемость и усвоение студентами

получаемого материала, а также способствует повышению мотивации к самостоятельному обучению. Один из важных, на наш взгляд, факторов успешности внедрения нейропедагогики – заинтересованность и осознанность участников процесса обучения. Каждому участнику процесса должны быть разъяснены механизмы работы. Каждый участник должен знать, чего от него ожидают. Поскольку «слепое» выполнение упражнений не повлечет за собой качественных изменений. Таким образом, преподаватель должен иметь представление о том, как устроен мозг, как он воспринимает, обрабатывает, хранит и передает информацию.

Помимо того, преподаватель должен учитывать, как он преподносит информацию, проявлять участие и внимание. Существует не один пример того, что ученики лучше учатся у преподавателей, которые относятся к ним с пониманием и к каждому ищут индивидуальный подход. Потребность человека в эмоциональном взаимодействии ярко отображена в эксперименте «Still face» психолога Эдварда Троника из Массачусетского университета. В эксперименте участвовала мама с грудным ребенком: Мама усаживает малышку в детское кресло и начинает с ней играть. Затем, на минуту отвернувшись, мама поворачивается к ребенку с совершенно безразличным выражением лица. Все попытки ребенка вызвать у мамы её обычную реакцию заканчиваются неудачей. И, счастливый до этого момента ребенок, начинает проявлять беспокойство и плакать. Позже Эдвард Троник совместно со Сью Джонсон, профессором клинической психологии Университета Оттавы провели подобный эксперимент на взрослой паре. Реакции были схожи – человек, не получавший эмоционального отклика, был в смятении и не понимал, как себя вести и, что делать, чтобы привлечь внимание оппонента. Как итог, ситуация накалялась, нагнетался эмоциональный фон. Разрядкой служила смена безразличного поведения на открытое, доброжелательное отношение. Из результатов этих двух экспериментов можно сформировать следующую рекомендацию для педагогов: благоприятный эмоциональный фон – это один из основных факторов продуктивной деятельности мозга. Он стимулирует мышление и творческий потенциал обучаемого. Учебный материал, который получен в благоприятной атмосфере, лучше усваивается, запоминается и обладает более устойчивыми связями [6].

Согласно статье Клемантович И. П., Степанов В. Г. «Использование данных указанных наук позволит существенно увеличить эффективность воспитания и развития детей и взрослых, их творческие и трудовые способности, физическое и психическое здоровье, сформировать законопослушность, а тем самым оптимизировать проживание и поведение в социальной и природной среде» [7].

Мозг каждого человека по своей природе уникален. Миллиарды нейронов связываются друг с другом не повторяющимися путями, создавая нервную ткань, определяющую наши индивидуальные характеристики: как мы принимаем и усваиваем информацию, с какой скоростью обрабатываем полученную информацию, какая система памяти и гибкости мыслительных процессов у нас преобладает. Следовательно, обучение без учета этих индивидуальных характеристик не обладает необходимой эффективностью. Обучать людей без учета их нейропсихологических особенностей – это попытка попасть в цель в темноте.

Мы считаем, что внедрение нейропедагогики позволит лучше раскрыть потенциал каждого человека, снизив количество людей, оставшихся не замеченными в силу своих природных особенностей.

Список использованной литературы:

1. Гомазков О. А. Нейрогенез как адаптивная функция мозга // Москва: Икар. – 2013. – стр. 26.
2. Сергеев Б.Ф., Парадоксы мозга, М. // «ЛКИ» – 2008. – стр. 15.
3. Черненко М.Е., Вовк В.И., Нейропластичность: от Сантьяго Рамон-и-Кахаль до наших дней // Український вісник психоневрології – 2018. – стр. 116-123.

4. Eriksson P. S., Perfilieva E., Bjork-Eriksson T., et al. Neurogenesis in the adult human hippocampus // Nat. Med. 1998;4: 1313–1317.
5. Дойдж Н., Пластичность мозга. Потрясающие факты о том, как мысли способны менять структуру и функции нашего мозга // Эксмо. – 2018. – стр. 64.
6. Блейк, С., Пейп, С., Чошанов, М. А., Использование достижений нейропсихологии в педагогике США // Педагогика. – № 5. – 2004. – стр. 85-90.
7. Клемантович И.П., Степанов В.Г., Нейропедагогика: предмет исследования // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 2-11. – стр. 2464-2468

ӘОЖ 341

Мейрамхан Назерке Қайратқызы

nazerkemeyramkhan@mail.ru

«Тұран-Астана» Университет

«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының

«Құқықтану» мамандығының

2 курс магистранты

Астана қаласы, Қазақстан

Ғылыми жетекші –Каженова А.С.

АЯҚТАЛМАҒАН ҚЫЛМЫС

НЕЗАВЕРШЕННОЕ ПРЕСТУПЛЕНИЕ

UNFINISHED CRIME

Аннотация. Мақала қазіргі қылмыстық-құқықтық әдебиеттегі аяқталмаған қылмыс ұғымын анықтау мәселесіне, сондай-ақ "аяқталмаған қылмыс" ұғымдарының арақатынасы мәселесіне арналған. Аяқталмаған қылмыстың әрекеттері және бұл саладағы теориялық, практикалық мәселелері қамтылады.

Түйінді сөздер. аяқталмаған қылмыс, қылмыс жасау кезеңдері, қылмысқа дайындық, қылмысқа оқталу, қылмыстан өз еркімен бас тарту.

Аннотация. Статья посвящена проблеме определения понятия незавершенного преступления в современной уголовно-правовой литературе, а также проблеме соотношения понятий "незавершенное преступление". Будут освещены действия незавершенного преступления и теоретические, практические проблемы в этой области.

Ключевые слова. незавершенное преступление, этапы совершения преступления, подготовка к преступлению, покушение на преступление, добровольный отказ от преступления.

Annotation. The article is devoted to the problem of defining the concept of unfinished crime in modern criminal law literature, as well as the problem of the correlation of the concepts of "unfinished crime". Acts of unfinished crime and theoretical, practical problems in this area are covered.

Keywords. Unfinished crime, stages of committing a crime, preparation for a crime, attempted crime, voluntary refusal to commit a crime.

Қазіргі уақытта аяқталмаған қылмыс институтының зерттеуіне назар аударылуда. Аяқталмаған қылмыстық іс-әрекет туралы ілім қылмыстық құқық теориясының, заңнама мен құқық қолдану практикасының маңызды және күрделі мәселелерінің жиынтығын қамтиды, бірақ бұл саладағы көптеген теориялық және практикалық мәселелер олардың оңтайлы шешімінен алыс.

Бүгінгі таңда осындай мәселелердің бірі аяқталмаған қылмыс ұғымы және оның қылмыс жасау кезеңдерімен байланысы туралы мәселе болып қала береді. Бүгінгі күні

аяқталмаған қылмыстың бірыңғай анықтамасы және қылмыстық-құқықтық доктринада әзірленбеген, бұл ішінара дәстүрлі дайындық пен қастандықты қылмыс сатысы ретінде түсінуге байланысты. Сонымен, XIX — XX ғасырдың басындағы қылмыстық заңының теоретиктері. аяқталмаған қылмыстық іс-әрекет қылмыстың сатыларымен (қылмыстық іс-әрекеттің даму сатыларымен, қылмыстық ерікті жүзеге асыру сатыларымен) байланысты болды. Қылмыстық ерік-жігердің көрінісі ретінде дамып келе жатқан қылмыстық іс-әрекеттің сатыларын үш түрге бөлді: 1) өзінің болмысын бір нәрсемен мәлімдеген, бірақ әлі ойластырылған нәрсені жүзеге асыруға кіріспеген ерік-жігер; 2) жүзеге асырылатын ерік-жігер, яғни қылмыстық әрекетті жасауға тырысу және 3) жүзеге асырылған ерік. Әдебиетте айтылғандай, кейіннен Кеңес заң мектебінің ғалымдары қылмыстық ерік-жігердің бұл тұжырымдамасын қылмыс жасау кезеңдерінің тұжырымдамасына айналдырды.

Сонымен бірге, осы кезеңдегі кейбір ресейлік ғалымдар қылмыс жасау кезеңдері мен қастандық ұғымдарының арасындағы айырмашылықты көрсететін ережелер айтты. Атап айтқанда, А. Н. Орлов былай деп жазды: Қылмыскер өзінің іс-әрекетінің басында, ортасында, әрқайсысында, бір сөзбен айтқанда, оның қылмыстық идеясын жүзеге асыруы керек болатын сатысында үзілуі мүмкін; ол тіпті қылмыс жасау үшін қажет деп санағанның бәрін аяқтауы мүмкін және ол әлі де мүмкін жетілмеген болып қалу.

Кеңестік қылмыстық заңда аяқталмаған қылмыс қылмыс жасау кезеңдері (алдын-ала қылмыстық іс-әрекет кезеңдері) туралы ілім аясында қарастырылды, сонымен қатар кезеңдердің түсінігі мен мазмұнына қатысты көзқарастардың бірлігі, сондай-ақ олардың саны болған жоқ. Жалпы, қылмыс жасау кезеңдері ниеттің пайда болуымен, оны анықтаумен, қылмысқа дайындықпен, қылмысқа оқталумен және аяқталған қылмыспен байланысты екенін атап өтуге болады. Дегенмен, қарастырылып отырған мәселе бойынша жалпы қабылданған көзқарастардан өзгеше көзқарастардың болуы туралы айту керек.

Оның айтуынша, қасақана қылмыс кезеңі қылмыстық әрекеттің дамуындағы қажетті кезеңді құрайтын қылмыстық нәтижеге бағытталған әрекет болып табылады. Дайындық пен қастандық үшін жауапкершілік үшін, қылмысты бастаған адамның белгілі бір даму сатысына жеткенін анықтаумен қатар, сот қылмыстық нәтиже адамның бақылауынан тыс жағдайларға байланысты болмағанын айтуы керек. Сондықтан, оның пікірінше, қылмыстық іс — әрекеттің даму кезеңдерін — дайындық әрекеттерін жасау және қылмысты орындау — және аяқталмаған қылмыстың түрлерін-қылмысқа дайындықты және қылмысқа оқталуды ажыратқан жөн.

Аяқталмаған қылмыстық нәтижеге қол жеткізуге бағытталған іс-әрекет кезеңдері мен қылмыс кезеңдерін ажырату керек деген пікір айтты. Қылмыстық нәтижеге қол жеткізуге бағытталған қасақана іс-әрекеттің кезеңдері деп автор бір-бірінен қылмыстық нәтижеге жақындық дәрежесімен және нақты мазмұнымен ерекшеленетін күрделі немесе қарапайым ерікті іс-әрекеттің дамуының барлық кезеңдерін түсінеді. Ал қылмыс кезеңдерінде — әлеуметтік қауіпті іс-әрекеттердің сипаты мен олардың қылмыстық нәтижеге жақындық дәрежесі бойынша бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленеді.

Аяқталмаған қылмыстық ниетті жүзеге асыратын адамның іс-әрекетінде қылмысқа дайындық құрамының барлық белгілері болса немесе Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлігінде қарастырылған қылмысқа толық немесе толық емес әрекет болады. Сонымен қатар, қылмыскердің ерік-жігерін жүзеге асыру себептерінен басқа, шарттар мен басқа да детерминанттар қарсы тұра алады. Қылмыс аяқталмауы мүмкін, өйткені адам қажетті физикалық күшке немесе білімге, дағдыларға, тәжірибеге және т. б. ие болмады. Бірақ оның еркіне тәуелді емес жағдайларға байланысты ол қылмыстық әрекетті мәжбүрлі түрде тоқтатты немесе қажетті қылмыстық нәтижеге қол жеткізе алмады. Қылмыстық құқық ғылымында зиян келтірушінің ерікті қасиеттері, айталық, ниеттің, абайсыздықтың, ақылсыздықтың және т.б. заңнамалық формулаларын ашқан кезде егжей-тегжейлі талданады.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты біз аяқталмаған қылмысты қоғамға қауіпті, құқыққа қайшы, қасақана және жазаланатын қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінде

көзделген әрекетті жасау үшін қажетті жағдайлар жасау немесе егер олар осы адамға тәуелді емес туындаған мән-жайларға байланысты соңына дейін жеткізілмесе, оның осы әрекетті кейіннен тікелей жасауы ретінде ұсынып отырған анықтамасын сыни тұрғыдан бағалаймыз. Айта кету керек, іс-әрекетті тікелей жасау үшін жағдай жасау аяқталған сәтте қылмыстың дамуын тоқтату жағдайларын қамтымайды, бірақ қылмыскер тек қылмыстың тиісті құрамының объективті жағын орындауға кіріседі.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, келесі қорытындылар жасауға болады:

1. Бүгінгі таңда аяқталмаған қылмыс ұғымы туралы мәселе маңызды емес, көбінесе терминдер туралы мәселе болып табылады.

2. Қылмыстық кодексіңде "аяқталмаған қылмыс" ұғымының анықтамасының болмауы оның қылмыстық-құқықтық теорияда екіұшты түсіндірілуіне әкелді. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, сондай-ақ бұрын тұжырымдалған ережелерді дамыта отырып, аяқталмаған қылмысқа келесі анықтама беруге болады. Аяқталмаған қылмыс- адамның еркіне тәуелді емес мән-жайлар бойынша соңына дейін жеткізілмеген қасақана қоғамдық қауіпті және қылмыстық-құқыққа қайшы әрекет.

3. Қылмыстық кодексінің мәтініне қылмыс кезеңдерін анықтауды енгізу қажеттілігі жоқ, өйткені бұл сөзсіз аяқталмаған қылмыс институтын бекіту мен қолданудың көптеген теориялық және практикалық мәселелерінің көбеюіне әкеледі. Сонымен қатар, біз қылмыс кезеңдері туралы ілімнен толық бас тартуды негізсіз деп санаймыз, өйткені бұл мәселеде қолда бар теориялық әзірлемелер аяқталмаған қылмыстарды саралауда және ерікті түрде бас тарту туралы нормаларды қолдануда маңызды рөл атқарады.

Аяқталмаған қылмыс-бұл әлеуметтік қауіпті зардаптардың басталу кезеңіне дейін үзілген әрекет. Қылмысты жасаған адамның қалауы бойынша қылмыс соңына дейін жеткізілмеуі мүмкін. Бұл жағдайда ерікті түрде бас тарту туралы айту керек. Сонымен қатар, қылмыс адамға байланысты емес жағдайлар бойынша үзілуі мүмкін. Содан кейін қылмысқа дайындық немесе қылмыс жасауға әрекет жасау орын алады.

Субъект нәтиженің басталуы үшін қажетті болып табылатын барлық нәрсені орындауға үлгермейтін қастандық аяқталмаған деп танылады. Жарамсыз затқа жасалған қастандық-бұл қылмыс заты жоқ немесе қылмыстық жауапкершіліктің басталуымен байланысты бұрынғы қасиеттерін жоғалтатын әрекет. Осындай қастандық арқылы жарты сағат бұрын миокард инфарктісінен қайтыс болған адамды өлтіру әрекеті, егер кінәлі адам әмиян иесінен ақшалай құндылықтарды ұрлап алғысы келсе, бос әмиянды қалта ұрлауы және т. б. танылуы мүмкін. Жарамсыз құралдармен жасалған қастандық адам мүлдем немесе бұл жағдайда ешқандай зиян келтіре алмайтын қылмыс жасау құралдарын пайдаланған жағдайда орын алады. Нақты қателік түрлерін талдау кезінде улы емес затты қолдану арқылы улану әрекеті сияқты жарамсыз құралдармен жасалған қастандықтың мысалы келтірілген. Егер адам қылмысты соңына дейін жеткізу мүмкіндігін түсінсе, адамның қылмысқа дайындықты тоқтатуы не қылмыс жасауға тікелей бағытталған әрекеттерді (әрекетсіздікті) тоқтатуы қылмыстан өз еркімен бас тарту деп танылады. Осылайша, ерікті түрде бас тарту қылмыстың алғашқы екі кезеңінде ғана мүмкін болады - қылмысқа дайындық кезеңі және іс - әрекеттің объективті жағын орындау кезеңі-әлеуметтік қауіпті зардаптардың басталу кезеңіне дейін.

Қорытындылай келсем, егер адам өз еркімен және осы қылмысты соңына дейін жеткізуден бас тартса, қылмыс үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылмайды. Бас тартудың еріктілігі қылмыстың соңына дейін жетуіне кедергі келтіретін себептердің жоқтығын білдіреді. Егер зорлауды бастаған адам оны физиологиялық себептермен жүзеге асыра алмайтынын түсінсе және өз әрекеттерін тоқтатса, бұл қылмыс жасаудан ерікті түрде бас тарту емес, өйткені қылмыстық әрекеттерді одан әрі жасау адамның еркіне тәуелді емес мән-жайлар бойынша объективті түрде мүмкін емес.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Неклюдов, Н. Общая часть уголовного права. СПб., 1875. С. 61—62; Таганцев, Н. С. Часть Общая. Том 1. Тула, 2001. С. 531 и др.
2. Подробнее о взглядах русских криминалистов XIX — начала XX века на неоконченную преступную деятельность см.: Ситникова, А. И. Русские криминалисты о приготовлении и покушении. Орел, 2007.
3. Таганцев, Н. С. Указ. соч. С. 531

ӘОЖ 332

Аянқызы Балнұр

«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының
ЮП 21/1-1 тобының студенті

Тұран-Астана университеті

Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

З.Ғ.М., аға оқытушы

Какимжанова Нургуль Туkenовна

МЕМЛЕКЕТТІ БАСҚАРУ

ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

PUBLIC ADMINISTRATION

Аннотация. Мақаланың басты міндеті мемлекетті басқару туралы ұғымды кеңінен аша отырып оған түсініктеме беру. Мемлекетті басқару-әкімшілік кодекспен қорғалатын қоғамда болып жатқан басқару процессін реттiтiн құқықтың маңызды саласы. Әкімшілік құқық және оның мемлекетті басқару түрлерін айқындау және талдау.

Түйін сөздер. Әкімшілік құқық, мемлекетті басқару, лауазымды адамдар, субъектілер.

Аннотация. Основная задача статьи состоит в том, чтобы прокомментировать понятие государственного управления. Государственное управление является важной отраслью права, регулирующей процесс управления, происходящий в обществе, охраняемый административным кодексом. Определение и анализ административного права и его видов государственного управления.

Ключевые слова. Административное право, ответственность, государство управление, должностные лица, субъекты.

Annotation. The main task of the article is to give an explanation about an adminis public administration, broadly revealing the concept of this. Public administration is the most important branch of law regulating offenses protected by the Administrative Code. Definition and analysis of types of administrative responsibility and administrative penalties.

Keywords. Administrative law, responsibility, state administration, officials, subjects.

XXI ғасырдың адам мінез-зерттеудің көпшілігі ғалымдар әлеуметтік өзара іс-қимыл сыртқы элеммен, бұл әрекеттер қоғамдық реттеу ең тиімді әдістерін анықтауға көмектеседі. Бұл іздеу процесі қазіргі өркениеттің бұрын басталды атап өткен жөн. Бір қызығы, тіпті Рим есе адам әлеуметтік қатынастарын реттеу ең табысты «өнертабысы» дұрыс екенін білмеймін. Содан бері, бұл ұғым оның күшін жоғалтқан жоқ. Бүгінгі күні, Ресей Федерациясы, азаматтардың барлық дерлік өмірлік функцияларын құқықтық ғылымның әр түрлі салаларында құқықтық нормалармен реттеледі. Бұл мемлекеттік таралған бақылауды жүзеге асырады және оның еркін туындап, ол, мүмкін, бірінші кезекте етеді. Алайда, сұрақтарға үлкен саны қазірдің өзінде-бабына, мемлекеттік биліктің аталған өзі бақылау процесі болып табылады. термин «бақылау» өзі кейбір өте қызықты салдары бар. құқықтық және

практикалық екі - мемлекет болсақ, онда ерекшелігі бар. мақала тиісті құқықтық саланың аясында басқару және түр басқару тұжырымдамасына айналысады - әкімшілік заң. Мемлекеттік әкімшіліктің атқару билікті бүкіл ҚР-сы аумағында жүзеге асыруы атқарушы органдары арқылы іске асады. Бұл атқарушы органдар қоғамдық өмірдің экономикалық, әлеуметтік-мәдениеттік және әкімшілік-саяси өрістермен басқарып отырады. Сол кезде олардың негізгі мақсаты болып заңдардың жүзеге асуын қамтамасыз ету тұрады. Демек, **мемлекеттік басқару** - бұл әлеуметтік-мәдени, әкімшілік-саяси және шаруашылық құрылыспен күнделікті және тікелей жетекшілік ету процесінде заң негізінде және оны атқару мақсатында жүзеге асырылатын іс-әрекет. Атқару билік деп басқалардың мінез-құлқына оны белгілеуші ықпал етудің мүмкіндігі мен қабілеттігін, оларды өзіне бағындырудың құқығы мен мүмкіндігін айтамыз. Ол тек арнайы субъектілердің (атқарушы органдардың) іс-әрекетінде жүзеге асады. Егер осы арнайы субъектілердің заңды-өктем өкілеттіктері азаматтардың, әр түрлі қоғамдық бірлестіктердің, мемлекеттік кәсіпорындар мен ұжымдардың (атқару билік субъектісі емес) мінез-құлқын басқару үшін қолданылса, оны басқару саласындағы сыртқы әкімшілік – құқықтық реттеу деп айтамыз. Ол мемлекеттік басқаруды жүзеге асырумен тікелей байланысты болады.

Мемлекеттік басқару мемлекеттің басқа түрдегі іс-әрекетінен онда арнайы субъектілер — атқарушы органдар мен лаузымды адамдар — әрқашанда, шартты түрде қатынастардың бір тарапы болуымен ажыратылады. Олардың қатысуынсыз болатын қатынастар әкімшілік құқықтың пәніне жатпайды. Кәзіргі дәуірде ҚР-сында тәуелсіз құқықтық мемлекетті құру талаптарына сәйкес, әкімшілік құқық пен мемлекеттік басқарудың негізгі мақсаты және приоритеті есебінде адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтарын қамтамасыз ету Конституцияда белгіленіп отыр. Бұл мақсаттарға жету үшін заңды институттарды жаңадан құру және өзгерту қажет болып тұр. Осыған сәйкес, кәзіргі қалыптасқан әкімшілік құқықтың міндеттерін төмендегідей анықтаса болады: -таптық, саяси күреспен, этникалық, топтық тағы басқа да соғылысулармен, жеке тұлғалардың дауласуларымен қоздырылған аса күрделі әлеуметтік жағдайға азаматтық татулықты, тыныштықты орнату, келісім жасау, әр түрлі мүдделерді есепке алу, бір-біріне көну принциптеріне негізделген , тұрақты және қатаң (анық,қамтамасыз етілген,кепілденген) нормативті бастауларды енгізу.

Әкімшілік құқық ең тығыз конституциялық құқықпен байланысты. Құқықтың жетекші саласы бола тұра, конституциялық құқық тұлғаның негізгі құқықтары мен бостандықтарын, атқару, билікті ұйымдастыру мен үзәіптенудің принциптерін, басқару субъектілердің орны мен биліктің басқа тараулары субъектілерімен арақатынасын бекітеді. Ал әкімшілік құқық конституциялық құқықтың нормаларын басшылыққа алып, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру тетігін, атқару билік жүйесінің әр түрлі буындарының құзыретін нақтылайды, басқару қоғамдық қатынастардағы қатысушылардың құқықтық статусын, мемлекеттік –басқару іс-әрекеттің нысандары мен әдістерін, оның салалық, салааралық және регионалды ұйымдастыру негіздерін белгілейді.

Әкімшілік құқық басқару және басқару түрлерінің тұжырымдамасын ескере отырып бұрын, ол барлық мерзімі әртүрлілік назар аудару қажет. Ол адам қызметінің бірнеше салаларда пайдаланылады атап өткен жөн. Тиісінше, термин жауап мүлдем басқаша берілуі мүмкін.

басқару философиясы, кез келген субъектілері нақты қызмет ретінде түсініледі мақсаттарға мақсат немесе сериясын қол жеткізуге бағытталған. Осы іс-шаралар барысында кез келген объектінің өзгеруі бар. Философиялық тұжырымдама «классикалық» әмбебап мерзімге құру үшін бастапқы серпін берді. Осылайша, бапта ұсынылатын болады түрлері, оның басқару, мәні, түсінігі, - Осы мақсаттарға қол жеткізу үшін қажетті нақты процесс бақылау, ұйымдастыру, жоспарлау және ынталандыру болып табылады. Берілген санаттағы ерекшелігіне келер болсақ, ол үлкен әскери және әкімшілік ортада байқауға болады. [1].

Басқару және оның пікір тұжырымдамасы тікелей осы санаттағы нақты құрылымына байланысты. Біз қазірдің өзінде басқарудың құрылымдау арқасында

әлеуметтік қатынастарды реттеу процесінде тиімділігін жоғары деңгейін бар екенін атап өтті. нысаны, пәні және мазмұны: Әдетте, үш негізгі құрылымдық элементтері бар. бақылау нысанасы әрқашан адамдар болып табылады. Кейбір ғалымдар түбегейлі дұрыс емес мемлекеттік органдардың субъектілерінің саны, қабылдау. Өйткені, мемлекеттік билік, тіпті органдар іс жүзінде адам құрады. жеке (жеке Ресей азаматтарының) және алқалы (әлеуметтік топтар): Бұл пәндер екі үлкен топқа бөлінеді атап өткен жөн. қоғамдық қатынастар Сонымен қатар басқару объектінің халықтың қалыптастыру түрлі жағдайлар (экономикалық, құқықтық.), мысалы, жүйе болып табылады.

Ол түрлері және басқару ерекшеліктері атап өткен жөн тек осы санаты әкімшілік құқық жекелеген түрлерін талдау ерекшеленеді. Өнеркәсіп теориялық көптеген жылдар бойы пән бойынша алға көптеген болжамдарын қойды. Негізгі проблема ғалымдар әкімшілік заңда типология басқару туралы консенсус келе алмады деп еді. мәнін басқару, бапта келтірілген, оның түсінігі және түрлері шынымен күрделі құрылым екенін іс жүзінде зардап шеккен. Дегенмен, типологиясы осы күнге дейін бар төрт элементтердің, тұратын, құрылды. Ол **әкімшілік құқық бақылау келесі түрлерін ұсынады:**

- Техникалық бақылау түрі, яғни физика жалпы қабылданған ережелерін негізінде объектілерінің қызметін үйлестіру, математика және т.б.. D.

- Биологиялық бақылау, табиғи заңдар тұрғысынан сол немесе басқа заттарды әсер жолдарын қосты.

- Әлеуметтік түрі ең қиын бірі болып табылады. кейінірек түсіндірді болады ретінде өз ерекшеліктері, құрылымы және реттеу әдістері көрсетілген.

- Әкімшілік құқық шешуші түрі үкімет. талдау барысында, ел мен қоғам, үкімет және жеке тұлғалардың өзара іс-қимыл, мемлекеттің мәні сияқты мәселелерін шешеді. [2]

Басқару тұжырымдамасы, оның сипаттамасы және түрлері Әкімшілік құқық призмасы мемлекеттің тікелей байланысты болып табылады. Шын мәнінде, салалық басқару институты елдегі ең жоғары билік көзі болып табылады. Үкімет, өз кезегінде, мемлекеттік органдардың қызметінің маңызды әдістері мен принциптері. Ол нені білдіреді? Осылайша, мемлекеттік басқару - осы саясатты іске асыруға бағытталған, мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдарының қызметі болып табылады. олар тек нақты орындау түрінде өз ұстанымын әкелуі бері осы түрінің орындаушылар, қолданыстағы әрине көздері мүдделі емес.

Мемлекеттік басқару жүзеге асыру негізгі әдісі, әдетте, міндетті болып табылады. Егер сіз оның негізгі органдарының атынан мемлекет ие болып оң билік етеді, бар фактісін ескерер болсақ, бұл таңқаларлық емес. Кейбір ғалымдар жиі атқарушы билік басқару органдары жүзеге асыру есептеледі. Бұл теория негізінен жалған болып табылады. сот және заң шығарушы билік, өйткені, сондай-ақ қоғамның реттеу процесінде өз жазбаларды отыр. ол Ресей Федерациясының заң шығарушы ең жоғары басымдыққа ие болып табылады, өйткені кейбір жағдайларда, заң шығарушы билігі, басқа салаларда астам маңызды болып табылады.

Саяси принциптері - көп бөлігі өмірге саяси доктринаның идеясы болып табылады. Бүгінгі күні, Ресей барған сайын мемлекеттік демократия идеясын іске асыруға барынша мүмкіндік бар, бұл шын мәнінде үрдісі болып табылады. саяси көзқарас т.б. сөз бостандығын бұзу және, шын мәнінде кемсітушіліктің кез келген түрдегі наразылық болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>
2. Қазақстан Республикасының әкімшілік кодексі

ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ЖАСӨСПІРІММЕН ЖҰМЫС ЖАСАЙТЫН ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ КҮЙІП КЕТУДІҢ АЛДЫН АЛУ ШАРАЛАРЫ

УСЛОВИЯ ПРОФИЛАКТИКИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ ПЕДАГОГА-ПСИХОЛОГА РАБОТАЮЩЕГО С ПОДРОСТКАМИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ

CONDITIONS FOR THE PREVENTION OF EMOTIONAL BURNOUT OF A TEACHER-PSYCHOLOGIST WORKING WITH ADOLESCENTS OF DEVIANT BEHAVIOR

Аннотация. Бұл зерттеудің мақсаты кейбір айнымалылар тұрғысынан орта білім беру мұғалімдерінің шаршау деңгейін зерттеу болып табылады. Зерттеу сипаттамалық сауалнама үлгісімен және Нұр-Сұлтан қаласында жұмыс істейтін «Ғали Орманов атындағы №7 мектеп- гимназиясында» білім беретін мұғалімдермен жүргізілді.

2021-2022 оқу жылында оқуға қатысты. Зерттеудің соңында мұғалімдердің шаршау деңгейлері мен олардың пәні, жасы, жынысы, еңбек ғтілі сияқты демографиялық ерекшеліктері мен әкімшілермен және әріптестермен қарым-қатынасы, жаңартылған орта білім туралы пікірлері арасында айтарлықтай айырмашылық бар екені анықталды.

оқу бағдарламасы. Екінші жағынан, олардың күйіп қалу деңгейлері арасында айтарлықтай айырмашылық жоқ екені байқалды және демографиялық ерекшеліктері, олар бітірген факультет және олар жұмыс істейтін мектеп түрі және олардың пікірлері олар жұмыс істейтін мектептің физикалық жағдайы, студенттердің оқу деңгейі, олардың экономикалық деңгейлері, университетке түсу жүйесі және олардың қызметтік оқыту курстарына қатысуы. байланысты қол жеткізілген қорытындылар талқыланды. әдебиеттер мен ұсыныстар айтылды.

Түйінді сөздер. Күйіп қалу, орта білім, мұғалім, эмоционалды шаршау, тұлғасыздандыру және жеке жетістік.

Аннотация. Целью данного исследования является изучение уровня утомляемости учителей общеобразовательных школ по некоторым переменным. Исследование проводилось на основе описательной анкеты и учителей школы-гимназии №7 имени Гали Орманова города Нур-Султан. Участвовал в исследовании в 2021-2022 учебном году. Исследование выявило существенные различия между уровнями утомляемости учителей и их демографическими характеристиками, такими как предмет, возраст, пол, опыт работы и их отношения с администраторами и коллегами, а также их восприятие обновленного среднего образования. Учебный план. С другой стороны, не было существенной разницы между их скоростями сжигания и демографические характеристики факультета, который они окончили, и тип школы, в которой они работают, и их мнение физическое состояние школы, в которой они работают, уровень образования учащихся, их экономический уровень, прием в вуз систему и их участие в курсах бизнес-обучения. Достигнутые результаты были обсуждены литературы и рекомендаций.

Ключевые слова. Выгорание, Среднее образование, Учитель, Эмоциональное

истощение, Деперсонализация и личность Достижение

Annotation. The purpose of this study is to investigate the level of fatigability of teachers in general education schools according to some variables. The study was conducted on the basis of descriptive questionnaire and teachers of Gali Ormanov Grammar School No. 7 in Nur-Sultan city.

Participated in the study in the 2021-2022 school year. The study found significant differences between teachers' levels of fatigue and their demographic characteristics such as subject matter, age, gender, work experience, and their relationships with administrators and colleagues, as well as their perceptions of the updated secondary curriculum. On the other hand, there was no significant difference between their burnout rates and the demographics of the faculty they graduated from, and the type of school they work in, and their perceptions of the the physical condition of the school in which they work, the education level of the students, their economic level, their admissions system and their participation in business education courses. The results achieved were discussed literature and recommendations.

Keywords. Burnout, Secondary Education, Teacher, Emotional Exhaustion, Depersonalization and Personal Accomplishment.

Оқытушылардың кәсіби күйіп қалу ерекшеліктерін зерттеу. Мұнда өзін-өзі тану ерекшеліктері, құндылықтар, өмірлік мағыналық бағдарлар және күйдіру аспектілері, фазалары мен белгілерінің әр түрлі деңгейіндегі мұғалімдердің өзіндік қатынас аспектілері ашылады. Негізгі мақалалар: кәсіби күйіп кету; стресске төзімділік; жоғары білім оқытушылары; орта мектеп; жоғары оқу орындары; университеттер. Кез-келген жұмыс процесінде адамдар физикалық және жүйке-психикалық стрессті бастан кешіреді.

Білім берушілердің жұмысы ауыр жүктемелермен байланысты екені белгілі. Біз үнемі назар аударуды және күйзелісті қажет ететін жұмыс ортасы, әр түрлі адамдармен байланыстың кәп болуы, әрдайым «формада» болу қажеттілігі, эмоционалды релаксацияның болмауы туралы айтамыз. Жоғары оқу орындарының оқытушылары жұмысының ерекшелігі олардан барлық физикалық және ақыл-ой күштерін белсенді етуді талап етеді, ал жұмыс тәжірибесі мен жастың артуы шаршаудың жинақталуына, үлгерімнің төмендеуіне, шаршаудың жоғарылауына және эмоционалды қажуға әкеледі. Шетел әдебиеттерінде сарқылу синдромы күйіп қалу терминімен белгіленеді - «жану», «жанып кету», «күйіп кету». Бұл терминді алғаш рет Фроденбергер (1974) психикалық денсаулық қызметкерлерінде байқалған моральсыздану, кәңілсіздік және қатты шаршауды сипаттау үшін ұсынған. «Тозу» синдромымен өзін-өзі бағалау деңгейі төмендейді, өз кәсібіне деген теріс қарас пайда болады және өз мүмкіндіктерін саналы түрде шектейді. «Жанып кету» синдромы мұғалімнің кәсіби қызметінің тиімділігіне теріс әсер етеді және мектепке дейінгі мекемеде инновациялық процестердің дамуына үлкен кедергі жасайды.

Қазіргі психологиялық ғылымда кәсіби стресстің әсерінен тұлғаның деформациясы аспектісінде қарастырылатын кәсіби күйіп қалу мәселесіне кәбірек кәңіл бөлінуде (В. Е. Орел; Н. Е. Водопянова, Е. С. Старченкова). Жану тәрбиешілерге, студенттерге және жалпы білім беру саласына қатты әсер етеді. Қазіргі заманғы психологияда бұл құбылыс белсенді түрде зерттелуде, сарқылудың алдын-алу шаралары жасалуда, маманның құндылық-семантикалық саласы күйіп кетуді жеңу негізінде кеңінен зерттелуде. Мұғалімдердің психикалық күйлерін зерттеу нәтижелері стресс, шаршау күйлерінен айырмашылығы, қажу күйін мұғалімнің психикалық күйі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, бұл ішкі жеке қасиеттерімен, күйлерімен, сапаларымен кәптеген корреляцияға ие).

Университеттің жанып кетуінің ұйымдастырушылық факторларын дамытуға үлкен үлес қосқан кәптеген оқытушылар кәптеген жылдар бойы жұмыс істей отырып, оның қалыптасуына төзімді болып қалады, мамандыққа қанағаттанып, жан-тәнімен беріліп жұмыс істейді және қызметте өзінің ішкі әлеуетін іске асырады. Жану синдромы - бұл тұлғаның деформациялануының құбылыстары. Жану өз жұмысының табиғаты бойынша басқа адамдармен кәп сөйлесуі керек адамдарда дамиды. Әсіресе жиі күйіп кету синдромы мұғалімдерді қамтитын «кәмекші» мамандықтардың мамандарында дамидыны анықталды.

Мұғалімнің эмоционалды құрғауы, эмоцияны үнемдеу аясының кеңеюі, оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескермеу, жеке отрядымен сипатталатын эмоционалды сарқылу синдромы мұғалімнің кәсіби қарым-қатынас сипатына айтарлықтай күшті әсер етеді деп болжауға болады. . Бұл кәсіби деформация білім беру процесін толық басқаруға, қажетті психологиялық көмек көрсетуге және кәсіби топты құруға кедергі келтіреді. Нақты педагогикалық практика көрсеткендей, қазіргі кезде оқушының тұлға ретінде қызығушылығын жоғалту, оны қалай болса солай қабылдамау, кәсіби қарым-қатынастың эмоционалды жағын жеңілдету фактілері анық байқалған. Көптеген мұғалімдер кәсіби қызметті тұрақсыздандыратын психикалық күйлердің болуын атап көрсетеді (мазасыздық, үмітсіздік, депрессия, апатия, кәңілісіздік, созылмалы шаршау). И.А.Курапованың пікірі бойынша құндылықтар мен мағыналар жүйесі мұғалімнің кәсіби дамуын реттеуші ретінде педагогикалық іс-әрекеттің ыңғайлығын анықтайды, мұғалімнің эмоционалды жағдайы мен жеке басының деструктивті өзгерістерінің болуына жол бермейтін фактор болып табылады. Өзін-өзі актуализациялаумен байланысты факторлар (өзін-өзі актуализациялау деңгейі, экзистенциалдық құндылықтар, өмірдің мәнділігі) кәсіби күйіп қалудың алдын алуда маңызды рөл атқарады. Әр түрлі кәсіби күйіп қалатын мұғалімдер үшін әртүрлі құндылықтарға бағдар және олардың келісімділік деңгейлері әртүрлі.

Педагогикалық қызмет нейродинамикаға және ең алдымен жүйке жүйесінің күшіне, жүйке процестерінің тепе-теңдігіне ерекше талаптар қояды. Жүйке жүйесінің күшіне қойылатын жоғары талаптар мұғалімге мынаны қажет етеді: үлкен жұмыс қабілеттілігі болуы керек; күшті тітіркендіргіштердің әсеріне төтеп беріп, зейінін шұғырландырыңыз; әрдайым белсенді, жігерлі болыңыз, жұмыс уақытында жоғары жалпы және эмоционалды тонды сақтаңыз; тез қалпына келу мүмкіндігі. Жүйке процестерінің тепе-теңдігіне қойылатын жоғары талаптар мұғалімнің мыналардан туындайтындығынан туындайды: қатты толқуды қоздыратын жағдайларда ұстамды болу; шыдамды болыңыз, жинаңыз; іс-әрекеттің өзгермелі жағдайында сабырлы және сабырлы болу; диқциялардың айқындылығымен, ойын білдірудің мәнерлілігімен, сезім динамикасындағы біркелкілігімен және басқаларымен ерекшелену керек. Мұғалім өзінің ішкі әлеуетін мейлінше толық жүзеге асырады, мамандық және кәсіп есебінен жеке тұлғаны байытады. жеке тұлға, егер кәсіби іс-әрекет ол үшін мағыналы болса; мұғалім өз жұмысында «нақты» мәселені шешеді.

Кәсіби қызмет біртұтас - ол уақытша проблемаларға бөлінбейді. Өзін-өзі актуализациялау проблемалардың болмауы емес, өтпелі немесе жалған мәселелерден нақты мәселелерге көшу. Әрине, жұмысқа қанағаттанбау төмен жалақымен байланысты болуы мүмкін, дегенмен Д.Гринбергтің пікірінше, жоғары жалақы мен жақсы жұмыс жағдайлары әлі күнге дейін жұмыс орындарын қанағаттандырудың кепілі бола алмайды, өйткені мотивациялық факторлар да бар. Оларға міндеттердің күрделілік дәрежесі, аяқталғаннан кейін оң бағаланатын жұмыс көлемі және т.б. жатады. Жұмыстағы шамадан тыс жүктеме мамандардың жеке өміріне әсер етпеуі мүмкін, ал білім берудегі мұғалімдер мен психологтардың басым көпшілігі әйелдер. Өз балаларының тәрбиесі кейде артта қалып қояды, бұл кінә сезімін, тәрбиелік мәселелерде өзінің қабілетсіздігін, енжарлықты немесе керісінше өзіне немесе өзгеге бағытталған тітіркену мен агрессияны қалыптастыруға себеп болады. Осылайша, кәсіби күйіп қалудың салдары отбасындағы проблемалар, туыстарымен және ең алдымен балалармен қарым-қатынасты бұзу болуы мүмкін. Мамандар Е.Гозилек, В.Бойко профилактикалық жұмыстардың қажеттілігіне ерекше назар аударады. Сарқылу синдромы көбінесе стресстік жағдайлардың пайда болуына байланысты пайда болатындықтан, мұғалімдерге жағымсыз эмоцияларға жауап беру дағдыларын (ашулану, тітіркену және т.б.), сынды жеңе білуге дағдыландыру қажет. Ол үшін өзін-өзі реттеуге арналған арнайы жаттығулар жасаған жөн. Л.Г.Федоренконың пікірінше, қарым-қатынас жасайтын адамдарға зиянды әсер етпеу үшін мұғалім өзін-өзі, оның эмоционалдық мәселелерін шешіп, стресстік жағдайдан шығудың жолын іздеуі керек, яғни өзінен бастауы керек.

Мұғалім тұлғасы бес негізгі потенциалмен ұсынылған: когнитивтік, яғни адамда бар

ақпараттың көлемі мен сапасы, адамгершілік-этикалық, әлеуметтену процесінде сатып алынған тұлға шарттаған, адамгершілік-эстетикалық нормалар, өмірлік мақсаттар, дағдылар мен дағдылардың болуымен, әрекет қабілеттілігімен және оларды белгілі бір қызмет пен қарым-қатынас саласында іске асырудың өлшемдерімен анықталатын шығармашылық, сенімдер, ұмтылыстар, коммуникативтілік, ол коммуникативтілік дәрежесі, сипаты және жеке тұлғаның көркемдік қажеттіліктерінің деңгейі мен қарқындылығына, сондай-ақ оларды қалай қанағаттандыратындығына байланысты басқа адамдармен және эстетикалық байланыстармен орнатылған байланыстардың күші. Педагогикалық қызмет әлеуметтік сипатта бола отырып, жеке тұлғаның қабілеттеріне, кәсіби маңызды қасиеттерді дамыту мен өтеу мүмкіндігіне байланысты болатындығын атап өткім келеді. Б.М.Тепловтың пікірі бойынша: «Бір адамды екінші адамнан ажырататын жеке психологиялық сипаттамалар қабілеттерімен анықталады. Қабілеттер кез-келген жалпы жеке сипаттамалар деп аталмайды, тек кез-келген қызметті немесе көптеген әрекеттерді орындау сәттілігімен байланысты. Қабілет белгілі бір адамның бойында қалыптасқан біліммен ғана шектелмейді».

Кәсіби шеберліктің қалыптасуы педагогикалық іс-әрекеттің жеке стилін қалыптастырудың келесі компоненттері негізінде жүреді: гностикалық: мұғалімнің өз қызметінің объектісін зерттеуі (мазмұны, құралдары, формалары мен әдістері, осы қызмет жүзеге асырылады) оның жеке басының және белсенділігінің саналы жақсаруы үшін оның артықшылықтары мен кемшіліктері); жобалау: оқыту мен тәрбиелеудің ұзақ мерзімді, перспективалық мақсаттары, сондай-ақ оларға қол жеткізу стратегиялары мен тәсілдері; сындарлы: оқыту мен тәрбиелеудің жақын аралық мақсаттарын ескере отырып, мұғалімнің өзінің және оқушылардың іс-әрекетін құру ерекшеліктері; коммуникативті: мұғалімнің оқушылармен қарым-қатынасының ерекшеліктері, бұл ретте қарым-қатынас пен педагогикалық іс-әрекеттің тиімділігі арасындағы байланысқа, яғни дидактикалық мақсаттарға қол жеткізуге баса назар аударылады; рефлексивті: мұғалімнің оқушылардың іс-әрекетін де, өзін-өзі де ұйымдастыра білуі. Сонымен, мұғалімнің іс-әрекеті оқытушылар құрамымен тұрақты қарым-қатынаста жүзеге асырылады, бұл оның сипатына айтарлықтай әсер етеді, түзетеді және сайып келгенде мұғалім жұмысының нәтижесін анықтайды.

Мұғалім өзінің маңыздылығын сезінетін, өзінің жетістіктері мен проблемалары туралы ашық айта алатын рефлексивті кеңістіктер болған жағдайда ғана ол кәсіби маманға айналады. Қазір күйіп кету синдромы ғана емес, сонымен қатар кәсіпке көмектесу бойынша жұмыс істейтін кәсіпқойлардың едәуір бөлігі зардап шегетіндігін мойындау маңызды. Бұл өз кезегінде кәсіби күйіп қалудың алдын алу шараларын әзірлеудің өте маңызды екендігін білдіреді. Сарқылу синдромымен ауыратын маман отбасында да, еңбек ұжымында да тиімді кәсіби қызмет жүргізе алмайды және адамдар арасындағы салауатты қарым-қатынасты қолдана алмайды. Осылайша, кәсіби күйіп қалудың алдын алу мамандардың психикалық және физикалық денсаулығының сақталуына әкеліп қана қоймайды, олардың кәсіби қызметінің тиімділігін арттырып қана қоймай, жалпы қоғамдастықтың денсаулығын жақсартады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Бабич О.И. Мұғалімдердің кәсіби күйіп қалу синдромын жеңуге арналған жеке ресурстар. Психол. ғылымдар. Хабаровск, Қиыр Шығыс мемлекеттік келік университеті, 2007.
2. Мұғалімдердің кәсіби күйіп қалу синдромының алдын-алу: диагностика, тренингтер, жаттығулар. Авт. Бабич. - Волгоград: Оқытушы, 2009.
3. Фоминых, Е.В. Солтүстік қалалардың филиалдарында жұмыс істейтін базалық университет оқытушыларының «Кәсіби сарқылуы» Е. В. Фоминых, О. М. Чикова - Университеттегі психология: Тоқсандық ғылыми-әдістемелік журнал 2009

ҚАЗАҚ САЛТ ДӘСТҮРІНДЕГІ ДИЗАЙННЫҢ ОРНЫ**МЕСТО ДИЗАЙНА В ТРАДИЦИЯХ КАЗАХСКОГО ОБРЯДА****THE PLACE OF DESIGN IN THE KAZAKH TRADITION**

Аннотация. Бұл мақалада қазақ салт-дәстүріндегі дизайнның орны туралы ақпарат ашылған. 19 ғасырдағы Фатима ханшаның киім үлгісі туралы қалған деректер сипатталады. Сол замандағы киімдердің өзгешелігі мен ерекшеліктері жазылған. Біздің заманымызға дейін қазақ елінің қолданбалыбасты өнерлірдің бірі киіз басы туралы және Киіз басы әдістері мен ою-өрнектің ерекшеліктері туралы түсіндіріледі.

Аннотация. В этой статье раскрыта информация о месте дизайна в казахских традициях. Остальные факты о дресс-коде принцессы Фатимы 19 века описаны. Особенности и особенности одежды того времени. До н. э. Одно из самых популярных произведений казахского искусства объяснялось о войлочной головке и о методах валяния и особенностях орнамента.

Annotation. This article reveals information about the place of design in Kazakh traditions. The rest of the facts about the dress code of Princess Fatima of the 19th century are described. Features and peculiarities of clothing of that time. BC. One of the most popular works of Kazakh art was explained about the felt head and about felting methods and features of the ornament.

Кілт сөздер. Салт-дәстүр, бархот, этнография, қорық, көрме, экспонат, өнер, киіз, бұйым, мұрагер, жүн, тоқу, ою-өрнек, шеберлік.

Ключевые слова. Традиции, бархот, этнография, заповедник, выставка, выставка, Искусство, войлок, изделие, наследник, шерсть, ткачество, орнамент, мастерство.

Keywords. Traditions, velvet, ethnography, Reserve, exhibition, exhibit, Art, felt, product, heir, wool, weaving, ornament, craftsmanship.

Қазақ салт дәстүріндегі дизайнның орны

Қай халықты алсақта әрқайсының өзіне тән салт-дәстүрі, тұрмыс тіршілігі және де ерекшеліктері болады. Салт-дәстүр ол халықпен бірге жасасып оның тарихында өшпес із қалдырады. Бірақ қазіргі кезде ұмыт болып бара жатқан ұлттық салт-дәстүрлеріміз де жоқ емес.

Бізге дейін өмір сүрген адамдардың қалай киінгенін әртүрлі дәуірлерде қандай костюм болғанын олардың қалай жасасып пайда болғанын ғалымдар тапқан жәдігерлердің арқасында біле аламыз.

Ал, енді XIX ғ Еділ мен Жайық өзендерінің арасында ішкі Бөкей ордасында өмір сүрген заманға оралайық. Ол кезде елді Жәңгір хан билеп тұрған, оның әйелі Фатима мен бірге орыс императорының таққа отыру салтанатына қатысты және саяхатшылар бұл салтанат жайлы түрлі деректер жазған. Солардың бірі Фатима ханша мен оның әдемі бірегей киімдерін суреттеп, жазып кеткен. Мысалы, бір ғалым Александр Опехтина кейінірек былай деп есіне алады “Фатиманың азиялық екені түрінен көрініп тұр, бірақ өте сұлу да, сүйкімді

әйел.Киімдері көркені көрік қоса түседі,қымбат әрі жарасымды.Үстіне етегінің 4/1-і алтын түстес шашақпен төңкерілген,атлас көйлек киіп,беліне жалпақ алтын түстес белбеу таққан.Оның сыртынан түріктерге ұқсайтын алтын түстес уқа жапсырып,жіңішке шашақтармен төңкерілген қызғылт комзол киген.Мойнына ірі маржан мен гауһар тастардан өрілген әдемі ілгегі бар алқа тағыпты” деген.Қазіргі таңда ХІХғ ортасынан қалған бархоттан кестелеп тігілген Фатима ханшаның көйлек-камзолы әлі де музейде сақталған.

Батыс Қазақстан облыстық Хан ордасы тарихи-мәдени, архитектуралық-этнографиялық музей-қорығы елорда төрінде «Бөкей Ордасы – ел мұрасы» атты көрме ұйымдастырды. Көрме экспозициясына музей-қорық қорында сақтаулы тұрған 17 мың экспонаттан іріктеп алынған 120 жәдігер әкелінді. Соның бірі – Жәңгір ханның үшінші әйелі Фатима ханымның алтын зерлі бал көйлегінің дәлме-дәл жаңғыртпасы.

Осылай,біз ұлттық киімдердің тарихы біздің менталитетімізді ашып көрсететін, таңғажайып әлем екендігін көріп, сол кездердің өзіндік ерекше стиль-дизайны болғанын көре аламыз.

Қазақ халқының қолданбалы шығармашылығының сан алуан түрлерінің ішінде киіз басу өнері басты орын алады.Бұл өнер түрі қола дәуірінің аяқ кезінен дамып келеді.Қазақ мәдениеті көшпелі халықтардың шамамен 3мың жыл бойы дамыған дәстүрінің тікелей мұрагері болып саналады.

Қазақтың киіз басу өнері үй-тұрмыстық кәсіп болуымен қатар,көркемдік құндылыққа ие кәсіпке жатады.Себебі,киізден басылған бұйымдар әрқашан халықаралық базарларға шығарылып тұрған.

Киіз басу кәсібiне таза жүннен иерiлмей жасалатын текстиль бұйымдары және одан дайындаған жоғары дәрежедегi өнер туындылары жатады.Киіз басу өндiрiсi қазақ ұлтының қолөнер шығармашылығында алғашқы дәрежелi орынының бiрiн алады.Оған себеп,кәсiптiң түрлi негiзiнен қой шаруашылығы болғандықтан көшпелi өмiрге қажеттi бұйымның көбiсi жеткiлiктi шикiзат,қой жүнiнен өндiрiлдi.Киізден жасалынғкн бұйымдар қазақтың күнделiктi тұрмысында қолданылуы жағынан жетекшi орын алған.

Киіз басу жұмысы алдымен арнайы жүн таңдаудан басталады.Әдетте күз мезгiлiнде қырқылатын қойдың күзем жүнi алынған.Жүндi бiрнеше рет,әртүрлi тәсiлмен өңдеуден өткiзген.

Алдымен,қоқымынан тазарту үшiн жүндi сабаған,содан соң сiлтi қосылған суға жуған.Бұл тәсiл жүн тазарғанша бiрнеше рет қайталанған. Артынан жүндi таза жылы сумен шайқап ақырын сығып,шиден тоқылған төсенiштердiң бетiне жұқалап жайып,күн сәулесi астына кептiруге қойған.Кепкен жүндi терi тулақтың үстiне салып тобылғы сабаумен бабынмен сабаған,сонда жүн үлпiлдеп,көтерiлiп,тазара түсетiн.

Киіз басу жұмысына жүннiң табиғи және боялған түстерiнде пайдаланған.Шеберлер түрлi-түстi жүндердi ою-өрнектерге пайдалана отырып,көркемдiк үйлесiн таба бiлген. Табиғи бояуды бұрындары әртүрлi өсiмдiктердiң тамырларынан,жапырақтарынан,қабықтарынан алған. Бояудың берiктiгiн сақтау үшiн,оған тұз қосқан. Боялып болған жүндi суға шайқап жуып сықпай,сорғытып кептiрген. Келесi күнi әйелдер тоқылған ши үстiне негiзгi болып есептелетiн жүндi тегiстеп жайып шығатын да,оның бетiне шебер текеметшiлер боялған жүннен өрнек салатын. Осы әрекеттерден кейiн бүкiл бұйымның үстiне ыстық сабынды су себiлiп оны шимен бiрге бумалап орап,ортасын және екi ұшын арқанмен буатын.Сонымен қатар әр 10 минут сайын буманың ыстық температурасын сақтап тұру үшiн, үстiне ыстық суды молынан құйып отырған.Киіздi шиден шығарып осы процесстердi қайтадан қайталаған.

Ең соңында киіздi әр бұрышынан,барлық жағынан кезекпен шиыршықтап орап ұзындығы мен енi бойынша созып тартатын.Осы жұмыс аяқталған соң киіздi жазып кептiретiн.Дайын бұйымды тiл-көзден сақтау үшiн қасына адыраспан бұтағын немесе қызғылт түстi матаның қиығын қойған.Киіз басу кезiнде қазақ әйелдерi жан-жақтан жиналып сабалап, оның соңын тулақ шашу секiлдi ойын-сауыққа ұластырған. Сондықтан, қазақ

салтында киізбен байланысты дәстүрдің қалыптасуы мұны көшпенділер мұрасы ретінде ұлт құндылығы деңгейінде дәріптейді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақ энциклопедиясы, 10 том 2007 жыл
2. ДӘСТҮР" Журналы, Алматы баспасы 2015 жыл
3. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2005

Интернет ресурстары: <http://kazakh-tv.kz/> сайтының материалдары қолданылған

ӘӨЖ 318.015

Байбосинова Гулжаухар Мадеминбековна
«Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар және тілдік пәндер»
кафедрасының магистранты
Тұран-Астана университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
д.п.н., профессор **Нағымжанова К. М.**

ЖАС ӨСПІМДЕРДІҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТНОГО РАЗВИТИЯ ПОДРОСТКОВ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL, PERSONAL FACTORS OF EMPLOYEE'S ADAPTATION TO THE ORGANIZATION

Аннотация. Бұл зерттеудің мақсаты оқушылардың тұлғалық ерекшеліктерінің педагогикалық-психологиялық шарттарын анықтау және талдау.

Түйінді сөздер. Даму, жасөспірім, тұлғалық қасиеттер, тұлғаны қалыптастырудың педагогикалық-психологиялық жағдайлары

Аннотация. Целью данного исследования является определение и анализ педагогических и психологических условий формирования личностных качеств подростков.

Ключевые слова. Развитие, подросток, личностные качества, педагогические и психологические условия формирования личности

Annotation. The purpose of this study is to determine and analyze the pedagogical and psychological conditions for the formation of adolescents' personal qualities.

Keywords. Development, teenager, personal qualities, pedagogical and psychological conditions of personality formation

Қазіргі таңда қоғамдағы қарқынды өзгерістер бүгінгі заман тұлғасынан шығармашылықпен ойлауға қабілетті, өзіндік пікірі мен бастамашылдық сияқты жаңа сапалардың болуын талап етеді. Бұл өз кезегінде жоғары оқу орындарында маман даярлауда оларды дамыту ғана емес, сонымен бірге қазіргі қоғамның интеллектуалдық әлеуетін сақтап қалуға ықпалын тигізеді. Педагогтар мен психологтар негізгі мақсаты – білімді, әлемнің бүгіндей бейнесін қабылдай алатын, шығармашылық таныммен тікелей қатынас жасайтын жаңаша, тәуелсіз ойлай алатын шығармашыл тұлға тәрбиелеу. Елімізде қабылданған Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: «Қазақстандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тұлғаны тәрбиелеу және оқыту» - деп көрсетілген. Білім саласында жүргізіліп жатқан реформаның басты мақсаты – ой-өрісінің жаңашыл, жан-жақта қалыптасқан жеке тұлға тәрбиелеу. Бұл мақсатқа жетудің жолдарын шешу-бүгінге күннің ең басты талабы. Ел тағдыры, оның келешекке кемелді ел болуы мектептің қандай негізде құрылуына байланысты. Қоғамның

элеуметтік - экономикалық даму деңгейі сол қоғамдағы жеке адамның шығармашылық мүмкіншілігіне байланысты.

Ұлы данышпан Әл-Фарабидің «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие берілуі керек, онсыз берілген білім – адамзаттың қаса жасуы. Ол келешекте оның барлық өміріне апат әкеледі» деген сөзі көрегендік. Осы қағиданы басшылыққа ала отырып, біз бүгінгі заман талабыны сай тәрбие білім жүйесімен жұмыс істеп келеміз.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасында жаңа білім беру жүйесінің қалыптасуы жүріп жатыр. Осыған орай, алдыңғы қатарлы идеялар мен педагогикалық технологияларды практикалық тұрғыдан жаңарту және оларды ғылыми тұрғыда негіздеу бағытындағы жұмыстар жүргізілуде.

Қазіргі заманғы озық технологияларды мектеп тәжірибесінде тиімді қолдану, ең алдымен, оларды терең, жан-жақты оқып-үйренуді талап етеді.

Білім беру үдерісін жаңаша ұйымдастыру оның философиялық, педогогикалық-психологиялық негіздерін, теориясы мен тәжірибесін тереңірек қайта қарауды қажет етеді. Бүгінгі философтар мен педагог ғалымдар білім беру саласында жаңа оқыту технологиялары мен әдістерін енгізумен ғана шектелмей, білім берудегі дүниетанымдық ұстанымдарды қайта қарау, рухани-адамгершілік құндылықтарға бетбұрыс жасау қажеттігін дәлелдеуде. Қазіргі кезде оқытудың қазіргі заманғы педагогикалық технологияларын пайдалана алу әрбір мұғалімнің біліктілігін анықтайды.

Жаңа білім парадигмасы балаға оқу қызметінің субъектісі ретінде қарап, шығармашылық қызығушылықтары негізінде білімге құндылық бағдарын қалыптастыра отырып, танымдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруды және жан-жақты дамыған, шығармашыл жеке тұлғасын қалыптастыруды көздейді.

Оқушылардың тұлғалық ерекшеліктерін дамытудағы педагогикалық психологиялық шарттары нақтылы берілген бағдарламаға көшуде өзекті болып отыр. **Жаңа мемлекеттік бағдарламаға сәйкес негізгі міндеттер айқындалды: қазақстандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру, жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде тұлғаны тәрбиелеу және оқыту.**

Қазіргі күрделі әрі аумалы-төкпелі заманда құндылықтар жүйесінің бағдарлама аясында пән мазмұны арқылы рөлін арттыру. Оқушы жас ерекшеліктеріне сай бағдарламада қойылатын мақсаттарды ретке келтіріп күтілетін нәтижелерге басты назар аудару.

Қазіргі тұлға әр түрлі саладағы мол ақпараттық қоғамда өмір сүруде. Осы жағдайда білім беру жүйесінің алдында құзырлы, белсенді және жеке шығармашыл тұлғаны оқыту мен тәрбиелеу міндеттері тұр.

Мұндай міндетті шешу педагогтан ерекше, басқа бағытты талап етеді. Мұғалім қазіргі кезеңде, оқушылар үшін жеке тұлғалық мәні бар нақты мәселелерді шешу шеңберінде, оларға мектепте іс-әрекет жасау тәжірибесін алуға мүмкіндіктер беруге қабілетті болуы тиіс. Бұл жеке тұлғаның өзінен өзі шындалуына да мүмкіндік туғызады, өйткені «білім құзырлығы, оқушының болашақтағы толыққанды өмірі үшін, оның іс-әрекетін моделдейді». Бұл болашақта оқушыға ақпараттық білім беру кеңістігінде оның еркін бейімделуіне, өмірлік мәселелерді еркін шешіп, қажет нәтижеге қол жеткізуіне мүмкіндік береді.

Технология, коммуникация мен ғылым салалардағы елеулі өзгерістер әлемдік экономикаға айтарлықтай ықпал ете отырып, әрбір азаматқа ХХІ ғасырда табысты болу үшін қажетті білім мен дағдыларды алға тартады. Қарқынды жаһандану, сондай-ақ, ұлттық экономикаға да ықпал етуде және қазіргі уақытта экономикалық дамуды қамтамасыз етуге бағытталған халықаралық бәсекелестікті артты. Демек, білім беру жүйесін жаңартуға арналған бұл экономикалық дәлелдерге қоса, қазіргі ХХІ ғасырда басқа да негіздер бар: өзара қарым-қатынасты арттыру; элеуметтік өзгерістер; ауа райының өзгеруімен байланысты проблемалар; бүкіл әлемдегі халық санының қарқынды өсуі; шектеулі ресурстарға деген сұраныстың өсуі; осылардың барлығы мектеп оқушылары қазіргі заманда және келешекте

табысқа қол жеткізу үшін бұрынғыға қарағанда анағұрлым көп дағдыларды меңгеруі қажет екенін көрсетеді.

Бүкіл әлемде білім беру жүйелерінің келешек ұрпаққа қандай білім беретіні туралы мәселе қайта қаралуда. Осы мәселе аясында «Балалар ХХІ ғасырда табысты болу үшін нені үйренуі керек?» және «Оқытудың тиімді әдістері қандай?» деген сияқты негізгі сауалдар туындайды. Бұл сауалдар білім беру бағдарламасымен және білім беру бағдарламасын жүзеге асыруда пайдаланылатын педагогикалық тәсілдермен тығыз байланысты.

Еліміздің орта білім беру ұйымдарындағы тәрбие жұмысы «Рухани жаңғыру» бағдарламасын іске асыру жағдайындағы Тәрбиенің тұжырымдамалық негіздеріне сәйкес сегіз негізгі бағыт бойынша жүзеге асырылады.

- 1) Жаңа қазақстандық патриотизм мен азаматтыққа тәрбиелеу, құқықтық тәрбие.
- 2) Рухани-адамгершілік тәрбие.
- 3) Ұлттық тәрбие.
- 4) Отбасылық тәрбие.
- 5) Еңбек, экономикалық және экологиялық тәрбие.
- 6) Көпмәдениетті және көркем-эстетикалық тәрбие.
- 7) Зияткерлік тәрбие, ақпараттық мәдениетті тәрбиелеу.
- 8) Дене тәрбиесі, салауатты өмір салтын қалыптастыру.

Тәрбие жұмысының негізін жалпыадамзаттық құндылықтар (сенім, ақиқат, әсемдік, бостандық, қайырымдылық, жақсылық, махаббат, және т. б.) және ұлттық құндылықтар – (патриотизм, толеранттылық, ана тілі, заңға бағынушылық, этникалық мәдениет, салт-дәстүр құрайды.

Бірінші бағыт – «Қазақстандық патриотизм мен азаматтықты тәрбиелеу, құқықтық тәрбие» білім алушылардың бойында қазақстандық патриотизм сезімін, құқықтық және азаматтық сана-сезімді, жеке бас бостандығы мен ар-намысының құндылығын, парасаттылық пен адалдықты, толеранттылықты, еңбекке деген құрметті, «толық адам» қасиеттерін қалыптастырады, тұлғалық еркіндік құндылығын; меншік пен материалдық молшылық құндылығын; еңбекті құрметтеу; өмірге деген құрмет сезімін; адамдардың теңдік құқығы идеясының принципін, зорлық-зомбылық пен агрессиялық ой-пиғылдың, әртүрлі типтегі кемсітушіліктің алдын алуды қарастырады.

«Туған елге тағзым» жалпы республикалық экспедициясын, «Тарих тағылымы» және «Қазақ мәдениетінің антологиясы» әлеуметтік жобаларын, «Қазақстанның киелі орындары – Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасын қамтитын «Ұлы дала мұрагерлері» жобасын жүзеге асыруды жалғастырылуда.

Білім алушылар арасында өлкетанулық білімді насихаттау жөнінде

- Қазақстан Республикасында өлкетануды дамытудың Тұжырымдамалық негіздері;
- «Рухани жаңғыру» бағдарламасын жүзеге асыру аясында жалпы білім беретін ұйымдарда өлкетанулық жұмыстарды жетілдіру;
- «Айналаға қара» («Ауыл өмірі», «Қала өмірі»): «Әлеуметтік – тарихи тәжірибе» бағытын ұйымдастыру;
- «Өлкетану»: мәдени-генетикалық кодтың негізі (мәдени мекемелердегі өлкетану сабақтары) (5-7 сыныптар) пәнін жүргізу;
- «Қазақстанның киелі орындары
- Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы бойынша тәрбие жұмысының құрылымдық жүйесін ұйымдастыру;
- білім беру ұйымдарында «Туған жер» бағдарламасы арқылы білім алушылардың қазақстандық патриотизмін қалыптастырады.

Білім алушылардың бойында патриотизм мен азаматтық жауапкершілікті қалыптастыру мен дамыту мақсатында «Жас қыран» (1-4 сыныптар), «Жас ұлан» (5-10

сыныптар), «Жас сарбаз» әскери-патриоттық клубтарының, балалар мен жасөспірімдер қозғалысының қызметін ұйымдастырылған.

Тәрбиенің бір түрі - құқықтық тәрбие. Білім алушылардың санасы мен құқықтық мәдениетін қалыптастыру критерийлері болып негізгі заңдарды білу, оларды түсіну және міндетті түрде мүлтіксіз орындау; құқыққа, заңдылыққа құрмет көрсету; алған білімдерін күнделікті өмірде практикада өз бетінше, өз орнына қолдана білу; нормаларға қайшы келмейтін мінез-құлық әдетін қалыптастыру болып табылады.

Тәрбие бағытының бірі – білім алушыларды құқықтық тәрбиелеу. Қазіргі уақытта мемлекет пен азаматтық қоғам балалар мен жастардың құқықтық мүмкіндіктерін іске асыру проблемасын белсенді түрде көтеруде. Осыған байланысты қазақстандық мектептердің, колледждер мен жоғары оқу орындарының алдында құқықтық мемлекет жағдайында шығармашыл, бастамашыл, өзі және қоғам үшін пайдалы әрекет ете алатын еркін, жауапты тұлғаны, мәдениет адамын тәрбиелеу міндеті тұр. Білім алушыларға құқықтық білім берудің негізгі формалары сынып сағаттары, лекциялар; экскурсиялар; әңгімелер; кино, теледидар; кештер; пікірталастар, фильмдер мен кітаптарды, мақалаларды талқылау; көрнекі үгіт-насихат жұмыстары жүргізілуі керек.

«Құқықтық сана – қауымға пана» жобасы білім алушылардың құқықтық сауаттылығы мен құқықтық санасын және құқықтық мәдениетін арттыруға бағытталған. Жоба шеңберінде білім беру ұйымдарында заманауи әдістемелер негізінде білім беру және тәжірибеге бағдарланған іс- шараларды өткізу жоспарлануда.

Білім алушылардың сана-сезімі мен құқықтық мәдениетінің қалыптасу критерийлері: негізгі заңдарды білу, түсіну және міндетті түрде орындау, құқықты, заңдылықты құрметтеу, алған білімдерін күнделікті өмірде өз бетінше және функционалдық сауатты түрде пайдалана білу; нормаларға қайшы келмейтін мінез-құлық, құқыққа қарсы құбылыстардың, әрекеттердің кез келген түрін қабылдамау, академиялық адалдық.

Мектеп пен ата-аналар балаларды қоғамға жат мінез-құлықтан бас тарту мәдениетіне тәрбиелеуі керек. Жоғары сыныптарда оқушыларды құқықтық-жауапкершілік нормаларымен таныстыру қажет. Білім алушылар бала құқығы туралы БҰҰ Конвенциясының негізгі ережелерін, «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР Кодексінің, «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» және «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» ҚР Заңдарын білулері тиіс. Жасөспірімдердің денсаулығы мен қауіпсіз мінез-құлқы мәселелерін зерттеуге назар аудару керек.

Мектеп пен ата-аналар балалардың қоғамға қайшы әрекеттерден бас тарту мәдениетін тәрбиелеуі тиіс. Инклюзивті мәдениет инклюзивті білім берудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және өзінің құрамына түрлілікке және ерекшеліктерге шыдамдылық құрметі құндылықтарын қабылдауды қамтиды. Форумдар, арнайы семинарлар, міндетті түрде әр түрлі көрнекіліктер, сонымен қатар ерекше білім берілуіне қажеттіліктері бар табысты адамдар туралы презентациялар көрсете отырып («Қазақстанның 100 жаңа есімі» жобасының жеңімпаздары – Серік Есмаев, Шахан Жолдасбаев, Зулфия Раухатовна, сонымен қатар Пабло Пинед, Ника Вуйчиче, Стивен Хокинг және басқалар) ұйымдастыру білім алушылардың, ата-аналардың, педагогтердің бойында және жалпы қоғамда инклюзивті мәдениет қалыптастыру бойынша жұмыстардың неғұрлым тиімді түрлері болып табылады.

Инклюзивті мәдениетті инклюзивті білім беруді табысты іске асыру факторы ретінде ғана емес, сонымен қатар негізінен ерекше білім берілуіне қажеттіліктері бар тұлғалардың әлеуметтенуіне және жалпы қоғамның тұтастай өзгеруінің негізі ретінде қарау керек. Білім алушылардың психикалық денсаулығы мен өмірлік дағдыларын қалыптастыруға, мектептердегі зорлық-зомбылыққа жол бермеу, сондай-ақ кәмелетке толмағандар арасындағы суицидтің алдын алуға ерекше назар аудару қажет.

Қазіргі жастар мен жасөспірімдер арасында «буллинг», «кибербуллинг», психикалық денсаулықтың, репродуктивті денсаулықтың, ментальды денсаулықтың және т.б. бұзылуы жиі кездеседі, бұл түбегейлі шешуді қажет ететін мәселе. Мұнда буллингтің жолын кесу, «тәуекел тобына» кіретін балаларды анықтау және оларға дер кезінде көмек

көрсету мақсатында психологиялық қызмет күшейтілуі қажет. Девиантты мінез-құлық пен суицидке бейім, сонымен қатар зорлық-зомбылыққа ұшыраған балалармен жұмыс жасауға арналған қажеттілігі бар балаларды оқыту, тәрбиелеу, дамыту және әлеуметтік бейімдеуді педагогикалық қолдау (оралмандар – балалары; мигранттар – балалары; өмірдің қиын жағдайын көрген балалар) психологиялық көмек көрсетілуі қажет.

2) Рухани-адамгершілік тәрбие – адамгершілік келбеті, адамгершілік сана; құндылық сезімдері мен қасиеттері – ізгілік, ар-ождан, намыс, парыз, сенім, жауапкершілік, бауырмалдық, мейірімділік, адалдық, ынтымақтастық, ұлтаралық келісім, ұят, табандылық, толеранттылық сияқты қайырымдылық, ынтымақтастық, ұлттық келісім құндылығы, өзге халықтардың мәдениетін, салт-дәстүрін және тілін құрметтеу және дәріптеу құндылығы; өмірге деген этикалық жауапкершілік көзқарас құндылықтарды қалыптастырады.

Өткен оқу жылында білім беру ұйымдарында рухани-адамгершілік тәрбиені қалыптастыруда ұлы адамдардың мерейтойларын атап өту маңызды рөл атқарады. Мысалы, қазақтың педагог-ағартушысы, жазушы, фольклоршы, қоғам қайраткері, ғалым-этнограф Ыбырай Алтынсариннің туғанына 180 жыл толуына; қазақтың халық ақыны Жамбыл Жабаевтың 175 жылдығына; көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Әлихан Бөкейхановтың 155 жылдығына; қазақ әдебиеттанушы мен тіл білімінің негізін салушы, ғалым, түркітанушы, публицист, педагог, аудармашы, қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдығына; Қазақ КСР Халық әртісі, қазақтың белгілі музыкатанушысы, композитор, дирижёр, ақын Ахмет Жұбановтың 115 жылдығына; қазақтың белгілі лирик ақыны, аудармашы Мұқағали Мақатаевтың 90 жылдығына арналған бұқаралық іс-шаралар өткізу маңызы зор.

Білім алушылардың әлеуметтік тәжірибесін дамыту және адамгершілікке тәрбиелеудің едәуір тиімді де мақсатқа сай құралының бірі волонтерлік болып табылады. Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаевтың Жарлығымен 2020 жыл Қазақстанда «Волонтерлер жылы» болып жарияланды. Орта білім беру ұйымдарында «Қоғамға қызмет» волонтерлық әлеуметтік жобасын - «Мектепке жол», «Қамқорлық», «Мектепке жиналуға көмектес», «Адамдарға қуаныш сыйла» акцияларын және т.б. жүзеге асруға білім алушылар кең көлемде тартылды. Сонымен қатар, мектептер экологиялық, спорттық, мәдени, азаматтық-құқықтық волонтерлықтың өмірге енуіне бастамашы болуы тиіс.

Рухани-адамгершілік тәрбиені қалыптастыруда кездесу кештері, «Қазақстанның ұлы ақындары мен жазушылары», «Адамзаттың ұлы ұстаздары», «Қазақстанның ұлы ойшылдары мен философтары» әдеби кештері, «Сұлулық әлемді құтқарады» поэзиялық кештері, «Мейірсандық – адамның барлық адамгершілігіне түрткі болатын негіз» әдеби-музыкалық композициясы, «Махаббат – адам өмірінің негізі», «Қайырымдылық жасампаз күш» адамгершілік-рухани мазмұндағы сынақтар және әңгімелер айтарлықтай маңызға ие болады.

Мектеп сайтында үздік балалар әдебиеті мен мектеп әдебиетіне арналған түрлі сервистер, балалар мен жасөспірімдердің кітап оқу үрдісін кеңейту бойынша ресурстар (интернет-викториналар, сервистік ұсынымдар, кітапханалар туралы ақпарат және т.б.) ұсынылуы тиіс. Әрбір мектепте және отбасында 20 минуттық кітап оқу ұйымдастырылды. Мектеп холдарында үлкен үзілістерде кітап оқуды ұйымдастыру үшін «Буккроссинг» бұрыштарын құру ұсынылды. Кітаптарды электронды форматта, соның ішінде мобильді құрылғылардың көмегімен оқу мүмкіндіктерін кеңейтетін, балаларға әдебиетті таңдауда дұрыс бағдар алуына көмектесетін, кітап оқуға құмар балалар санын арттыратын жаңа электронды ресурстарды пайдалануға болады.

3) Ұлттық тәрбие аясында жаңа оқу жылында білім алушылардың бойына ұлттық құндылықтарды дарыту мақсатында цифрлық дәуір ерекшеліктерімен байланыстыра отырып «Дәстүр мен ғұрып» жобасы іске асырылатын болады.

Әрбір халық өзінің төл мәдениетін, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын сақтауы тиіс. Дәстүр жастарды тәрбиелеуде, ұлттық сана-сезімді қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың 2019 жылғы 2 қыркүйектегі «Сындарлы қоғам диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы.
2. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы №988 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы;
3. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы №604 бұйрығымен бекітілген Негізгі орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты (2020 жылғы 5 мамырдағы №182 өзгерістер мен толықтырулар енгізілген);
4. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі №115 бұйрығымен бекітілген Негізгі орта (2017 жылғы 25 қазандағы №545 бұйрықпен өзгерістер мен толықтырулар енгізілген);
5. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі №319 Заңы;
6. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 24 қазандағы №487-IV Заңы
7. Бала құқықтары туралы БҰҰ Конвенциясы;

ӘОЖ 549.01

Баймаганбетова Армангуль Куанышбековна
«Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар және тілдік пәндер»
кафедрасының магистранты
Тұран-Астана университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
к.п.н., доцент **Иргебаева Н.М.**

АҚПАРАТТАНДЫРУ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ УЧАЩИХСЯ ПОСРЕДСТВОМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK OF PUPILS USING INFORMATION TECHNOLOGY

Аннотация. Мақалада қашықтықтан оқыту технологияларын қолдана отырып, студенттердің өздігінен білім алуға дайындығын қалыптастыру процесі зерттелген. Жоғары мектептің білім беру процесінде қашықтықтан оқыту технологияларын қолданудың тиімділігі студенттер мен оқытушылардың ұтқырлығын қамтамасыз ету, кәсіби қажетті сапалы ақпараттың көп мөлшеріне қол жеткізу, студенттің оқуға деген ішкі оң уәжін қалыптастыру, өзін - өзі дамыту нәтижесі ретінде өзін - өзі ұйымдастыру деңгейін арттыру, оқу процесінің барлық субъектілері үшін АКТ құзыреттілігін қалыптастыру сияқты оң факторлардың жиынтығымен расталады деген қорытынды жасалады.

Түйінді сөздер. Өздігінен білім алу, қашықтықтан оқыту технологиялары, студент.

Аннотация. В статье изучен процесс формирования готовности студентов к самообразованию с использованием дистанционных технологий. Сделан вывод о том, что эффективность использования дистанционных технологий в образовательном процессе высшей школы подтверждается совокупностью положительных факторов, таких как обеспечение мобильности студентов и преподавателей, доступность большого количества профессионально необходимой качественной информации, формирование у студента

внутренней положительной мотивации к учению, повышение уровня самоорганизации как результата самообразования, формирование ИКТ-компетенции у всех субъектов учебного процесса.

Ключевые слова. Самообразование, дистанционные технологии, студент.

Annotation. Studies the process of formation of students' readiness for self-education using distance technologies. It is concluded that the effectiveness of the use of distance technologies in the educational process of higher education is confirmed by a set of positive factors, such as ensuring the mobility of students and teachers, the availability of a large amount of professionally necessary high-quality information, the formation of a student's internal positive motivation for learning, increasing the level of self-organization as a result of self-education, the formation of ICT competence in all subjects of the educational process.

Keywords. Self-education, distance technologies, student.

Қоғамды ақпараттандыру инновациялық, оның ішінде қашықтықтан білім беру технологияларын қолдана отырып, дәстүрлі кәсіптік дайындықтан педагогикалық университет студенттерінің өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі дамытуға баса назар аудара отырып, педагогты қалыптастыру тәсілдерін түбегейлі өзгертті.

Қазақстан Республикасының бірқатар нормативтік құжаттарында және заңдарында көрсетілген білім беру қызметтері нарығының заманауи талаптарына сәйкес, жаңа формацияның мұғалімі кәсіби құзыреттілігі бар, жаңа технологияларды игеру, біліктілік деңгейін жоғарылату және үздіксіз өзін-өзі тәрбиелеу қабілеті бар мобильді, шығармашылық тұлға болуы керек.

Айта кету керек, өзін-өзі тәрбиелеу студенттің өзін-өзі дамытуға, білім беру және кәсіби қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған кәсіби-педагогикалық қызметінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Қазіргі уақытта жаңа мемлекеттік білім беру стандарттарын қабылдауға және іске асыруға байланысты жоғары білім беруде түбегейлі өзгерістер орын алуда. Қазіргі заманғы еңбек нарықтары ақпараттың үлкен ағымында жылдам бағдарлай алатын, шешімдер қабылдауға жауапкершілікпен қарайтын, білім деңгейін үнемі арттыра алатын білімді және білікті мамандарға мұқтаж. Жаңа стандарттардан келіп шығатыны, студенттерді білімнің енжар тұтынушыларынан белсенді танымдық ұстанымы бар белсенді ойлайтын, шығармашыл жастарға көшіру керек. Ал бұл әкеп соғады қажеттілігі өзгеруі және оқытушыға. Ол студенттерге дайын білімді беруден бас тартып, білім беру қызметін ұйымдастырушы болуы керек.

Бұл міндеттерді стандарттарға сәйкес шешу жоғары оқу орындарындағы білім сапасын арттыруда қажетті буын ретінде өзін-өзі тәрбиелеу қызметінің маңызды рөлінсіз мүмкін емес.

Себептердің тұтас кешені оқу іс-әрекетінің басқа түрлері арасында өзін-өзі тәрбиелеу іс-әрекетінің рөлін арттыру қажеттілігін көрсетеді: біріншіден, студенттерде ЖОО пәндерін оқытудың бастапқы деңгейі әртүрлі (қарқыны, стилі, жеке өзіндік жұмыстың сипаты және т.б.); екіншіден, қашықтықтан оқыту технологиялары белсенді қолданыла бастады; үшіншіден, студенттердің өз бетінше білім алу мәдениетін қалыптастыру қажеттілігі.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттегі «өзін-өзі тәрбиелеу» ұғымы әртүрлі анықтамаларға ие, мысалы:

- өзіндік жұмыс барысында алынған білім, білім беру үдерісіне тұтас және өрлемелі сипат береді (Е.С.Рапацевич);
- басқаруды субъектінің өзі жүзеге асыратын кәсіби құзіреттілік пен жеке дамуды қалыптастыруға бағытталған өзін-өзі реттейтін танымдық қызмет;
- өзін-өзі тану бойынша көптеген тапсырмаларды қамтитын өзін-өзі дамытудың сипаттамасы;
- мұғалімнің тұрақты кәсіби функциясы, оның кәсіби өсуінің шарты және т.б. [1, 38-бет].

Білім беруді модернизациялау ресейлік білім беру саясатының басты міндеті ретінде, оның ішінде оның жоғары сатысы – жоғары білім. «2016-2020 жылдарға арналған білім беруді дамытудың федералды мақсатты бағдарламасының тұжырымдамасында» ақпараттық технологияларды, білім беру саласындағы оқытудың заманауи нысандары мен әдістерін эпизодтық пайдалануды жеңуге бағытталған тәсілдер жиынтығы; әлемдік деңгейде қашықтықтан білім беру технологияларын дамыту. Бұдан басқа, жоғары оқу орындарының жаппай даярлау ЖОО ретіндегі жаңа модельдеріне, оқыту нысандарына, жоғары білім мазмұнына (бакалаврларды, мамандарды, магистрлерді, аспиранттарды және т.б. даярлаудың жаңа білім беру бағдарламаларын әзірлеу және енгізу қатысты қажетті трансформациялар жоспарланған [2].

Қазақстан Республикасы жоғары, орта және қосымша білім беру туралы нормативтік-құқықтық құжатта айтылғандай, «қашықтықтан оқыту білім беру технологияларының жиынтығын қолдану арқылы қамтамасыз етіледі, онда білім алушы мен оқытушының мақсатты жанама немесе толық емес жанама өзара әрекеті олардың орналасқан жеріне қарамастан жүзеге асырылады. Және уақыт өте келе педагогикалық ұйымдастырылған ақпараттық технологиялар негізінде, ең алдымен телекоммуникация құралдарын қолдана отырып жүзеге асырылады».

Қашықтықтан оқыту жүйесі Қазақстанның әртүрлі аймақтарының тұрғындарын заманауи білім алу мүмкіндігімен қамтамасыз етуге бағытталуы керек.

Қашықтықтан оқыту технологияларын қолдану Қазақстан Республикасының білім беру туралы заңмен және Қазақстан білім және ғылым министрлігінің білім беру бағдарламаларын жүзеге асыруда білім беру қызметін, электронды оқытуды, қашықтықтан білім беру технологияларын жүзеге асыратын ұйымдардың қолдану тәртібін бекіту туралы бұйрығымен бекітілген.

Бүгінгі таңда қашықтықтан оқыту технологиялары мен олардың жеке элементтері еліміздің жоғары оқу орындарының оқу процесінде белсенді қолданылады.

Жоғары мектептің білім беру процесінде қашықтықтан оқыту технологияларын қолданудың тиімділігі сөзсіз және экологиялық, аумақтық және әлеуметтік тұрғыдан білімнің қол жетімділігі (икемділігі), студенттер мен оқытушылардың ұтқырлығын қамтамасыз ету, көптеген кәсіби қажетті сапалы ақпараттың болуы, оқытушы - фасилитаторды таңдау ықтималдығы, студенттің жеке кәсіби траекториясын таңдау мүмкіндігі сияқты оң факторлардың жиынтығымен расталады. Білім беру нәтижесі ретінде өзін - өзі ұйымдастыру деңгейін арттыру, оқу процесінің барлық субъектілерінде ақпараттық-коммуникациялық-технологиялық құзыреттілікті (АКТ құзыреттілігін) қалыптастыру негізгі қадам болады.

Қазақстан Республикасының жоғары білімінде қашықтықтан білім беру технологияларын қолдану қаншама жылдан астам уақыт бойы мемлекеттік-құқықтық қолдаумен нығайтылды.

Бүгінгі таңда электронды білім беру бойынша әлемдік деңгейдегі көшбасшылар («Жас Ғалым» ғылыми журналының нұсқасы бойынша) Америка және Канада, Азия, Ұлыбритания, Германия, Франция болып табылады.

Француз Орталығы CEND (фр. Centrenationald ' enseignement a distance) бүгінде 8 мыңға жуық штаттық және қашықтағы жұмысшылар бар. Орталық базасында әртүрлі бағыттағы 3 мың білім беру курстары жұмыс істейді, оларда 400 мыңға жуық талапкер оқиды.

АҚШ-та ұлттық технологиялық университеттің ашылуы (1984 жыл) оқыту курстарының жаңа бағыттарын қалыптастырды. Жеке бизнестің қосымша білім беруге өсіп келе жатқан қажеттілігі басшылар мен персоналды электрондық оқытуды көздейтін жаңа бағдарламаларды енгізудің алғышарты болды.

Жалпы, әлемдік нарықта онлайн режимінде оқуға деген сұраныс деңгейі әртүрлі тенденцияларға ие болды. Бизнес саласында қашықтықтан оқыту тыңдаушылар үшін танымал және ыңғайлы болып табылады. Алайда, жоғары білім мен бакалавр дәрежесін

алғысы келетін мектеп бастаушыларының көпшілігі стандартты оқу формасын қалайды және білім мен жеке өсу үшін қажетті қосымша материалдарды қашықтықтан оқиды.

Электрондық оқытудың қарқынды дамуы Азия өңірлерінде байқалады, қашықтықтан оқыту қызметтерінің жыл сайынғы өсуінің жоғары көрсеткіштерімен Қытай ерекшеленеді (жылына шамамен 52% өсу). Болашақта жетекші елдерде онлайн-оқыту прогресі көрсеткіштерінің төмендеуі болжанады.

Қарқынды қалыптасу және өсу кезеңі өтті, сол уақытта, сарапшылардың болжамы бойынша, 2025 жылға қарай электрондық нысанда оқитын талапкерлер саны 650 млн адамға дейін артады, ал онлайн-оқыту нарығы әлемдік ауқымда 200 млрд долларға жетеді. Қарқынды дамыту-қашықтықтан оқыту курстарының нәтижелері пайдаланушылар тарапынан осы бағдарламаларға сұраныстың артуына әкеледі. 2025 жылға қарай қашықтықтан оқыту форматында білім алған адамдардың саны дәстүрлі оқытуды таңдаған пациенттердің санынан 2,5 есе көп болады.

Қашықтықтан оқыту технологияларын өздігінен білім алу мақсатында пайдалану білім алушыға оқу кезінде тікелей пайдалана алатын қосымша материалдардың көп мөлшеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді, сондай - ақ белгілі бір курстың қатысушыларымен топтық жұмысты ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Жоғары білім беруде қашықтықтан оқыту технологияларын пайдалану қажеттілігі әртүрлі мамандықтағы талапкерлердің қашықтықтан оқыту нысанына сұранысының ұлғаюымен, қашықтықтан университеттердің қолайлы таңдауымен, оқытушылардың, мұғалімдердің, қосымша білім беру педагогтерінің, тәрбиешілердің акт-құзыретін қалыптастыру мақсатында ғылыми-практикалық конференциялар, семинарлар, коллоквиумдар өткізу, біліктілікті арттыру курстарын ұйымдастыру және өткізу тәсілімен отандық ғылыми ортада қашықтықтан оқыту технологияларын пайдалану проблемасын кеңінен таратумен расталады, мектепке дейінгі мекемелердің әдіскерлері және т.б. жоғарыда айтылғандардың бәрі қашықтықтан технологияны жаңа емес, бірақ әлі де сапалы өнімнің ресейлік білім беру нарығына бейімделу және бейімделу жағдайында қолданудың сөзсіз мүмкіндіктерін растайды.

Студенттердің өздігінен білім алу қызметін ұйымдастыру кезінде ЖОО алдында міндеттер түр:

- бәсекеге қабілетті мамандар даярлауды жүзеге асыру;
- студенттердің өздігінен білім алу дағдыларын қалыптастыру, тұлғаның танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамыту;
- студенттердің ғылыми-зерттеу құзыреттерін қалыптастыру; дербес ғылыми жобаларды жүзеге асыру қабілеті;
- студенттердің шығармашылық ойлауын, өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі жетілдіруге және болашақ өмірде өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылысын қалыптастыру;
- дарынды студенттерді анықтау және олардың қабілеттерін одан әрі дамытуға ықпал ету.

Өзін – өзі тәрбиелеу-бұл студенттерді аудиторияда да, аудиториядан тыс уақытта да тиімді кәсіби даярлауға бағытталған танымдық іс-әрекеттің бөлігі.

Егер өздігінен білім алу іс – әрекеті сабақ кестесі бойынша орындалатын болса, онда оны аудиториялық деп атайды. Белгілі бір тақырыпты зерттей отырып, мұғалім тапсырмаларда оларды орындау қиындықтарын біртіндеп арттырады: мағынасы, көлемі, күрделілігі, деңгейлері, бұл білімнің даму сипатын қамтамасыз етеді.

Өзін-өзі тәрбиелеу барысында студенттер оқу материалын игеріп қана қоймай, оны тереңдетеді, әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырады, оқу уақытын бақылау және жоспарлау қабілеттерін, дағдыларын дамытады, сондықтан тәуелсіз жұмыс үлкен дидактикалық әлеуетке ие деп айтуға болады.

Өзін-өзі тәрбиелеу әрқашан белсенділіктің жоғары деңгейімен, танымдық, ерікті және эмоционалды күштердің қарқындылығымен жүзеге асырылады. Өзін-өзі тәрбиелеу жағымды эмоциялардың болуымен байланысты деп айта аламыз.

Осылайша, жоғары мектептің білім беру процесінде қашықтықтан оқыту технологияларын қолданудың тиімділігі сөзсіз және экономикалық, аумақтық және әлеуметтік тұрғыдан білімнің қол жетімділігі (икемділігі), студенттер мен оқытушылардың ұтқырлығын қамтамасыз ету, кәсіби қажетті сапалы ақпараттың көп болуы, оқытушыны таңдау ықтималдығы, студенттің жеке кәсіби даму траекториясын таңдау мүмкіндігі, студенттің оқуға деген ішкі оң уәжін қалыптастыру сияқты оң факторлардың жиынтығымен расталады.

Жоғарыда айтылған қашықтықтан технологиялары сапалы өнімнің Қазақстандық білім беру нарығына бейімделу жағдайында қолданудың сөзсіз мүмкіндіктерін растайды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Капов В.А. Дистанционное обучение: подходы и проблемы. 2016; № 1: 29 – 30.
2. Таубаева Ш. Т., Барсай Б. Т. Оқытудың қазіргі технологиялары. Алматы, 2005.
3. Әбдіғалиев Қ. Осы заманғы педагогикалық технологиялар. – Алматы, 2004.

ӘӨЖ 318.016

Баймбетова Жадыра Аябековна
«Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар және тілдік пәндер»
кафедрасының магистранты
Тұран-Астана университеті,
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
п.ғ.к., доцент **Иргебаева Н.М.**

БОЛАШАҚ ПЕДОГОГТЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСЫРУ

ФОРМИРОВАНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ СТАБИЛЬНОСТИ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

FORMATION OF EMOTIONAL STABILITY IN FUTURE EDUCATORS

Аннотация. Мақалада студенттердің коммуникативтік маңызды қасиеттері көрсетілген.

Түйінді сөздері. «Коммуникация», «дағды» «коммуникативтік төзімділік»

Аннотация. В статье представлены важные коммуникативные качества студентов.

Ключевые слова. «Общение», «навыки», «коммуникабельность»

Annotation. The article presents the important communicative qualities of students.

Keywords. "Communication", "skills", "sociability"

Коммуникативтік білгерлік - кәсіби маңызды қасиет. Мамандығына байланысты студенттер үнемі және тығыз, қарқынды қарым-қатынас жасауға мәжбүр болады: науқастармен және олардың туыстарымен, жақындарымен, басқадай медициналық қызметкерлерімен (дәрігер, әріптестері, мейірбикелер, кіші мейірбикелер, мекеме әкімшілігімен т.б). Тиісті мамандық дәрежеге және табысқа жету үшін басқа адамдармен қарым-қатынас тәсілдерін, үнемі дамытып, жетілдіріп отыруы қажет.

Коммуникативті білгерлік (компетенттілік) дегеніміз - медицина қызметкерлерінің басқа адамдармен (науқас және оның жақындары мен туыстары, дәрігер, әріптестері, кіші мейірбикелер т.б) коммуникация тәсілдерін нәтижелі қолдана білу арқылы қарым-қатынас жасау қабілеті..

Медицина университет студенттердің коммуникативтік маңызды қасиеттеріне келесілер жатады: адамгершілігі, адамға назар аударуы, мамандығын сүю, қайырымдылығы, кішіпейілдігі, әдептілігі [1].

Өз эмоцияларын, яғни көңіл –күйін тұрақты ұстай білуі, құпияны сақтауға қабілеттілігі, өз реакцияларын бақылап қадағалауы, әдеп сақтай білуі де мағыналы.

Медицина университет студенттердің тиімді ара қатынасы дегеніміз - ол ауру адамды дұрыс түсінуі және науқастың ойы мен көңіл-күйіне, сөзіне сәйкес әрекеттесуі. Осыған байланысты студенттердің ең маңызды кәсіби қасиетіне жататыны-оның коммуникативтік төзімділігі (толеранттығы).

Коммуникативтік потенциал - бұл студенттердің мүмкіндігі туралы сипаттама, ол оның қатынасының сапасын білдіреді. Қарым – қатынаста медицина университет студенттердің компетенттілігі екі құрама бөліктен тұрады: тұлғаның коммуникативтік қасиеті - қарым-қатынасқа қажеттілігін сипаттайды, сұхбаттасуға және коммуникация жасауға қабілеттілігі – науқаспен сұхбаттасу, жанасу кезінде жағдайды өз қолында ұстай білу қасиеті, белсенділікті көрсете білу қабілеттілігі, науқас жағдайына эмоционалды көмектесе алуы, өзінің алдындағы жекеше іс-әрекетінің бағдарламасын орындай білуі.

Медицина университет студенттерінің негізгі коммуникативтік шеберлігі келесі түрде болады:

- тұлға аралық коммуникацияға шеберлік
- бір-бірін қабылдауға және түсінуге шеберлік
- тұлға аралық әсер ету шеберлігі
- науқастың психологиялық қорғанысын және жасырын себептерін анықтай алу

шеберлігі

- науқастың эмоционалды жағдайын түсіне алу шеберлігі

Тұлға аралық коммуникативтік шеберлігін келесілер қарастырады:

- мәліметті бере алу шеберлігі
- мәліметті беру кезінде вербальды және вербальды емес тәсілдерді қолдана білу

шеберлігі

- науқасты белсенді тыңдай алу шеберлігі

Осыған байланысты коммуникативтік қабілеті келесілерді қамтиды:

- таным емес адамдармен қатынасқа түсе алу шеберлігі
- пайда болған түсініспеушіліктерді уақытында шешу және алдын-алу шеберлігі
- өзін басқа адамға түсінікті болатындай етіп, ұстай алу шеберлігі
- басқа адамның өз қылықтары және сезімдерін көрсете алуына мүмкіндік беру шеберлігі.

Тұлғалық қасиеттерінің жүйесі ретінде коммуникативтік мәдениетіне жататындар :

- шығармашылықты түрде ойлай білу
- сөз сөйлеуінің әсер ету мәдениеті
- қимыл және пластикалық қозғалыс мәдениеті
- науқастың коммуникативті іс әрекетін қабылдау мәдениеті
- эмоционалдық мәдениеті[2].

Коммуникативті білгерлікті қалыптастыратын психологиялық сипаттамалар- қатынасу икемділігі, науқаспен араласуы, қарым-қатынасты дамытуы, науқастардың туыстарымен, басқа да адамдармен әрекеттесуі, түрлі әлеуметтік жағдайларда араласуы, тәжірибе жинауы, түрлі әрекет жасауы негізінде құралады. Бұл арқылы студенттер тұлғасының қалыптасқан психологиялық ерекшеліктері негізінде әрекеттесу, оның коммуникативтік білгерлігін дамытады.

Аффилиация. Науқаспен жанасуға ықпалдануы, олармен әрекетке түсуге ынталануы. Адамға басқа адамдардың қажеттілігін аффилиация дейді. Психологиялық ішкі жағынан аффилиация-сенім және жақындасу сезімі, ал сырттан –көпшіл болу, басқалармен әрекетке түсуге ынта білдіру, үнемі адамдар арасында болуға тырысу.

Эмоционалды тұрақтылық. Коммуникативті білгерлігін қамтамасыз ететін келесі психологиялық сипаттама - бұл көңіл-күйдің тұрақтылығы (эмоционалды тұрақтылық) - медицина қызметкерінің салмақтылығы, біркелкі күйде болуы, эмоцияларын және тәртібін сақтап, бақылау. Эмоционалды тұрақтылық, науқастармен қарым-қатынас құруға жәрдемдесіп, түсініспеушіліктен сақтайды. Көңіл–күйлерінің тұрақты болуы, оның қайырымдылығы, эмоциялық ұстамдылығы пациенттің үмітін асырып, сенімділік бағытта қарым-қатынас құруға ықпал етеді.

Идентификация- ұғыну үшін өзін басқа адамның орнына қою арқылы өзін-өзі сезініп, түсіну, өз мінездемесіне басқа адамды сәйкестендіру арқылы, оның ой-пиғылын түсініп тануы, яғни басқа адамды өзімен салыстыру. Сонымен, идентификация дегеніміз - қатынасушы адамды, яғни науқасты өзімен салыстыра келе, оны түсініп, тану [3,5].

Эмпатия-науқастың уайымын эмоционалды түрде өз басынан өткергендей сезінуі, науқастың қайғы-қасіретіне ортақтасуы, науқастың қайғысына психологиялық тұрғыдан қосылуы, қоса қайғыруы, оның ішкі ойын сезінуі («мен сенімен біргемін»). Бұл-тиісті дәрежеде науқас коммуникациясын қамтамасыз ететін психологиялық құбылыс. Эмпатия ұғымында медициналық қызметкер өзін науқастың орнына қоюы арқылы, өз ішкі сезімдері арқылы науқастың жан дүниесін түсінуге тырысуын білдіреді.

Эмпатия-идентификация механизмдеріне негізделеді,ол-науқаспен психологиялық жанасу құруға ықпал жасайды.

Коммуникативтік білгерліктің келесі психологиялық сипаттамасы-сенситивтілік. Сенситивтілік (сезімталдық)-қоршаған адамдардың теріс көзқарасын қабылдау қабілеті.

Студенттердің коммуникативті білгерлігі - бұл өнер, аурулармен араласып, қарым-қатынас жасау икемділігі. Бұл өнер-болашақ медициналық қызметкердің оқу орнында оқып жүрген кезден қалыптаса бастап, кейін өз бетімен маман ретінде қарым-қатынас жасағанда әрі қарай дамиды.

Коммуникативтік төзімділік (толеранттік) деген, бұл коммуникативтік білгерліктің бір жағы. Оның құрама бөліктері- шыдамдылық, мейірімділік қасиеттер[4,7].

Қолданылған әдебиеттер:

1. Рогов Е.И «Психология общения» Издательство М, ВЛАДОС,2004
2. М.А.Асимов, С.А.Нұрмағамбетова, Ю.В. Игнатъев «Коммуникативті дағдылар»оқулық Алматы 2009
3. Оразбекова Г.А.,Сексенали А.Н. «Дәрігердің коммуникативті дағдылары» Алматы 2009
4. Петрова Н.Н .Психология для медицинских специалистов- М, АКАДЕМА, 2006
5. Кулимова Л.Т. «Коммуникация негіздері» 2011.
6. Асимов М.К, С.А. Нұрмағамбетова, Ю.В. Игнатъев «Коммуникативтік дағдылар» Алматы 2009.
7. Дербисалина, Г. А. Коммуникативные навыки в работе врача общей практики: учеб.- методическое пособие "Ақнұр", 2014. - 122 с.50экз.

ЭКСЛИБРИС ӨНЕРІ**ИСКУССТВО ЭКСЛИБРИС****THE ART OF EXLIBRIS**

Аннотация. Экслибрис өнері кітап пайда болғаннан бері, кітап иесінің кітаптың өзіне тән екендігін білдіру мақсатында дамыған өнер. Бізге Қазақстандағы экслибрисдің дамуына орыс халқының ықпалы зор болды. Қазақтардың Экслибрис өнері жазу мен суретті үйлестіріп ерекше үйлесім тапқан. Экслибрис өзі дамуына қарай бірнеше түрлерге бөлінеді. Дами келе тек кітапқа таңба басу мақсатында емес, жеке өнер ретінде де қағаз бен ағаштарға ойып сызу пайда болды. Экслибрис өнерінің даму қазақ сурет өнерінің дамуына тікелей байланысты болды.

Кілт сөздер. Экслибрис, кітап, ағаш, қағаз, суретші.линолеум,баспа,бояуыш.

Аннотация. Искусство экслибриса-это искусство, разработанное с момента появления книги с целью показать, что владелец книги присутств. книге. Большое влияние на развитие экслибриса в Казахстане оказал русский народ. Искусство экслибриса казахов сочетало в себе письмо и рисование. Экслибрис по своему развитию делится на несколько видов. В ходе разработки гравировка на бумаге и деревьях возникла не только с целью маркировки книги, но и как отдельное искусство. Развитие искусства экслибриса было напрямую связано с развитием казахского художественного искусства.

Ключевые слова: Экслибрис, книга, дерево, бумага, художник.линолеум, принт, краска.

Annotation. Exlibris art is an art developed since the book's inception with the aim of showing that the owner of the book is specific to the book. The Russian people had a great influence on the development of exlibris in Kazakhstan. The Kazakh art of exlibris combined writing and drawing. In terms of its development, exlibris is divided into several types. In the course of development, carving on paper and trees appeared not only for the purpose of book marking, but also as a separate art. The development of exlibris art was directly related to the development of Kazakh art.

Keywords. Exlibris, book, wood, paper, artist.linoleum, print,paint.

Экслибрис нақты бір кісінің меншігі екендігін білдіру мақсатында кітапқа басылатын таңба-белгінің - экслибристік тарихы кітаптың өзінің тарихымен тікелей байланысты. Бағалы мүліктерге таңба- белгі басу ертеден келе жатқан салт болса, кітап иесінің кітапты таңба, монограмма, эмблема жарлықпен белгілеп, оған зор маңыз-мағына беруі де ықылым заманынан келе жатқан дәстүр.

Кітап басып шығару ісінің пайда болуына дейін кітап дайындау үшін каншама қаражат, қаншама тер төгілгені мәлім. Өйткені, кітап сол кездің өзінде-ақ тарих, әдебиет, өнер, экономика және мемлекеттік құрылыстан мағлұмат беретін білімнің қайнар көзі ретінде аса жоғары бағаланған болатын. Сондықтан да адамзаттың ақыл-ойымен, қолымен

осынау сирек те жасалған қымбат бағалы мүлікке кітап иесінің неге соншалықты жауапкершілік пен қарағаны осыдан жайт тардан түсінікті болса керек.

Экслибрис тарихы. Экслибрисінің тарихы – кітаптың сол немесе басқа адамға тиесілі екендігін білдіретін кітап белгісі, кітаптың өзінің тарихымен тығыз байланысты. Құндылықтарды меншік белгісімен белгілеу дәстүрі ерте заманнан бар. Кітап та әлдеқашан этикетка мен, елтаңба мен, монограммамен белгіленген. Ассирияның көне астанасы Ниневияның орнын қазғанда біздің эрамызға дейінгі VII ғасырда өмір сүрген ассирия патшасы Ашшурбанипал жинаған кітапхана табылды. Бұл әрқайсысында ассирия патшасының кітапхана сына жататындығын білдіретін жазу белгісі бар қыш кітаптар еді. Орта ғасырда, яғни кітап басып шығару ісі пайда болғанға дейін, кітап белгісі қолдан салынған сурет арқылы белгіленіп, ол сурет кітаптың ажырамас бөлігі ретінде саналған.

Алайда, бұл сурет-таңбалар кең таралмады, олар тек кітап саны шығын боп келген кітапханаларда ғана болды.

Қазақстандағы экслибрис өнері. Қазақстандағы экслибрисінің дамуына орыс және совет кітап таңба-белгісі дәстүрінің үлкен ықпалы болды.

Ал, жалпы казак кітап таңба-белгілері жөнінде не айтуға болады? Бұл мәселе сөз бола калса, алдымен жекелеген - ассоциативті кішкене көлемді графика тілге оралады. Кітаптарда берілген таңба-белгілердің композициясын құрайтын текст пен сурет бөлігі өзара біріге отырып, әдемі шешім тауып, бірден назар аудартатын «графикалық афоризм» болып табылады. Олар міндетті түрде кітапқа басылады.

"Қазақ экслибрисі". Әнуар Өтеген-Тана және Марзия Жақсыгарина. Ұлттық мәдени мұра санатына жататын дербес құбылыс ретінде қазақ экслибрисінің пайда болуы өткен ғасырдың 70-жылдарының ортасына келеді. Егер экслибрисі иелік белгілерге жатқызатын болсақ, онда оның Қазақстанда пайда болуы тамга (рулық "иелену белгісі") қойылған алғашқы баспа қазақ кітаптарына теңестірілуі мүмкін. Тамғаның пайда болуы мыңжылдықтармен есептеледі және прототиптердің, түркі-қазақтардың ежелгі мәдени ескерткіштеріне жатады (Б. Бартольд, Н. Бичурин, А. Окладников, Д. Майдар). Ежелгі түркі дәстүрлері мен мәдениеттерінің негізгі мұрагері ретінде түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының тұрақты, қол тигізбейтін Заңы болып табылатын әрбір ру өз таңбаларын сақтап қалды. Тамга рудың, тайпаның, халықтың белгісі, әскери баннерлердің символдық және маңызды элементі болды және мағынасы жағынан Елтаңбаға теңестірілді. Біртіндеп, "меншік белгісі" ретінде ол үй ыдыстарына, ақша белгілеріне – монеталарға, ал кітаптың пайда болуымен – оған көшті. Бұл тезисті алға тартты: "Тамга-протоэкслибрис".

Қазақстанда графика жанрының қалыптасуының басталуы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың (II пол. XIX ғасыр). Оның жол эскиздерін, портреттерін, пейзаждары мен тұрмыстық заттар мен көріністердің суреттерін, сәулет құрылыстарының, көне ескерткіштердің, қазақтар мен қырғыздардың ұлттық киімдеріндегі эскиздерін бейнелеу өнеріндегі қазақ графикасының алғашқы тәжірибелері деп санауға болады. Зерттеушілердің пікірінше, Қазақстанда бейнелеу өнерінің қалыптасу уақыты XX ғасырдың 20-жылдарының басы болып табылады. Станоктық графиканың бастауы XX ғасырдың отызыншы жылдарының соңында Қазақстанға жер аударылған В. Антощенко-Оленев, К. Баранов, Г. Брылов, сондай-ақ В. Граббе, С. В. жүгері сияқты орыс графикалық суретшілерінің Қазақстанға келуімен байланысты. Ұлы Отан соғысы жылдарында республикада суретшілер жұмыс істеді: Д. Митрохин, В. Воинов, Т. Глебова, В. Стерлигов.

Қазақстанның көркемдік өміріндегі елеулі құбылыс 1968 жылы Алматы қаласында өткен с. Г. Ивенский жинағынан алынған экслибрис көрмесі болды. Одан кейін жергілікті суретшілердің кітап графикасының осы түрін дамытуға қызығушылығы байқалды, бұл 1971 жылы республиканың үш облысынан 19 Автор қатысқан алғашқы республикалық кітап белгісінің көрмесін өткізуге мүмкіндік берді. Онда 119 экслибрис ұсынылды. 1983 жылы екінші республикалық көрме өтті. Онда 41 автордың 350 кітап белгілері қойылған. Ол Қазақ КСР кітап сүйер қауым қоғамының белсенді қатысуымен ұйымдастырылды. 1989 жылы Н. Стурованың "Қазақ экслибрисі", 1996 жылы – "Ақтөбе экслибрисі" кітабы жарық көрді, 1999

және 2001 жылдары Ақтөбеде өткен халықаралық экслибрис көрмелеріне каталогтар шығарылды. Қазақ экслибрисі Чехия, Польша, Америка, сондай-ақ Ресей мен Украинадағы бірқатар шетелдік журналдарда көрініс тапты.

Қазақ суретшілерінің экслибристері тақырыптық және стилистикалық әртүрлілігіне назар аударды. Олардың кейбіреулері ұлттық ою – өрнек мотивтерімен сипатталды, ал басқалары үшін Пейзаж мен фольклорды, тарих пен сәулетті бейнелейтін, сонымен қатар кітап иесінің кәсібі туралы әңгімелейтін романтикалық және баяндау сюжетімен әр түрлі суреттерді біріктіру болды.

Бұл сипаттамалардың барлығы каталогта ұсынылған қазақ суретшілері А. Өтеген-Тан мен М. Жақсығаринаның кітап белгілеріне толық қатысты. Өтеген-Тана (А.Ж. Өтегенов) 70-ші жылдардың ортасында өзін ерекше графикалық суретші ретінде танытты. Экслибрис өнерінің жетілген шебері ретінде ол 1989 жылы шыққан "Қазақстанның Экслибрисі" каталогының қатысушылары арасында өнер көрсетеді. Оның миниатюраларының ерекшелігі-ұлттық мотивтерді қолдану. Оларда қазақ ою – өрнегі суреттің ажырамас бөлігіне, ал заттар ою-өрнектің бір бөлігіне айналады. Халықтық дәстүрлердің қазіргі заманғы белгілермен үйлесуі, ерекше лирика А. Өтеген-танның шығармаларымен ерекшеленеді.

Марзия Жақсығарина-А. Өтеген-танның лайықты оқушысы. Ол кітап белгілерінің мазмұндық бөлігін байыта отырып, әртүрлі экслибрис техникасын, тәсілдерін түсіне отырып, өз шығармашылығын жетілдіріп қана қоймай, сонымен қатар басқа графикалық суретшілермен бірлесіп, Қазақстанның әлемдік экслибрис мәдениетінен тыс қалмауы үшін көптеген қадамдар жасауда.

2003 жылы А. Өтеген-Тана мен М. Жақсығарина өз коллекциясынан шетелдік, қазақстандық, ресейлік суретшілердің 600 өнер туындысын сыйға тарта отырып, Ойыл кентінде өнер мұражайын ашты. Өтеген-Тана мен М. Жақсығарина бірлесіп Еуропа, Азия, Австралия және Америка елдерінің суретшілерімен байланысты кеңейтуге қызмет еткен бірнеше халықаралық көрмелер ұйымдастырды. Олар "Ақтөбедегі 20 ғасырдағы поляк графиктері" (1998), к-нің 100 жылдығына арналған халықаралық экслибрис және графика көрмесі сияқты көрмелердің кураторлары болды. Жұбанова (1999), Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған "Қазақстанның руханияты мен мәдениеті" атты халықаралық экслибрис және графика көрмесі (2001), а. к. Жұбановтың 100 жылдығына арналған халықаралық экслибрис және графика көрмесі (2006), С. В. туғанына 100 жыл толуына арналған халықаралық экслибрис және графика көрмесі. Жүгерілер (2006), г.А. Жұбанованың 80 жылдығына арналған халықаралық экслибрис және графика көрмесі (2007). Соңғы көрме әлемнің 35 елінің 152 суретшісінің туындыларын жинады. Осындай көрмелердің арқасында Ақтөбе қазақтың экслибрис өнер орталығының даңқына ие болды.

Өткен ғасырдың соңы екі суретші үшін де қазақ экслибрисінің дамуында бүкіл әлемде графиканың осы түріне тән үрдістер байқалғандығымен айрықша болды. Олар көрмелерге, олардың шығармашылығының негізгі білгірлері мен попуриляторлары болып табылатын Тапсырыс беруші-коллекционерлерге назар аудара отырып жұмыс істей бастады. Т. Ортылдың нумизматы үшін орындалған марзияның экслибрисінің тағдыры ерекше бақытты болды. Бұл кітап белгісі Халықаралық каталогтарға еніп, поляк ашық хаттарында, тіпті Польшаның ұлттық батыры Карол Сверчевскийдің жанында орналасқан 50 PLN поляк банкнотында көрініс тапты.

Әнуар Өтеген-Тан мен Марзия Жақсылығаринаны бүгінде әлемдік деңгейдегі қазақ экслибрисінің насихаттаушылары мен танымал етушілері деп атауға болады. Мәскеудегі Мәскеу экслибрис мұражайында өткен "Қазақ экслибрис" көрмесі осының жарқын дәлелі.

Экслибристің авторлары өзінің туындыларында кітап құмарлардың өзіндік ерекшелігін, дүние танымын көркемөнер тілімен жеткізуге тырысады. Мұндай графикалық таңба-белгілер кітап иесінің дүниетанымынан хабардар етпестен анық. Кейбір экслибрис авторлары графикалық таңда белгілерді өзінің өміріндегі ерекше жағдайларға байланысты қоюы мүмкін бе деген ой келеді.

Басылымға енген экслибристер, негізінен, бұл жанрдың республикамызда өркендеуіне ат салысқан ардагер суретшілеріміздің туындылары, олар: Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген өнер қайраткері А. А. Даячкин, сондай -ақ осы өнер түрімен үнемі шұғылданатын А. А. Гурьев, В. А. Григорьев, А. П. Долгополов, Б. П. Пак, В. В. Тимофеев, А. К. Өтегеновтер. Халық суретшісі Н. С. Гаевтің шығармашылығында экслибрис айрықша орын алады. Оның барлық қызметі республикамыздың көркемсурет өнерімен тығыз байланысты. Ол таңба-белгілерді кітап иесінің ерекшелігіне негіздеп салған.

Қолданылған әдебиеттер:

1. ex-libris С. Инвенский г. Алматы-2012.
  2. Жаксыгарина Марзия Жумашевна Актюбинский экслибрис г. Актюбинск-1996.
  3. Мерзімді басылым(газеттер): Есали Айнаш экслибрис немесе елтаңбалардың атасы. Егемен қазақстан газеті-2018.
  4. Өтегенов Әнуар Жұмағалиұлы // Абай. Энциклопедия / Бас ред. Р. Н. Нұрғалиев. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. — С. 474. — 720 с. — 100 000 экз. — ISBN 5-7667-2949-9.
  5. Өтеген-Тана Әнуар Жұмағалиұлы // «Ақтөбе» энциклопедиясы / Бас ред. Тажибаев М. Қ.. — Ақтөбе: Отандастар-Полиграфия, 2001. — С. 621—622. — 748 с. — 10 000 экз. — ISBN 5-628-02634-4.
  6. Өтеген-Тана Әнуар // «Ойыл» энциклопедиясы / Бас ред. Пангереев А.. — Ақтөбе, 2010. — С. 219. — 337 с. — 2000 экз. — ISBN 978-601-7220-08-02.
- Интернет ресурстары: <https://en.wikipedia.org/> сайтының материалдары қолданылған

ӘОЖ 343.7

Балтабай Арман Серікұлы
«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының магистранты
«Тұран-Астана» университеті
Астана қ., Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
з.ғ.к., доцент **Егизбаев Н.У.**

ҰРЛЫҚ ЖАСАҒАНЫ ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚҚА ТАРИХИ КӨЗҚАРАС

ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА УГОЛОВНУЮ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА КРАЖУ

HISTORICAL VIEW ON CRIMINAL LIABILITY FOR THEFT

Аннотация. Қазақтың әдет-ғұрып құқығы бойынша ұрлық жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілік оның нәтижесіне қарамастан қылмыстық іс-әрекет жасалған кезден басталады. Қазақтардан ұрлықтың мәні тек қана мал, олардың жалғыз байлығы ретінде қызмет етеді, ал олардан ұрлық қылмыс болып саналмайтындықтан, ол үшін жаза малды өндіріп алумен ауыстырылады.

Түйінді сөздер. Әдет-ғұрып құқығы, ұрлық, қылмыстық жауапкершілік, қылмыс, қылмыстық жауапкершілік, мал ұрлығы, малды өндіріп алу.

Аннотация. Уголовная ответственность за кражу по казахскому обычному праву начинается с момента совершения уголовного деяния независимо от его исхода. Предметом хищения у казахов служит только скот, их единственное богатство, а поскольку кража с них не считается преступлением, наказание за нее заменяется взысканием скота.

Ключевые слова. Обычное право, кража, уголовная ответственность, преступление, уголовная ответственность, кража скота, обращение взыскания на скот.

Annotation. Criminal liability for theft under Kazakh customary law begins from the moment of committing a criminal act, regardless of its outcome. The subject of theft from the Kazakhs is only cattle, their only wealth, and since theft from them is not considered a crime, the punishment for it is replaced by the collection of livestock.

Keywords. Customary law, theft, criminal liability, crime, criminal liability, theft of livestock, foreclosure on livestock.

Адамның меншігіне қол сұғу меншік пайда болғаннан бері бүкіл уақыт бойы қылмыс болып саналды және азғындық мінез-құлық болып саналды. Мүлікке қарсы қылмыстар жасау, оның ішінде басқа біреудің мүлкін ұрлау күрт айыпталып, кінәлілер сол кезеңдегі қолданыстағы заңға немесе әдет-ғұрыпқа сәйкес жазаланды.

Кәдімгі құқық Қазақстан аумағында ұзақ уақыт бойы жазылмаған жалғыз құқық көзі болды. Қазақтардың әдеттегі құқықтық нормалары ауызша түрде ұрпақтан-ұрпаққа лаконикалық, мәнерлі және есте сақтау оңай сөз тіркестері түрінде берілді. Бір кездері қазақтардың әдет-ғұрыптарының бір бөлігін орыс ғалымдары мен саяхатшылары, орыс әкімшілігінің шенеуніктері жазған. Егер орыс әкімшілігі қазақтың әдеттегі құқығына қызығушылық білдірмесе, онда бізде бар уақыт кезеңіндегі құқық саласындағы ақпарат(деректер) біз үшін жоқ болып табылса, біз үлкен алғысымызды білдіре аламыз.

Қазақ құқығының тарихы туралы мәселе біздің тарихи-құқықтық ғылымымыздағы қиыншылықтардың бірі болып қала береді. Бүгінгі таңда біз қазақтың қарапайым құқығын зерттеуге арналған өте аз еңбектерді байқаймыз.

Қазақ құқығы тарихындағы аса маңызды сәт-Тәуке ханның "Жетіжарғы" деп аталатын уақыты. Хан Тәуке кезінде Қазақ құқығы жүйесінде феодалдық қатынастардың одан әрі тереңдей түсуінен туындаған өзгерістер қазақ феодалдарының екі тобы – сұлтандар мен билердің өзара қарым-қатынасында өте жақсы көрініс тапты.

Бірақ Қазақстанды патша колониясына айналдыру процесі жүріп жатқан кезде орыс шенеуніктері оларды отарлау саясатының мүдделеріне бейімдеу мақсатында қазақтың әдеттегі құқығының нормаларын өзгерту үшін барлық шараларды қабылдады.

Қоғамдық қатынастар Қазақ қоғамының құқықтық нормалары мен әдет-ғұрыптарының жиынтығымен реттелді. XV-XVIII қазақтардың әдеттегі құқығының қайнар көздері: құқықтық әдет, сот прецеденті, билер съезінің ережесі болды [1; 28].

Кәдімгі құқыққа жүргізілген талдау көрсеткендей, XIX ғасырға дейін қазақтар "қылмыс" (қымыз) ұғымының орнына "жаман іс", "жаман мінез" ("жаман іс", "жаманқызып") ұғымдарын қолданған. Ресми түрде, қазақтардың әдеттегі құқығындағы қылмыс, басқа халықтардың әдеттегі құқықтарындағыдай, қылмыскердің жәбірленушіге материалдық және моральдық зиян келтіруі деп түсінілді. Осылайша, қылмыс ұғымы Азаматтық құқық бұзушылықтан аз ғана ерекшеленді.

Қазақтың әдеттегі құқығында мал мен мүлікке жеке меншік құқығы туралы нормалар болған, алайда Жерге жеке меншік оған жат болған, өйткені қазақтар өздері көшпелі халық болған.

Жеке меншік құқығы "адата" нормаларымен жүзеге асырылды. Жеке меншіктің мәні сату, айырбастау, сыйға тарту және мұрагерлік арқылы беруге болатын кез келген нәрсе болуы мүмкін. Кәдімгі заңда істі қозғау үшін ескіру мерзімі болған жоқ.

XVIII-XIX ғасырлардағы қазақтар үшін мүлікке қол сұғылмаушылық мүлдем қамтамасыз етілмеді, бұл өте кең таралған ұрлық, тонау және тонау қылмыс болып саналмады, тіпті қоғамдық пікірмен көтермеленді немесе ұрылар мен қарақшыларды қорқыта алмайтын ең аз жазаға тартылды [2; 31].

Қазақтың әдет-ғұрып құқығы бойынша ұрлық жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілік оның нәтижесіне қарамастан қылмыстық іс-әрекет жасалған кезден басталады. Қазақтардан ұрлықтың мәні тек қана мал, олардың жалғыз байлығы ретінде қызмет етеді, ал олардан ұрлық қылмыс болып саналмайтындықтан, ол үшін жаза малды өндіріп алумен ауыстырылады.

Ұрлық жасағаны үшін жазаның қатандығы ұрланған мүліктің сипатына; қайталануына; ұрлауға қатысатын адамдардың санына байланысты болды. Мысалы, егер адам бірінші және бір малдың мөлшерінде ұрлық жасаса, талап толық қанағаттандырылған жағдайда 9 мал айыппұл салынады. Тиісінше, қылмыстардың саралаушы белгілері болған кезде оның жазасы да қатаңдатылады.

Басқа біреудің малы анықталған және оны сатып алу арқылы сатып алуға сілтеме жасаған адам осы сатып алудың куәгерлерін көрсетуі керек, әйтпесе ол айыпталады. Ұрлық жасағаны үшін кінәлі ұрланғаннан аз немесе оған тең немесе ұрланған малдың мойнына және құйрығына малды қосып қайтарады. Жоғалған және іздестіру салдарынан болған шығындарды кінәлі сәйкесінше жабады. Ұрлық үшін екінші рет ұсталған адам дене жазасына да ұшырайды.

Ұрлық жасаған кезде ұрланған адамның мөлшері жазаны саралау үшін ерекше мәнге ие болады, егер кінәлі қылмыстың маңыздылығына байланысты бірінші рет және бір жылқыны ұрлаған болса, онда ол ұрланған малды бүтін және зиянсыз қайтаруы керек, сонымен қатар оның үстіне 9 жылқы немесе қой дегенді білдіретін "бір тоғызды" төлеуі керек. Егер ұрлық бір жылқыдан көп болса, онда кінәлі үш тоғызға төледі, бұл 27 бас малды білдіреді. Егер ұрлық жасады деп айыпталған адам ұрланғанын төлей алмаса, онда ол денесімен жазаланады, кейде оны жұқа мінез-құлқымен танымал ету үшін мұрны мен құлағын кесіп тастайды. Сондай-ақ, екі немесе одан да көп адамның ұрлық жасағаны үшін жазаны қолдануы әдеттегі заңның нормаларына жат болған жоқ, бірақ ол қатаңдатылмайды, тек әрқайсысына жеке қолданылады.

Ұрлық жасағаны үшін ерекше адамгершілік кедей адамның кейде қоштасатындығында көрінеді. Алайда, қасиетті заттарды ұрлағаны үшін және далада ұрыларға белгілі адамнан жаза күшейтіледі.

Әдетте кінәлі адамның өзі қылмыстық жауапкершілікке тартылды. Сонымен бірге туыстық топтың ұжымдық жауапкершілік қағидаты сақталды (жақын туыстары-туыстары және т.б.) [3; 70].

Егер жауапкер сотқа тиісті кунға ақша төлей алмаса немесе төлей алмаса, онда ол туыстарынан немесе өзі тұрған ауылдан өндіріп алынды. Мұндай жағдайда туыстары мен ауыл тұрғындарына жауапкермен өз қалауы бойынша түсу құқығы берілді. Сондай-ақ, қазақтың әдеттегі құқығы қылмыстың барлық қатысушылары: кінәлі, арандатушы және көмекші тарапынан бірдей жауапкершілікті көздеді.

Сондай-ақ, қазақтарды "ұрлыққа бейімділік" деп айыптаудың себебі әртүрлі мағынада және оның мазмұнында өзгерген құбылыстар болғанын атап өткен жөн: ішкі соғыстар, көршілерге әскери шабуылдар, барымта, тонау және сөздердің шынайы мағынасында ұрлық. Зерттеушілер 19 ғасырда қазақтар туралы былай деп жазады: "олар киіз үйлерді иелері болмаған кезде ашық қалдырады; кибитқадан заттарды ұрлау өте сирек кездеседі. Ұшуға кетіп бара жатып, олар жазғы көшпенділік кезінде қыстауға қажет емес заттарды күзетсіз қалдырады". Ұжымдық меншіктің қалдықтары мен болмауы меншік құқығын бұзудың көптеген түрлеріне татуласуға ықпал етті. Ұры мен қарақшының ептілігі кейбір жағдайларда оған туыстарының құрметін, даңқын, сондай-ақ жоғары мүліктік жағдайын қамтамасыз етті [4; 19].

Мұнда сіз "рұқсат етілген ұрлық" деп аталатын нормаларды көрсете аласыз. Әкесі мен атасы бөлінген ұлы мен немересінен мүлікті қанша рет және кез келген мөлшерде ұрлай алады, негізінен мал мүлік ретінде әрекет етті. Атасы мен әкесінің ұлы мен немересі үш есеге дейін.

Сондай-ақ, қазақтарда ұрлықтың рұқсат етілуінің қалдығы болып табылатын суымдардың болуын, ұрлық әл-ауқат әкеледі немесе бақытсыздықты жояды деген идеяны атап өтуге болады. Сонымен, жеке меншікті қорғау қандай субъектінің меншік құқығы бұзылғанына байланысты: біртектес немесе бөтен, бір ауылдағы немесе бөтен ауылдың құрамындағы адам, тайпа немесе шетелдік, үшінші руға дейінгі немесе одан да алыс туыс.

Кәдімгі құқықтың ерекшелігі, егер заңда белгіленбеген болса, ол шынымен де сақталады, егер біреудің психикасында нормативтік факт ретінде басқалардың тиісті бұқаралық мінез-құлқының идеялары бар императивті-атрибуттық тәжірибелер жасалса: мен (немесе біз, ол, олар) 19 ғасырда қазақ қоғамының қандай да бір берік саяси бірлігі. -бұл немесе міндетті нәрсе, өйткені ол бұрын-соңды сақталмаған, біздің ата-бабаларымыз осылай жасаған. Сонымен қатар, егер жазбаша құқық, басқаша айтқанда, заң болашаққа жүгінсе, бұдан былай құқық болуы керек және оны сақтау керек деп шешсе, перспективалық сипатқа ие болса, онда әдеттегі құқық өзінің табиғаты бойынша, алға емес, артқа қарайтын құқық бар, ретроспективті сипатқа ие, бұл сөзсіз емес бұл болашақта болуы мүмкін, және осы шарттармен емес, бұрын азды-көпті алыс өткенде.

Қазақ әдет-ғұрып құқығының нормалары 1925 жылы қабылданған республикалық актілерде 1925 жылға дейін белгілі бір дәрежеде кеңестік Қазақстан құқығының ресми қайнар көзі болып қала берді, содан кейін қарапайым құқықты бұрынғыдай құқық көздерінің бірі ретінде тану және оған жол беру туралы айтылмады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. С.В. Юшков 2011 г. Материалы по казахскому обычному праву;
2. Абайдельдинов Е.М. Политико-правовая история РК. Алматы, 2015.
3. Жумаганбетов Т.С. История государства и права РК, Алматы, 2017 г;
4. Ахметова Н.С., Кожаметов Г.З. История государства и права РК (с древнейших времен до начала XX в.) 2001 г.

УДК 159.9

Батырбек Балғын

магистрант кафедр

«Социально-гуманитарных наук и языковых дисциплин»

Университет «Туран-Астана»

г. Астана, Республика Казахстан

Научный руководитель:

к.п.н., доцент **Иргебаева Н. М.**

ТҰЛҒААРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАР ЖОО ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҰЖЫМНЫҢ ҚАЛЫПТАСТЫРУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЫ

МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО КОЛЛЕКТИВА В ВУЗЕ

THE INTERPERSONAL RELATIONS AS A PSYCHOLOGICAL FACTOR OF FORMATION OF PEDAGOGICAL COLLECTIVE IN HIGHER EDUCATION IN STITUTION

Аннотация. Мақалада ұжымдағы адамдардың психологиялық үйлесімділігін түсінумен айқындаудың әртүрлі теориялық және әдіснамалық тәсілдері қарастырылған.

Түйінді сөздер. Психологиялық үйлесімділік, бірлескен белсенділік, үйлесімділік құбылысы, команда, жеке психологиялық ерекшеліктер.

Аннотация. В статье рассматриваются различные теоретические и методические подходы к пониманию и определению психологической совместимости людей в коллективе.

Ключевые слова. Психологическая совместимость, совместная деятельность, феномен совместимости, коллектив, индивидуально- психологические характеристики.

Annotation. This article scrutinizes on different theoretical and methodical techniques concerning the understanding and determination of the interpersonal compatibility of individuals in a group. The analysis of the empirical data regarding the influence of the interpersonal

compatibility on the psychological climate within the working group has been conducted.

Keywords. Interpersonal compatibility, cooperative activity, compatibility phenomenon, collective, psychological characteristics.

Теоретические и методические подходы к пониманию и определению феномена совместимости не имеет строго однозначного определения. Совместимость чаще всего понимается как: оптимальное сочетание свойств членов группы, взаимное соответствие; эффект взаимодействия и сочетания индивидов, характеризующийся взаимной удовлетворенностью; способность членов группы согласовать свои действия и поведение и общении; степень взаимного удовлетворения потребностей и поведенческих проявлений партнеров. В психологии наиболее известна классификация, предложенная М.Шоу, согласно которой выделяются два типа межличностной совместимости: потребностная и поведенческая. В основе первого типа лежит сходство, комплементарность потребностных характеристик партнеров или их комбинация. В случае поведенческой совместимости, определенные индивидуально- психологические свойства партнеров по взаимодействию формируют типичные модели поведения[3]. Наиболее многочисленные исследования потребностей выполнены В. Шутцем в рамках разработанной им трехмерной теории интерперсональных отношений. Согласно концепции каждый человек строит свои отношения с другими людьми, используя типичные для него модели межличностной ориентации, в основе которого лежат три межличностные потребности, которые проявляются во включенности, в контроле и любви. Первые две «потребности» нужно рассматривать применительно к деловым, официальным межличностным отношениям, зарождающимся в процессе группового взаимодействия. Потребность личности во включенности характеризуется ее стремлением установить благоприятные отношения с другими людьми с целью занять более высокое положение, получить общественное признание и т.д. Следующим направлением исследований межличностной совместимости является поведенческая совместимость, изучение поведения индивидов в зависимости от таких черт, как авторитарность и доминантность личности. В. Хайторн и М. Шоу исследовали дискуссионные группы, в которых высокой совместимостью отличались группы, однородные по показателю авторитарности. В этих группах отмечалось меньше межличностных конфликтов.

Разработанная Н.Н. Обозовым и А.Н. Обозовой классификация исследований совместимости, является наиболее известной [5]. Она описывает три подхода к изучению феномена совместимости: структурный, функциональный и адаптивный. Структурный подход направлен на нахождение оптимального соответствия индивидуальных характеристик членов группы. Установлено, что совместимость выступает как сходство или контраст индивидуальных характеристик членов группы. Основа функционального подхода внешние целеполагающие и функциональные характеристики группы. Сторонники функционального подхода предлагают за показатель совместимости считать степень согласования ролевого сотрудничества, которое формируется в соответствии с функциями группы. Партнеры при этом рассматриваются как носители определенных функций – ролей: роль делового или эмоционального лидера, роль эрудита, генератора идей, исполнителя и т.д. Использование данного подхода требует изучения ролевой структуры и анализа согласованности ролевого взаимодействия. Адаптивный подход акцентирует внимание исследователей не столько на изучении самого феномена совместимости, сколько на его результатах, в виде развертывающихся между партнерами межличностных отношений: взаимопонимание, отчужденность, холодность в общении и т.д. Данная классификация более дифференцирована в основном за счет включения в нее функционального, по сути деятельностного, аспекта совместимости. В русле этого подхода наибольшее предпочтение отдается изучению познавательного- оценочных аспектов внутригрупповой активности: ценностным ориентациям, единству мнений партнеров по совместной деятельности. Высокая степень совпадений мнений, позиций, оценок индивидов по существенно важным для

группы вопросам создается не в результате коммуникативной практики ее членов, а в процессе активной совместной деятельности, имеющей ярко выраженный общественно-полезный характер. А.Л. Свенцицкий определяет психологическую совместимость как способность членов группы к совместной деятельности, основанной на их оптимальном сочетании. Совместимость бывает обусловлена как сходством каких-либо одних свойств членов группы, так и различием их других свойств. В итоге это приводит к взаимодополняемости людей в условиях совместной деятельности, так что данная группа представляет собой определенную целостность. В трудах профессора Ф.Д. Горбова, понятие психологической совместимости определяется как взаимное соответствие определенных индивидуальных свойств участников коллектива [2]. В состав таких психологических свойств и проявлений прежде всего входят: взаимная симпатия, общность интересов и потребностей, положительный характер эмоциональных установок, сходство динамической направленности психофизиологических реакций, отсутствие выраженных эгоцентрических устремлений, соответствие или дополнение профессиональных умений, компетенций и навыков. Совместимость изучается с учетом внешних условий, в которых протекает деятельность, и внутренних индивидуально психологических характеристик участников деятельности и общения. В.А. Розанова выделяет два основных вида психологической совместимости: психофизиологическую и социально-психологическую [6]. В первом случае подразумевается определенное сходство психофизиологических характеристик людей, и на этой основе согласованность их эмоциональных и поведенческих реакций, синхронизация темпа совместной деятельности. Во втором случае имеется в виду эффект оптимального сочетания типов поведения людей в группе, общности их социальных установок, потребностей и интересов, ценностных ориентаций. Р.Л. Кричевский и Е.М. Дубовская считают, что психологическая совместимость складывается между членами группы главным образом в «пространстве» диадного взаимодействия [8]. По их мнению, психологическая совместимость предполагает наличие момента обоюдного удовлетворения поведенческих проявлений и потребностей друг друга. Исследователи феномена психологической совместимости К.К. Платонов, И.С. Кон, выделяют следующие уровни для анализа совместимости: физиологический, психофизиологический, психологический, социально-психологический, социологический. Физиологическая совместимость связана с половыми и возрастными особенностями индивида, особенностями метаболизма, свойствами нервной системы. Психофизиологический уровень основывается на особенностях темперамента человека, его эмоциональности, реактивности и т.п. Психологический уровень связан с мотивацией и характером человека, интеллектом и другими особенностями личности. Социально-психологический уровень предполагает согласование интересов, межличностных статусов, ценностных ориентаций и целей членов группы. Социологическая совместимость обусловлена общностью образования и профессии людей.

Проблема психологическая совместимости в коллективе является важной и актуальной в психологии. Объектом исследования является психологическая совместимость сотрудников коллектива. Предмет исследования: диагностика и учет психологической совместимости сотрудников. Цель исследования – раскрыть сущность и особенности психологической совместимости работников. Выявить уровень психологической совместимости в трудовом коллективе предприятия «DigitalTelecom», общая численность работников 56 человек. Возраст респондентов варьировал от 25 лет до 57 лет. Выборка представлена мужчинами и женщинами, занимающимися умственным трудом. Были проведены: опрос «Определение индекса групповой сплоченности» Сишора, социометрический опрос и диагностика межличностных отношений Т. Лири. По данным опроса, 74% участников отмечают, что их деятельность им нравится, хотя есть необходимость ее улучшения. Участники показали, что ценят свой коллектив, за счет чего групповая сплоченность соответствовала высоким показателям. В этой организации желают работать 63% респондентов, их удовлетворяет условия труда. Согласно данным, в данном коллективе общие показатели находятся на уровне выше среднего. Результаты, касающиеся

эмоциональной составляющей, 36% участников склонны воспринимать различные профессиональные ситуации как стрессовые и реагировать на них тревогой. 6% склонны к нервно- психическим срывам, 18% показывают наличие незначительной тревоги в их трудовой деятельности. Исследование психологической совместимости в коллективе показало, что у 61% работников высокий уровень межличностных отношений в коллективе, люди легко идут на контакт. 19% показали средний уровень, что свидетельствует о стремлении соответствовать общепринятым нормам и подстраиваться под окружающих людей. 11% участников показали умеренный уровень совместимости в общении. Остальные 10% составляют группу с низким уровнем психологической совместимости. Такие участники поддерживают иерархические или деловые отношения в системе, в которой работают. Полученные результаты показывают, что большая часть трудового коллектива стремится соответствовать общепринятым нормам поведения, высокая степень взаимной поддержки способствует сплочению коллектива. Психологическая совместимость людей в коллективе, наряду с различными объективными и субъективными факторами, зависят от рода профессиональной деятельности индивида, гендерных особенностей сотрудников, и степени их удовлетворенности межличностными и деловыми отношениями.

Список использованной литературы:

1. Бодров В.А. Психологическая профессиональная пригодность. – М.: ПЕР СЭ, 2001.
2. Горбов Ф.Д., Новиков М.А. Вопросы интегративной оценки трудовой деятельности. М.: АПН, 1963.
3. Леонтьев А.Н. Психологическая теория деятельности // Избранные психологические произведения. – М., 1984.
4. Новиков М.А. Индивидуальные различия при групповой деятельности. - Л.: ЛГУ, 1969.
5. Обозов Н.Н., Обозова А.Н. Три подхода к исследованию психологической совместимости // Вопр. Психологии, 1981. № 6
6. Розанова В.А. Психология управления. – Учеб.пособ. - М.: ЗАО, 1999.
7. Шмидт В.Р. Проблемы и технологии оценки персонала. – М.: Речь, 2013.
8. Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М. Психология малой группы. – М.: МГУ, 1996.

ӘОЖ 340

Бекенов Алдияр Олжасович
«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының
УС-ЮП 21-1 тобының студенті
Тұран-Астана университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
з.ғ.м., аға оқытушы **Какимжанова Нургуль Туkenовна**

СУРРОГАТ АНА

СУРРОГАТНОЕ МАТЕРИНСТВО

SURROGATE MOTHER

Аннотация. Мақалада суррогат ана болу туралы және Қазақстан Республикасының суррогат ана болу мәселесі қарастырылған.

Түйін сөздер. Суррогат ана, Неке және отбасы туралы

Аннотация. В статье рассматривается суррогатное материнство и проблема суррогатного материнства в Республике Казахстан.

Ключевые слова. О суррогатной матери, браке и семье

Annotation. The article includes surrogate motherhood and the problem of surrogate motherhood in Kazakhstan.

Keywords. About the surrogate mother, marriage and family

1998 жылы 17 желтоқсанда қабылданған «Неке және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының заңы бойынша суррогат ана дегеніміз – суррогат ана мен ықтималата-ана арасындағы шарт бойынша бойға бала бітіру, оны көтеру және туу. Ал суррогат ана шарты деп – балалы болуды қалайтын адамдар мен бойға бала бітірудің жасанды әдісін немесе эмбрион имплантация сын қолдануға келісімін берген әйелдің арасындағы келісімді айтады. Ал 2004 жылдың 16 шілдесінде қабылданған «Адамның ұрпақты болу құқықтары және оларды жүзеге асыру кепілдіктері туралы» Қазақстан Республикасының заңында «суррогат ана» ұғымы заң жүзінде бекітілгені белгілі.[1]

Осы заң бойынша елімізде адамды клондауға тыйым салынса, ал ерлі-зайыптыларға суррогат ана қызметіне жүгіну құқы берілген болатын. Түйгеніміз, бізде заңды түрде суррогат ана болуға болады және оның арнайы келісім-шарты бар. Бала көрудің бұл әдісінде қандай сорақылық бар деуіңіз мүмкін. Әсіресе, (ресми мәліметкесәйкес) Қазақстанда ерлі-зайыптылардың 16 пайызын әрестелі болу бақытына жете алмай жүргеніне ескерсек, перзент сүюдің оңтайлы жолы осы дерсіз. Бірақ біргәптің шеті шығып қалған сияқты. Мәселе балада емес, анада болып отыр. Анығын айтқанда, бұл суррогат ананың пейіл, ниетінде және осы қызметті жарнамалап жүрген делдалдар да болып отыр. Мәселен, жатырын жалға бергендердің арасында әлі тұрмыс құрмаған 20 жастағы қыздар да бар. Бұларға не жорық? Бұдан басқа кәсіп жоқ емес қой. Нарық заманы келгелі, басқа басқа, дәл әйел затына жұмыс тарт ұнып тұрған жоқ па. Әркімнің өз құқығы бар десек те, біреудің мұқтаждығын біреу пайда табу пиғылына бұрып жатса, ондай әрекеттен ұтпасымызанық. Бүгінде бұл іскып-қызыл бизнес көзіне айн алып барады. Біреулер суррогат анаға жүгіну бала көрудің соңғы мүмкіндігі деп қараса,

енді біреулер үшін жақсы қаржы табудың тиімді көзі болып отыр. Соңғы

кездері отандық экономиканың көлеңкелі бөлігінде «суррогат ана» қызметіне делдал болып ақша табу үрдісі байқалады. Бұл балаға

зәрулердің арманын іске асыруға көмектесуде жұқартыпайтайық десек, талай жайттарды көрген

соң пікірімізді өзгертуге тура келді. Бұл бизнес түрі бұрындары тасада қалып келсе, енді, міне,

өзін жаңа қырынан айқара ашқан түрі бар. Алғаш рет бұдан бірнеше жыл бұрын жарнама,

хабарландыру газетінен «Суррогатты қанақажет» дегенді оқығанбыз. Ақпараттық технология

қарқын алған сәтте сайттар да өріш шыға бастады. «Суррогат ана бола-мын», «Суррогат

анакерек», «Ішімдегі балам пәленбай апталық. Бағып-қағуға шама келмейді.

Аламын деушілерге беремін» деген хабарлан-дырудан осы күні көз сүрінеді, құлақ тұнады.

Шын-өтірігін кім білген, «кейбіреулер бұл іске қос қолдап қарсылықтаныпты»

дейді бейресми деректер. Олардың қатарында Австрия, Норвегия, Швеция, Франция және

Американың бірқатар штаттарында, Италия, Швейцария, Германия сияқты

Еуропа елдерінде тыйым салынып-ты. Бірбілгендері бар шығар. Ал Италия, Франция,

Германия елдерінде бұл тыйымды бұзғандарға ірі көлемде айыппұл салынып, тіпті түрмеге жабу

да көзделген деседі. Әрине, елдегі ерлі-зайыптылардың 16 пайызы бала

сүйе алмайтындығы туралы статистиканы ескерсек, онда тұрған өрес-келдік жоқ. Бірақ дамыған

елдердің өздері өре түрегелген бұл істе қарапайым қазақ біле бермейтін бір қитұрқысы бары

анық. Соның бірі – шетелдешешесі қызының,

қарындасы ағасының баласын туып беруге дейін баратындығы емес пе екен? Жылтырақ көрсе жабы

сакететін біздің халықтың еліктегіштігі, суррогаттық та осындай оқиғаға

апармасына сенім зор ма? Бірбасылымдар елімізде арнайы медициналық орталықтарға барып,

«менің бала тууғауақытым жоқ. Баламды біреу тауып берсін» деушілердің де барын жазғаны бар.[2]

Мұның ақшатабудың, кәдімгі кәсіпкерліктің біртүріне айналып бара жатқаны туралы талай жазылып та, айтылып та жүр. Бара-бара қалталы елдің ермегіне айналатындығы хақында да аз сөз болған жоқ. Батысқа қарап бой түзейміз деп, ойымызды, санамызды күзеп алған жоқпыз ба? Мәселе – осында. Бұл – таяқтың екінші іші. Қазақстанда суррогат ананың қызметі орта есеппен шамамен 10 мың доллар тұрады. Бұл Репродуктивті медицина институтының директоры Тамара Жүсібадиева мәлімдеді. Т.Жүсібадиева мұның нақты цифр емес екенін атап өтті. Оның айтуынша, ерлі-зайыптылар суррогат аналардың көмегіне жүгінген кезде медицина қызметкерлері бұл мәселенің заңдық және қаржылық жағына араласпайды. «Мүмкін оңтүстік аймақтың шағын қалаларында суррогат аналар бір қой үшін бала туып беруі мүмкін, алайда ірі қалаларда мұндай қызметтің бағасы әлдеқайда жоғары екенін түсінуіміз қажет», - деп қалжыңдады Т.Жүсібадиева. Оның айтуынша, Репродуктивті медицина институты жүргізген сауалнама қорытындысы бойынша, суррогат аналардың 40%-ы альтруист саналады және олар бала көтергені үшін ақша алмайды. Негізінен бұлар - ерлі-зайыптылардың туысқандары мен жақындары. «Сонымен қатар «коммерциялық» аналар да бар, олардың 90%-ы күйеуіне нажырасып, баласымен қалған жұмыссыз әйелдер», - деді Т.Жүсібадиева. [3]

Естеріңізгесалып өтсек, бүгін Алматыда Қазақстандағы репродуктивті медицинаның жай-күйі тақырыбында баспасөз конференция өтті. Сарапшылардың берген мәліметтері бойынша, бүгінде Қазақстанда 200 мыңға жуық отбасы бала сүйе алмай отыр. 16 жыл ішінде репродуктивті технологияларды қолдану нәтижесінде елімізде шамамен 8000 сәби дүниеге келді.[4]

Қолданылған әдебиеттер:

1. "Ана тілі" газеті, №39, 25-01 қыркүйек, 2015 жыл 16 бет
2. Қ.И. Оспанов. "Құқық негіздері" Алматы, "Жеті Жарғы" 140-145 бет
3. "Ақтөбе" газеті, №9, 28-6 наурыз, 2015 жыл 26-27 бет
4. Қ.Д. Жоламан, А.Қ. Мұхтаров, А.Н. Тәукелеев. "Мемлекет және құқық теориясы"

УДК 328

Бексултанова Нагима
магистрат группы МН ПП 21-2
специальности «Педагогика и психология»

Научный руководитель:
кандидат психологических наук,
профессор **Жантiekеев С.К.**

РЕШЕНИЕ КОНФЛИКТОВ В СФЕРЕ УПРАВЛЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИЕЙ

ҰЙЫМДАСТЫРУДЫ БАСҚАРУ САЛАСЫНДАҒЫ ҚАҚЫЛЫҚТАРДЫ ШЕШУ

RESOLUTION OF CONFLICTS IN THE SPHERE OF ORGANIZATION MANAGEMENT

Аннотация. В статье раскрывается содержание и специфика конфликтогенных факторов, провоцирующих возникновение конфликтов в организациях осуществляющих свою деятельность в различных сферах экономической и неэкономической деятельности. Рассмотрены меры по снижению конфликтогенной напряженности и методы разрешения

конфликтов в организациях осуществляющих свою деятельность по обслуживанию кондоминиума.

Ключевые слова. конфликт, организация, конфликтогенные факторы, методы разрешения конфликта, причины конфликта.

Аннотация. Мақалада экономикалық және экономикалық емес қызметтің әртүрлі салаларында жұмыс істейтін ұйымдарда қақтығыстардың туындауын тудыратын қақтығыс факторларының мазмұны мен ерекшеліктері ашылады. Кондоминиум қызметінде жұмыс істейтін ұйымдардағы жанжал шиеленісі мен жанжалдарды шешу әдістерін төмендету бойынша шаралар қарастырылады.

Түйінді сөздер. конфликт, ұйым, конфликт факторлары, қақтығыстарды шешу әдістері, жанжал себептері.

Annotation. The article reveals the content and specificity of the conflictogenic factors that provoke the emergence of conflicts in organizations carrying out their activities in various spheres of economic and non-economic activities. Considered measures to reduce the conflictogenic tension and methods of conflict resolution in organizations carrying out their activities to service condominiums.

Keywords. Conflict, organization, conflictogenic factors, conflict resolution methods, causes of conflict.

Конфликт в системе управления в организации рассматривается, как неотделимый аспект человеческих отношений в специфической сфере деятельности. Его возникновение возможно не только вследствие личностных психологических различий работников, их целей или профессиональных возможностей, но и вследствие прочих конфликтогенных факторов, связанных непосредственно со спецификой деятельности и эффективностью ее управления.

Это во многом объясняет то, что процессе деятельности, направленной на создание продукта, оказание услуг или производства работ помимо общечеловеческих присутствуют специфические конфликтогенные факторы, которые объясняют неизбежность возникновения конфликтов в организации. Однако это не означает, что в управлении организацией не должно быть работы как предупреждению конфликтов, так и по их разрешению.

Однако на практике независимо от усилий по минимизации управленческих рисков, направленных на исключение конфликтогенных факторов, провоцирующих конфликт в организации, бесконфликтность по мнению Георга Зиммеля, Дж. Бурке, Э. Гроуна выглядит фальшиво [1].

Раскрывая естественность возникновения конфликтных ситуаций в организации Дж. Бурке кроме разрушительного характера их последствий видит в конфликте «созидательную конфронтацию». Обоснование его точки зрения на «созидательную» роль конфликта строится на том, что в нем выражаются скрытые проблемы, порожденные недооценкой их важности в управлении организацией. По его мнению, разрешение конфликта улучшит условия и повысит эффективность управления, качественно улучшит дальнейшую деятельность организации. Но в этом случае нельзя в «позитиве конфликта» не выделить роли управленческих методов, технологий, моделей, используемых руководством организации в разрешении конфликтных ситуаций. Именно эффективные методы разрешения конфликтных ситуаций и только эффективные методы их разрешения могут обеспечить «созидательную» роль конфликта в организации.

Указывая на большое количество научных точек зрения, которые сходятся на том, что конфликты в сфере деятельности носят не только отрицательные последствия, но и имеют положительную сторону, все же они на время дестабилизируют обстановку в организации. Временная, полная или частичная дестабилизация, например, в поточном производстве может привести к негативным последствиям, в результате которых пострадают работники не имеющие отношения к конфликту. Поэтому даже при положительном исходе конфликта он может стать причиной подрыва стабильности в деятельности не только отдельных

работников, но привести к необратимым негативным последствиям для любого субъекта экономической деятельности. Эти аспекты актуализируют вопросы управления конфликтами в организации, и выделяют первостепенность значения в умении управленцев в максимально короткие сроки найти оптимальный и эффективный метод их разрешения [2].

Сегодня практика доказала обоснованность и эффективность теоретических канонов, определяющих наиболее приемлемые методы предупреждения и разрешения конфликтов. Научно обоснованные методы избегания, принуждения, компромисса, посредничества, сотрудничества и переговоров получили практическую интерпретацию и не всегда используются в управлении в том содержании в котором они определены в теоретических научных рамках науки управления. Например, метод избегания подразумевает выход из конфликтной ситуации посредством уклонения от проблем, причем с минимальными потерями. Особенно интересна практическая интерпретация данного метода в практической деятельности субъектов малого и среднего бизнеса, которая строится на привлечение персонала на ключевые должности субъекта экономической деятельности близких родственников. Для минимизации противостояния в коллективе работники помимо должностных обязанностей связаны родственными узами. Образование семейного клана в компании — это гарантия конфиденциальности любой значимой информации, невозможность противостояния первому руководителю и сговор управленцев высшего звена в действиях. Такой подход подавляет возможность проявления конфликта в организации на уровне руководства, а в случае его образования в других звеньях обеспечивает незыблемость руководящей структуры и его разрешения не в пользу тех, кто явился его инициатором. Решить разногласия, например, между работодателем и работниками в малочисленных организациях малого и среднего бизнеса бесперспективно. Это ведет к тому, что одним из показателей конфликта внутри организации является текучесть кадров. Разрешение конфликта или его избегание заканчивается в данном случае избавлением от работников не согласных с действиями руководства. Действительно избавившись от профессионального работника, организация несет потери, например, в качестве, однако конфликт исчерпан и решен. Отсутствие сильных профессиональных союзов, комиссии по трудовым спорам в организациях малого и среднего бизнеса с малой численностью позволяют решать конфликты быстро безапелляционно и кардинально.

Рассматривая управленческую вариативность научных методов на практике нельзя не согласиться с тем, что при их практической трансформации руководители руководствуются научным теоретическим базисом указывающем на необходимость просчета риска конфликтных ситуаций и применения методов их разрешения для минимизации их последствий.

Управленческие подходы к разрешению конфликтов в организации - это отдельный объект многолетних исследований в научной зарубежной и отечественной исследовательской практике. Среди казахстанских ученых особо выделяются научные исследования Мукашева А., Уталиевой Р.С. Адиевой Э.М. Тлембаева Ж.У. и других направленные не только на исследование природы конфликта, этапов развития и условий его проявления, но и на выработку методов его успешного разрешения.

Особенностью современных научных тенденций и подходов к развитию методологического базиса разрешения конфликтов в организации состоит в сращивании теории и практического применения с конкретизацией использования управленческих методов, моделей и технологии по сферам деятельности. Эта особенность современных научных подходов нынешнего этапа развития конфликтологии связана с тем, что все же специфика деятельности провоцирует образование специфических конфликтогенных факторов. Специфические особенности сферы субъекта деятельности, зачастую становятся объектом для формирования конфликтогенных факторов, которые нехарактерны для организаций деятельность которых лежит в поле других экономических и неэкономических интересов и целей.

Необходимость разрешения конфликта может возникнуть и в организации осуществляющей как коммерческую, так и некоммерческую деятельность.

Если говорить о специфике межличностных конфликтов в некоммерческих организациях, то в данном аспекте интересна работа Шакировой Д.М., которая направлена на выработку подходов в разрешении конфликтов в образовательной организации. Автор исследования указывает, что в качестве конфликтогенных факторов в некоммерческой образовательной организации выбор метода разрешения конфликта зависит от его участников так как он может возникнуть:

- между учеником и учителем, где конфликтогенными факторами выступают: непонимание предмета учеником, придирки со стороны учителя, неудовлетворенность оценкой и др.;

- между учениками: словесные перепалки, оскорбления физические действия и т.д.;

- между учителем и руководством образовательной организации: недооценка работы учителя, требования, не установленные функциональными обязанностями и т.д.;

- между руководством образовательной организации и родителями или учеником и т.д. [3]

Специфика образовательного процесса состоит в том, что и в управленческих действиях по разрешению конфликта и учителя, и руководителя образовательного заведения необходим поиск как индивидуальных решений, так и коллективных решений с привлечением или без привлечения родителей.

В организациях, которые ориентированы на производственную деятельность, на недродобычу и т.д. возникают так называемые корпоративные конфликты, которые существенно отличаются от конфликтов, возникающих в сфере оказания образовательных, торговых и прочих других видов услуг. До последнего времени в поле научных исследований методов разрешения конфликтов в казахстанской практике акцент делался на разрешение конфликтных ситуаций, возникающих в крупных холдингах казахстанского нефтегазового сектора. Если рассматривать специфические конфликтогенные факторы возникновения конфликтов в нефтегазовом секторе, то их характеризуют как социально-трудовые и связывают с высокими профессиональными требованиями к специалистам, соответствующих международным стандартам, которым не соответствует профподготовка казахстанских работников. Отсюда и разница в оплате труда, отсутствие перспектив карьерного роста и т.д., которые становятся провоцирующими факторами конфликта.

Вопросам разрешения корпоративных конфликтов в нефтегазовой сфере деятельности в условиях кризиса были посвящены работы Уталиевой Р.С. и Адиевой Э.М., которые в качестве предложения по предупреждению и решению конфликта предлагали введение в службу отдела персонала консультанта психолога. По их мнению, роль консультанта в разрешении ситуации состояла в поддержании равновесия сторон конфликта, в формировании структуры координации сторон конфликта, в смягчении интенсивности конфликта, в выработке процедур достижения компромисса и т.д. [4] Иными словами, предложенный подход разрешения конфликтов в кризисном режиме развития предприятия рассматривает направления формирования такого важнейшего свойства коммерческой организации в условиях рынка как выживаемость [5].

Нельзя не согласиться с прогрессивностью предложенного тактического подхода решения корпоративного конфликта, но для решения ключевых проблем, связанных с отсутствием профессиональных стандартов вмешательство консультанта малоэффективно.

В частности, внедрение международных профессиональных стандартов — это проблема которая требует времени для ее окончательного завершения. Однако решение данных проблем в одночасье невозможна. Следовательно, разрешение конфликта и даже стабилизация деятельности в крупных предприятиях не всегда означает его быстрое решение. Отсутствие профессиональных стандартов это общий конфликтогенный фактор, который в управленческой практике казахстанских организаций позволит помочь минимизировать риски возникновения конфликтных ситуаций в сфере медицины,

финансово-кредитной сфере и в других областях деятельности. Это в дальнейшем позволит многим предпринимателям избежать ряд конфликтных ситуаций и смягчить последствия конфликтов в деятельности организаций в сфере крупного и среднего бизнеса. Однако, если рассматривать конфликты в производственной сфере, то они выражаются в столкновении интересов, например, работника и работодателя или работника и руководителя среднего или низшего звена и т.д. В отличие от корпоративной сферы деятельности в торговле конфликты могут быть спровоцированы, например, покупателем, то есть сторонним участником торгового процесса, который хотя и является участником процесса купли-продажи, но не принадлежит организации. Противопоставляя специфические стороны деятельности становится очевидным, что конфликтогенные факторы провоцируют конфликт и должны стать ключевым объектом для выбора эффективного инструмента для управленческой нейтрализации конфликта. Сложность разрешения конфликта состоит в том, что в деятельности внутри организации разрешение конфликта строится на знании сторон. Однако конфликты, в организациях, которые предоставляют услуги в разрешении конфликта с третьими лицами, являющимися потребителями услуг возникают существенные сложности. С одной стороны, разрешение конфликтов внутри организации, которые предоставляют услуги – это естественный процесс, в котором маневрирует управленец и связанные общими целями работники. С другой стороны, конфликт по отношению к организации со стороны потребителя услуг – это претензии по поводу деятельности организации к ее руководству. Инициатором конфликта является потребитель услуги, а разрешением конфликта занимается не тот по чьей вине он возник, а руководитель, выполняющий в нем посредническую роль между исполнителем и потребителем [6].

Такая схема разрешения конфликта в сфере предоставления услуг характерна не только для предприятий торговли, но и для организаций, осуществляющих обслуживание кондоминиума [7]. Возникшие в ходе проведения в Казахстане жилищной реформы многочисленные КСК и ПКСК заменили ликвидированные субсидируемые государством ЖЭКи и ЖРЭПы, которые обладали профессионалами по обслуживанию энергохозяйства, теплоснабжения, пожарной сигнализации, пожаротушения, дымоудаления и т.д. и имели необходимое оборудование для технического обслуживания жилого фонда.

Более того жильцам достались жилые дома, в которых общее имущество не было приведено в нормальное техническое состояние, как это предусматривалось реформой. Жильцам было не передано, а брошено жилье с затопленными подвалами, с разбитыми крышами, с разоренной пожарной сигнализацией и т.д. Образование предложенных КСК и ПКСК которые без субсидий государства должны были решить унаследованные проблемы состояния жилого фонда вело к многочисленным конфликтам, связанным с обслуживанием общего имущества, обозначенного в правовых нормах как кондоминиум. Кондоминиум или общее имущество стали предметом споров и разногласий прежде всего между жильцами. Несмотря на то что все объекты общего пользования были распределены пропорционально имеющейся в частном владении собственности жильца возникали конфликты по поводу оплаты ремонта общего имущества. Например жильцы первого этажа не хотели платить за ремонт крыши, так она над ними не течет, а жильцы последних этажей не хотели платить за ремонт подвала так как насекомые поселившиеся там из того что он затоплен канализацией до них не долетают. При этом в доме был Совет дома в составе председателя и членов, а конфликтные ситуации по поводу того «за что я буду платить», а «за что нет» разрешались руководителем ПКСК или КСК. Сторонняя позиция Совета дома объясняется тем, что это общественное формирование, которое не несет никаких правовых обязательств. Несмотря на то, что КСК всегда являлось предметом обсуждения и осуждения жильцов, несмотря на то, что были случаи мошенничества прогресс от деятельности КСК по содержанию жилого фонда все же был. Более того экономические параметры тарифа и соблюдения технических норм обслуживания позволяли оптимизировать тарифы на услуги, предоставляемые КСК. Обслуживание нескольких домов позволяло содержать необходимое число персонала обслуживающих подвальные помещения, создать аварийные группы, которые могли

устранить аварийную ситуацию круглосуточно. КСК перерастали в мини-управляющие компании с оптимальным штатом, в которых еще не было главного инженера, инженера по технике безопасности, службы по подбору персонала, сторожей, секретарей, но именно это позволяло оптимизировать тариф и направлять большую часть денежных поступлений на решения проблем состояния жилищного фонда. Однако несмотря на эти преимущества число конфликтных ситуаций в деятельности КСК с членами кондоминиума до момента их ликвидации в 2022 году оставалось по прежнему высоким.

Высокий уровень конфликтности в сфере управления кондоминиумом спровоцирован нестандартными конфликтогенными факторами в данной сфере деятельности. Специфика деятельности по обслуживанию кондоминиума определяет нестандартные конфликтогенные факторы, приведем лишь некоторые из них:

- один из наиболее часто встречающихся объектов конфликта между жильцами и КСК является вопрос отсутствия необходимой температуры в помещении. Причину данной ситуации член кондоминиума видит только в деятельности обслуживающей дом организации. Однако деление на частную часть дома – квартиру, где проходит система отопления и общественную, которая включает общее подвальное помещение ведет к тому, что схема подвальной разводки не меняется. Зато жильцы в квартирах могут изменить диаметр трубы теплосети, убрать перемычки, не промыть батарею и т.д. То есть если КСК несет ответственность за изменение сети теплоснабжения без изменения проекта, жители никакой ответственности за это не несут. В свою очередь КСК не может войти в квартиру, как на частную территорию, не могут проверить состояние тепло- водоснабжения и его соответствие проектным параметрам и т.д. Но в целом именно эти факты ведут к негативным последствиям в квартирах других жильцов. При этом Совет дома в данных вопросах участия не принимает и разрешение конфликта висит в воздухе.;

- проблемы использования подвальных помещений: многие жилые здания оборудованы подвальными помещениями площади, которых ограничены и исчисляются долями квадратного метра, однако без всяких решений они оккупируются отдельными жильцами и используются бесплатно. Это также ведет к претензиям к КСК. Действительно в существующих на сегодняшний день проектах по которым построены жилые дома и лишь одна серия пятиэтажных домов с водогрейными колонками предусматривает возможность использования подвала для хранения дров и угля. Однако независимо от того, что ни один проект не предусматривает использование подвальных помещений для хранения, а подвалы забиты соленьями, старыми вещами и т.д. Этот захват площадей общего имущества становится объектом конфликтов, но опять же к руководству КСК и т.д.

Таким образом современный этап реформы, который предусматривает в качестве формы управления ОСИ – это наступление на одни и те же грабли. Создание «один дом - одно КСК» может быть эффективно в доме численность жильцов которых может позволить оптимизировать тариф. Общественные полномочия ОСИ, которые должен исполнять Совет дома в условиях «бесплатности» неэффективны, так этот общественный орган не вмешивается в конфликты по поводу содержания кондоминиума, зачастую вследствие некомпетентности этого общественного органа принимаются неверные решения, не улучшающие состояние жилищного фонда, а приводящие к нерациональному использованию общественных средств. При этом разрешение конфликтных ситуаций по этому поводу ложится на плечи КСК и на другие службы, осуществляющие содержание кондоминиума. Для исключения конфликтных ситуаций необходимо создание независимой инспекции по оценке состояния жилого здания с полномочиями обследования его на соответствие состояния сетей проектным параметрам, независимо от принадлежности места их прохождения, запрещение использование свободных площадей в кондоминиуме если это не предусмотрено проектом, так как это увеличивает пожарную опасность и ведет к межличностным конфликтам.

Таким образом, сфера обслуживания кондоминиума – это сфера деятельности с высоким уровнем конфликтности, провоцируемой специфическими конфликтогенными

факторами. Современная реформа в качестве улучшения обслуживания кондоминиума систематически обновляет законодательные и нормативные акты по жилищному законодательству, совершенствует формы управления кондоминиумом, однако это не снижает степень конфликтности в данной сфере деятельности. На наш взгляд наиболее действенным инструментом для стабилизации конфликтности среды в сфере обслуживания кондоминиума необходимо прежде всего снижение числа конфликтных факторов, выработка системы ответственности за возникающие конфликты председателя и членов Совета дома. Идею введения в штат крупных предприятий консультантов, деятельность которых должна быть сконцентрирована на решении конфликтов, предложенная Уталиевой Р.С. и Адиетовой Э.М. можно признать объективной. Исходя из этого создание независимой группы экспертов, обладающих полномочиями определения на бесплатной основе причин, технических проблем, которые являются предметами конфликта между жильцами и службами, осуществляющими обслуживание кондоминиума – можно рассматривать как прогрессивный инструмент их разрешения.

Список использованной литературы:

1. Конфликт-менеджмент в организации: стратегии и тактики. <https://www.cfin.ru/management/people/motivation/conflict.shtml?ysclid=19o80bahus29792719>
2. Современные методы разрешения конфликтов в организации. URL: <https://www.kom-dir.ru/article/1920-metody-razresheniya-konfliktov?ysclid=19o81cawmm138411575>
3. Шакирова Д.М. Структура конфликта как негативного коммуникационного процесса в образовательном пространстве. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/struktura-konflikta-kak-negativnogo-kommunikatsionnogo-protsessa-v-obrazovatelnom-prostranstve?ysclid=19o85usp4w989537748>
4. Уталиева Р.С. Основные подходы к управлению конфликтом в кризисной ситуации. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-podhody-k-upravleniyu-konfliktom-v-krizisnoy-situatsii?ysclid=19o6pn0dt5629088523>.
5. Исмаилова Э.Р. Конфликты в организации, причины их возникновения и способы разрешения. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konflikty-v-organizatsii-prichiny-ih-vozn-i>
6. Каранов Д.П. Факторы консолидации локальных сообществ спальных микрорайонов (на примере пригорода Санкт-Петербурга) // Символ науки. №5(1). 2022. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/factory-konsolidatsii-lokalnyh-soobschestv-spalnyh-mikrorayonov-na-primere-prigoroda-sankt-peterburga?ysclid=19o6vii9yv120835150>
7. Габдулхакова Л.К. Управление конфликтами в организации. URL: http://progress-human.com/images/2017/tom3_3/Gabdulhakova.pdf

КОЛЛЕДЖ СТУДЕНТТЕРІНІҢ «МЕН»- ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ОНЫ АДАМИ, ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА БАҒДАРЛАУ

ИССЛЕДОВАНИЕ "Я" КОНЦЕПЦИИ СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА И ЕЕ СООТНОШЕНИЕ К ЧЕЛОВЕЧЕСКИМ, СОЦИАЛЬНЫМ ЦЕННОСТЯМ

THE STUDY OF COLLEGE STUDENTS' "I" CONCEPT AND ORIENTATION TO HUMAN AND SOCIAL VALUES

Аннотация. Қазіргі ХХІ ғасыр қарама-қайшылықты, жаңа технологиялық ақпараттар мен өзгерістерге толы заман. Мен тұжырымдамасы индивидтің өзі жайлы елестетулері(когнитивті құрылым), өзіне ұнамды немесе ұнамсыз қатынас(эмоционалды құрылым), «өз-өзіне», өз іс-әрекетін құруға бағытталған елестетулерінен (іс-әрекеттік құрылым) тұрады. «Мен тұжырымдамасын» зерттеу іс-әрекеттің нақты факторын ескеруге мүмкіндік береді: айналадағылармен және олардан күтілетін қарым-қатынас, өз-өзіне қатынасы, дамуға индивидуалды-тұлғалық бағытталу.

Түйінді сөздер. "Мен" тұжырымдамасы, құндылықтар,

Аннотация. Современный ХХІ век-время противоречивое, наполненное новой технологической информацией и изменениями. Концепция Я состоит из представлений человека о себе(когнитивная структура), отношения, которое ему нравится или не нравится(эмоциональная структура), «я», воображения, направленные на создание собственных действий (структура действия). Изучение понятия " Я " позволяет учитывать конкретный фактор деятельности: взаимоотношения с окружающими и ожидаемые от них, отношение к себе, индивидуально-личностную направленность на развитие.

Ключевые слова. "Я" концепция, ценности

Annotation. The current ХХІ century is a time of controversy, full of new technological information and changes. The concept of self consists of the individual's imaginations about himself(cognitive structure), the attitude towards himself or not(emotional structure), the "self", the imaginations aimed at creating his own actions (action structure). The study of the" concept of the self " makes it possible to take into account a specific factor of activity: communication with those around and expected from them, attitude to oneself, individual-personal orientation to development.

Keywords. "I" concept, values

Жасөспірімдік шақ – ең қызықты және күрделі кезең. Балалар жасөспірімдерге айналған кезде өзгерістерге ұшырап, ата-аналарына түсініксіз болып оларға көптеген қиындықтар туғызады. Жасөспірімдік кезең мінез-құлықтың, өзін-өзі бағалау және өзін-өзі танудың өзгеретін және қалыптасатын кезеңі болып табылады. Еркіндікке және ата-аналарынан тәуелсіздікке ұмтылуы әлеуметтік бейімдеу барысында қосымша қиындықтар туғызады.

Д. Б. Эльконин еңбектерінде жасөспірім кезеңі 15-17 жас аралығын қамтиды. Бұл кезең адамның сенімсіздік пен жүйесіздік кезеңінен шынайы ер жету шағы. Жасөспірім шақта адамдарда өмір құндылықтарын таңдау мәселесі пайда болады. Жасөспірім өзіне деген ішкі қарым-қатынасын қалыптастыруға (мен қандай болғым келеді?) басқа адамдарға

деген қарым– қатынысқа және де моральдық құндылықтарға талпынады. Нақ осы жасөспірім кезеңінде адам өзінің жақсылық пен жамандық категориялары арасында саналы түрде өз орнын табады. «Намыс», «адамгершілік», «құқық», «міндет» сияқты тұлғаның сипатын басқа да ұғымдар толғандырады.

Жасөспірім қоршаған әлемдегі өз орнын табуға қандай күш салып бағытталса да, барлық өмір мәнділігін тануға интеллектуалды дайын болса да, ол көп нәрсені білмейді, өйткені ол өзін қоршаған адамдарды және рухани өмір тәжірибесін білмейді. Әсіресе жасөспірім шақта табиғи берілген басқа жынысқа деген талпыныс қозады. Жасөспірімдік кезең адам өзінің рефлексивті жаттығуларын бағалайтын кезең. Ал бұл рефлексивті жаттығулар ішіне ол өзі, досы, барлық адамзат кіреді. Жасөспірім өзінің тұрақты рефлексиясы арқылы өзінің негізін, мәнін ашады. Ол нәзік жанды, тез уайымдауға, сәтсіздікке берілгіш болады. Қандай да болмасын бөгде көзқарас, әсерлі сөз, ерекше әсер етіп оны жолынан тайдыруы мүмкін [2].

Балалардың тәртібі нашарлап, сабаққа үлгерімі төмендейді, қыздар мен ұлдар арасындағы қарым-қатынас та қалыпты болмайды. Кейбір балаларда тіпті қоғамды жатсыну әдеті пайда болады. Жасөспірімдердің мінезіндегі мұндай қылықтардың негізі осы жастағы соматикалық және психикалық дамуда жатыр. Жасөспірім шақтағы бойдың өсуі бұрынғыға қарағанда бір жылда екі есе шапшаңдықпен өсетін болады. Баланың бойының шапшаң өсуіне әртүрлі жағдайлар әсер етеді, мысалы, баланың ішетін тамағы, еңбек, спорт. Алайда, әсер ететін осы жағдайлардың өзінде де белгілі бір заңдылықтар болады, мысалы, баланың аяғы кеудесіне қарағанда жылдам өседі де ерекше ұзын сияқты болып көрінеді. Бала денесінің өсуіндегі осындай әркелкілік дененің басқа мүшелері мен органдарында да көрініс береді, мысалы сүйек етке қарағанда тез өседі. Сүйектің өте тез өсуі кейде жанға батарлықтай ауыратыны байқалады, денесі құрысып, қатты мазасынданып, баланың берекесі кетеді. Соның әсерімен баланың мінезінде ашушаңдық, қызбалық пайда болады.

Бастауыш сынып жасындағы бала әлемге ерекше қызығушылықпен, балалық аңғалдықпен қарайды, жасөспірім өзін қоршаған әлемге баға береді және оған деген өзінің қарым — қатынастарына еніп енді тек өзінің қажеттіліктерін қанағаттандыру бойынша ғана емес, сонымен бірге өзі теориялық жағынан игерген қағидалар бойынша қарым-қатынасқа түседі және адамдардың мінез-құлқын, қоғамдық құбылыстарды бағалауда ешкіммен ымыраға келмейтін, өз дегенім болсын дейтін әдет табады. Ол айналадағының бәрінің сыншысы. Ол өзі жақсы көретін адамдардың кемшілігін де көргіш болады және сол үшін киналады. Кез келген жалғандық оның ызасын тудырады және көңілін қалдырады.

Жасөспірімдік өтпелі кезеңнің ең басты үрдісінің бірі — жасөспірімнің ата-аналарымен, мұғалімдерімен және жалпы үлкендермен, құрбыларымен, барлық жағдайы бойынша өзіне тең немесе тең еместермен қарым-қатынасында қайта бейімделу байқалады. Бұл қайта бейімделу жағдайы бірте-бірте болуы мүмкін немесе аяқ астынан мінез көрсетеді. Жасөспірім үшін үлкендер мен өз қатарластары мәртебесінің деңгейі бірдей болмайтындығынан қайта бейімделу процесі әртүрлі көрініс береді.

Жасөспірімдерді өмір ортасының қарама-қайшылықтары қызықтырады, бұл жастағылардың қажеттілігі — өздерінің айналадағы адамдарға деген қарым-қатынасын, әлемдегі өзінің орнын табу. Ал бұл қажеттілікті басқа адамдармен қарым-қатынастары қанағаттандырады.

Жасөспірімдер қоғамдық — өндірістік еңбекке қатысады. Ол тек еңбек арқылы ғана қоғамдық өмірде өз орнын таба алады, өзін бекітеді. Білім жасөспірім үшін еңбектің бастысы болып табылады. Өкінішке орай, кейбір жасөспірімдердің оқу пәндеріне деген ықыласының төмендеуінің әсерінен сабақ үлгерімі нашарлайды. Ғылым мен мәдениеттің әртүрлі саласымен қызыға айналысу негізінен жасөспірімдерге тән.

Жасөспірім өзіне дос болатын адамды өз ұжымындағы жолдастарының арасынан табады. Жасөспірімнің досы — ол тек бірге ойнайтын, жанжалдасып қалатын, татуласатын, бірге сапарға шығатын жолдас қана емес, ол – жасөспірімнің екінші өзі, ол оның ойын білетін, қызығушылықтары мен сезімдерінің куәгері және жақсы ниеттегі сыншысы [66].

Қарым-қатынас жасөспірімдер үшін тек маңызды орын алып қана қоймайды, сонымен қатар өзіндік құндылықты қалыптастырады. Әңгімелесу уақыты күнделікті 3-4 сағат болса, демалыс күндері 7-9 сағатқа дейін созылады. Географиялық және әлеуметтік аймағы кеңейеді: басқа мектепте оқитын достары, студенттер, әскери қызметкерлер, жұмыс жасайтын адамдар т.б.

Психология ғылымында атайтындай «қарым-қатынасты күту», яғни қарым-қатынасты іздеу, контактіге түсуге дайын болу құбылысы пайда болады. Сонымен қатар достарымен араласуда жоғары талғам мен диалогқа үлкен қажеттілік туады. Дегенмен басқалармен қарым-қатынас жасауда ең маңызды қанағаттандырарлықтай қажеттілік – ол өзінің ішкі жай-күйімен, уайымдарымен, күйзелістерімен бөлісу болып табылады. Басқалардың жағдайына деген қызығушылық онша күшті болмайды. Осы жерде екі жақты шиеленіс, қанағаттанбаушылық тууы мүмкін.

Құрдастарымен қарым-қатынас жасау осы жастағылардың тұлға ретінде қалыптасуының дамуы үшін өте маңызды болуы келесі себептерге де байланысты.

Біріншіден, құрдастарымен араласу – ата-аналармен талқылай алмайтын әңгімелердің, ақпараттың арнайы жолы. Атап айтқанда, психосексуалды дамудың тежелуі, жыныс мәселелері.

Екіншіден, бұл әлеуметтік өзара қарым-қатынаста қажетті тәжірибелер жинақтау үшін қажетті тұлғааралық байланыстардың (ойын, коммуникация, еңбек) арнайы түрі. Мұнда өз міндеттерін түсінуге, өз ережелерін ығыстыра тұруға, қоршаған ортаның қызығушылықтарын ескеруді үйренеді.

Үшіншіден, бұл эмоционалды контактінің спецификалық түрі, яғни өзін жайлы және тұрақты сезіну, түсіністік таныту және өзара көмек көрсету, және де сол себепті жасөспірімнің үлкендер өміріне бейімделуі, әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан тұлғаның қалыптасу процесі жеңілдей түседі.

(И. С. Кон) [3].

Ал жасөспірімдік шақтың орта тұсында қыз балалар ер балалар арасынан, ер балалар қыз балалар арасынан дос табуға деген қажеттілік оянады. Осылайша, ақылға салынған мақсатты қарым-қатынастағы достық қалыптасады, осыдан келіп жастық шақтық махаббаты да оянуы мүмкін [66].

Жасөспірімдік шақтағы махаббат – күшті, бірақ ұзақ емес эмоционалды бастан кешіру, дегенмен кей жағдайларда ол тұрақты, күнделікті жақсы көрушілікке айналуы мүмкін.

Психологтар қыздардың махаббатқа деген қатынасында келесі заңдылықтарды анықтады:

1. Өзін жоғары бағалайтын қыздар алғашқы махаббатын соңғысы етуге талпынбайды, олардың ер адамдармен өзара қарым-қатынасы көпке жалғаспайды және тұрақты емес. Ал өз-өзін бағалауы төмен қыздарда – керісінше көрініс.

2. Болашақ отбасын құруда ата-аналарының қарым-қатынасын үлгі тұтатын қыздар мектеп кезінде сирек ғашық болады және 21 жасқа дейін тұрмыс құруға асықпайды.

3. Толық отбасында өмір сүретін қыздар, ата-аналары ажырасып кеткен немесе толық емес отбасындағы қыздарға қарағанда махаббатқа реалистикалық көзқараста болады [67].

Жасөспірім кезеңге тән тағы бір ерекшелік барлық нәрсені өз бетімен орындап, үлкен адамдардың қамқорлығымен ақыл кеңесінен құтылғысы келеді [4]. Жасөспірімнің өз автономиясына күрес ашып, яғни, «мен үлкенмін» деп, өзімен санасқанды қалайды. Өз құқықтарын айтып, ата-ананың бақылауынан шығуды қажет етуі және осы кезеңде өзіндік жеке қарым-қатынас негізгі қажеттілікке айналады [5]. Бұл уақытта баланы бақылауда ұстау қиындап, ата-анасының қамқорлығынан арылып, бала өз бетінше шешім қабылдағысы келеді, өзіне психологиялық жағынан ұнамаған істерге жақтырмаушылығын білдіреді. Бұл уақыттарда жастардың барлық нәрсені татып көрсем деген әуестігі артып, бұзықшылықтарға қосылып кету, ішімдік, анаша, есірткі секілді нашар қылықтарға еріп кету қаупі зор. Жасөспірім бұл шақта өзінің дене бітіміне мән бере бастайды. Биологиялық жетілу

барысында дене бітімінде кемістік болса, мазасызданады. Жасөспірімдерде өзін салыстыра бастайтын сұлулық эталоны болады. Көпшіліктен ерекшеленіп, көзге түсуге тырысады. Қыз бала әсіресе өзінің жеке бой күтіміне ерекше мән береді. Ұл балаларда бұл кезде қарсыласу, бұзықтық, тілазарлық жиілеп, ересек болып көрінуге көбірек талпынады [68].

Жасөспірімнің ересектен айырмашылығы тек үлкен адамдармен қатынасының өзгеше келетіндігінде емес, сонымен қатар биологиялық дамуы (жыныс т.б жетілуі) жағынан кеңінен өріс алатынында. Кейбір жасөспірім жастағылар осы кезеңде бұрынғы қалыпынан үлкен адамдармен қарым-қатынаста болғанда мейірімді, сыпайы келсе енді өрескел түрде, яғни тәртіп бұзуға икем келеді. Жасөспірім бәрін өзім істей алам, «Сендер мені әлі бала деп ойлайсыңдар» деп наразылық білдірседе оның қолынан әлі де көп нәрселер келе бермейді[6]. Қойылатын талаптардың көбі қарсылық реакциясына әкеледі, өйткені жасөспірім, өзін үлкенмін деп сезінгенімен, қиындықтардан қашады, өзіне көңіл мен қолдау көрсеткенді қажет етеді. Жасөспірімге тән тағы бір ерекшелік эмоционалдық тұрақсыздық. Әрине үлкен жасөспірім шақ кезінде баланың көңіл күйі, психологиялық реакциясы тұрақтайды, сонда да кей жағдайда тұрақсыздық көрінеді. Осы кезде жасөспірім өз-өзін тануға, өзін тәрбиелеуге, өмірді танып білуге, өзінің өмірлік компетенциясын жоғарылатуға дайын болады [5]. Әкешесіне талап қоюы жиілейді. Отбасындағы жайсыздықтарға қатты намыстанып, ата-анасына да сын көзбен қарайды. Тез өкпелегіш, көңілге алғыш, тыз етпе ашуланшақ мінезге тап болады. Психолог мамандар бұл уақытта жасөспірімдердің өмірден түңіліп, айналадағы құбылыстардың барлығын жағымсыз қабылдайтынын айтады. Жасөспірімдер түрлі арман мен қиялға беріліп, өзіндік өмірдегі таңдауын жасауға талпынады [68]. Ата-аналарға жасөспірім өміріне ерекше көңіл аударуға ұсыныс береміз. Өйткені көбінесе жасөспірім күйзеліс жағдайында, көңіл күйінің тез өзгеруіне байланысты және ашу ыза басым болуы – өте қауіпті [5].

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қ.Р. Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына жолдауы 2014 жыл 11 қараша. «Нұрлы жол - Болашаққа бағыт». Стратегия -2050
2. Грэйс Крайг. Психология развития. - СПб., 2000
3. Кон И.С. Психология юношеского возраста М: Просвещение, 1979. - 90 с.
- 4.Возрастная и педагогическая психология // Под. ред. А.В. Петровского. — М., 1986.
- 5.Аубакирова Қ.С Жасөспірімдердің дамуының психологиялық және физиологиялық жас ерекшеліктері ,2013

ВЛИЯНИЕ МУЗЫКАЛЬНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА ЭМОЦИИ ЧЕЛОВЕКА
МУЗЫКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ АДАМНЫҢ ЭМОЦИЯЛАРЫНА ӘСЕРІ
THE INFLUENCE OF MUSICAL WORKS ON HUMAN EMOTIONS

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы влияния музыки на эмоциональную сферу человека, ее разработанность в научной литературе и актуальность в воспитании подрастающего поколения. Проводится анализ современных исследований в области развития использования музыкальных произведений при воздействии на эмоциональную сферу человека. Проводятся данные из проведенного самостоятельного исследования изучения музыки на эмоции и те образы, которые возникают при прослушивании музыки.

Ключевые слова. Музыка; эмоции и образы; влияние музыки; музыкальные представления; музыкальные образы; эмоциональные представления.

Аннотация. Мақалада музыканың адамның эмоционалдық саласына әсері, оның ғылыми әдебиеттерде дамуы және жас ұрпақты тәрбиелеудегі өзектілігі мәселелері қарастырылады. Адамның эмоционалдық саласына әсер ету кезінде музыкалық шығармаларды пайдалануды дамыту саласындағы заманауи зерттеулерге талдау жасалады. Музыканы эмоцияларға және музыканы тыңдау кезінде пайда болатын бейнелерге зерттеуді өз бетінше зерттеуден алынған мәліметтер жүргізіледі.

Кілт сөздер. Музыка; эмоциялар мен бейнелер; музыканың әсері; музыкалық қойылымдар; музыкалық бейнелер; эмоционалды көріністер.

Annotation. The article discusses the influence of music on the emotional sphere of a person, its elaboration in the scientific literature and relevance in the upbringing of the younger generation. The analysis of modern research in the field of the development of the use of musical works when influencing the emotional sphere of a person is carried out. The data from the conducted independent study of the study of music on emotions and those images that arise when listening to music are conducted.

Keywords. Music; emotions and images; influence of music; musical representations; musical images; emotional representations.

Введение. Музыка в настоящее время занимает большее место в жизни человека. Она вездесуща, Она проникает в нашу жизнь через различные каналы масс-медиа, и поэтому привлекает внимание психологов к этому культурному феномену, вызывает желание изучения ее влияния на психику человека.

Музыка по своему содержанию выполняет различные функции, как прогностические, диагностические и терапевтические. С помощью музыки можно воздействовать на эмоциональную сферу человека, корректировать эмоциональное состояние. В последнее время в научной литературе уделяется внимание вопросу об использовании музыки в психотерапевтической практике, в воспитательной работе, в рекламной деятельности и массовой агитации.

Музыка широко используется в терапевтической практике, в развитии эстетического вкуса, в создании эмоционального фона в производственной деятельности для повышения работоспособности. Как свидетельствуют некоторые источники, музыка широко использовалась еще в древности в цивилизованном обществе Вавилона, Индии, Египте, Китае, Греции. В современных условиях, в эпоху развития технических средств в музыкотерапии открылись новые возможности. Благодаря этому музыке уделяется много внимания в психотерапевтической деятельности (В.И. Патрушев, И.А. Дергаева, Г.В. Иванченко и др.).

Музыка нашла свое применение в процессе психологической профилактики неблагоприятных функциональных состояний человека (А.С. Кузнецова, М. Горячева, А.Б. Леонова), в области интегративной психологии (В.В. Козлов), в социальной педагогике (А.Н. Сохор) и других областях психологической практики.

Обзор литературы по теме позволил нам обозначить некоторые направления в использовании музыки в психологической практике. Установлено, что музыка влияет на развитие способностей, повышения эмоционального тонуса, стимуляции трудоспособности. Наш научный интерес представляет, то как влияет музыка на эмоциональное состояние человека, какие образы формируются в человеческом сознании во время прослушивания различных музыкальных произведений, какая музыка вызывает эмоциональный отклик.

Основная часть. Психологический аспект использования музыки в повышении эмоционального настроения человека. Известно, что эмоциональные реакции – это фактическое переживание конкретной эмоции, связанное с ситуацией, в данном случае музыкального прослушивания, которая вызвала данное чувство. Однако стоит учитывать, что музыка вызывает не только эмоциональные реакции, она способна влиять на настроение человека, в последующем это может вызывать определенные чувства для конкретной композиции. Тем самым в человеческом сознании возникают образы для данной мелодии. Образы – это визуальное отображение переживаний, часто напоминающие сцены из пережитого опыта, которые возникают при работе памяти и мышления человека.

В ходе изучения вопроса мы рассмотрели исследования, посвященные вопросу использования музыки в психологической практике.

Особый аспект использования музыки представлен в статье Федотчев А. И. и Радченко Г.С, отражающий взаимодействие музыки и человеческим мозгом в процессе прослушивания музыкальных произведений. Представлен обобщающий материал по использованию музыки в психологической практике и проведен сравнительный анализ исследований использования музыки в развитии эмоционального фона человека при ее прослушивании и исполнении. Рассмотрено новое направление в музыкальной терапии названное «музыка мозга». Приводится пример того, что вопросам использования музыки в мировой практике посвящено более 3200 исследований, что повышает ее значимость в психологической практике. Особо уделяется внимание процессу восприятия музыки, и рассматривая как стадию элементарного слухового восприятия, музыкального стимула, способствующего улучшению запоминания и идентификации музыкальных произведений. Исследования показывают, что за различные стадии восприятия музыки отвечают разные кортикальные центры головного мозга. Особо уделяется внимание прослушиванию музыкальных произведений, которые активизируют как слуховые, так и моторные зоны коры головного мозга. В объяснении особенностей восприятия музыки в психологии используется новое понятие «нейронального резонанса». Согласно этой концепции, при восприятии музыки в коре головного мозга происходит ритмическая вспышка, высокочастотной нейрональной активности. Это говорит о том, что этому вопросу уделяется значительное внимание во всем мире. Как отмечают авторы, слушание музыки усиливает воздействие на восстановление мозговых структур. [1].

Вопрос о методах коррекции психических состояний рассмотрен в статье посвященной применению музыки в психологии труда (А.В. Фомина, М.А. Зотова). По результатам исследования представлен материал использования музыки для реабилитации и

профилактики психологической усталости, восстановления творческого потенциала. Использовалась музыка для регуляции психической активности человека. Современные практические психологии, работающие в области трудовой психотерапии, рекомендуют использовать музыкальную терапию для оптимизации операторской работоспособности. В современной концепции реабилитации используются методы сохранения и восстановления работоспособности. Представлены данные эффектов от прослушивания классической музыки. Описываются механизмы, объясняющие физическое воздействие вокала [2].

Рассуждая о вопросе влияния музыки на представляющие перед человеком образы и эмоции следует начать обзор с музыкальных представлений. Мы использовали для оценки влияния музыки на эмоции данные американской исследовательницы Эню [3], которая выдвигала гипотезу о том, что музыкальные представления хорошо развиты только у людей, которые непосредственно занимаются музыкой. Подтверждением этого послужил эксперимент. Она разослала 200 членам Американской национальной ассоциации учителей музыки и 200 членам Американской психологической ассоциации анкету, в которой нужно было проделать несколько испытаний.

В первом испытании предлагалось закрыть уши и представить первую строчку мелодии гимна США и отметить яркость слуховых представлений. Во втором же испытании было необходимо представить какую-либо мелодию исполненную другим человеком, и так же оценить яркость слуховых представлений. Участникам предлагалась оценить яркость своих музыкальных представлений по следующей шкале: 0 – отсутствие представлений, 1 – представления очень слабые, 2 – представления слабые, 3 – представления довольно живые, 4 – представления живые, 5 – представления очень живые, 6 – представления столь же живые, как и восприятие. Исследования показало, что в 90% случаях испытуемые музыканты ответили, что их слуховые представления отвечают двум наивысшим оценкам. Следует отметить, что в комментариях к данному эксперименту очень многочисленны такого рода высказывания: «В отношении обоих тестов я не могу понять, как может быть оценка меньше 100% у кого-либо из сочиняющих музыкантов».

Однако следует отметить, что только 9% психологов, прошедших данное испытание, дало столь же высокую оценку своим музыкальным представлениям. Вместе с этим 26% психологов отметило у себя полное отсутствие музыкальных представлений. Интересно отметить, что лица, отрицающие у себя музыкальные представления, не отрицают интереса и любви к музыке.

Исходя из опыта Эню можно сделать вывод, что яркие музыкальные представления присутствуют только у людей, профессионально занимающихся музыкой. Однако можно ли утверждать это с полной уверенностью? Проведя аналогичный эксперимент с простыми людьми, мы можем говорить о том, что большая часть респондентов могут представить себе строчки из известных им песен, а так же представить, как другой человек их напевает, при этом оценивая свои представления как «живые» и «очень живые». Исходя из этого мы можем утверждать, что нельзя думать, что всех людей можно разделить по степени яркости их музыкальных представлений, на наш взгляд, различия могут быть разного рода и они могут совершенно по-разному раскрываться в различных ситуациях.

Необходимо обратить внимание влияния музыки на эмоциональную сферу человека. Можно ли утверждать, что музыка имеет сильное влияние на эмоции человека? Мы считаем, что музыка имеет влияние, но с этой теорией не согласен самый яркий представитель формализма в музыкальной эстетике, музыковед Эдуард Ганслик. Он писал: «Музыка состоит из звуковых последований, звуковых форм, не имеющих содержания отличного от них самих». «Пусть всякий по-своему называет и ценит действие на него музыкальной пьесы – содержания в ней нет, кроме слышимых нами звуковых форм, ибо музыка не только говорит звуками, она говорит одни звуки» [4]. Его концепцию критикуют не только многие музыковеды, но и сами музыканты. Ведь действительно, музыкальные переживания это переживания эмоциональные. Без эмоций нельзя постигнуть содержание музыки. Можно

уловить такт, ритм, мелодию, но саму идею, переживание композитора невозможно прочувствовать.

Можно утверждать, что понимание музыки в целом – это эмоциональное понимание. Тем самым мы хотим сказать, что понимание музыки должно быть эмоциональным, но оно не обязательно должно быть только эмоциональным. Как писал Б.М. Теплов: «Восприятие музыки идёт через эмоцию, но эмоцией не кончается. В музыке мы через эмоцию познаем мир. Музыка есть эмоциональное познание» [5]. Следует отметить, что в высказываниях множества музыкантов, музыка выражается как проявление чувств. «Я убежден, - писал Антон Рубинштейн, - что всякий сочинитель пишет не только в каком-нибудь тоне, в каком-нибудь размере и в каком-нибудь ритме ноты, но вкладывает известное душевное настроение, т.е. программу, в свое сочинение, с уверенностью, что исполнитель и слушатель сумеют её угадать» [5].

Выражая ту же идею, Чайковский, в своем письме к Танеэву, пишет о чувственности в своей симфонии: «Что касается Вашего замечания, что моя симфония программна, то я с этим вполне согласен. Я не вижу только, почему Вы считаете это недостатком. Я боюсь противоположного, т.е. я не хотел бы, чтобы из-под моего пера являлись симфонические произведения, ничего не выражающие и не состоящие из пустой игры в аккорды, темпы и модуляции. Симфония моя, разумеется, программна, но программа эта такова, что формулировать её словами нет никакой возможности, это возбудило бы насмешки и показалось бы комичным. Но не в этом ли и должна быть симфония, т.е. самая лирическая из известных форм? Не должна ли она выражать все то, для чего нет слов, но что просится из души и что хочет быть высказано?» [5].

Трудно не согласиться с Чайковским, ведь при прослушивании музыки мы так же не можем описать весь спектр своих внутренних переживаний и эмоций, и тем более точно сказать, что именно хотел донести до нас композитор. В подтверждении данному высказыванию мы хотим привести ответ Иосифа Гофмана на заданный ему вопрос – «Какую идею вложил Шопен в *Impromptu As-dur*?»: «...я могу только сказать, что Шопен сочинил «музыку», которая представляет мысли только в музыкальном значении этого слова. Другими словами, она выражает чисто психические процессы, настроения и т.д. Настроение этого *Impromptu* большей частью светлое, кое-где подернутое дымкой меланхолии» [5].

Исходя из приведенных выше исследований, мы можем считать, что музыка является важным источником эмоций и образов для человека. И чтобы это подчеркнуть, хотим предоставить вниманию наше исследование. Оно проходило в рамках психологического исследования. Использовали метод социологический опрос. Он проводился среди студентов ВУЗа «Туран-Астана», а так же других учебных заведений. В составе выборки находились молодые люди возрастом от 15 до 25, так как, на наш взгляд, именно данная часть населения подвержена наивысшему влиянию музыки. Исследование проводилось, как и в традиционном формате, по помощи опроса, так и при помощи сервиса Google Формы, через анкетирование. Всего в исследовании приняло участие семнадцать человек по опроснику, и семь человек в открытой беседе. Всем участникам эксперимента предлагалось прослушать 3 различные по своему стилю, темпу, ритму и эмоциональному наполнению композиции: отрывок из композиции Лейланда Кирби «*Everywhere at the End of Time*», отрывок саундтрека из видеоигры «*Papers, Please*», под авторством Лукаса Поупа, а так же отрывок саундтрека из видеоигры «*Night in the Woods*», под авторством Алека Холовки. В дальнейшем респондентам предлагалось обозначить возникшие при прослушивании эмоции и образы. Проведя анализ ответов испытуемых мы заметили общность эмоций у совершенно разных, порой даже не знакомых друг с другом людей. Ответы испытуемых оказались довольно интересны. Так от первой мелодии основная часть респондентов испытывала эмоции, которые можно описать как спокойствие, уравновешенность. Стоит учесть, что некоторые испытуемые так же испытали страх, грусть или панику, однако их количество не так велико. Что касаясь образов, большая часть респондентов ответила, что первым возникшим образом стало что-то старое, винтажное, некоторые сравнивали мелодию с

реальными событиями или событиями из фильмов, что может считаться подтверждением возникновения музыкальных представлений и образов. Здесь нам бы хотелось привести ответ одного из респондентов, пунктуация и орфография автора сохранены: «Ощущение такого старого черно-белого фильма - мужчины в цилиндрах и фраках, камин и так далее. Есть еще небольшое ощущение чего-то вроде ностальгии - теплой тоски по чему-то, не уверен: будто бы старик в кресле-качалке вспоминает истории из прошлого - любовные, дружественные, что-то в этом духе». От второй мелодии большинство участников испытали чувство некоторой тревожности, напряжения, чего-то страшного. Образы: военный марш, репрессии, война. «Довольно тяготящая мелодия, будто бы давящая слегка и тревожная. И образов это цепи, решетки, тюрьма одним словом. Но не та, что в СНГ – тюрьма из американских фильмов, как в Побеге из Шоушенка – несколько этажей, по краям которых маленькие камеры. Или же что-то из черно-белого кино – железный шар и кандалы. Хотя под конец становится не то, чтобы тесно, а скорее зловеще – приятно зловеще. Неоднородная штука» - пишет один из респондентов. От третьей мелодии большая часть опрошенных испытала чувство спокойствия, некой душевной теплоты. Образы: родной дом, лето, прогулка. Как ответил один из испытуемых: «Легкая мелодия, незамысловатая, спокойная. Ощущается чувство расслабления, чувство, будто находишься в какой-нибудь игре, приятная мелодия».

Анализируя ответы испытуемых, мы можем смело говорить об общности эмоций и образов. У совершенно разных людей наблюдается общее восприятие музыки. Образы и эмоции напрямую зависели от мелодии, которую слушали участники исследования, а их взаимность говорит о том, что некоторые образы заложены на подсознательном уровне.

Заключение. Подводя итоги исследования, мы считаем, что музыка имеет сильное влияние на эмоции и образы человека. Индивид испытывает разнообразные эмоции во время прослушивания различных мелодий, что вызывает разнообразные образы в его сознании. Они являются отражением его переживаний, а так же частью его прошлого опыта. Так же мы бы хотели акцентировать внимание на выявленную общность эмоций и образов, возникающую при прослушивании одной мелодии разными людьми. Данное утверждение ранее не фигурировало в научных работах, что говорит о плодотворном влиянии данного исследования в развитии не только музыкальной психологии, но и психологической науки в целом. Однако более детальное влияние определенных жанров музыки на чувства, эмоции и образы все еще предстоит определить. Музыка, как и все в нашем мире, быстро меняется, и никто точно не знает, как она эволюционирует через несколько лет. Но утверждение, что она имеет сильное влияние на человека, будет актуально всегда.

Список использованной литературы:

1. Федотчев А.И., Радченко Г.С. Музыкальная терапия и «Музыка мозга»: Состояние, проблемы и перспективы исследований. 2013.
2. Фомин А.В., Зотова М.А. Воздействие музыки на психоэмоциональное состояние человека и его творческий потенциал как компонент содержания музыкально педагогического образования. 2018.
3. Сусоева О.В. Музыкальная психология. Тверь, 2016.
4. Благинин А.А., Смольянинова С.В. Музыкальное кондиционирование в психологическом сопровождении профессиональной деятельности операторов. Санкт-Петербург, 2020.
5. Б.М. Теплов. Психология музыкальных способностей. Учебное пособие. Издательство Лань. 2022. 448с. <https://www.chitai-gorod.ru/catalog/book/1229547/>

ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ-КАК ОБЪЕКТ СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ – ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ЗЕРТТЕУ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

THE GREAT SILK ROAD - AS AN OBJECT OF MODERN RESEARCH

Аннотация. Международный проект «Новый Великий Шелковый путь» – это не только трасса торговых связей, это полнокровный диалог между культурами Запада и Востока. С ним самым непосредственным образом связан ренессанс искусства, культуры и науки тюркского мира. Это основная причина неиссякаемого интереса и привлекательности туристского продукта, подкреплённая обилием культурных, исторических объектов, артефактов и памятников истории на древней караванной трассе.

Ключевые слова. Туризм, Великий Шелковый Путь, караван, исторические, культурные памятники

Аннотация. «Жаңа Ұлы Жібек жолы» халықаралық жобасы сауда қатынастарының бағыты ғана емес, ол Батыс пен Шығыс мәдениеттерінің толыққанды диалогы болып табылады. Түркі әлемінің өнері, мәдениеті мен ғылымының жаңғыруы онымен тікелей байланысты. Бұл көне керуен жолы бойындағы мәдени, тарихи орындардың, жәдігерлер мен тарихи ескерткіштердің молдығымен қамтамасыз етілген туристік өнімнің сарқылмас қызығушылығы мен тартымдылығының басты себебі.

Түйінді сөздер. Туризм, Ұлы Жібек жолы, керуен, тарихи, мәдени ескерткіштер

Annotation. The international project "New Great Silk Road" is not only a route of trade relations, it is a full-blooded dialogue between the cultures of the West and the East. The renaissance of art, culture and science of the Turkic world is most directly connected with it. This is the main reason for the inexhaustible interest and attractiveness of the tourist product, supported by an abundance of cultural, historical sites, artifacts and historical monuments along the ancient caravan route.

Keywords. Tourism, Great Silk Road, caravan, historical, cultural monuments

Великий Шелковый путь – это маршруты по караванным путям, которые начали свое функционирование еще во II веке до н.э.

Маршрут пролегал из Китая в Европу, проходя при этом через Киргизию, Казахстан, Турцию, Монголию, Индию, Грецию и Иран, являясь связующим звеном стран Востока и Запада. За все время своего существования, на территории Великого Шелкового пути было активное развитие торговли. Китай по по этому маршруту доставлял в Европу множество различных товаров: масел; тканей; различных специй, бронзовых, фаянсовых, фарфоровых и серебряных изделий, изделий из эмали и костей животных. Европа же в свою очередь экспортировала различные меха, натуральную кожу, редчайших животных, драгоценные камни, косметические средства и благовония, а также древесину. На тот момент из столицы Китая Чанъань караваны с 6-ю тысячами верблюдов и путем в 10 тысяч километров, проходя через Ланьчжоу до Дуньхуана-раздваивался. Южная часть в Парфию, Индию, и на Ближний Восток до Средиземного моря, а Северная через Памир в Фергану. IV-VIII века нашей эры был расцвет Шелкового пути, но по причине развития морской торговли в XV веке пришел в упадок .

В результате функционирования Великого Шелкового пути проявилась тенденция к сближению культур в процессе интенсивных и регулярных мирохозяйственных связей. И в наши дни историю Великого шелкового пути можно рассматривать как актуальный опыт взаимовыгодной торговли и мирного культурного общения разных стран и народов.

Шелковый путь являлся не только торговым путем, но и является связующим звеном культурного, духовного наследия, богатыми исторически важными объектами для многих стран, но и в политическом плане. Его можно назвать первой моделью мирной взаимосвязи разных стран, разных культур, народов и цивилизаций Европы и Азии. Учитывая то, что наша республика является участником таких организаций, как ООН, ЮНВТО, ЮНЕСКО, является «сердцем Евразии» и находится на перекрестке караванных путей.

ЮНЕСКО акцентировал особое внимание на изучении, сохранении и развитии наследия, которое досталось древними поколениями современному поколению, так как Великий Шелковый путь является уникальнейшим культурным достоянием и ценностью для многих стран. В настоящее время для этого разработаны и продвинуты множество маршрутов.

Но именно Великий Шелковый Путь, протяженностью 12800 км, тысячелетиями связывающая Восток и Запад, словно двухсторонняя река цивилизаций- является одним из самых привлекательных, обширных и грандиозных маршрутов. В настоящее время к исследованиям торговцев, миссионеров и географов прошлых веков сфера туризма тоже присоединилась.

Инициатива по возрождению Великого Шелкового пути, охватывая стратегические, экономические, культурные, инфраструктурные аспекты сотрудничества, может стать крупнейшим Евразийским проектом. Наиболее активными участниками инициативы на сегодняшний день являются КНР и Казахстан, уже реализующие конкретные проекты и транспортные маршруты.

В настоящее время КНР активно выдвигает инициативу по совместному созданию экономического пояса Шелкового пути и морского Шелкового пути XXI века под названием «Один пояс и один путь». Китай будет оказывать содействие странам, входящим в эти зоны сотрудничества, в строительстве объектов инфраструктуры, включая транспортную сеть, объекты электроснабжения, телекоммуникации. Важную роль в финансировании этих проектов должно сыграть создание Азиатского банка инфраструктурных инвестиций. Создание такого пояса будет способствовать экономическому процветанию стран, расположенных вдоль Великого Шелкового пути, и способствовать обмену и контактам между странами-участницами.

Функционирование трансконтинентальных магистралей, которые совпадают с направлением Великого Шелкового пути, обеспечит благоприятные возможности для осуществления внешнеэкономических связей Узбекистана и стран Центральной Азии, расширения транзитных перевозок из стран Азиатско-Тихоокеанского региона, Индии и Китая в страны Ближней Азии, Турцию, а также в Европу, и установление регулярных культурных и туристических отношений со многими странами мира. Создание современного транспортного коридора Европа-Кавказ-Азия открывает новые перспективы для развития экономического, научно-технического, культурного и духовного сотрудничества между многими странами и народами Евразии. Открывает исключительную возможность альтернативного, более устойчивого доступа стран к трансъевропейским и трансасиатским транспортным сетям. Проект всемирной системы транспортных коридоров соединяет Австралию и Индонезию, всю Центральную и Восточную Азию, Ближний Восток, Европу, Африку и через Латинскую Америку выходит к США. Среди проектов в рамках НШП планируются железные дороги и шоссе, морские и воздушные пути, трубопроводы и линии электропередач, и вся сопутствующая инфраструктура. По самым скромным оценкам, НШП втянет в свою орбиту 4,4 миллиарда человек — более половины населения Земли.[1].

Предполагаемое расширение Евразийского сухопутного моста включает в себя строительство железнодорожных путей от трансконтинентальных линий в Иран, Индию,

Мьянму, Таиланд, Пакистан, Непал, Афганистан и Малайзию, в другие регионы Юго-Восточной Азии и Закавказья (Азербайджан, Грузия). Маршрут включает тоннель Мармарай под проливом Босфор, паромные переправы через Каспийское море (Азербайджан-Иран-Туркменистан-Казахстан) и коридор Север-Юг. Организация Объединённых Наций предложила дальнейшее расширение Евразийского сухопутного моста, в том числе проекта Трансазиатской железной дороги (фактически существует уже в 2 вариантах). в Транспортный маршрут включал трансконтинентальную железную дорогу — Транссибирскую магистраль, которая проходила через Россию и второй Евразийский континентальный мост, проходящий через Казахстан, но в 2022 из-за вторжения России на Украину грузовые перевозки были перенаправлены в обход России.

2 апреля 2015 года министр иностранных дел КНР Ван И предложил объединить в совместном китайско-монголо-российском экономическом коридоре существующие в трёх странах концепции транспортных мегапроектов. По словам Вана И, «построение экономического коридора означает соединение китайской идеи построения экономического пояса Шёлкового пути «один пояс — один путь», монгольской идеи «степного пути» и продвигаемой Россией идеи создания трансевразийского коридора».

В сухопутной части «Нового Шёлкового пути» предполагается строительство трёх железнодорожных коридоров. Северный коридор пройдёт через территорию России, а центральный и южный — через территорию Центральной и Средней Азии, в том числе через Казахстан, входящий вместе с Россией в Евразийский экономический союз. Впоследствии железнодорожные коридоры будут дополнены автомобильными.

Главное направление «Нового шёлкового пути» через Центральную Азию предполагается протяжённостью около 6500 км, из которых 4000 км пройдёт по китайской территории от Тихоокеанского побережья до Синьцзян-Уйгурского автономного района. Далее путь идёт через Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Иран, Ирак, Сирию и Турцию, а оттуда и в Европу — через Болгарию, Румынию и Чехию в Германию. Планируются также ответвления от главного пути также в сторону многих других окрестных стран.

Кроме того, Россия и Китай обсуждают ещё и арктический маршрут: возможное включение проекта развития Северного морского пути (СМП) в стратегию «Нового шёлкового пути». [2].

Великий шелковый путь был и остается важной частью мировой экономики. Предполагается, что тот, под чьим контролем находится данный маршрут, обладает уникальной возможностью регулировать торговые и транспортные потоки в разных регионах, связав их в единую цепь.

Попытки реализовать подобный проект предпринимались США и ЕС, однако стремление образовать безопасный транзит, который будет использоваться многими государствами, приобрело более четкие очертания в рамках реализации китайской инициативы «Один пояс – один путь». Суть её заключается в том, что с помощью осуществления крупных и мелких инфраструктурных проектов Китай планирует связать более 60 государств в разных частях мира: Азии, Африке и Европе. Примечательным является то, что западная пресса крайне скептически относится к проекту. Сомнения и страх усиления Китая буквально пронизывают заголовки статей и репортажей. Сама идея формирования «Экономического пояса Шелкового пути» была озвучена Си Цзиньпином в рамках его государственного визита в Казахстан. Этот факт подчеркивает важность РК для Китая. Казахстан расположен в сердце Центральной Азии, а также обладает большими запасами нефти, газа и угля. Выгодное географическое расположение и ресурсообеспеченность делают его важной частью транзитного коридора.

Проект важен и для Казахстана. Следует подчеркнуть, что общий дискурс казахстанских экспертов по отношению к инициативе КНР в целом положительный. Специалисты отмечают, что при условии наличия кооперации и открытости на региональном уровне сотрудничество Китая и стран Центральной Азии будет выгодно для всех участников.

Помимо этого Казахстан заинтересован в реализации данного проекта на своей территории, так как в связи с падением цен на нефть возникает острая необходимость в развитии инфраструктуры и торговли в регионе.

Одним из наиболее крупных начинаний является программа «Нурлы жол» – план развития экономики с целью модернизации дорог, железнодорожных путей и др. Особое внимание при этом следует обратить на позицию представителей бизнеса, так как взаимодействие на разных уровнях оказывает непосредственное влияние на ход реализации проектов в рамках инициативы «Один пояс – один путь». [3].

Сегодня формирование туристской индустрии определено Правительством Казахстана в качестве одного из приоритетных секторов экономики в числе семи кластерных инициатив. В государственных и отраслевых программах развитие культурно-познавательного туризма на Великом шёлковом пути является её важнейшей составляющей. В этих целях в Казахстане, при поддержке ЮНВТО проведены исследования туристского потенциала страны – культурного наследия исторических и культурных объектов казахстанского участка Великого шёлкового пути. В 2003 году мавзолей Хаджи Ахмеда Яссави в городе Туркестане в Южно-Казахстанской области, а в 2004 году петроглифы археологического ландшафта Тамгалы в Урочище Тамгалы (которые находятся в 170 км к северу-западу от г. Алматы и расположены в юго-восточной части Чу-Илийских гор) Алматинской области включены в список объектов Всемирного наследия ЮНЕСКО в странах Великого шелкового пути. Городище Бозок – единственный объект из номинантов, который находится на Сарыаркинском отрезке Шелкового пути. В Мангышлакский или Урало-Прикаспийский отрезок вошли городища Кызылкала, Жайык и Сарайшык. Последнюю категорию памятников-номинантов на включение в список ЮНЕСКО представляют некрополи Боралдай, Иссык и Бешатыр. Всего в предварительный список объектов Всемирного наследия ЮНЕСКО были включены восемь памятников истории и культуры. Среди них городище Ясы-Туркестан, святилище тюрок Мерке, мегалитические памятники Бегазы-Дандыбаевской культуры. Центр Всемирного наследия также включил в предварительный список курганы с каменными грядами Тасмолинской культуры, петроглифы Ешки-Ольмес и Арпа-Узень, палеолитический и геоморфологический комплекс Каратау, памятники Отрарского оазиса и историко-культурный ландшафт Улытау.

Ученые ставят данные памятники в один ряд с лучшими образцами мировой культуры. Эти памятники легендарного Шелкового пути входят в систему казахстанских и международных туристских маршрутов, становятся широко доступными и узнаваемыми. Сегодня архитектурное наследие древних городищ Отрар, Сауран, Туркестан привлекают в страну множество исследователей: ученых, археологов и туристов со всех концов земного шара. Великий Шелковый путь также сыграл неопределимую историческую роль в интеграции культур многих стран. В этом процессе участвовали народы, издревле жившие на территории Казахстана. Они внесли свою большую лепту в сокровищницу мировой цивилизации. Это уникальная культура жилища (юрта), искусство древних мастеров, создавших красочные ковры и украшения из драгоценных металлов, сочинявших музыку, сказания и легенды. Они стали знаковыми как для Казахстана, так и для всей цивилизации .

Сегодня у нас немало предложений для увлекательных туристских путешествий по древней караванной дороге. Для примера можно назвать маршрут из южной столицы – г. Алматы на космодром Байконур (через Шымкент – городище Отрар – мавзолей Арыстанбаб – г. Туркестан с посещением мавзолея Хаджа Ахмеда Яссави – городища-крепости Сауран до г. Кызылорда – посещения мемориала «Коркыт Ата» – г. Байконура и экскурсией на первую космическую гавань земли космодром Байконур).

В настоящее время необходимо развивать потенциал привлекательности Шелкового пути, который включает: реставрацию культурных объектов и исторических памятников на древнем караванном пути; развитие искусств и ремесел с целью сохранения богатого культурного наследия стран Шелкового пути; разработку, реализацию и продвижение совместных стратегий, программ и маркетинга по успешному продвижению проекта;

формирование и повышение туристского имиджа стран Центральноазиатского региона по развитию культурно-познавательного туризма на Великом шёлковом пути. Достижения культуры распространялись благодаря контактам между народами. История доказывает, что только тесное сотрудничество и взаимообогащение культур являются основой мира и прогресса для всего человечества. [4].

В заключение, хотелось бы отметить, что Шелковый путь является одним из лучших брендов мирового уровня и планирование и контролируемое развитие туристских ресурсов и продуктов по всему маршруту Шелкового пути имеют важное значение для получения экономических выгод от туризма всеми странами Шелкового пути.

Возрождение Великого Шелкового пути, безусловно, даст возможность поднять на новый уровень развитие экономики государств региона, увеличить благосостояние народов, использовать плоды прогресса.

Список использованной литературы:

1. Никитинский Е. Туристский потенциал Великого Шелкового Пути. Перспективы и приоритеты. 2012, <http://www.mirp.kz/>
2. Никитенко. И.Н. Великий Шелковый Путь - Культурное наследие / <http://www.advantour.com>.
3. Абдыкаримова Великий шелковый путь – стратегическая дорога межконтинентального значения / <http://www.mirp.kz/>
4. <https://daz.asia/ru/novyj-shelkovyj-put-v-kazahstane/>

УДК 341

Нургалиева Данара Сабиткызы

магистрант

кафедры «Национального и международного права»

Университет Туран-Астана

г.Астана, Республика Казахстан.

Научный руководитель:

к.ю.н., профессор **Барсукова Р. А.**

ПАРАҚОРЛЫҚ, СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ РЕТІНДЕ.

ВЗЯТОЧНИЧЕСТВО, КАК КОРРУПЦИОННОЕ УГОЛОВНОЕ ПРАВОНАРУШЕНИЕ.

BRIBERY AS A CORRUPTION CRIMINAL OFFENSE.

Аннотация. Мақалада парақорлық объектісінің мазмұны, оның ішінде тиісті әрекеттің қылмыстылығы туралы мәселені шешу үшін маңызы бар категория ретінде қарастырылады, парақорлық үшін жауапкершілік және құқық қолдану туралы заңнаманы жетілдіру туралы ұсыныстар негізделеді.

Түйінді сөздер. Пара алу, парақорлыққа қарсы іс-қимыл, сыбайлас жемқорлық қылмыстары, заңсыз сыйақы, лауазымдық өкілеттіктерді теріс пайдалану.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о содержании объекта взяточничества как категории, имеющей значение в том числе для решения вопроса о преступности соответствующего деяния, обосновываются предложения о совершенствовании законодательства об ответственности за взяточничество и правоприменительной практики.

Ключевые слова. Получение взятки, противодействие взяточничеству, коррупционные преступления, незаконное вознаграждение, злоупотребление должностными полномочиями.

Annotation. The article considers the issue of the content of the object of bribery as a category that is important, including for solving the issue of criminality of the relevant act, substantiates proposals to improve legislation on liability for bribery and law enforcement.

Keywords. Receiving a bribe, countering bribery, corruption crimes, illegal remuneration, abuse of official powers.

Взяточничество — это одна из разновидностей коррупции. Согласно Уголовному кодексу РК ответственность за взяточничество предусмотрена специальными нормами уголовного закона. Понятием «взяточничество» охватывается три самостоятельных состава преступления: получение взятки (ст. 366 УК), дача взятки (ст. 367 УК) и посредничество во взяточничестве (ст. 368 УК РК).

Ответственность за получение взятки без учета способа получения, характера и общественной опасности деяния предусмотрена только лишь в одной статье, в ст. 366 УК. Сущность данного состава заключается в получении виновным лицом государственного аппарата незаконного вознаграждения за выполнение (или невыполнение) определенных действий по службе в интересах взяткодателя. [1].

Борьба с коррупцией представляет собой борьбу с опасным социальным явлением, влекущим за собой разложение общества и государства. Когда государственные служащие, лица, уполномоченные на выполнение государственных и иных управленческих функций, в том числе и в частном секторе, используют свое служебное положение, статус и авторитет занимаемой должности несмотря на интересы службы и установленные нормы права и морали в целях личного обогащения.

Казахстанскую историю борьбы с коррупцией можно условно разделить на два основных этапа, которые в той или иной степени характеризуют эволюцию антикоррупционной деятельности в Казахстане.

Первый этап рассматривает период с 1998 года по 2015 год, когда на территории страны действовал Закон Республики Казахстан от 2 июля 1998 года № 267-І «О борьбе с коррупцией». [2]. В этот период времени особое внимание было направлено мерам по устранению условий, способствующих совершению бытовой коррупции, с которыми граждане встречаются наиболее часто во время получения государственных услуг на местах. Больше всего казахстанцы сталкивались с фактами коррупции во время получения различных справок и ускорения получения госуслуг в образовательных и медицинских учреждениях, а также в правоохранительных органах. В целях предотвращения взяточничества среди государственных служащих и устранения человеческих контактов, в стране активно начали внедрять принципы «одного окна», где любой гражданин мог за считанные минуты получить необходимую ему услугу. По истечению времени и другие виды государственных услуг также были переведены в онлайн формат в рамках программы «электронного правительства». На сегодняшний день более 80% государственных услуг предоставляются посредством портала egov.kz и через центры по оказанию услуг населению. [3].

С началом **второго этапа** (с 2015 года по сей день) были пересмотрены основные принципы и методы борьбы с коррупцией в Казахстане, основным регулирующим документом которого стал – Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2015 года № 410-V «О противодействии коррупции». [4]. Новый закон позволил перейти от стратегии борьбы, которая неизбежно ведет к доминированию репрессивных методов и карательных мер, к комплексной стратегии устранения причин и условий коррупции. Основным объектом противостояния остается бытовая коррупция среди населения, но в то же время был дан старт противодействию деловой (бизнес) коррупции в Казахстане: факты подкупа, дачи взяток и получение отката должностными лицами в момент государственных закупок.

Особое внимание привлечен квазигосударственный сектор, где в период заключения контрактов денежный оборот составляют немислимые цифры.

Необходимо отметить тот факт, что ранее функции по выявлению, пресечению, предупреждению коррупционных правонарушений относились к ответственности в пределах своей компетенции органам прокуратуры, национальной безопасности, внутренних дел, государственных доходов, военной полиции, антикоррупционной службой, пограничной службой Комитета национальной безопасности. Тогда как, со вступлением в действие нового Закона к основному субъекту противодействия коррупции отнесли специализированный уполномоченный орган – антикоррупционную службу.

Таблица 1 – Наиболее распространенные виды коррупции в РК за 2017-2019гг.

Виды коррупции	017г.	018г.	019г.
Злоупотребление должностными полномочиями	43	30	20
Превышение власти или должностных полномочий	5	4	2
Получение взятки	12	46	23
Дача взятки	57	33	28
Служебный подлог	64	59	11

Примечание – составлено автором на основании данных [5].

Как показывают статистические данные в таблице 1, больше всего среди общества распространены такие виды коррупции, как получение и дача взяток, злоупотребление должностными полномочиями. Несмотря на снижение количества фактов получения взяток, данное преступление остается злободневным для казахстанского общества. Насущным остается и вопрос злоупотребления должностными полномочиями среди государственных служащих.

Ежегодно совершаемые коррупционные преступления приводят также к многомиллиардной потере для национальной экономики страны. Последние 10 лет общий материальный ущерб от коррупции в стране составил более 160 млрд. тенге. [6]. В то же время, ужасает факт ежегодного роста материального ущерба от коррупции в стране. Важно отметить тот факт, что несмотря на уменьшение количества коррупционных преступлений в Казахстане, ущерб от него не снижается, а наоборот увеличивается. Это может свидетельствовать о росте деловой коррумпированности среди высокопоставленных лиц и масштабах ворующих сумм.

Значительная часть материального ущерба приходится на злоупотребление должностными полномочиями, а также на превышение власти или должностных полномочий чиновниками. Следует отметить, что по данным видам коррупционных преступлений прослеживается ежегодный рост ущерба. Обращает внимание на себя также увеличение суммы ущерба от служебного подлога, то есть факты внесения государственным служащим в официальные документы заведомо ложных сведений.

По действующему уголовному законодательству субъектом получения взятки является только лицо, уполномоченное на выполнение государственных функций, либо приравненное к нему лицо. Однако материалы следственно-судебной практики нередко показывают, что получают взятки государственные служащие и служащие органов местного самоуправления. Их деяния не менее общественно опасны, чем продажность участников профессиональных спортивных соревнований и зрелищных коммерческих конкурсов. Несмотря на это, указанные категории государственных служащих избавлены от уголовной

ответственности за получение взятки. В связи с этим предлагается признать субъектом получения взятки всех государственных служащих, независимо от занимаемой должности и в ст. 3 УК РК дать соответствующее понятие государственного служащего как субъекта преступления.

В Уголовном кодексе РК предусматривается освобождение от уголовной ответственности только взяткодателя, если он добровольно сообщил о даче взятки органу, имеющему право возбудить уголовное дело, или если имело место вымогательство взятки со стороны виновного лица. Но не предусмотрено освобождение от уголовной ответственности взяткополучателя, добровольно сообщившего о получении взятки органу, имеющему право возбуждать уголовное дело, даже в том случае, если подкуп сопровождался шантажом, угрозой, применением физического насилия. Исходя из вышеизложенного, предлагается введение в Уголовный кодекс РК специальной нормы, то есть освобождение от уголовной ответственности взяткополучателей.

Проанализировав сложившуюся ситуацию, можно с уверенностью сказать, что избавиться от коррупции на данном этапе развития Республики Казахстан представляется весьма проблематичным, можно сказать даже невозможным. Следует понимать, что борьба с коррупцией не ограничивается фактами взяточничества среди чиновников, государственных служащих и созданием нового органа для противодействия ей. Данная, скажем так, борьба, требует кардинальных мер и изменений в различных сферах жизнедеятельности государства, начиная с обучения ребенка в детском саду принципам «нулевой терпимости» к коррупции до разработки и внедрения эффективной законодательной базы. Безусловно, во всей этой системе большую роль будет играть и готовность первых лиц страны противодействовать коррупции и начать это так называемое, сражение, в первую очередь, со своего окружения. Кроме того, мы полагаем, что необходимым моментом в противодействии коррупции является урезание привилегий чиновникам. Хорошим инструментом выявления коррупционеров и взяточников могло бы быть обязательное тестирование чиновников на полиграфе, безусловно, на регулярной основе, с целью проверки их причастности к коррупционной деятельности. Необходимо установить полную прозрачность доходов, расходов и принадлежащего чиновникам и их близким родственникам имущества. Также, актуальным является рассмотрение возможности признания государственных служащих, чья трудовая деятельность не требует командировок в другие государства, сделать невыездными. Поскольку таким образом будет частично решена проблема оттока капитала, полученного незаконным путем из Казахстана.

Список использованной литературы:

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года No 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 22.12.2016 г.)
2. Закон Республики Казахстан от 2 июля 1998 года № 267-І «О борьбе с коррупцией»
3. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс] /. — Режим доступа: <https://www.stat.gov.kz/official/industry>
4. Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2015 года No 410-V «О противодействии коррупции» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.11.2016 г.)
5. Согласно данным Комитета по правовой статистике и специальным учетам ГП РК <http://pravstat.prokuror.gov.kz/kaz>
6. OECD. Четвертый раунд мониторинга Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией [Электронный ресурс] /. — Режим доступа: <https://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Kazakhstan-4thRound-Monitoring-Report-RUS.pdf>

ВЛИЯНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНОГО СТИЛЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ СПОСОБНОСТИ УЧАЩИХСЯ

ЖЕКЕ ІС-ӘРЕКЕТ СТИЛІНІҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІНЕ ӘСЕРІ

THE INFLUENCE OF INDIVIDUAL STYLE OF ACTIVITY ON THE COGNITIVE ABILITIES OF STUDENTS

Аннотация. В данной статье отражены основные направления использования познавательного опыта обучающихся в развитии познавательных способностей. Обращается внимание на каналы приобретения учащихся познавательного опыта. Предложены методические рекомендации по развитию познавательных способностей.

Ключевые слова. Индивидуальный стиль; способности; познавательная деятельность; репрезентативные системы; идентификация предпочтений.

Аннотация. Мақалада оқушылардың танымдық қабілеттерін дамытуға бағытталған танымдық тәжірибені қалданудың негізгі бағыттары көрсетілген. Кімі мектеп жасындағы оқушылардың танымдық тәжірибені қалбылдау каналдарына кәніг бөлінген. Танымдық қабілеттерін дамытуға бағы Түйінді сөздер: жеке стиль; қабілеттер; танымдық іс-әрекет; өкілдік жүйелер; қалауларды анықтау. тталған әдістемелік ұсыныстар берілген.

Annotation. Influence of cognitive style of activity for cognitive power of schoolchildren

In this article the main direction in application of cognitive experience of schoolchildren in the development of cognitive power of schoolchildren are reflected. Attention to canals acquisition of cognitive experience by schoolchildren is paid. The methodical recommendations on development of cognitive power are offered.

Keywords. Individual style; abilities; cognitive activity; representative systems; identification of preferences.

Введение. Человек находится в постоянном взаимодействии с обществом, социальной средой воздействует на нее, испытывает на себе ее воздействие. Это взаимодействие в значительной степени зависит от целого ряда факторов. В этот ряд входят социальная ситуация развития, уровень сформированности познавательных способностей, индивидуальный стиль деятельности личности.

Основная часть. В процессе обучения у каждого учащегося вырабатывается личный или индивидуальный способ организации своей познавательной деятельности. Уровень познавательной деятельности, представляет собой определенный набор учебных навыков и умений, характеризующие уровень учебной компетентности и объективных характеристик ученика. Проблему изучения индивидуального стиля деятельности поставил впервые Е.А.Климов. Индивидуальный стиль различается по формальным признакам, в которые включены определенные компоненты: а) приемы и способы выполнения деятельности; б) личностные качества субъекта деятельности; в) адаптивная система личности к требованиям выполнения деятельности.

В значительной степени индивидуальный стиль деятельности зависит от типологических особенностей личности, который обладает своеобразными способами, направленными на успешное выполнение предстоящей деятельности. В познавательной

деятельности это целый комплекс действий, куда входят, ориентировочные, поисковые, двигательные, исследовательские и другие действия направленные на успешное достижение цели. По сути, индивидуальный стиль, это комплекс психологических средств, применяемые личностью для выполнения планируемой деятельности, будь то сознательно или целенаправленно избранными для проявления своей индивидуальности и эффективности ее завершения. Определяя структуру стиля деятельности, Е.А.Климов отмечает ее проявления, в способах ее реализации, без особых усилий, иногда даже стихийно, в определенной обстановке на базе индивидуальных типологических особенностях. Они и составляют стержень индивидуального стиля, обеспечивая адаптивный эффект к окружающей его среде [1]

Как отмечают некоторые авторы, индивидуальный стиль формируется в познавательной деятельности. Он обеспечивает выполнения учебных задач, без особого напряжения и утомления (В.А.Рожина). В рассмотренной работе были выявлены основные направления формирования стиля деятельности младших школьников. В процессе формирования индивидуального стиля использовались критерии оценивания степени его формирования. Основные требования заключаются в соблюдении личностно-деятельностного подхода [2].

Вопросу формирования индивидуального стиля деятельности в психологической литературе уделено много внимания. Рассмотрены аспекты развития стиля деятельности в зависимости от развития способностей (С.Л.Рубинштейн), когнитивный стиль, природа индивидуального ума (М.А. Холодная), связь индивидуального стиля с типологическими свойствами нервной системы (Е.А.Климов), формирование индивидуального стиля в учебной деятельности (В.С.Мерлин) и др.

В комплексе индивидуально-психологических свойств человека важное место занимают способности. Чем богаче способности человека, тем быстрее придет к человеку успех даже в не очень знакомой деятельности. Однако чем сложнее деятельность, тем выше ее требования к общим способностям, обобщенной системе конструирования идеальных моделей выполнения любой деятельности. Способности человека выражаются в его индивидуально-психологические особенности, выражающие готовность к овладению определенными видами деятельности с заданной эффективностью. Основными показателями способностей являются: быстрота, прочность и легкость освоения деятельности при прочных равных условиях (С.Л.Рубинштейн).

Вопросы формирования индивидуального стиля деятельности не теряют своей актуальности. Современные исследования направлены на формирование учебных компетенций на всех возрастных этапах, с учетом индивидуального стиля познавательной деятельности (И.И. Левина, Л.М. Павлова) [3].

Рассмотрены также аспекты использования проективных методик при диагностике индивидуального стиля деятельности в познавательной деятельности. Использованные проективные диагностики позволяют развивать репрезентативные системы учащихся при усвоении учебного материала (Пустынская Э.В.) [4].

В своей работе мы анализировали способности учащихся, стиль познавательной деятельности, проследили направленность его изучения по двум линиям развития: личностных качеств и характера учащихся как субъектов деятельности. Обычно в когнитивной психологии, данное направление, направлено на изучение познавательных стилей деятельности на стыке познавательных процессов и психологии личности. Пользуясь современной терминологией, можно сказать, что познавательные стили отражают различия между людьми в характере переработки информации. Учитывая тесную связь восприятия и мышления, в познавательном стиле, мы в процессе практики изучали успеваемости детей в начальной школе. Изучали уровень развития познавательных процессов. В изучение познавательных процессов мы включили изучение особенностей восприятия и элементов логического мышления. Изучение особенностей восприятия, было направлено, на выявления стилей поведения обучающихся в процессе восприятия учебного материала и выявления

преобладающего канала получения информации. Учитывая, что каждый ученик получает информацию через пять органов чувств зрение, слух, осязание, обоняние, и вкус. Главными рецепторами являются зрение, слух и осязание. Вкус и обоняние попадают под кинестетическую категорию ощущений тела. По нашим наблюдениям, познавательные способности различаются по способу переработки и работы с информацией, получаемой из внешних источников. Известно, что большинство информации воспринимается через три главные каналы визуальный (зрительный), аудиальный (слуховой) и кинестетический (ощущение тела).

В соответствии с доминирующим каналом восприятия подбирался и соответствующий метод обучения. Идентифицируя собственное предпочтение, получения информации, обучающиеся способны достичь более высоких результатов.

Учитывая эти условия, мы наблюдали, что некоторые учащиеся плохо усваивают знания, так как они поступают не через свойственные им каналы восприятия. Такие ситуации часто называются личностными различиями в получении информации. При обучении детей, заметили, что некоторые не понимают смысла объясненного понятия, особенно в математике. Детям необходимо объяснять суть много раз разными способами. Оказалось, что все причины низкой успеваемости обучающихся, кроются в способах подачи информации, через доступные каналы.

Рассмотрим особенности усвоения знаний учащихся, по предпочтительным каналам их получения. У «визуалов» преобладает зрительный анализатор, предпочтения являются визуальным. Таких детей можно заметить, когда они припоминают информацию. В этот момент они смотрят в вверх, вычерчивая зрительные образы. Они отображают информацию в своих умах, чтобы помочь себе переработать входящую информацию и затем перевести ее в словесный вид. В учебной деятельности такие учащиеся предпочитают видеть что-либо нарисованным, написанным, нежели рассказанным. Они предпочитают информацию, представленную им любым способом через визуальные средства подачи: рисунки, карты, схемы, заметки, видео, плакаты. С такими учащимися в процессе обучения необходимо использовать эти средства, чтобы улучшить качество процесса презентации учебного материала. Результаты обследования показывают, что большинство учащихся (48,6%) относятся к категории визуалов. Им важно видеть написанную информацию для того, чтобы правильно ее перерабатывать. Таким учащимся необходимо записывать список дел, которые они должны выполнить, начертить схему последовательности действий при выполнении задания, начертить план схему нахождения того или иного объекта и др. опорные зрительные сигналы. Им необходимо видеть мыслительные модели на бумаге. Это говорит о том, процесс обучения с этой категорией учащихся необходимо строить на основе наглядных методов. Это делается потому, что в младшем школьном возрасте преобладает у детей наглядно-образное мышление, период, когда формируются представления о мире вещей, их представления, назначение.

«Аудиалам» или учащимся, у которых преобладает слуховой анализатор, необходимо слышать информацию и слова, так как для припоминания информации они повторяют диалог в своем уме. Ученики с аудиальным предпочтением, читают вслух для того, чтобы слышать написанные слова.

Для ученика, чье первичное предпочтение является аудиальным, важно понять, как звучит информация. Для этого он читает вслух, или дает кому-нибудь из знакомых прочитать ее, и только после этого понимают смысл сообщения.

Лучшим путем обучения таких учеников беседа. Ему не нужны диаграммы и заметки, чтобы сообщить учебный материал. Эти ученики могут воспроизводить разговоры в своем сознании или говорить сами с собой для прояснения их мысленного процесса. Часто им необходимо слышать сказанное чрезвычайно громко для того, чтобы полностью охватить значение и содержание.

Из обследованных учащихся, около 38,9 относятся к категории аудиалов. Это учащиеся, у которых сформирован более высокий уровень абстрактного мышления и у них

сформировано логическое мышление. Соответственно в работе с такими учащимися должны подбираться методы обучения, опирающиеся на аудиальные (слуховые) каналы сообщения знаний. В работе с ними можно широко использовать словесные методы обучения.

«Кинестетики» или учащиеся с преобладанием тактильных каналов получения информации, характеризуются особым стилем деятельности. В ходе исследования, было выявлено около 33% учащихся. Такие учащиеся предпочитают видеть в своем представлении результат продукта их деятельности или быть активно вовлеченными в процесс его создания.

Учащихся относящиеся к кинестетическому восприятию отличаются тем, что у них менее развито образное и абстрактное мышление, и относятся они к группе с преобладанием наглядно-действенного мышления, т.е. мышления руками. В работе с такими детьми необходимо проводить работу по развитию образного и логического мышления. Необходимо давать им возможность работать руками, через осязание формировать и развивать образы и представления.

Таким ученикам лучше всего дать возможность произвести самостоятельно вычисление на бумаге, действовать с изучаемыми предметами. Результаты обследования не только указывают на предпочтительный метод переработки входящей информации, но также показывает нам предпочтительный способ организации сенсорной информации для учащихся и способы ее выражения. Большинство людей не осознают, что они склонны отдавать предпочтение какому-то одному виду, потому что предпочтения подсознательны. Педагогам, необходимо понимать предпочтения, которые отличны от их собственных, и использовать все три вида получения информации так, чтобы не исключать любую группу из процесса максимизации информационного опыта. В зависимости от преобладания в классе учащихся с тем или иным типом восприятия, следует, и строить учебный процесс. Дать возможность каждому ученику получить знания на доступном им уровне.

Заключение. Результаты исследования, показывают, познавательный стиль учащихся, находится в тесно связи с познавательными способностями и индивидуально-типологическими особенностями личности. Любой когнитивный акт должен включать в себя приобретение, применение и преобразование когнитивного опыта. Способность, ответственную за приобретение опыта, рассматривается как обучаемость, продуктивность применения опыта, который определяется общим интеллектом, и познавательным стилем.

Список использованной литературы:

1. Климов Е. А. Образ мира в разнотипных профессиях: М., 1995
2. Формирование индивидуального стиля познавательной деятельности младших школьников, Письма в *emissia.offline*. Электронный научно-педагогический журнал, Сентябрь, 2006. Elibrary_12801706_13408181 2006.
3. Левина И.И., Павлова Л.М. Развитие учебных компетенций учащихся 9 классов на основе учета индивидуального стиля познавательной деятельности. В сборнике: Теоретико-методологические и прикладные аспекты социальных институтов права, экономики, управления образования. Материалы Всероссийской научной конференции с международным участием. Гуманитарно-социальный институт. 2016. С. 293-298.
4. Пустынская Э.В. Использование проективных методик в диагностике индивидуального стиля познавательной деятельности. В сборнике: Актуальные проблемы науки и образования: теория и практика. VI региональная научно-практическая конференция с международным участием, сборник научных трудов. 2015. С. 146-148.
6. Салли Диммик. Успешная коммуникация через НЛП. М., 2003.

ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫ - ҰЛТТЫҚ БРЕНД

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЫ НАЦИИ - НАЦИОНАЛЬНЫЙ БРЕНД

INTELLECTUALS OF THE NATION - NATIONAL BRAND

Аңдатпа. Әр ұлтты айтқанда оның тарихын қалыптастырған зиялыларын айтып өту керек. Солай сияқты, қазақ ұлтының тілін, дәстүрлерін қалыптастырған ұлт зиялылары өте көп. Яғни, ұлт зиялылары осы ұлттың бренді болып саналады. Біздің бірінші "брендіміз" – Ұлт зиялылары. Мақалада қазақ зиялыларының қазақ ұлтының қалыптасуына қосқан үлестері туралы сөз болады.

Түйінді сөздер. Бренд, билік, интеллигент, байлық, тіл.

Аннотация. Говоря о каждом народе, необходимо упомянуть интеллектуалов, сформировавших его историю. Точно так же много интеллигенции нации, сформировавшей язык и традиции казахской нации. То есть национальные интеллектуалы считаются брендом этой нации. Наш первый «бренд» — это национальные интеллектуалы. В статье рассматривается вклад казахской интеллигенции в формирование казахской нации.

Ключевые слова. Бренд, власть, интеллектуал, богатство, язык.

Annotation. In general, speaking about every nation, it is necessary to mention the intellectuals who shaped its history. In the same way, there are many intelligentsia of the nation that formed the language and traditions of the "kazakh" nation. That is, national intellectuals are considered the brand of this nation. The article discusses the contribution of the Kazakh intelligentsia to the formation of the Kazakh nation.

Keywords. Brand, power, intellectual, wealth, language.

Біріншіден, бренд деген сөздің мағынасын айта кетсек - бұл белгілі бір таңбаны білдіретін құрал сөз. Бренд деген сөздің ішіне барлығы дерлік кіреді. Бүгінгі біздің қозғайтын мәселе бұл - ұлттық бренд яғни, ұлттың таңбасын, тарихын білдіру құралы десек те болады. Әрбір тарихи дәуір өзіндік бет-бейнесі мен мұрасын ала келеді. Қазақтың да басқа халықтардай ата-бабадан қалған ұлттық нақыштағы бұйымдары жетерлік. Ал, хас шеберлердің қолынан шыққан бұл қазақы дүниелеріміз көздің жауын алатыны жасырын емес. Осы бұйымдарды, тілімізді қалыптастырған, дамытқан осы ұлт зиялылары. Ұлттың интеллектуалдық потенциалын қалыптастыруда зиялылар әлеуметтік күш ретінде аса зор рөл атқарады. Бұл тұжырымның шындықтан алыс еместігін қазақ тарихынан, әсіресе оның ХХ ғасырдың алғашқы ширегіндегі кезеңінен анық байқауға болады. «Зиялы» бұл араб сөзі. Оқыған, білімді азамат деген ойды білдіреді. Яғни ол мағынасы жағынан орыс тіліндегі «интеллигент» сөзіне жақын. Ал орыс тіліндегі «интеллигенция» сөзінің әлеуметтік жүгі бар. Ол басым түрде қоғамдық өмірде өз орны мен ұстанымы арқылы танылған әлеуметтік күшті еске салады. Қазақ халқының ұлт ретінде ұю процесі Ресей империясының отаршылдық ұстанымдағы күштермен арпалысты идеологиялық күрес жағдайында жүрді. Ал отарлау ісінде батыстық мемлекеттердің түрлі құйтырқы әдіс-айласын әбден меңгеріп алған Ресей билігі қазақ қоғамын түрлі идеологиялық құралдар арқылы илеу ісін ХІХ ғасырда-ақ бастап кеткен болатын. Мұндай илеуге алдымен ұлттың билеуші тобы, әсіресе, орысша білім алған алғашқы оқығандары түсті.

Отарлаушы әкімшілік енді ғана қалыптаса бастаған кезде қазақ оқығандары мен шенеуніктер тобынан орыс билігіне шексіз берілгендікті талап етіп қана қойған жоқ, сондай-

ақ ол берілгендігін күнделікті ісімен бекітіп отыруларын да бақылауға алып отырды. Бұл талапқа сәйкес келмеген қазақ оқығандары бірден қызметінен шеттетілді, немесе қызмет сатысымен жоғары өсу мүмкіндігінен айырылды. Сондай күйді ең алғашқылардан болып өз басынан кешіргендердің бірі Шоқан Уәлиханов еді. Алған еуропалық білімін өз отандастарының тұрмыс жағдайы мен өмір сүру салтын түзетуге жұмсамақ болған ол Атбасар округы бойынша аға сұлтандық қызметке сайлауға түсіп, екі жақтың да (ресейлік әкімшілік және қазақ сайлаушылары) қолдауын ала алмаған күйде сайланбай қалады. Осы оқиғадан кейінгі өзінің көңіл күйін ол досы Ф.М. Достоевскийге жазған хатында мынадай сөздермен білдірген еді: «Сен біздің (мен Ресейде тәрбие алған қазақтар жөнінде айтып отырмын) жағдайымызды көз алдыға келтіріп көрші. Жерлестеріміз бізді жолынан жаңылған кәпір деп біледі, өйткені, өзің де келісерсің, іштей сенім болмаған соң тек саясат үшін ғана күніне бес мәрте Аллаға мадақ айту қиын, ал генералдар болса шығысқа тән мәймөңкелігім кемшін болғандықтан да жақтырмайды. Шайтан алғыр, осыдан соң құла-дүзге қаңғып кеткің келеді. Бұл хатты 1862 жылы жазған жиырма жетідегі Шоқанның алдында бұдан да үлкен сындар күтіп тұрған еді. 1864 жыл орыс әскерінің Бас Штабынан Шоқан Уәлихановты Орталық Азияны Ресей құрамына қосу ісін біржола аяқтауға тиіс болған полковник Черняев отрядына жергілікті халықпен ара қатынасты «жұмсартушы» міндетін атқаруға тиіс офицер ретінде енгізеді. Тапсырылған міндетті адал орындап келе жатқан Шоқан полковник Черняевтан Әулие-Ата қаласын бейбіт жолмен алуды ұсынып, қаланы зеңбірекпен атуды тоқтатуды талап етеді. Полковниктен дөрекі жауап естіп қорланған Шоқан отрядты тастап, Алтын Емелдегі (Жетісу) Тезек төре ауылына жетіп, сонда 1865 жылы бақилық болады. Сөйтіп зор ақыл иесі Шоқан да өмірінің соңына қарай туған елінің отаршылдықтың ауыр қамытын кигелі тұрғанын көзімен көріп, жанымен сезінеді. Біздің тақырыбымызға байланысты бұл арада көңіл аударуға лайық нәрсе интеллигент Шоқанның отарлаушы орыс әкімшілігі мен оның илеуіне түсуден үрейленген қазақ қоғамы арасындағы жағдайы еді. III. Уәлиханов енді ғана басталған осы екі қоғам арасындағы қатынастың бастапқы кезеңінде толық табиғи да негізді белсенділік танытып, бұл екеуара қатынастан халқының алар үлесінің молырақ болғанын қалап, осы мақсатқа құлшына қызмет те жасады. Бұл ретте Шоқан қазақ халқының демократиялық орыс мәдениетіне деген ұмтылысы мен сенімінің жинақы көрінісі десе де болғандай еді. Сонымен бірге Шоқан феномені осы кіршіксіз ұмтылыстың алғашқы жемісі болумен бірге, оның алғашқы опық жеуі, яғни бұл процестің алдағы ауыр салдарынан қауіптенуі, іш тартуы да еді. Жоғарыда аталған «Ұлттық зиялы» аталатын мақаласында М. Шоқай Шоқан тәжірибесіне тоқталып «Шоқан орыс (Батыс) халқының рухымен өз халқын бақытты ету мүмкіндігін іздеді. Шоқан өзі басынан кешірген ащы сабақтардан, қайғылы оқиғалардан кейін барып өз халқына өгей болып бара жатқандығын сезінді - деп жазды. М. Шоқайдың Шоқан тұлғасына байланысты ой толғаулары негізінде тарихилық (историзм) қатынас жатты, яғни ол Шоқан өмір сүрген тарихи мезгіл мен өзі өмір сүрген уақыттың өзара байланысын, сонымен бірге айырмашылықтарын да ескерусіз қалдырған жоқ еді. Осы ретте М. Шоқай «Орыс миссионерлігі» атты мақаласында Шоқан тұлғасына тағы да оралып, Г. Потаниннің естеліктеріне сүйеніп Пішпек пен Әулиеатаны алу кезінде орыс әскерінің қазақ пен қырғызға, жергілікті халыққа жасаған қиянатының Шоқанды терең күйзеліске, рухани дағдарысқа әкеліп тірегендігін айта келіп «Шоқан Уәлиханов шынында орыс мәдениеті мен орыс билігінің миссионері еді. Бірақ ол орыстардың өз халқына істеген хайуандығын көргенде оларға қарсы шығуға батылдық жасай алмады.

Қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметінің тарихын зерттеуді олардың өздері бастап берген болатын. Бұл ретте Ә. Бөкейхановтың, М. Дулатовтың, М. Тынышпаевтың және Е. Омаровтың өз замандастырының өмірі мен қызметіне байланысты түрлі басылымдарда жариаланған еңбектерін айтқан жөн. Қазақ зиялылары кім туралы жазбасын, уақыт рухына сай қайраткердің ұстанған айқындамасы мен атқарған еңбегін бірінші кезекке қойды. Кеңес үкіметі тұсында қазақ зиялыларының тарихын жасау ісі ресми саясатқа тікелей тәуелді болды, соған сай өзгеріп отырды. Мұндай саясаттың астары түсінікті болатын. Қазақ

бұқарасының санасын өзіне қаратып алуды көздеген большевиктер, өзінің негізгі қарсыласы ұлттық тәуелсіздік тұғырнамасында тұрған қазақ демократиялық интеллигенциясын күрес аренасынан біржола ығыстыруды алдына мақсат етіп қойған еді.

Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі тарихын зерттеуде 1920–1930 жж. кеңестік мерзімді басылым беттеріндегі әртүрлі мазмұндағы арнайы ресми тапсырыспен жазылған мақалаларды оқудан басталады.

XX ғ. 40-ж. бастап Алаш зиялылары саяси қуғындалып, атылып кеткеннен кейін кеңестік тарихнамада Алаш зиялылары туралы айтылуға тиым салынды.

Қазақ зиялыларының XX ғасырдың басында қоғамдық-саяси қызметін зерттеудегі шын мәніндегі жаңа кезең өткен ғасырдың 80-жылдарының соңына қарай басталды. Оған жол ашып берген бүкіл Кеңестер Одағын қамтыған қайта құру үдерісі, соған байланысты Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитеті жанынан тоталитарлық жүйенің құрбаны болған қазақ мәдениеті мен ғылымының көрнекті өкілдерінің шығармашылық мұрасын қайта қарау үшін құрылған комиссияның шешімдері болды. Осы кезеңнен бастап қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі «дөңгелек столдардың» тақырыбына айнала бастайды. «Қазақстан коммунисті» журналы мен «Социалистік Қазақстан» газеті Алаш қозғалысына арналған мақалалар топтамасын жариялайды. Түрлі басылымдарда Алаш қозғалысы қайраткерлерінің қоғамдық қызметі мен саяси көзқарасын талдауға арналған мақалалар жарық көреді.

Белгілі тарих ғылымдарының докторы, профессор, алаштанушы ғалым Мәмбет Қойгелдиев алғашқылардың бірі болып 1994 жылы «Әлихан Бөкейхан. Публицистика және ғылыми мақалалар» деген еңбегін құрастырды. Бұл еңбекте Ә. Бөкейханның өмірі, қызметі жайлы, оның біраз публицистикалық шығармаларын жинақтап енгізді. Ғалымның кешенді еңбектерінің бірі «Алаш қозғалысы» деп аталады. Алаш тарихында әлі де зерттеуді қажет ететін проблемалардың бірі Алаш зиялыларының тарихи көзқарастары. Осы мәселеге арналған Т.Омарбековтің «Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас» деген еңбегі жарық көрген [1]. Осы еңбегінде Алаш зиялыларының еңбектеріндегі тарихнамалық мәселелерді және олардың патша үкіметінің отарлау саясатына көзқарастары туралы жанжақты айтылады. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан тарихының тарихнамасына байланысты еңбектер шыға бастады. Соның бірі Н.А. Бейсенбекованың Р.Жумашевпен бірлесі жазған «Қазақстан тарихының тарихнамасы» атты зерттеуінде Алаш зиялылары туралы арнайы тараулар бар. Бүгінде ұлттық тарихнамадағы өзекті мәселелердің бірі — тарихи тұлғалар, мемлекеттің құрылуы, жер мәселесі, XX ғасырдың басында Әлихан Бөкейхан, Мұхамеджан Тынышбайұлы, Мұстафа Шоқай т.б. қазақ зиялыларының тарихи мұраларында қазақ халқының тәуелсіздігі, жерінің азаттығы, азаматтық құқығының жоқ болуы туралы ой-пікірлер, ұсыныстар, азаттыққа жету жолдары туралы терең тұжырымдамалар жасалған. Алаш зиялылары еңбектерінің талдауының бастауына Әлихан Бөкейханның еңбектеріне ерекше көңіл бөлінді. Өйткені, ол Алаш қозғалысының ірі қайраткері, көшбастаушысы, азаттық күрестің көсемі ретінде көптеген тарихи мақалалар жазып, басқаларға үлгі болған. [2, 113–114 б.].

Бүгінгі Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін төл тарихымызды объективті түрде зерттеуге мүмкіндік туды. Тарихы жоқ халық болмайды, біздің халқымыздың тарихы тереңде жатыр. Ұлы Дала елінің тарихы ұрпақтан-ұрпаққа құйма құлақ қариялар арқылы жеткізіліп, шежіре тарқату арқылы бүгінге жетті. Сондықтан да қазіргі заманды түсіну үшін және болашақты болжауда өткен тарихымызды білудің маңызы зор. Алаш арысы Ә. Бөкейханның өз еңбектерінде сол көне тарих туралы жазуы 1995 жылы «Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастырудың тұжырымдамасында» көрсетілгендей, тарихи білімнің іргелі принциптері бола алады. Сонымен қатар өткен тарихты оқып білудің маңыздылығына мемлекет тарапынан көңіл бөлінді. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентінің Жарлығымен 1998 жыл «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы» деп жарияланды. «Менің тарихқа ден қоюымның сыр-себебі де бүгінгі күннің оқиғаларынан тарихтың «табын» сезінгендігімде деп білемін, егер біз мемлекет болғымыз келсе, өзіміздің

мемлекетімізді ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн» дей келе, тарихымызды бірнеше кезеңдерге бөліп қарастырады [3]. Олай болса, осы терең ойлар «Мәңгілік ел» болып қалу идеясының негізгі ұстанымы және отандық тарихтың тарихнамасын жазудың методологиясы болады деп санаймыз.

Әлихан Бөкейхан қазақ мемлекетінің пайда болуының тарихи кезеңдерін, Кіші жүздің, Орта және Ұлы жүз халықтарының Ресейдің құрамына кіруінің себеп-салдарын көрсетуге арнап «Из переписки (писем) киргизских ханов, султанов и проч.», «Из переписки хана Средней Киргизской орды Букея и его потомков» және «Из бумаг султана Большой Киргизской орды Сюка Аблайханова» деп аталатын мақалалар жазған [5].

Қазақ тарихындағы маңызды мәселелердің бірі ХІХ ғасырдың басындағы Кенесары-Наурызбай бастаған ұлт-азаттық көтеріліс. Осыны зерттеуге арналған «Исторические судьбы Киргизского края» деген мақала жазған. Кейіннен бұл мәселені ол 1923 жылы Ташкентте басылып шыққан «Материалы к истории султана Кенесары Касымова» деген кітабында бұл ой-пікірін қайтадан толықтырып қарастырады [6].

Әлихан Бөкейханның еңбектерінде ұлттық тарихтың тарихнамасын зерттеуде қажетті деректердің бірі қазақ батырлары туралы жазылған мақалаларының маңызы өте жоғары. Оның «Ертарғын», «Ерсайын», «Мырза Едіге», «Қозы көрпеш Баян сұлу» сияқты мақалаларын талдау арқылы қазақ тарихының көне дәуірінің қалай зерттелгендігін В. Радловтың еңбектері арқылы баяндап, Алтын Ордадан бөлініп шыққан Қырым хандығы, Ноғай хандығы туралы жан-жақты талданған [7, 289 б.]. Тарихшы-ғалым ретінде Әлихан Бөкейхан қазақ халқының 1916 жылғы қарулы көтерілісінің тарихи маңызын түсінген. 1926 жылы тарихшы, профессор А.В. Шестаковпен бірігіп, көтерілістің 10 жылғы мерейтойына арнап, «1916–1926» атты еңбек жазып шығарды. Еңбекте қазақ халқының көтерілісі Ресей империясының қоластындағы басқа халықтардың да көтеріліске шығуы әсерінің болғандығын айтады. Қазақ халқының осы көтерілісі 1917 жылы ақ патшаны тақтан құлатуға ықпал еткендігін жазады. Сонымен қатар көтерілістің ұлт-азаттық сипаты болғандығын көрсетеді. Оның қазақ халқының 1916 жылғы көтерілісін Ташкент қаласында шығып тұрған «Сәуле» журналының 1924 жылғы № 5 санында «25 июнь 1916 жылы» деп аталған Нарымбет ақынның: «...Сарыарқаны өрт алды, Мезгілінен ерте алды, Ата-анада зәре жоқ, Мұнан үлкен бәле жоқ Боздақтарым сандалды... Жасы қате жазылған Отыз бірден (бенен) артықтар Араласып кетті ғой Ауру кетіп сау қалды, Алды-артында дау қалды... Балам қайда кетті деп Кемпір, шеше жылайды...» [8, 347–349 б.] деген өлең жолдары арқылы, 1916 жылғы маусым жарлығының қазақ халқына әкелген зардабын майданға әділетсіз алынған қазақ жастары туралы айтады. Қарусыз бейбіт халыққа патша үкіметінің көрсеткен озбырлық іс-әрекеттерін сынайды. Ол ұлттық тарихнамада ХХ ғасырдың басында алғашқылардың бірі болып билік мәселесіне арнап еңбек жазғандардың бірі Әлихан Бөкейхан. Оның 1913 жылғы «Қазақ» газетінің № 9, № 10, № 15, № 25 сандарында осы мәселелерге арнап бірнеше мақалалар топтамасы берілген. «Үшінші дума хәм қазақ», «Сайлау», «Төртінші дума һәм қазақ», «Би хәм билік» атты мақалаларында қазақ халқының сайлауға қатысуы, жетім жұрттың жағдайындай, қазақ заңнан тысқары қалып отыр және заң мен билік қазақтың мүддесін ойламайды дей келе, «...Дума қазақ пайдасын тағы жесір қалдырып өте шықты... «бюджет прениеси» болғанда қазақ деп сөйлеген депутат жоқ...» [9, 128–132 б.]. Әлихан Бөкейханның пікірінше, Ресей Мемлекеттік Думасында қазақ депутаттары болса, дума арқылы қазақ халқының құқығын қорғауға болады. Сонымен қатар Әлихан Бөкейхан қазақ даласына келген сайлау үрдісінің қазаққа әкелетін зияны туралы да жазған. Өзінің «Сайлау» деген мақаласында «Үш жылда бір сайлау сайын жұрт өрт шыққандай, жау шапқандай жанталасып әбігер болады. Әке баладан, аға ініден, туған туысқаннан айырылып, бірі атқа, бірі асқа сатылып сандалады. Өстіп бөлініп іздегендегісі не? — Болыстық, билік, ауылнайлық, елубасылық... Болыс, би, ауылнай һәм елубасы болып мал табам деген кулардың заманы кейін қалды. Болыс, би, ауылнай һәм елубасы, патшалық алымша салған, жұртқа қызметші — жұрт жалшысы. Жылқышы, қойшы жалдағанда, мынау жылқы, мынау

қой баға біледі деп жалдамай ма?! Болыс, би, ауылнай, һәм елубасыларды әрқайсысын өз орнында халыққа пайдалы деп сайлау керек.

Қорыта айтқанда ХХ ғасырдың басында өмір сүрген Ұлт зиялыларының барлығы дерлік осы мақала тақырыбына сәйкес — бірінші болып тарих жазудың методологиясын, тарихи тұлғалар, Ұлы Дала елінің дәстүрлі құқығының ерекшелігі және бүгінгі күні өзінің концептуалдық мәнін жоймаған билік және сайлау мәселелері туралы еңбектер жазып қалдырған. ХХ ғасыр басында қоғамдық-саяси және құқықтық ой-пікірді толықтыратын тарихи еңбектер жазған. Олардың ар-ождан, моральдық қасиеттерді санаға сіңіріп, жеке адамды қалыптастыру арқылы мемлекетті нығайту, оны өркениетті деңгейге көтеру идеяларының мазмұны мен мағынасы бүгін де өзекті мәселе.

Отандық тарихтың ұлттық тарихнамасын жазу барысында, өз заманында Ұлт зиялылары көтерген: рухани байлық: тіл, жер, ар-ождан, жайлы еңбектерді жинақтап, талдап, отандық тарихтың тарихнамасындағы маңыздылығын жан-жақты зерттеп, бүгінгі күн тұрғысынан объективті баға беріп, ғылыми айналысқа енгізу, Тәуелсіз Қазақстан Республикасының тарихшыларының алдында тұрған міндеттердің бірі. Мақалада ХХ ғасырдың басындағы Алаш зиялыларының еңбектерін Отандық тарихтың тарихнамасындағы тұжырымдамалық мәнін қарастырып, еңбектерге талдау жасалған және олардың методологиялық мәні туралы баяндалған. Бүгінгі таңда қоғамымыздың тарихи санасын жаңғырту бағытында жүйелі жұмыстар атқарылуда. Өз еліміздің тарихын тану арқылы ғана өткен ғасырдың соңында қол жеткізген тәуелсіздігіміздің қадіріне жете аламыз. Қазақ халқының тарихына үніліп қарасақ, еліміздің азаттық пен тәуелсіздік жолындағы күресі ешқашан толастамағанын аңғарамыз. Осынау жүздеген жылдарға созылған күрес жолында ХІХ мен ХХ ғасыр тоғысындағы зиялылардың алатын орны ерекше. ХХ ғасырдың басы алып адамдарды қажет еткен әрі осыған орай өздерінің ойлау, болжау қасиеттері айырықша, энциклопедиялық білім, талғам-танымдары жан-жақты алыптарды дүниеге келтірген заман болды. ХХ ғасырдың басында өмір сүрген ұлт зиялыларының қоғам алдындағы жауапкершілігі, отансүйгіштігі мен биік мақсаттары — бүгінгі ұрпаққа үлкен өнеге.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Омарбеков Т. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас / Т. Омарбеков, Ш. Омарбеков. — Алматы: Қазақ ун-ті, 2004. — 388 б.
2. Бөкейхан А. Шығармалары: XV т. — Т. VIII / А. Бөкейхан. — Астана: Сарыарқа, 2016. — 600 б.
3. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында / Н.Ә. Назарбаев. — Алматы: Атамұра, 2003. — 288 б.
4. Қойгелдиев М. Әлихан Бөкейхановтың таңдамалы шығармалары / М. Қойгелдиев. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 384 б.
5. Бейсенбекова Н.А. Әлихан Бөкейхан — ұлт мақтанышы / Н.А. Бейсенбекова, Г.М. Смағұлова, Л.К. Шотбақова. — Қарағанды: Гласир, 2016. — 198 б.
6. Бөкейхан А. Шығармалары: XV т. — Т. X / А. Бөкейхан. — Астана: Сарыарқа, 2016. — 576 б.
7. Бөкейхан А. Шығармалары: XV т. — Т. XI / А. Бөкейхан. — Астана: Сарыарқа, 2016. — 576 б.
8. Бейсенбекова Н.А. Сарыарқаның ұлы азаматтары (ХХ ғасырдың басы) / Н.А. Бейсенбекова, З.Ғ. Сақтағанова, Л.Қ. Шотбақова. — Қарағанды: ҚарМУ, 2008. — 438 б.
9. <https://articlekz.com/kk/article/33272>

ҚАСАҚАНА ҚЫЛМЫС ІСТЕУ САТЫЛАРЫНА СИПАТТАМА

ХАРАКТЕРИСТИКА СТАДИЙ СОВЕРШЕНИЯ УМЫШЛЕННОГО ПРЕСТУПЛЕНИЯ

DESCRIPTION OF THE STAGES OF COMMITTING A DELIBERATE CRIME

Аннотация. Мақалада қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінде қасақана қылмыс істеу сатыларының кездесетін түрлері қарастырылған. Қасақана қылмыс істеу қазіргі жағдайда көп кездеседі. Қылмысты санатқа дәл жатқызуға мүмкіндік беретін қосымша белгілі түрі кінә нысандары болып табылады. Кінә бұл тұлғаға айып ретінде тағылады. Мақалада кінә туралы тоқталып, оның қандай белгілері бар екендігіне қысқаша тоқталады. Қасақана қылмыс бұл заңды бұзудың өрескел түріне жатады.

Түйінді сөздер. Тікелей қасақаналық, қылмысқа дайындалу сатысы, қылмысқа оқталу сатысы, аяқталған қылмыс, аяқталған қылмыс сатысы.

Аннотация. В статье рассмотрены виды стадий совершения умышленного преступления, которые в настоящее время содержатся в Уголовном кодексе Республики Казахстан. Умышленное преступление делать чаще встречается в современных условиях. Дополнительным известным видом, позволяющим точно отнести преступление к категории, являются формы вины. Вина предъявлена этому лицу как обвинение. В статье кратко рассказывается о вине и о том, каковы ее симптомы. Умышленное преступление относится к грубой форме нарушения этого закона.

Ключевые слова. Прямая преднамеренность, стадия подготовки к преступлению, стадия покушения на преступление, завершенное преступление, стадия завершенного преступления.

Annotation. The article discusses the types of stages of committing intentional crimes that are currently found in the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Intentional committing a crime is more common in modern conditions. An additional well-known type that allows you to accurately classify a crime is the forms of guilt. Guilt is imposed on this person as a charge. The article will focus on guilt and briefly focus on what its symptoms are. Intentional crime refers to a gross form of violation of this law.

Keywords. Direct intent, stage of preparation for a crime, stage of attempted crime, completed Crime, stage of completed crime.

Қылмыстық заңдар қылмыстарға күресі арқылы соның ішінде қасақана қылмысқа күресу арқылы қоғамдық тәртіпті нығайтып және ол арқылы халықтың тыныш, бейбіт өмір сүруіне қамқорлық жасауға көмек береді. Құрылымына келгенде қылмыстық құқықтық қатынас объекіден, субъекіден және субъектілердің заңдық құқықтары мен міндеттерін құрайтын мазмұндарынан тұрады. Бұл қатынастардың субъектілер ретінде қарастыратын болсақ: бір жағынан - қылмыстық жауаптылықты өтеуге міндетті болып саналады, бірақ осы жауаптылықтың заңмен белгілеген тәртібін сақтауды талап етуге құқылы қылмыс жасаған адам танылады. Ал екінші жағынан- өзінің арнайы өкілетті органдары арқылы қылмыс жасау фактісін анықтауға, оны жасаған адамның нақты кінәсін дәлелдеуге міндетті және

қылмыстық іс жүргізу заңының нормаларына сәйкес басшылыққа алып қылмыстық заң нормалары аталған адамды қылмыстық жауаптылыққа тартуға құқылы мемлекет болып танылады.

Қасақаналықтың ұғымы екі түрлі кезеңнен - интеллектуалдық және еріктіліктен тұрады. Зардаптың болуын тілеу немесе оның тууына зерделі түрде жол беру еріктілік кезеңі деп аталады. Істелетін іс- әрекеттің қоғамға қауіптілігін сезіну қасақаналықтың қажетті элементінің бірі болып табылады, дәл осындай элементтің болмауының өзі кінәліктің болмағандығын айқындайды. Кісі өз әрекетінің яки әрекетсіздігінің қоғамға қауіптілігін білсе, біле тұра зиянды зардапты тигізсе, бұл қасақана істелген қылмыс болып табылады.

Адам одан өлтірген залалды, сондай-ақ осы іс-әрекеттің жүзеге асырылу уақытын, орнын, әдісін, жағдайын ой елегінен өткізеді. Қасақана қылмыс істегендердің басым көпшілігі өзінің іс-әрекетінің қылмыстық заңға қайшы екенін сезеді. Бірақ та қылмыстық заң тыйым салған әрекет я әрекетсіздігін білмей істейтін жайттар да кездесіп қалып жатады. Айталық, түзеу мекемелерінде, тексеру изоляторында, тәрбиелеу және емдеу профилактикаларында ұстайтын адамдар ішімдіктерін, дәрілік немесе есірткі заттарды, сондай-ақ беруге тыйым салынған басқа да бұйымдарды қарап тексеруден, жасырып беру не кез-келген тәсілмен беруге әрекеттенудің қылмыстық заң тыйым салған, жазалайтын әрекеті қасақана кінәрәт істегендік болып табылады. Себебі, іс-әрекеттің қылмыстық заңға қайшылығын сезінуді заң шығарушы қасақаналықтың белгісі ретінде арнайы көрсетілмеген. Қылмыс өзінің ерекше түрлерімен негізделеді, демек қылмыстың да өзіне ғана тән нышандары бар.

Қылмыс дегеніміз – заң жүзінде танылған қоғамға қауіпті әрекет.

Егер адам өз іс-әрекетінің қоғамға қауіпті екенін біле тұра, оның қоғамға қауіпті зардаптары болуын қаласа, қылмыс тікелей ниетпен жасалған қылмыс деп танылады. Егер адам өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті екенін ұғынып, оның қоғамдық қауіпті зияны болуын тілемесе де, оған саналы түрде жол берсе немесе бұған немқұрайлы қараса қылмыс жанама ниетпен жасалған қылмыс деп есептеледі. Қайсыбір реттерде ғана тікелей қасақаналықпен қылмыс жасағанда қоғамға қауіпті зардап ретінде жорамалдауы мүмкін. Қоғамға зиянды зардаптың болуын қалау немесе оның тууына жетелі түрде беталыс беру тікелей қасақаналықтың еріктілік элементін құрайды. Тікелей қасақаналықта қоғамға зияны мен қауібі қатар жүретін зардаптың болуын тілеу, әр түрлі нысанды көрінуі ықтимал:

а) қоғамға зиянды салдар келтіру немесе қоғамға залалды салдар түпкі мақсатқа жетудің керекті құралы болса;

б) қоғамға зиянды зардап кінәлі үшін түбегей мақсатқа жетудің белгілі бір сатысы болуы мүмкін;

Қылмыстың заңды сипаты – қылмыстық заңмен тыйым салу және жазалау шараларын қолдану болып саналады. Қылмыстың субъектісі - жасы 16-ға толған, есі дұрыс адам ретінде қарастырылады. Мысалы, кісіні ауырлататын жағдайда қасақана өлтіргені үшін 10- жылдан 20- жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Кінәсіз қылмыс та, жаза да жоқ. Қылмысты дәл санатқа жатқызуға мұрша беретін қосымша белгілердің түріне кінә нышандары жатқызылады. Ауыр және аса ауыр қылмыстарға тек қана қасақана қылмыстар жатады.

Адам кінәлі болу үшін есі дұрыс және әрекет қабілеттілігі шектелмеген болуы тиіс. Кінә - құқық бұзған адамның құқыққа кері әрекетіне байланысты психикалық қарым – қатынасы.

Қылмыстың субъективтік мазмұнын заңдылық белгілеріне кінә, қылмыстық ниет, ниет пен мақсатты дұрыс анықтау жатады. Оның маңызы мынада:

1) Қылмыстық жауаптылық негізінен құрамдас бөлігі санатында ол қылмысты қылмыс болып табылмайтын іс-әрекеттен ажыратуға мүмкіндік береді;

2) Қылмыстың субъективтік жағы объективтік жағынан ұқсас құрамдарын бір-бірінен ажыратуға мүмкіндік береді;

3) Қылмыстың субъективтік жағынан мазмұны істелген қылмыстың сондай-ақ оны жасаған адамның қоғамға зиян деңгейін дәлелдеуге себеп болады.

Қасақана қылмыс 3 кезеңде өтеді:

1) дайындалу

2) оқталу

3) аяқтау.

Осыған сәйкес қылмыстық әрекет 3 сатыларға бөлінеді:

а) қылмысқа дайындалу сатысы

б) қылмысқа оқталу сатысы

в) аяқталған қылмыс сатысы.

Бірінші екі сатысы аяқталмаған әрекетті білдіреді. Оның ерекшелігі қылмыстық құрамының толық аяқталмауы, яғни Қылмыстық Кодекстің Ерекше бөлімінде қарастырылмаған белгілер, объективті жағының толық атқарылуы, қоғамға қауіпті жағдайдың болмауы. Ал аяқталмаған қылмыста кінәнің әрекетінде қылмыстық құрамының түгел белгілерінің жиынтығы болуы, онымен қатар қоғамға зиянды зардаптың жүзеге асуы қарастырылады.

Адам өзінің еркі мен тәртібіне жүгіне отырып алдына белгілі мақсатты түрде белгілеп қабілеттілігін шыңдайды. Қасақана қылмыс жасамай тұрып айыпты жететін түйінін көріп, елестетіп тұрады. Осыны қолданып белгілі тәсілдермен соны жүзеге асырғаны дұрыс деп ойлайды.

Қылмысқа дайындалу – бұл адамның қылмыс жасау құралдары мен қаруларын іздеу, дайындау немесе оңтайлауы, бірге қылмыс жасаушыларды тіміскілеуі, қылмыс жасауға сөз байласу немесе қылмыс істеуге қасақана басқа да қолайлы жағдайлар жасауы.

Қылмыс жасауға оқталу деп – адамның еркінен тыс мән – жайларға қатысты, соңына дейін жеткізілмеген жағдайда адамның қылмыс істеуге тікелей бағытталған қасақана әрекеті немесе әрекетсіздігі саналады.

Аяқталған қылмыс - адам жасаған әрекетінде қылмыс құрамының барлық белгілері болса, онда қылмыс аяқталған болып есептеледі. Кейбір қылмыстар белгілі бір қоғамға зиян салдарын туғызғанда ғана аяқталған болып саналады.

Қылмыстың оның ішінде қасақана қылмыстың көбеюіне негіз болатын себептерге әсіресе, мыналарды атау керек: кедейлік, жұмыссыздық, ата-ананың тәрбиелеу қабілетінің аздығын жатқызуға болады. Заңдылықты бұлжытпай іске асыру, қатаң сақтау тәуелсіз еліміздің негізгі шарттарының бірі. Кей адамдар қылмыстың өсуін заңның жұмсақтығы немесе қаталдығы деп ойлайды. Қатаң жаза адамдарды қылмыс істеуін тоқтатуы мүмкін. Қасақана қылмыстың көбін жасаушылар жастар болып саналады. Жасы толмағандар қылмысты жекелеп қана емес, топтасып та жасайды. Жастардың қылмыс жасауының себептері ел басына түсіп отырған қиындықтар, тәрбиелеу қабілетінің жарамсыздығынан, тәрбие беру ісі ақсаған мектептен, басқа оқу орындарынан туындайтыны белгілі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Наумов А.В. ҚР Қылмыстық құқығы, Астана, 2001ж.
2. Қайыржанов Е. ҚР Қылмыстық құқығы. (Жалпы бөлім), Алматы, 2003ж.
3. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. Оқулық. Алматы: Жеті Жарғы, 2001ж.
4. С.Р. Баймурзин «Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексіне түсінік» Алматы, 2001ж.

АТҚАРУШЫЛЫҚ ІС ЖҮРГІЗУДЕГІ БОРЫШКЕРДЕН ӨНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІНЕ ШОЛУ ЖӘНЕ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

ОБЗОР И ПУТИ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ ВЗЫСКАНИЯ С ДОЛЖНИКА В ИСПОЛНИТЕЛЬНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

Аннотация. Мақалада қазіргі таңдағы атқарушылық іс жүргізудегі ең өзекті мәселенің бірі – борышкерден өндіріп алу мәселесі қарастырылған. Бұл тақырыпта тереңдете қарастырылған мәселе алименттік міндеттемелерді дұрыс немесе толық орындамай жүрген борышкерлерден алимент өндірудің мәселелерін шешу жолдары анықталды.

Кілт сөздер. Алимент, өндіріс, төлемдер, аудару, құқық, жауапкершілік.

Аннотация. В статье рассмотрен один из наиболее актуальных на сегодняшний день вопросов исполнительного производства – вопрос взыскания с должника. Углубленно рассматриваемый в данной теме вопрос выявил пути решения вопросов взыскания алиментов с должников, которые неправильно или не в полной мере исполняют алиментные обязательства.

Ключевые слова. Алименты, производство, выплаты, перечисление, право, ответственность

Annotation. The article discusses one of the most pressing issues in enforcement proceedings today – the issue of recovery from the debtor. The problem, which is considered in depth in this topic, has been identified ways to solve the problems of collecting alimony from debtors who do not fulfill alimony obligations correctly or in full.

Keywords. Alimony, production, payments, transfer, right, responsibility

Мақалада жоғарыда көрсетілген мәселелерді шешу үшін келесі тұжырымдар мен ұсыныстар ұсынылды. «Неке және отбасы туралы» кодекске ғана емес, «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» заңына және қылмыстық заңнамада жаңа ережелерді әзірлеу қажет. Біз алиментті уақтылы төлемегені үшін жауапкершілікті күшейтетін, алиментке мұқтаж кәмелетке толған адамдардың жағдайын егжей-тегжейлі реттейтін ережелерді әзірлеуді ұсынамыз. Бүгінгі таңда жағдайдың шиеленіскені сонша, бұл мәселені реттеумен айналысатын арнайы уәкілетті орган құру қажет. Ол тек сот орындаушыларының жұмысын бақылап қана қоймай, қарапайым азаматтармен де жұмыс жасайтын еді. Өйткені, барлық азаматтар алимент алу құқығын және алимент төлеу міндетін біле бермейді.

Осы зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасының атқарушылық іс жүргізу саласын реттейтін заңнаманы жетілдіру барысында, сондай-ақ қарастырылатын саладағы ғылыми зерттулерде қолданылуы мүмкін.

Өз кезегінде, «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» ҚР Заңының нормаларын қолдану кезінде заңдылықтың сақталуына тексеру жүргізу кезінде сот шешімдерін орындаумен байланысты проблемалар аз емес.

Қазақстан Республикасы Конституциясы 76 бабының талаптарына сәйкес сот актілерінің барлықтары үшін міндетті күші бар әрі олар Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында мүлтіксіз орындалуы тиіс. Азаматтардың сот билігінің тиімділігіне көз жеткізуі атқарушылық өндірістің сапасына байланысты. Алайда, қазіргі кезде аталған сала

шеңберіндегі институттар мемлекеттік орындау жүйесінің толыққанды қызмет етуін қамтамасыз етпейді, нәтижесінде жыл сайын орындалмаған сот шешімдерінің саны арта түсуде.

Атқарушылық істі жүргізу заңдылығына қадағалауды жүзеге асыру кезінде прокуратура органдары сот актілерінің атқарылу заңдылығын қадағалауды жүзеге асыруға, соттар әкімшілерінің лауазымды адамдары тарапынан қолданылып жүрген заңнама нормаларының бұзылуын айқындауға ерекше назар аударады. Өйткені, күнделікті өмірімізде көптеген азаматтарымыздың өздерінің заңды құқықтарын жүзеге асыру жолында еселеген жігер жұмсап, әуре-сарсаңға түсулеріне тура келеді. Талап қоюшының пайдасына шешілген сот қаулысы талабының орындалуын күтудің орнына олар ендігі жерде одан да үлкен кедергілерге тап болып, табандарынан таусылады [1].

Сот орындаушыларының жұмысына жасалынған талдау барысы көрсетіп отырғанындай, заңды күшіне енген сот актілерін атқаруға қатысты бірқатар проблемалар бар. Аумақтық учаскелердің материалдық-техникалық базасы нашар, сот орындаушылары көлікпен қамтамасыз етілмеген, еңбекақылары төмен, кадрлардың жетіспеушілігі мен жұмыста тұрақтамаулары орын алуда. Көп ретте сот орындаушыларының атқару өндірісінде 500-ден астам, кейде бір мыңнан аса атқарушылық құжаттардың жинақталып қалу жағдайлары жиі кездеседі. Сот орындаушыларының заң бұзылыстарына жол берулерінің негізгі себептерінің бірі қолданылып жүрген заң нормаларын жете білмеуі, тіпті өте көп дұрыс қолданбаулары және өздеріне жүктелген қызметтік міндеттерін лайықты орындамағанға да байланысты болып табылады [2].

Атқарушылық іс жүргізуде ең өзекті мәселелердің бірі – борышкерден өндіру болып табылады. Мысалыға, соттың шешімі шыққаннан кейін борышкерде өндіретін ақша соммасы немесе жеке мүлкі болмаса, жеке сот орындаушысы тек шектеу шараларын ғана қолдана алады. Осыдан кейін, сот шешіміндегі талап қаншама жыл орындалмай қалу қауіпі туындайды. Атқарушылық іс жүргізуде борышкерден өндіріп алу мәселесі көбінесе алимент өндіру кезінде кездеседі. Себебі, борышкерлер бөтен басқа бір тұлғаға емес өздерінің ата-анасына, кәмелет жасына толмаған балаларына, зайыбына және заңда көзделген басқа тұлғаларға алимент төлеп жатқандығын ұғынса, мемлекетке артылар жүкте азаяр еді.

ҚР Бас Прокуратурасының жүргізген 981 алимент төлеуші не себепті төлемейді немесе төлеуден жалтарады сауалнама өткізген болатын. Ол жақта объективті себептермен (тұрақты жұмысының жоқтығы, бас бостандығынан айыру мекемелерінде болғаны үшін) қатар, субъективті себептерде болған. Ол тек сауалнамада ғана емес, практикада да, кездесіп жатады. Келесідей субъективті пікірлер:

- Өндіріп алушыға деген теріс көзқарасы. Мысалы, кәмелет жасқа толмаған баласы алимент төлейтін болса, алимент төлеуші адам мен бұрынғы жұбайыма төлеп жатырмын деген ойдың қалыптасуы. Алайда, алимент бұрынғы жұбайына емес, кәмелет жасқа толмаған балаларына төленетін естен шығармаған жөн.

- Алимент мөлшерімен келіспейді.

Біздің қолданыстағы заңнама бойынша борышкерді жауапкершілікке тарту жолдары көзделген. Бірақ олар қазіргі таңда тиімді болып табылмайды. Мысалы, борышкерді әкімшілік, қылмыстық заңнама бойынша жауапкершілікке тартуға болады. Дегенмен, бұл өндіріп алушыға қарызды сол кезде қайтарады дегенді білдірмейді. Мысалы, «2020 жылға арналған нақтыланған республикалық бюджет туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 8 сәуірдегі N 299 Жарлығына сәйкес, 2020 жылғы жалпы шығындар 13,827 трлн теңге болады, ал жекелеген санаттағы азаматтарға әлеуметтік қамтамасыз ету мақсатында төленетін сомманың көлемі 3,576 трлн теңгені құрайды. Ал, аталған соманың басым көп бөлігі жалғыз басты аналар үшін, заң бойынша еңбекке жарамсыз тұлғалардың жәрдемақыларына және басқа да түрлі санаттардағы тұлғаларға төленеді. Егер борышкерлер алимент төлеу жөніндегі міндеттемелерін уақытылы төлейтін болса, төлеуден әдейі жалтармайтын болса, онда біз мемлекетіміздің өзекті мәселесін шешіп қана қоймай, экономикалық жағынан да көмек болады.

Белгілі заңгер П.И.Стучканың еңбектерінде алименттік қатынастарды, яғни алимент төлеу міндеттемесін қоғамдық әлеуметтік қамтамасыз етудің жанама түрі ретінде қарастырған болатын [3]. Борышкерлер бөтен басқа бір тұлғаға емес өздерінің ата-анасына, кәмелет жасына толмаған балаларына, зайыбына және заңда көзделген басқа тұлғаларға алимент төлеп жатқандығын ұғынса, мемлекетке артылар жүкте азайып, сонда ғана П.И.Стучканың қарастырған моделіне қол жеткізуге болады. Біз осыны ауқымы үлкен мәселені заң тұрғысынан реттей отырып, өндіріп алушының құқығын қорғап қана қоймай, мемлекетіміздің экономикалық мәселелерін құқықтық реформалау арқылы шеше аламыз.

Отбасы мен балалар қоғамның негізгі факторы болып табылады, сондықтан бүкіл қоғамның дамуындағы катализатор болып табылады. Отбасын нығайту және балаларды қамтамасыз ету – біздің қоғам мен мемлекетті дамытудың басым бағыттарының бірі. Мемлекет билік органдары атынан құқықтық қызметті жүзеге асыру кезінде ата-аналар мен балалардың алименттік міндеттемелерін қамтитын отбасылық-құқықтық салаларды өз қорғауына алуы қажет.

Отбасы құқығының негізгі қағидаты кәмелетке толмағандар мен еңбекке жарамсыз отбасы мүшелерінің құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету болып табылады. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасы Кодексінің нормалары негізінен осы санаттағы адамдарды қорғауға бағытталған. Алимент міндеттемелерін қорғау мен орындауды мемлекет балалардың жағдайы мен өмір сүру сапасы бойынша барлық мәліметтер мен ережелерге және өмір сүру сапасын реттейтін және жақсартатын нормаларға ие болған жағдайда қамтамасыз етуге болады.

Елімізде 2021 жылғы некенің бұзылуына байланысты статистикаға көз жүгіртсек, 48 239 отбасының ажырасуы тіркелген екен [4]. Бұл статистиканы қорытындылайтын болсақ, елімізде жыл сайынғы ажырасу саны ондай қатты азая қойған жоқ. Яғни, алимент төлеудегі борышкерлердің есебін көбейтуге бірден-бір септігін тигізери анық. Бүгінгі таңда Қазақстанда алименттік істердің ішіндегі ең белең алып отырған түрі – кәмелетке толмаған балаларға төленетін алимент. Алимент өндіріп алу туралы шешімдерді орындау мәселелері қазіргі заң ғылымында өзекті және аз зерттелген болып табылады. Алимент өндіріп алу жөніндегі атқарушылық іс жүргізудің маңыздылығы оның сот шешімінің нақты іске асырылуына кепілдік беруінде, азаматтардың субъективті құқықтарын қорғау жөніндегі юрисдикциялық қызметті аяқтауында, материалдық-құқықтық қатынастар саласындағы заңдылықты нығайтуды қамтамасыз етуінде, отбасылық құқық бұзушылықтардың алдын алуында және азаматтар мен лауазымды тұлғаларды мемлекет заңдарын орындау рухында тәрбиелеуге ықпал етуінде жатыр.

Алимент ұғымы латын терминінен шыққан *alimentum*, бұл тамақтану дегенді білдіреді. Бұл тұжырымдаманың негізгі нақты және заңды мағынасын қамтиды. Алимент негізінен бастапқы биологиялық және әлеуметтік қанағаттандыруға арналған қажеттіліктер.

Алғашқы заңгер ғалымдардың бірі алимент міндеттемесінің белгілерін А.И.Пергамент тұжырымдады, бірақ уақыт өте келе кейбір тұжырымдар өзгерді, жаңалары пайда болды. Бүгінгі таңда алимент міндеттемелерінің келесі нақты белгілері бар:

1. Алимент міндеттемесі, барлық міндеттемелер сияқты, заңды фактілер негізінде туындайды: неке, туыстық, нақты тәрбие. Құқықтық әдебиеттерде кейбір құқықтық қатынастар тікелей Заңнан туындайды деген түсінік бар. Алимент міндеттемелері-деп жазды А.И.Пергамент. тек заңға байланысты пайда болуы мүмкін, бірақ келісімшартқа немесе біржақты мәмілеге байланысты емес. Кез-келген құқықтық қатынас заңды фактілер негізінде туындайды. Заң тек осы фактілерді қарастырады.

2. Алимент міндеттемелері қатаң жеке сипатта болады: олар уәкілетті және міндетті тұлғаның жеке басынан алшақтатылмайды, уәкілетті және міндетті тұлғаның қайтыс болуымен тоқтатылады, мұрагерлікке берілмейді, оларға Талаптарды беру және қарызды ауыстыру туралы ережелер қолданылмайды.

3. Алимент міндеттемелері өтеусіз. Оларды өндіріп алу жалған мәліметтерге негізделген жағдайларды қоспағанда, оларды қате өндіріп алса да, оларды қайтарып алуға

болмайды. Кәмелетке толған және еңбекке қабілетті балалар өздерінің еңбекке жарамсыз, көмекке мұқтаж ата-аналарын асыраған кезде алимент міндеттемелерінің өзара сипаты оларды өтеулі етпейді.

Бір қарағанда, алимент міндеттемесі сотқа белгілі бір жағдайларда, мысалы, ата-ананың бұрынғы ата-ана міндеттерін орындаудан қасақана жалтаруы сияқты, міндетті адамды алимент төлеуден босату құқығын бергеннен кейін кек алу сипатына ие болып көрінуі мүмкін. Алайда, бұл нормалар алимент міндеттемесіне өтемақы сипатын бермейді. Өтемақы алушының өзі материалдық игіліктерді міндетті түрде беруді қамтиды.

4. Алимент қатынастарын диспозитивті реттеу. Алимент төлеуге міндетті адам алимент төлеу туралы келісімді алушымен жасасуға құқылы, ал заң нормалары Тараптар арасында келісім болмаған кезде қолданылады.

5. Алимент міндеттемелері санкция болып табылмайды және одан да көп жауапкершілік шарасы болып табылады, өйткені ол міндетті тұлға үшін ешқандай қосымша айыру шараларымен байланысты емес. Бұл міндетті адамның кінәсіне қарамастан пайда болады.

6. Алимент міндеттемелері ешқашан шығынды өтеу болып табылмайды, алимент алуға уәкілетті адам ешқандай шығынға ұшырамайды. Алимент міндеттемелерінде олардың мөлшері алимент алушының бұрынғы (немесе мүмкін) табысымен байланысты емес. Алимент төлемінің мөлшері балаларды тәрбиелеу мен отбасын нығайту мүдделеріне сүйене отырып, Заңмен айқындалады және қандай да бір дәрежеде залал ұғымымен байланысты емес.

7. Алимент қатынастары ұзаққа созылады. Алимент алуға құқығы бар адам алимент алу құқығы туындаған кезден бастап өткен мерзімге қарамастан, алимент өндіріп алу туралы сотқа арызбен жүгінуге құқылы. Алимент сотқа жүгінген сәттен бастап беріледі. Өткен кезеңдегі алимент сотқа жүгінген сәттен бастап үш жылдық мерзім шегінде өндірілуі мүмкін.

8. Алимент міндеттемелері туралы нормалар ерекше құралдармен қорғалған:

а) уәкілетті тұлға алимент алу құқығы туындаған кезден бастап өткен мерзімге қарамастан, алимент өндіріп алу туралы сотқа өтініш жасауға құқылы;

б) талап қоюшы (уәкілетті) немесе жауапкер (міндетті) тұрғылықты жері бойынша сотқа берілуі мүмкін;

в) талапкер сот шығындарын төлеуден босатылады;

г) алиментті өндіріп алу туралы іс бойынша сот алиментті өндіріп алу туралы сот шешімі заңды күшіне енгенге дейін, ал кәмелетке толмаған балаларға алиментті өндіріп алу кезінде - сот алиментті өндіріп алу туралы шешім шығарғанға дейін алиментті өндіріп алу туралы қаулы шығаруға құқылы;

д) алиментті индекстеу [5].

Осы ғылыми мақаланы қорытындылай келе, Қазақстан Республикасы салыстырмалы түрде жас дамып келе жатқан мемлекет болғандықтан, біздің еліміздің осы мәселені реттейтін заңнамасы қолданыстағы заңға сәйкес белгілі бір міндеттемелері бар отбасылық-құқықтық қатынастардың субъектілеріне қатысты идеалды және жеңілдетілген емес және ол қолданыстағы ережелерді неғұрлым толық қайта қарауды талап етеді.

Менің ойымша, «Неке және отбасы туралы» кодекске ғана емес, «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» заңына және қылмыстық заңнамада жаңа ережелерді әзірлеу қажет. Біз алиментті уақтылы төлемегені үшін жауапкершілікті күшейтетін, алиментке мұқтаж кәмелетке толған адамдардың жағдайын егжей-тегжейлі реттейтін ережелерді әзірлеуді ұсынамыз. Сот орындаушысының әлеуметтік мәртебесін арттыруға, сыбайлас жемқорлықтың дамуына жол бермеуге және сот орындаушыларының атқарушылық іс жүргізудегі қызығушылығын арттыруға тиіс «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» Заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізу. Қылмыстық заңнамада айыппұлдар сомасын ұлғайту, қоғамдық жұмыстардың, Түзеу жұмыстарының мерзімін, шектеу және бас бостандығынан айыру

мерзімін ұлғайту арқылы алимент төлеу жөніндегі міндеттерді орындаудан жалтарғаны үшін.

Бүгінгі таңда жағдайдың шиеленіскені сонша, бұл мәселені реттеумен айналысатын арнайы уәкілетті орган құру қажет. Ол тек сот орындаушыларының жұмысын бақылап қана қоймай, қарапайым азаматтармен де жұмыс жасайтын еді. Өйткені, барлық азаматтар алимент алу құқығын және алимент төлеу міндетін біле бермейді. Сондықтан қазіргі уақытта ішкі істер органдарында арнайы бөлім құру балама нұсқа болуы мүмкін. Құзыретіне келесі міндеттер кіреді: алимент төлеуге міндетті адамдарды іздеу; қала, облыс бойынша барлық алименттердің бірыңғай ақпараттық базасын құру және жүргізу, мұндай база бөлім қызметкерлеріне ақпарат алмасуға мүмкіндік береді, демек тиімділікті арттырады; зиянды төлем жасамайтын тұлғалармен профилактикалық жұмыстарды жүргізу.

Жоғарыда аталған ұсыныстардан басқа, халықтың құқықтық сауаттылық деңгейін көтеру қажет, өйткені бұл Қазақстанның құқықтық мемлекет ретінде табысты дамуының кепілі, онда заң белгілі бір қатынастарды реттейтін белгілі бір нормалардың жиынтығы ретінде ғана емес, сонымен бірге жұмыс істейді.

Зейнетақы жинақтау қорларында жинақтары бар, бірақ тұрақты жұмыс орны жоқ немесе жұмыссыз болып табылатын адамдардан зейнетақы жинақтарынан алимент төлемдерін өндіріп алу.

Тұрақты төлем жасамайтын тұлғалардың шетелге шығу мүмкіндігін шектеу және импорт-экспорт операцияларын жүзеге асыратын борышкерлер туралы ақпарат алу. Өйткені бүгінгі күні бай азаматтар да қасақана төлемеушілер болып табылады.

Дегенмен, еріктілік сияқты құбылысты ұмытпау керек. Бұл бүгінгі құқықта алимент төлеу туралы келісім ретінде көрсетілген. Құқықтық адамгершілікке тәрбиелеуге, жауапкершілік деңгейін арттыруға үлкен орын берілетін құқықтық саясатты жүргізу қажет.

Сонымен, мемлекет берік, рухани және моральдық тұрғыдан сау отбасына қызығушылық танытуы керек. Осыған сүйене отырып, мен отбасын нығайтуға, оған әлеуметтік функцияларды орындауға, балаларды тәрбиелеуге, балалары бар отбасылар мен жас жұбайлардың материалдық, тұрғын үй және тұрмыстық жағдайларын жақсартуға көмек көрсету қажет деп санаймын. Отбасының, мектептің, еңбек ұжымының өзара іс-қимылын тереңдету, балаларды тәрбиелеу үшін ата-аналардың жауапкершілігін, сондай-ақ ата-аналардың әл-ауқаты, олардың бай және тыныш қарттығы үшін балалардың жауапкершілігін арттыру қажет. Мүмкін, егер сіз осы міндеттерді қалыпқа келтірсеңіз және бүкіл қоғамымыздың жоғарыда аталған мәселелерін азды-көпті жойсаңыз, онда отбасының ыдырауы және одан әрі «алимент» сияқты мәселелерде проблемалар аз болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. «Сот шешімі неге орындалмайды?» Ж.Алмабеков. «Заң және заман». 2005 ж., №4.
2. Б.Тұрғараев «Атқарушылық іс жүргізу жөнінде ойлар». «Ақиқат», 2007 ж. №1.
3. Петрова Наталья Дмитриевна История алиментных обязательств в советский период: проблемы теории и практики, т. I. // <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-alimentnyh-obyazatelstv-v-sovetskiy-period-problemy-teorii-i-praktiki/viewer> // 24 б.
4. <https://sputnik.kz/20220629/qazaqstandagy-azhyrasu-korsetkishi-25836618.html>
5. Пергамент А.И. Семейное право. Курс лекций. -Москва: Юрист. 2000. - 235с.

АКТ-НЫ ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ

ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

EFFECTIVE USE OF INFORMATION COMPUTER TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS

Аннотация. Бүгінгі таңда ақпараттық технология мәселесі теориялық және ғылыми-қолданбалы бағыт тұрғысынан зерттеу нысаны болып табылады. Теориялық тұрғыдан ақпараттық технология педагогика категориясы ретінде қарастырылады. Қазіргі уақытта адамдардың өміріндегі ақпараттық технологиялардың рөлі едәуір артты.

Түйінді сөздер. Технология, заманауи оқыту технологиялары, ақпараттық технологиялар, электрондық кітапхана, функционалдық сауаттылық.

Аннотация. На сегодняшний день проблема информационных технологий является объектом исследования с точки зрения теоретической и научно-прикладной направленности. Теоретически информационные технологии рассматриваются как категория педагогики. В настоящее время роль информационных технологий в жизни людей значительно возросла.

Ключевые слова. технология, современные технологии обучения, информационные технологии, электронная библиотека, функциональная грамотность.

Annotation. To date, the problem of information technology is the object of research from the point of view of theoretical and scientific-applied orientation. Theoretically, information technologies are considered as a category of pedagogy. Currently, the role of information technology in people's lives has increased significantly.

Keywords. Technology, modern learning technologies, information technologies, electronic library, functional literacy.

Білім беру жүйесінде заманауи педагогикалық технологияларды қолдану қазіргі кезде ең негізгі заман талабы болып отыр. Бүгінгі күнде педагогикалық технология мәселесі теориялық және ғылыми қолданбалы бағыт тұрғысынан зерттеу арқауы болып табылады. Теориялық тұрғыдан алып қарағанда, педагогикалық технология педагогиканың категориясы ретінде қарастырылады, оның мәні, құрылымы айқындалады; педагогикалық іс-әрекеттің әр түрлі саласындағы (дидактика, тәрбие, білім беруді басқару) педагогикалық технологияның ғылыми негіздері оқып үйреніледі; педагогикалық технологияны жобалаудың әдіснамасы мен теориясы зерттеледі, педагогикалық технология теориясының негіздері ашып көрсетіледі [1].

Еліміз жылдар бойы аңсаған тәуелсіздікке қол жеткізісімен, шет тілі де мемлекетаралық тіл мәртебесіне ие болды. Ендігі кезекте шет тілінің қолданылу аясын кеңейту кезек күттірмес мәселенің бірі болды. Осы орайда мектептерде ағылшын тілі пәніне көңіл де, ықылас та жылдан жылға артып, оны оқытудың тиімді әдіс - тәсілдері, технологиялары бойынша зерттеу жұмыстары, оларды тәжірибеге енгізу шаралары қолға алынды. Ағылшын тілін саналы меңгерту, оны өз деңгейінде қажеттілікке айналдыру, бір жылғы мәселе емес, сондықтан ағылшын тілін оқыту ісімен шұғылданатын мамандар арасында туындайтын бір сұрақ: ағылшын тілінде өз ойын ауызша және жазбаша еркін жеткізе алуға қалай үйрету керек? Оқушыны ынталандыру үшін қандай әдіс - тәсілдерді,

технологияларды қолданған жөн? Оқыту тілі өзге тілде жүргізілетін мектептерде тіл үйрету туралы жазылған әдістемелік және ғылыми материалдарды зерделей келе, ақпараттық технологияларды пайдалану туралы мәселеге тоқталуды жөн деп санап, осы тақырыпта жинақтаған іс - тәжірибемді ортаға салмақпын. Білім беру саласында түрлі технологиялар енгізілуде, бірақ олардың ішінен қажеттісін таңдап, сабақтың әр кезеңінде тиімді қолдану басты талап. Мәселе технологияларды кеңінен пайдалану емес, мәселе - тұлғаны нәтижеге бағыттай білім беруде. Қазіргі таңда айтар болсақ, көрнекілік әдісі мен техникалық құралдарды қолдану әдісін ақпараттық - коммуникативтік технологияның бір өзі атқара алады [2].

Ақпараттық технология – ақпараттарды жинау, сақтау және өңдеу үшін бір технологиялық тізбекте біріктірілген әдістер мен өндірістік және бағдарламалық - технологиялық құралдардың жиынтығы. Қазіргі кезде сабақта ақпараттық технологияларды бәріміз кеңінен қолданамыз. Қазақ әдебиетінің классигі, ұлы атамыз Абай Құнанбайұлы: «Шәкірттерің жақсы оқу үшін, оның оқуға деген ынтасы және қызығушылығы зор болу керек», - деген. Расында да, тек ғана жігерлі, әр нәрсені үнемі білгісі келген, табандылығын, шыдамдылығын көрсеткен адам ғана мақсатына жетеді. Ағылшын тілді оқытуда жаңа технологияларды, техникалық құралдарды сабақта жан - жақты қолдану, мұғалімнің көптеген қиындаған қызметтерін жеңілдетіп, осы іскерліктің ұстанымды жаңа тәсілдерінің пайда болуына мүмкіндік туғызады. Осындай жаңа жолдардың біріне ақпараттық оқыту жүйесіндегі компьютерлік бағдарламалардың түрлері арқылы тіл үйретуді жатқызуға болады. Ағылшын тілі сабақтарында өзім қолданып жүрген компьютерлік бағдарламамен жұмыс істеу түрлерін атап өтер болсам: лексиканы меңгерту. Лексиканы меңгерту үшін түрлі әдіс - тәсілдер пайдаланылады. Нақты мағыналы сөздерді суреттер, зат, макет арқылы түсіндірген жөн. Абстрактілі мағыналы сөзді түсіндіру үшін аударманы қолдану және тіл көрнекілігі арқылы түсіндіру қажет. Ал тіл көрнекілігі дегеніміз - сөздің мағынасын контекст арқылы, синонимдер мен антонимдер, сөздің құрамдас бөліктерін талдау арқылы түсіндіру. Сөздің мағынасын түсіндіру үшін қолданылатын контекстке мынадай талаптар қолданылады. Контексттерге грамматикалық құрылым, ондағы жаңа сөзбен басқа сөздердің барлығы оқушыларға бұрыннан таныс болуы қажет. Сонда оқушының назары жаңа сөзге аударылады. Тіл көрнекілігінің тиімділігі сөздердің мағынасын сабақта тек шетел тілінде түсіндіріледі де жаңа сөзбен оның мағынасы арасында байланыс жасалады. Сөйтіп сабақта шетел тілі атмосферасы жасалады. Бірақ бұл тәсілдің кемшілігі – оқушылар жаңа сөздің мағынасы ана тілінде оған балама тапқандай түсінеді, яғни оны бәрібір ана тілінде аударады. Мысалы, ағылшын тілі сабағында 7 - 11 сыныптар үшін арнайы электронды әдістемелік құралдың құрылымы мынадай: оқушы мектеп бағдарламасындағы «Саяхат», «Білім», «Денсаулық», «Қоршаған орта», «Жастар және уақыт» деген негізгі тараулармен жұмыс істеуіне мүмкіндігі бар. Әрбір тараудан оқушы мынадай мәліметтерді жеңіл және шұғыл түрде таба алады. Мұғалім олардың өздік жұмысына бағыт беріп, оны бақылаушы, технологиялық аппаратты басқарушы болады да, оқушы белсенділігі артады. Уақытты пайдалануда тиімді. «Ана тілін сабақта аластату мүмкін болғанымен оны оқушының сана – сезімінен аластату мүмкін емес», - деп ғалымдар өте дұрыс айтқан. Мәтіндік лексиканың кіріспесінде және онымен жұмыс істеуде, мысалы, азық түлік, сауда, киім, т.б [3].

Бүгінгі таңда алдымызға қойып отырған басты мақсат – оқушыларға тек білім, білік дағдыларын меңгерту ғана емес, өзін - өзі дамытуға ұмтылатын, ақылды, алғыр, ой - өрісі кең, ақпарат көздерін өз бетімен қолдана алатын, талантты жастарды тәрбиелей отыра, еліміздің мүддесіне қызмет етуге бағыт-бағдар беру. Үнемі дамып, өзгеріп отыратын баланың ішкі болмысы мен табиғатын қалыптастыруда мұғалімнің ықпалы ерекше. Жаңа технологияны жүзеге асыру, тиімділігіне қарай пайдалану үшін, әр мұғалім өзінің алдында отырған оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, педагогикалық мақсат - мүддесіне байланысты, өзінің шеберлігіне байланысты таңдап алады. Жаңа технологияны жүзеге асыруда мұғалім белсенділігі, шығармашылық ізденісі, өз мамандығына деген сүйіспеншілігі, алдындағы шәкірттерін бағалауы ерекше орын алады. Жалпы алғанда, жаңа

технологиялардың 40 - астам түрлері бар. Оқушы тұлғасының дамуына, қабілетінің артуына жаңа технологиялар айтарлықтай ықпал жасайтыны сөзсіз және бұл қазіргі таңдағы білім беру жүйесінің дамуындағы елеулі бағыт. Сондықтан да болар қазіргі кезде біздің ұстаздар да осы жаңа технологиялар элементтерін өздерінің тәжірибелерінде пайдаланып жүр. Жаңа технологиялар арасынан ақпараттық технологиясына назар аударсақ, оқытудың ақпараттық технологиясын оқу үрдісінде тиімді қолдану үшін бастауыш сынып оқушыларының оқу іс-әрекеті, психологиялық, тұлғалық, әлеуметтік және физиологиялық даму ерекшеліктерін есепке алу керек [4].

Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік және көптеген адами қабілеттің қалыптасуына игі әсерін тигізеді. Өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Оқыту мен тәрбиелеуге тың әдіс-тәсілдер енгізілді. Нәтижесінде тұтас педагогикалық үрдістер өзгертіліп, білім берудің тиімді деп танылған жаңа технологиялары дүниеге келеді. Кез-келген оқыту технологиясы мұғалімнен терең теориялық, психологиялық, педагогикалық, әдістемелік білімді, үлкен педагогикалық шеберлікті, шәкірттердің жан дүниесіне терең үңіліп, оны ұғына білуді талап етеді. Сондықтан оқушының рухани өсуіне жағдай туғыза алатын, жаңалықтарды қабылдауға даяр, өз әрекетіне өзгеріс енгізе алатын педагогтар ғана бүгінгі қоғамның мүддесі мен әр баланың үрдісінен шыға алады. Ойы жүйрік, ақылы жетік, бәсекеге қабілетті, өзгерістерге бейім, жеке тұлғаны тек қана педагог қалыптастыра алады [5].

Қазіргі таңда еліміздің тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаев алдымызға үш тұғырлы тіл; қазақ тілі - мемлекеттік тіл, орыс тілі - қарым - қатынас тіл, ағылшын тілі - халықаралық тілді меңгеру жөнінде мақсат қойып отыр. Осыған байланысты қай тілді меңгерсек те оны әдемі, таза, шебер сөйлей білуіміз керек. Ал мақал - мәтел дегеніміз қандай тіл болмасын, сол тілдің көркемдігін, нақышын беретін шұрайы. Сол себепті шет тілінде сөйлеуді меңгеріп қана қоймай сол тілде әдемі, шебер, көркем сөйлеу білуіміз керек. Мысалы белгілі бір грамматикалық тақырыпты өткен кезде жаттығулармен қатар үй тапсырмасы ретінде мақал - мәтелдерді беріп, одан бүгінгі өткен грамматикалық тақырыпты тауып қолдануын түсіндіріп орысша, қазақша аударып келуге берілсе, бұл әрі түсіндірілген грамматикалық тақырыпты пысықтайды, әрі іздендіреді және тәрбиелік құндылығы болады. Шет тілін оқыту үрдісін жандандыру, тіл дамыту жаттығуларын қолдану, жаңа әдіс - тәсілдерді енгізу бүгінгі күннің басты талабы. Біздің мақсатымыз рухани дүниесі бай, озық ойлы, айналадағы өмірге ғылыми көзқарасы қалыптасқан адамдар тәрбиелеу.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.
2. А. Иманбаева, Оқу – тәрбие үрдісін ақпараттандыру ділгірлігі. Қазақстан мектебі, №2, 2010.
3. Ағылшын тілі мектепте. 2009 №5. 2010 №1. 3.
4. Загвязинский В.И. Теория обучения: современная интерпретация: Учеб.пособие для студ.высш.пед.учеб.заведений/ В.И.Загвязинский.- М.: Изд.центр "Академия", 2011.- 192 с.
5. «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2011 жыл.

ДИЗАЙН - МЫШЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНЫХ НАВЫКОВ, КАК ИНСТРУМЕНТ ДЛЯ УСПЕШНОЙ КАРЬЕРЫ

ДИЗАЙН – ТАБЫСТЫ КАРЬЕРА ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБЫЛДАРДЫ ОЙЛАУ ЖӘНЕ ДАМЫТУ

DESIGN - THINKING AND DEVELOPMENT OF CREATIVE SKILLS AS A TOOL FOR A SUCCESSFUL CAREER

Аннотация. В статье рассматриваются значение и роль креативного мышления в сфере графического дизайна с использованием графических программ.

Ключевые слова. Креативное мышление, графика, реклама, дизайн.

Аннотация. Мақалада редакторлық бағдарламаларды қолдана отырып, графикалық дизайн саласындағы шығармашылық ойлаудың маңызы мен рөлі қарастырылады.

Түйінді сөздер. шығармашылық ойлау, графика, жарнама, дизайн.

Annotation.. The article discusses the importance and role of creative thinking in the field of graphic design using editorial programs.

Keywords. Creative thinking, graphics, advertising, design.

В наши дни понятие «Дизайн» настолько расширило свои границы, что нам уже сложно представить себе окружающий мир без него. Дизайн проник практически во все сферы деятельности человека. Это в полной мере касается такого вида дизайнерского искусства, как графический дизайн. С его проявлениями мы сталкиваемся повсюду — мы покупаем книги, глянцевого журналы, обращаем внимание на рекламные листовки, этикетки и красочные афиши, сталкиваемся с графическим дизайном в полиграфии и сети Интернета. Дизайн и дизайн-реклама несут в себе одни задачи – быть купленным и нести эстетические свойства.

Реклама имеет свою историю. Она появилась, когда возникла необходимость продажи товара. Чтобы продать товар, необходимо было привлечь покупателя. А сделать это в те давние времена можно было только голосом, т.е. надо было кричать, выкрикивать, взывать к толпе, чтобы обратить на себя и, соответственно, на свой товар внимание. Слово «Реклама» так и переводится – кричать, выкрикивать.

Так как жизнь не стоит на месте, меняются вкусы, привычки, поведение людей меняется и индустрия графического дизайна.

Сейчас в арсенале дизайнера должны быть и новейшие технологии, позволяющие создавать видео-графику, 3D и анимацию, которые позволяют быстро реагировать на новшества рынка и привлечь большую аудиторию.

Компьютеры сделали возможным создание всех заготовок в программной среде, что позволяет дизайнерам экспериментировать с различными решениями и с легкостью исправлять свои ошибки при необходимости.

Именно графический дизайнер решает проблему точного и своевременного сообщения информации. Грамотное оформление текста помогает сделать его легким для восприятия. Еще немецким психологом

Т. Кенингом в работе «Психология рекламы» отмечена реакция потребителя на рекламу:

«Первый раз - не замечают,
второй - замечают, но не читают,
третий - читают, но рассеянно,
четвертый - читают и обдумывают,
пятый - делятся мыслями с друзьями,
шестой - размышляют о возможности покупки,
седьмой - приобретают товар».

По словам эксперта, специалисту в этой сфере необходимо иметь: системное, аналитическое, продуктовое и стратегическое мышление.

В наше время создание любых рекламных материалов начинается с определения наиболее успешной маркетинговой стратегии. Любая реклама создается в определенном алгоритме:

1. Постановка цели рекламной продукции (предназначение рекламы).
2. Целевой рынок, на которых должна воздействовать ваша реклама.
3. Разработка рекламного обращения состоит:
  - информации, которую необходимо представить потребителям;
  - поиска оригинальных идей;
  - состоит из текстовой (рекламный слоган) и иллюстративной частей.
4. Виды рекламного продукта:
  - ролик;
  - плакат;
  - печатная продукция.
5. Какие средства распространения рекламы вы планируете использовать:
  - газета;
  - телевидение;
  - наружная реклама.

Тем не менее для того чтобы рекламу заметили, нужна идея. Взглянуть на что-либо по новому, не так, как другие, и не так, как это виделось ранее, – очень не простая задача. Умение творчески подходить к решению любой проблемы является проявлением креативного мышления.

Креативный человек практически всегда успешен, он легко находит применение своим способностям.

Согласно данным Всемирного экономического форума, «креативность» – одно из важнейших качеств, которые ценятся работодателями и будут наиболее востребованы в ближайшие годы.

Список использованной литературы:

1. Ткаченко О.Н. Дизайн и рекламные технологии: Учеб. пособие. – М.: Магистр, 2019. — 176 с.
2. Катасонова Г.Р. Информационные технологии в дизайн-проектировании: Учебное пособие. — М.: Чебоксары ИД «Среда», 2019. — 53с.
3. Костина А.В. "Основы рекламы. Учебное пособие" КноРус, 2021.- 402с.
4. Войтова А.Г. Наглядность, визуалистика, инфографика системного анализа: Учебное пособие. 6-е изд Дашков и КЮ 2021.- 363с.
5. <https://www.google.com/amp/s/lifehacker.ru/besplatnye-graficheskie-redaktory/amp/>
6. <https://pvstoker.com/adobe-photoshop/>

ҚАЗАҚ ГАЗЕТТЕРІНДЕГІ АНГЛИЦИЗМДЕР: СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ КОНТЕКСТІК ТӘСІЛ

АНГЛИЦИЗМЫ В КАЗАХСКИХ ГАЗЕТАХ: СЕМАНТИЧЕСКИЙ И КОНТЕКСТУАЛЬНЫЙ ПОДХОД

ANGLICANISM IN KAZAKH NEWSPAPERS: SEMANTIC AND CONTEXTUAL APPROACH

Аннотация. Медиа мәтін термин ретінде ХХ ғасырдың 90-жылдарында ағылшын тіліндегі ғылыми әдебиеттерде пайда болды және ол көп ұзамай халықаралық академиялық қауымдастық пен ұлттық медиа дискурсқа тарады.

Кілт сөздер. Англицизм, медиа мәтін, сөздік, мақала, газет.

Аннотация. Медиа-текст как термин появился в англоязычной научной литературе в 90-х годах двадцатого века и вскоре распространился на международное академическое сообщество и Национальный медиа-дискурс.

Ключевые слова. Англицизм, медиа-текст, словарь, статья, газета.

Annotation. Media text as a term appeared in English-language scientific literature in the 90s of the twentieth century, and it soon spread to the international academic community and national media discourse.

Keywords. Anglicism, media text, dictionary, article, newspaper.

Ресейлік лингвист Т. Г. Добросклонская: "динамикалық ғылыми ортада медиатекстің тұжырымдамасын қалыптастыру ғалымдардың тілдік қызметтің ерекшеліктерін және бұқаралық коммуникациядағы медиатекстің мәселелерін зерттеуге деген қызығушылығының артуына байланысты" деген тұжырымдама жасаса, " Медиатекстің анықтамасы мәтінді қағазға жазылған сөздер ретінде дәстүрлі түсінуден алшақтады. Қазіргі уақытта ол сөйлеу, әуен, дыбыстық эффект және бейне және т. б. сияқты әлдеқайда кең ұғымға ие болды.",- деп нақтылайды А. Белл.

Л. Антоновтың айтуы бойынша: "медиа мәтіндер нақты оқиғаларды түсіреді, оларды тұрақсыз, үнемі өзгеріп отыратын әлеуметтік және мәдени кеңістік және оларға қосымша ақпараттық және мәдени мағыналарды енгізу" деп тұжырымдады.

Теледидар, радио, газет, журнал, әлеуметтік желілер және бұқаралық ақпарат құралдарының басқа түрлері "медиа мәтін" ұғымына енгізілген. Англицизмдерге келетін болсақ, қазақ тілінің қарыз сөздігі оларды "ағылшын тілінен алынған сөздер, сөзжасамдар, синтаксистік құрылымдар, жаргондар, терминдер" деп анықтайды. Словен лексикологы Ева Сичерл англицизмді "ағылшын тілінен алынған, қабылдаушы тілдің лингвистикалық жүйесі тұрғысынан бейімделген және оған біріктірілген сөз" деп анықтайды. Генрик Готлиб "ағылшын тілінен бейімделген немесе қабылданған немесе ағылшын тілінен басқа тілде тілішілік коммуникацияда қолданылатын ағылшын модельдерінен шабыттандырылған немесе күшейтілген кез келген жеке немесе жүйелік лингвистикалық сипаттамалар" деп кеңірек анықтама берді.

Англицизмдер-тілдік байланыстың белгілері. Бұл тілдік байланыстарды тікелей және жанама түрде орнатуға болады. Тікелей тұлғаралық байланыстар дегенді білдіреді, ал

жанама түрде әдеби шығармалардан, аудармалардан, техникалық өнертабыстардан тұратын мәдени артефактілер арқылы делдалдықты білдіреді. Англицизм ұғымы кейде "ағылшындық емес мәдениеттер" деп аталатын нәрсенің ажырамас бөлігі болып табылады, бірақ оны ағылшын тілі бізге таныс емес деп атаған жөн. Англицизмдер әлемнің қалай көрінетінін, оның дәмі немесе дыбыстарының қандай екенін (веб-сайт, бургер немесе хип-хоп) айтып қана қоймайды, сонымен қатар оның қалай көрінетінін, жақсы дәмнің не екенін және басқа тілдерде не дұрыс естілетінін анықтайды. Хауген өзінің англицизм тұжырымдамасын "басқа тілде бұрын табылған үлгілерді қайталауға тырысу" ретінде білдіреді, ал Дерой "аударма тілінде толығымен натурализацияланған және енді қарапайым ана тілінде сөйлейтін адам анықтамайтын сөздер" деп сендіреді.

"Англицизм" терминін Мидж 1687 жылы енгізген. Ол мұны кез-келген заманауи тілде кездесетін ағылшын тіліне тән өрнек ретінде анықтады.

А. Байтұрсынов, Н.Төрөқұлұлы, х. Досмұхамедұлы сияқты қазақ қоғамдық зиялылары басқа тілдердегі сөздерді бөтен сөздермен, шылаулармен, қарызға алынған сөздермен атады.

А. Байтұрсынов Бұл туралы өзінің зерттеуінде былай деп жазды: "Біз шетелдік сөздерсіз өмір сүре алмайтын кез келді... Ұлт мәдениетті ұстанады, олар көп ұзамай өз тілдерін, білімге енген сөздердің көпшілігін өзгертеді, жаңа сөздерге жаңа түсініктеме беретін сөздер ретінде шетелдік біліммен, әдеттермен келеді" деген. Өмірзақ Айтбайұлының пікірінше, қазақ терминологиясында 2 жол қалыптасты: ұлттық тіл мен шет елден алынған сөздердің байлығы есебінен. Кейбір терминдерді шет тілдерінен немесе дәлірек айтқанда, белгіленген аралық терминдерден аудару талап етілмейді, өйткені қазақ баламасын табу немесе қалыптастыру әрдайым мүмкін емес бір ғылым саласында қолданылатын халықаралық терминдер. Терминнің қалыптасуы үлкен жауапкершілікке ие, өйткені ұлттың рухани, мәдени, әлеуметтік және басқа байлықтары тіл арқылы танылады.

Соңғы жылдары, ағылшын тілінен енген сөздік қорларда және халықаралық сөздіктерге түрік тілі көп енгізіліп жатыр. Өкінішке орай, бұл сөздер мен терминдердің ассимиляция дәрежесі әртүрлі. Ұлттық тілдің фонеморфологиялық заңдылықтарына сәйкес, қазіргі уақытта оларды игеруде, бейімдеуде және қолдануда көптеген осалдықтар бар. Тілдік жағдайдың бұл түрі түркі халықтарының сөйлеу мәдениетінің бұзылуына және араласуына әкеледі.

Профессор Рабиға Сыздықованың жан-жақты және ауқымды жұмысы "Лингвистикалық норма және оның қалыптасуы" деп аталады. Еңбегінің нәтижесі бойынша "Шет тілінің Барлық сөздері қарыз сөздерінің мәртебесіне ие бола бермейді және "шетелдік сөз" термині алынған сөзге қарама-қарсы болуы мүмкін: егер бір тілдегі алынған сөздер нормативтік құқықты қабылдаған және алған бірліктер болса, шетелдік сөздер болып табылады." деген тұжырымдама жасады. Шет елден алынған сөздер пайдалану потенциалы, жиілік сияқты сипаттамаларға ие болған кезде, басқа сөздермен синтаксистік, морфологиялық байланысқа түсу мүмкіндігі, даралық (вариациясыз) тек бір сөзбен, адамдардың, қоғамның және т. б. өміріне енген ұғымдардың, заттардың, құбылыстардың атауларын білдіру. Сөз тілдің лексикалық қазынасының қасиеті ретінде қарастырылады.

Қазақ лингвисті, белгілі түркітанушы Абдуали Қайдар " қазақ тілінің лексикасындағы шет елден алынған сөздердің саны Қазақ сөздері уақыт өте келе артады, бірақ азаймайды".

2 факторға қатысты келесі гипотеза бар. Біріншіден, англицизмдер халықаралық жаңалықтарға берік көзқарас тақырыптарға арналған мақалаларда жиі кездеседі деп күтілуде. Екіншіден, белгілі бір категориямен күшті семантикалық байланысы бар тақырыптар төңірегінде қамтылатын мақалалар басқаларға қарағанда көбірек англицизмдерді қамтиды. Теориялық негіз

А. Байтұрсынұлы, Р. Сыздықова, к. Абдуали, х. Лосмұхамедов, г. Досжан, Л. Антонова, Т. Добросклонская, х. Готлеб, А. Белл және т. б. осындай ғалымдардың идеялары мен көзқарастары негізінде дайындалды. Зерттеудің эмпирикалық бөлігі Қазақстан тіліндегі бұқаралық ақпарат құралдарының медиатекстерінен құралған. Талдау үшін 3 қазақ газеті таңдалды. Бұл: Егемен Қазақстан (№209, 2020, №210, 2020, №211, 2020), Алматы Ақшами

(№10 (, 2022, №131, 2021, №129, 2021) және Оңтүстік Қазақстан (№144, 2021, №152, 2021, №148, 2021). Барлық 3 газет "Саясат", "Қоғам", "Экономика", "технология", "Мәдениет", "Спорт" және т.б. айдарларын жүргізеді. Барлық 3 газеттің электронды нұсқалары бар. Осы жұмыста қойылған мәселелерді шешу үшін біз сипаттамалық және салыстырмалы әдістерді қолдандық: біріншісі іріктеу және жіктеу үшін тілдік материалдар қолданылды, екіншісі семантикалық байланыстар және лексикалық белгілеу үшін негіз ретінде пайдаланылды; сапалық және сандық талдау да қолданылды.

Зерттеу келесі процедураға сәйкес жүргізілді:

➤ Англицизмдер анықталды және мақалалардан жиналды. Жарнама, ауа-райын болжайтын мақалалар, заңнамаға түзетулер англицизмсіз мақалалар алынып тасталды.

➤ Әрбір мақала кілт сөздерге және оған қатысты тақырыпқа негізделген бір санатқа бөлінді. Мысалы: әр газетте саясат, мәдениет және т.б. сияқты көптеген бағандар болды. 2019 жылдан бастап әлемді шарпыған пандемияның нәтижесінде сіз қандай бұқаралық ақпарат құралдарын бақылағаныңызға қарамастан, әрқашан коронавирусқа қатысты 1-ден астам мақала болды. Мысалы, газетте Egemen Qazaqstan бағанасы " жақындарыңызға қамқор болыңыз!".(Жақынның Жанашыр Бол!), ал Алматы ақшамында бұл эпидетке қарсы күрес болды! (Индетпен Күрес). Бұл мақалаларды Covid-19 санатына біріктіру туралы шешім қабылданды.

➤ Кейіннен мақалалар ұлттық немесе халықаралық жаңалықтарға бөлінді. Мақала тақырыптары, кейде кілт сөздер оны ажыратуға көмектесті. Мысалы, бүкіл әлем жұқпалы аурулармен күресуде (Жұмыр Жер Жұқпалы Дертпен Жұмыла Күресп Жатыр), Әлемдік Тәжірибеден(Әлемдік Тәжірибе не дейді ?). Мұндай тақырыптары бар мақалалар халықаралық жаңалықтар бөлімімен байланысты екені анық болды.

➤ Англицизмдер жиналғаннан кейін мақалалар жіктелді, сандық талдау жүргізілді. Англицизмдердің таралуын зерттеу үшін англицизмдердің жалпы саны, сәйкесінше ұлттық жаңалықтарда, халықаралық жаңалықтарда кездесетін мөлшер және әр семантикалық категорияда кездесетін англицизмдер саны бағаланды.

➤ Ақырында, англицизмдердің олардың семантикалық категориясына таралуы туралы түсініктеме берілді және қорытынды жасалды.

Біздің зерттеулерге байланысты орыс және қазақ тілдеріндегі ауыз екі тілге еніп кеткен англицизмдерді салыстырып көрсек.

Қазақ тіліндегі англицизмдер	Орыс тіліндегі англицизмдер
блогер (blogger)	фреш сок (fresh)
стикер (sticker)	промоушн.(продвижение)
раунд (round)	бизнесмен.(business)
хакер (hacker)	чипсы.(chips)
матч (match),	Продакшн(production)
роллердром (rollerdrom)	Холдинг (holding)

Салыстырма бойынша қарасақ қазақ тіліндеде орыс тіліндеде аса қатты айырмашылық жоқ. Алайда ауыз екі тілге енген заманауи қоғамдық англицизмдердің айырмашылықтары айтарлықтай емес.

Шешім

Англицизмдердің ең көп саны "қоғам" санатында табылды. Мұндай англицизмдер, воркаут (workout), сквер (square), роллердром (rollerdrom), рейд(raid), респондент (respondent), интервьюер (interviewer) жиі жиналатын әлеуметтік мәселелерге арналған мақалалар. Саясат санатында 168 англицизм табылды. Саяси мәселелерге арналған мақалаларда келесі англицизмдер анықталды:брифинг (briefing), саммит (summit), митинг (meeting), спикер (speaker), локдаун (lockdown), мониторинг (monitoring), менеджмент (management), реинжиниринг (reengineering), импичмент (impeachment), инаугурация(inauguration).

Англицизмдерден as нокаут (knockout), нокдаун (knockdown), панчер (puncher), фристайл (freestyle), сет (set), матч (match), раунд (round), корт (court), промоутер (promoter) спортқа қатысты мақалаларда жиі кездеседі.

Covid-19 жиынтығында және білім санаттарында интернетте сияқты көптеген англицизмдер болады, онлайн (online), офлайн (offline), грант (grant), Телеграм-бот (Telegram-bot), сайт (site), ПЦР-тест (PCR-test), QR-код (QR-code), модератор (moderator), скрининг (screening).

Англицизмдердің технологияның категорияларында кең ауқымы табылды. Тренд (trend), блогер (blogger), чат (chat), сторис (stories), файл (file), медиа (media), стикер (sticker), биткойн (bitcoin), сенсор (sensor), Ай-Ти (IT), аутсорсинг (outsourcing), сервер (server), хакер (hacker), хаб (hub) және англицизмдер Технологиялық салада жаңалықтар мен жетістіктерге арналған мақалалардан табылды.

Ontustik Qazaqstan барлық санаттардағы англицизмдер жағынан төмен болса да, бірақ Almaty Aqshamy-мен салыстырғанда қоғам категориялары бойынша 30 англицизмге артық. Almaty Aqshamy келетін болсақ, ол барлық категорияларда орташа рейтингке ие болса да, саясат тақырыбында Egemen Qazaqstan-мен салыстырғанда 23 англицизмге артық. Egemen Qazaqstan

барлық дерлік санаттар бойынша ең жоғары рейтингке ие. Тек, саны "өнер және денсаулық" санатындағы мақалаларда кездесетін англицизмдер саны 30-дан аспайды.

Қорытынды

Қорытындылай келе, осы зерттеуде ұсынылған ұлттық және халықаралық жаңалықтар бөлуде айтарлықтай айырмашылық бар. Халықаралық мақалаларда кездесетін англицизмдер ұлттық жаңалықтардан 2,3 есе аз. Бұл шетелдік шындық қазақ тіліне еніп, біздің шындыққа айналғанын білдіреді. Егер қазақтардан біреу болса бустер (booster), локдаун (lockdown), хайп (hype) жайлы мағынасын сұраса 5 жыл бұрын бұған ешкім жауап бермес еді. Бірақ бүгінде осы және басқа да көптеген ағылшын сөздері қазақ тіліне күнделікті лексикаға еніп барады. Ұлттық немесе халықаралық мақалалардағы англицизмдердің әсерін іздеу үшін осы 2 элементтің өзара әрекеттесуін сипаттайтын нақты критерийлер белгіленуі керек. Әдетте, кейбір категорияларда басқаларға қарағанда сәл көбірек англицизм бар. Мысалы, спорт-бұл ең көп англицизм санаты-4,5%ға жоғары, одан кейін білім мен технология. Англицизмдердің ең аз саны бар 0,9% пайызбен қаржы категориясы. Осы зерттеуде қарастырылған мақалаларда барлығы 744952 сөз болды. Олардың 1066-сы англицизмдер. Бұл зерттелген сөздердің жалпы санының 0,14% - ы англицизмдер екенін білдіреді. Осы себепті, қазіргі кезде англицизмдерді қолдану қазақ тілінің тазалығына ешқандай қауіп төндірмейтіні сөзсіз, Әсіресе англицизмсіз мақалалар талданбағанын ескерсек. Егер біз мұны жасасақ, жалпы англицизм сөздердің саны одан да төмен болар еді. Сонымен қатар, газеттер стандартты тілге артықшылық беретіндіктен, қазіргі қазақ тіліне ағылшын тіліндегі қарыз алудың қазіргі ағымын шамадан тыс реакция деп санауға болады және англицизмдер қазақ тілінің өмір сүруінің кілті болып табылатынына тиісті дәлелдер жоқ.

Қолданылған әдебиеттер:

1 Байдрахманов Д. және Досжан Г. (2015). Тарихи және әлеуметтік лингвистикалық аспектілер

қазақ тілінде англицизмдерді қолдану. -Әлеуметтік және мінез-құлық ғылымдары, 190, 346-352. [ағылшын тілінде]

2 Добросклон Түрінде (2005). Медиа мәтін: оқыту теориясы мен әдістері. Мәскеу университетінің хабаршысы. 10 Серия. Журналистика (2), 28-35. [орыс тілінде.]

3 Қоңырау Формалары, А. (1996). Бұқаралық ақпарат құралдарын дисконттау тәсілдері. Лондон: Блэквелл. [ағылшын тілінде]

4 Антонова Формада, Л. Г. (2011). Қазіргі бұқаралық коммуникациядағы медиа мәтіндер. Ярославль педагогикалық хабаршысы, 1 (2), 275-278. [орыс тілінде.]

2019 жыл Алматы: Ұлттық аударма борасы.

5 Kazak tilinin kirme sozder sozdigi (2019). Almaty : Ul'tytk audarma burosy.

6 Сичерл, Э. (1999). Қазіргі стандартты словен тіліндегі ағылшын элементі: фонологиялық, морфологиялық және семантикалық аспектілер. Философия факультетіндегі институттағы білім. [ағылшын тілінде]

7 Готлиб, Х. (2005). Англицизмдер және аударма. Ағылшын тілінде және одан тыс: жақсы, жақсы

ең жаманы, 161-184. [ағылшын тілінде]

8 Планшон, С. (2015). Англикизмдер және онлайн журналистика: жиілік және модельдер

қолдану. Белас Инфейс, 3 (2), 43-61. [ағылшын тілінде]

9- Байтұрсынұлы А. (2013). Алты томдық шығармасы жинағы. Алматы: Эль-шежіре, 1, 384. [көзге.]

10 Бзарбаева З.М. (2016). Көз тілі жанашырлары. Академик О. Айтбажұлы және мемлекеттік тіл мәселелері. Конференцияның теориялық материалдары. Алматы: тіл білімі институты. А. Байтұрсынұлы Атындағы институты.

11 Сыздыкова Р. (2014). Тілдік норма жаңа оның қалыптасуы (кодификациясы). Алматы: Эль-шежіре. [көзге.]

12 Абдуали К. (2014). Ғылымдағы ғұмыр. - Алматы: Сардар. [каз.]

ӘОЖ 235

Өтеген Жансая

Тұран-Астана университеті

«Әлеуметтік гуманитарлық ғылымдар және тілдік пәндер» кафедрасының

2-курс магистранты

Тұран-Астана университеті

«Әлеуметтік гуманитарлық ғылымдар және тілдік пәндер» кафедрасының

Аға оқытушысы, PhD доктор

Нурмуханбетова Ардагул Нурмуханбетовна

СТУДЕНТТЕРДІҢ ОТБАСЫ ҚҰРУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚИЫНШЫЛЫҚТАРЫ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТРУДНОСТИ СТУДЕНТОВ В СОЗДАНИИ СЕМЬИ

PSYCHOLOGICAL DIFFICULTIES OF STUDENTS IN STARTING A FAMILY

Аннотация. Мақалада студенттердің отбасы құрудағы психологиялық қиыншылықтары туралы айтылады. Сонымен қатар студенттердің отбасы құрудағы психологиялық, әлеуметтік, экономикалық, құқықтық мәселелері жан-жақты қарастырылған. Отбасылық қарым-қатынастың үйлесімді дәрежеде дамуы, жастарды отбасылық өмірге дайындалуының психологиялық ерекшеліктерінің тұжырымдамалары мен ерлі-зайыптылық өмірге дайындаудағы ұстанымдарды айқындалған.

Түйін сөздер. Отбасы, психологиялық қиыншылықтар, отбасылық қарым-қатынас, материалдық мәселе, экономикалық мәселе, психологиялық ерекшеліктер.

Аннотация. В статье рассказывается о психологических трудностях студентов в создании семьи. Также всесторонне рассмотрены психологические, социальные, экономические, правовые проблемы становления семьи студентов. Определены степени развития семейных отношений, концепции психологических особенностей подготовки молодежи к семейной жизни и позиции в подготовке к супружеской жизни.

Ключевые слова. Семья, психологические трудности, семейные отношения, материальная проблема, экономическая проблема, психологические особенности.

Annotation. The article describes the psychological difficulties of students in starting a family. Psychological, social, economic, and legal problems of students' family formation are also comprehensively considered. The degrees of development of family relations, the concept of psychological features of preparing young people for family life and positions in preparation for married life are determined.

Keywords. Family, psychological difficulties, family relations, material problem, economic problem, psychological.

Қоғамның даму тұрғысынан қарағанда жастардың отбасын құруы ерекше әлеуметтік құндылыққа ие. Отбасын құру әлеуметтік-экономикалық және демографиялық өзгерістердің ең маңызды факторы болып табылады. Қоғамда болып жатқан өзгерістер жастардың іс-әрекетінен көрініс табады. Бүгінгі таңда жастардың көпшілігі отбасын құруына мынадай мәселелер кездесетінін анық жеткізіп отыр: психологиялық, әлеуметтік, экономикалық, құқықтық. Оның ішінде, жастардың өз өмір жолын табуы, мамандық таңдау әрі оқу және қызмет жолын таңдау. Олар отбасын құруымен қатар қоғамда белгілі бір өздеріне тиесілі әлеуметтену кезеңдерінен өтетін белгілі бір жаста. Жастар білім алып, жұмыс іздейді, өздерінің өмірлік ұстанымдарын қалыптастырады т.б. Басқаша айтқанда жастар тұлғалық даму сатысынан өтетін кезеңге ие болады. Ғалым Гилеваның айтуынша: «отбасын құруға дайындық, жастардың әлеуметті жетілуі мен психикалық денсаулығының басты көрсеткіштерінің бірі болып табылады».

Қазіргі қоғамның дамуымен бірге жүретін әлеуметтік проблемалар отбасылық құндылықтар мен дәстүрлерге елеулі өзгерістер әкелді. Мысалы қазіргі кезде салыстырмалы түрде некенің құндылығы туралы идеялар өзгерді, неке мен отбасылық қатынастардың балама түрлерін насихаттау өсті т.с.с. Бірақ бүгінгі Қазақстандық қоғамда жас отбасылар саны қаншалықты болса, ажырасу саны да соншалықты көп. Себебі эмоция мен сезім жетегінде отбасын құру туралы шешім қабылдайтын студент жастар отбасылық өмірге дайын болмай жатады. Сондықтан қазіргі жағдайда жастарды қоғамның негізгі бірлігі ретінде неке мен отбасына дайындау ерекше мәнге ие. Себебі неке мінез-құлқының негізін құрайтын негізгі дағдыларды әрбір студент игеру қажет.

Жастардың отбасылы болуына қатысты мемлекеттік саясат жүзінде мынадай тұжырымдаманы алға тартады: әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-психологиялық. Бірінші тұжырымдамаға материалдық қаржылай, тұрғын үй, жұмыспен қамту және тұрмыс деңгейі мәселелері кіреді. Екінші, әлеуметтік-психологиялық жастардың бір-біріне үйренісуі, тануы, жаңа орта, жаңа туыс, жаңа сезім мен жағдайға бейімделу мәселелері, көзқарастың өзгеріс алуы мен мінез-құлыққа айтарлықтай әсерін тигізеді.

Жастардың отбасын құруына кедергі келтіретін негізі мәселелер – материалдық және экономикалық мәселе болып табылады. Жастардың жаппай жұмыссыздығы, не болмаса табысының төмендігі, ал материалдық қажеттіліктері жоғары, өйткені отбасы баспанаға және тұрмысты қамтамасыз етуге мұқтаж. [1]

Қаржы тапшылығы жағдайында отбасының лайықты өмір сүрін қамтамасыз ете алмау отбасылық өмірдің берекесін кетіреді. Көп жағдайда жастар экономикалық тұрақсыздыққа байланысты, отбасылық өмірдің алғашқы жылдарында балалы болуға дайын болмайды. [1]

Келесі мәселе жастарды жұмыспен қамту мәселесі. Жастардың жұмыс іздеуіне аймақтық еңбек нарығындағы жағдай әсер етеді. Жас мамандар көбіне өз болашағына үлкен үмітпен қарайды және олардың кәсіби жолы басынан ойындағындай орын алмаған жағдайда өмірлеріне сенімсіздік әкеледі.

Оның үстіне жастар еңбек нарығында бәсекеге қабілетсіз, өйткені оның кәсіби және әлеуметтік тәжірибесі жеткіліксіз. Жұмыспен қамту мәселесі жастардың отбасылық өмірде қиыншылықтарға себепші болады, себебі жұмыстың жоқтығынан жас отбасылар қаржылық жағынан қысылып, отбасын қажеттіліктермен қамтамасыз ете алмайды. [2]

Кей жас бойжеткендерде қызмет не үйде отырып бала күту таңдауы тұрады. Осыған байланысты әйелдердің еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігі төмендейді. Нәтижесінде

әйелдер ең алдымен қызметті таңдауға тырысады, осылайша бала күтімінен кейін жұмысқа қайта оралуға мүмкіндік туады. Ал ер адамдарда керісінше, үйде отырып бала тәрбиелеу емес, қоғамда, қызметте өзін шыңдауға әрекетті.

Отбасы, кез келген әлеуметтік институт сияқты, үнемі даму және әр түрлі әлеуметтік, экономикалық және саяси факторлардың әсерін сезіну үдерістерін қамтамасыз етеді. Сондықтан қазіргі уақытта білім беру мекемелерінің алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі — жастарды тәуелсіз еңбек ету және отбасылық өмірге дайындау. Алайда Қазақстанда орта мектептерде де, жоғары оқу орындарында да отбасылық өмірге дайындық шаралары атқарылмайды. Демек, бұл процесс толықтай студент жастардың күзіретінде қалады. Әрине, «Батыс өмір салтын» насихаттайтын қазіргі идеология қазақ халқының дәстүрлеріне, ұлттық құндылықтарға, оның ішінде отбасылық құндылықтарға жойқын соққы береді. Отбасы мен отбасылық өмірдің құндылығы күмән тудырады, еркін махаббат, жауапсыздық, кездейсоқ байланыстар қазіргі қоғамда өте жиі кездесуде. Мұның бәрі жастардың психикасына әсер етеді, олардың отбасы мен отбасылық өмір туралы идеяларын бұзады, бұл ажырасулар санының күрт артуына, ата-анасының бірінсіз өмір сүретін балалардың көбеюіне әкеледі. Қазіргі уақытта жүргізілген арнайы зерттеулер жас отбасының қиындықтары көбінесе жастардың отбасылық өмірге дайын болмауының салдары екенін көрсетеді. Яғни, отбасылық өмір ең алдымен психологиялық дайындықты қажет ететіні белгілі. Көптеген ғалымдар психологиялық дайындықты эмоционалды принциптің, танымдық білімнің, сенім мен мінез-құлық актілерінің бірлігі ретінде қарастырады. Олар психологиялық дайындық құрылымына мотивациялық, бағдарлау, операциялық, ерікті және бағалау компоненттерін қосады. [3]

Отбасылық қарым-қатынастың үйлесімді дәрежеде дамуы жастарды отбасылық өмірге дайындалуының психологиялық ерекшеліктеріне төмендегідей тұжырым жасауға болады:

— өсіп келе жатқан ұрпақты отбасылық өмірге дайындау-адамның жас ерекшелік дамуының әр кезеңінде жүру қажет және тәрбиелеудің жалпы мәселесінен бөлінбеуі керек.

— жастарды отбасылық өмірге психологиялық дайындау мәселесінің қалыптасуы бірнеше аспектілерден, яғни қазіргі қоғамда некеде және Отбасыда жастардың ролін дұрыс түсінуде, оларда неке қиюға бейімділік және нұсқаулардың қалыптасуының ерекшеліктерімен байланысты.

— қоғамда жастарды тәрбиелеудің мазмұны мен әдістемесін анықтауда, некелік-отбасылық қатынаста тұлғаның қалыптасуын және дамуын талап етеді.[4]

Жас отбасының ең өзекті мәселелерінің бірі – баспана мәселесі. Қазіргі уақытта әр адамға өзінің жеке кеңістігі болуы қажет. үй мәселесі өзекті болған, маңызды болып қала бермек

Қазіргі таңда жастардың отбасын құруына психологиялық және эмоционалдық жайлылық өте маңызды. Отбасылы болудың алдында психологиялық мәселелерін: ата-анамен түсініспеушілік болып жатқан жағдайда оны шешу, бірінші баланы дүниеге әкелудегі қиындықтар, отбасылық міндеттер мен ерлі-зайыптылардың үйсемділігі туралы мәселелерді қарастырған жөн.

Отбасын құруда сүйіспеншілік пен өзара сыйластық, ортақ көзқарастар мен қызығушылықтар, рухани жақындық сияқты көрсеткіштер өте жоғары бағаланады.

Отбасындағы қиындықтар, жағымсыз жағдайлар мен дағдарыстар бүгінгі психология саласында көкейтесті мәселелер. Өмірлік циклда кездесетін дағдарыс түрлеріне психологиялық білім мен мәдениеттің төмендігінен көптеген отбасы бөгеттерден шыға алмай, кері кетіп отбасы ажырауына немесе отбасындағы жағдайға күш-жігер салуға жауапкершілік алмау кеңінен етек жайып барады.

Жастарды болашақ некелік немесе ерлі-зайыптылық өмірге дайындауда төмендегі ұстанымдарды мақсат ету маңызды, олар:

- өзін өзі бақылау мен бағалау;
- отбасы табиғатының жүйесін түсіну;
- екінші серігімен қарым-қатынас жүйесін жақсарту;

- бұрын түсінбеген отбасындағы өзара қатынастың ерекшеліктерін ұғыну,
- өзіндегі және отбасындағы болып жатқан өзгерістерді анықтауға мүмкіндік жасау,
- отбасы мүшелерінің әрқайсысына ерекше көңіл бөлу,
- ерлі-зайыптылар бір-бірінің пікірімен санасу және түсіну.

Сонымен жастардың үйлесімді неке құруына психологиялық даярлығын диагностикалау олардың болашақ сәтті отбасы болуының кепілі болып табылады.[4]

Осыған орай, жастық шақта отбасын құру - психологиялық төзімділік пен білімді қажет ететін маңызды қадам. Жастардың бірін-бірі тануы мен түсінуінен бөлек, жеке жауапкершілік қасиеттері мен тұлғалық ерекшеліктері де отбасылық өмірде үлкен маңызға ие. Ең бастысы, өтпелі психологиялық қиындықтардан өткен студент ерлі-зайыптылар кейінгі дағдарыстарға төзімді болады әрі берік некенің, бақытты отбасының үлгісін көрсете алады.

Қорытындылай келе, отбасын құру және жас отбасылардың мәселелері зерттеп, шешімін табуды қажет ететінін айта кеткен жөн, өйткені қоғамның болашағы соған байланысты. Жастардың негізгі әлеуметтік – экономикалық мәселелеріне материалдық-экономикалық деңгейдің төмендігі мен жұмыссыздық, шамадан тыс материалдық қажеттіліктер, тұрғын үйге мұқтаждық және оның қолжетімсіздігі жатады. Әлеуметтік-психологиялық мәселелерге мыналар жатады: өмірлік және кәсіби өзін-өзі анықтау проблемалары, ересек өмірге көшудің дағдарыстық кезеңі, құндылық бағдарлар жүйесінің жоқтығы, некелік қақтығыстар және ата-ана болумен байланысты қиындықтар. Әлеуметтік-психологиялық мәселелерге мыналар жатады: өмірлік және кәсіби тұрғыда өзін-өзі анықтау мәселесі, ересек өмірге көшудің дағдарыстық кезеңі, құндылық бағдарлар жүйесінің жоқтығы, жанұялық түсініспеушіліктер және ата-ана болу қиындықтары.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ветрова Е.А. «Проблемы молодых семей», 2015г.
2. Романова А.В., Цинченко Г.М., «Молодая семья» 2019г.
3. Голофаст В., «Социология семьи. Статьи разных лет», 2006г.
4. Әбеуова А.И. «Әлеуметтік психология» 2011ж.

ӘОЖ 241

Баймаганбетова Армангуль Куанышбековна

Тұран-Астана университеті

«Әлеуметтік гуманитарлық ғылымдар және тілдік пәндер» кафедрасының

2-курс магистранты

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ УЧАЩИХСЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK OF STUDENTS USING INFORMATION TECHNOLOGY

Аннотация. Мақалада білім саласында ақпараттық технологияны пайдаланудың маңызы және пайдасы туралы айтылады. Сонымен қатар оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруда соңғы жылдары кең қолданылатын ақпараттық технология бағдарламаларының тиімділігі сөз болады.

Түйін сөздер. Білім, ақпарат, технология, ұйымдастыру, өзіндік жұмыс.

Аннотация. В статье рассказывается о важности и пользе использования информационных технологий в сфере образования. Также речь пойдет об эффективности программ информационных технологий, широко используемых в последние годы в организации самостоятельной работы учащихся.

Ключевые слова. Знание, информация, технология, организация, самостоятельная работа.

Annotation. The article describes the importance and benefits of using information technologies in the field of education. It will also focus on the effectiveness of information technology programs, widely used in recent years in the organization of independent work of students.

Keywords. Knowledge, information, technology, organization, independent work.

XXI ғасыр – ақпарат пен технологияның дамыған дәуірі екені ешкімге жасырын емес. Кешегі күні өз заманында білімнің шырақшысы атанған ұстаз Ы.Алтынсарин «Айшылық алыс жерлерден, жылдам хабар алғызды» деп келешектің келбетін сезгендей. Расымен де бұл уақыт ақпараттық үрдістің сәт сайын дамып отырған заманы. Тек адамзат баласы сол үрдіске ілесе, үлгеріп отыру қажет. Әсіресе, жас ұрпақ үшін жаңа технологияны игеру маңызды. Себебі әлемнің оза шапқан елдерінен қалыспай елімізді жан-жақты дамуына ат салысатын болашақ солардың қолында.

А.Д.Урсул ақпараттық үрдіске тұтастай жүйелі жалпы анықтама берген: «Ақпараттандыру қоғам мен бүкіл адамзат өмірінің ізгілікті ойлаушылығын өзгертеді. Жаңа ақпараттық технологияның мақсаты ақпараттық қарым-қатынас орнату және ақпараттық құрал арқылы дамудың жоғары деңгейіне көтеру». [1]

Кез келген қоғамның дамуы ақпараттық керек етеді. Ақпараттық –коммуникативтік технологияны игеру қазіргі заманда әрбір жеке тұлға үшін қажетті шартқа айналды. Сондықтан білім мен ғылым саласы қаржыландырылады. Оған елімізде жүріп жатқан түрлі бағдарламалар дәлел. «Білім беру жүйесін ақпараттандыру дегеніміз - берілетін білім сапасын көтеруді жүзеге асыруға бағытталған үрдіс,яғни еліміздің ұлттық білім жүйесінің барлық түрлерінде кәдімгі технологияларды тиімді жаңа компьютерлік ақпараттандыру технологияларына алмастыру, оларды сүйемелдеу және дамыту, нақты жүзеге асыру шаралары». [2]

Зерделі шәкіртке заманауи білім беріп қана қоймай, ақпарат арқылы ғылымға жетелеп, оны түрлі технология арқылы дамыта алу ұстаздың шеберлігі. Алдымен әрбір педагог жеке оқушылардың психологиялық жағынан дамыған шығармашылық ортада болуына, жеке өзіндік дамуына, танымдық әрекеттерінің қалыптасуына және жеке зерттеу сапасының дамуына ықпал етеді.

Ақпараттық заманда өмір сүретін адам өзін-өзі шектей білетін негізгі нормалар мен ережелерді игеруі тиіс. Орта білім беру жүйесінде ақпараттандыруды дамытып, АКТ құралдарының жыл сайын динамикалық түрде ауысатынын, жеке тұлғаның компьютерлік сауаттылығы мен ақпараттық мәдениеттілігі ілгерілейтіндігін, яғни әрбір оқушы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды үйреніп қана қоймай, оны пайдалана білуі, интернет, электронды почта, ғаламдық ақпарат жүйесін пайдалана білуі тиіс. Кез келген пәндік әдістеме оқушыларға сол пәнді тереңдетіп игеруге, алған білімді практика жүзінде қолдануы мен проблемалық жағдайлардан шыға алуымен айқындалады.

Педагогтің сабақта АКТ-ны қолдануы ақпараттық тәрбие беру барысында оқушы бойына төмендегі дағдыларды қалыптастыра білуі қажет:

- Оқушының АКТ-ның мүмкіндіктерін жете түсінуі;
- Білімді қабылдап, сыни ойлау қабілеттерінің дамуы;
- Оқушының үздіксіз ізденушілікте АКТ-ны қолдануы;
- Инновациялық қағидаларды үйреніп, оны практикалық тұрғыда қолдана білуі;
- Жаңа ғасыр ағымына бейімделе білуімен айқындалады. [3]

Ақпараттық технологияның кең түрде дамығандығын әлем бойынша жайлаған пандемия уақыты дәлелдеді. Бұрын соңды алдындағы шәкіртіне қашықтықтан білім беріп көрмеген ұстаздар тың жаңалықты тез қабылдап, аз уақыттың ішінде меңгеруге тырысты. Онлайн форматта түрлі бағдарламаларды сынап көріп, уақыт өте келе тәжірибесіне тиімдісін таңдап, шеберліктерін танытты. Онлайн оқытуда қолданылған технологиялар оқушыларды да өзіндік жұмыс жасауға үйретті. Бұрын тек қолдарында ғана ұстаған оқулықтың электронды нұсқаларына қол жеткізіп, әр дағдыға сәйкес әзірленген тапсырмаларды қызыға орындады. Мысалы, қазақ тілі сабақтарында тыңдалым дағдысына арналған түрлі мәтіндерді сілтеме, QR кодтары арқылы тындап, тапсырмаларды орындауға үйренді.

Электрондық оқулықтарды қарапайым оқулықтарға қарағанда пайдалану ыңғайлы және оларда өзін-өзі тексеру жүйесі бар. Осы электрондық оқулықтың артықшылығы болып табылады. Сондықтан, өзін - өзі тексеру жүйесі оқушы мен оқытушының арасындағы байланысын алмастырады. Электрондық оқулықтарды пайдалану оқушылардың, танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды.[4]

Қашықтықтан оқытуда электронды оқулықтармен бірге «Online-mektep», «Google Meet», «ZOOM», «Classroom» және тағы басқа қосымшалар кеңінен пайдаланылып, оқушылардың өз беттерінше жұмыс жасауларына септігін тигізді. Атап айтар болсақ, «Online-mektep» бағдарламасында жоспарға сәйкес тақырыптар мен материалдары қоса беріліп отырды. Оқушы әр тақырып бойынша бейнематериал қарап, кейін тақырып бойынша тапсырмаларды орындап, соңында бірден орындаған жұмысының нәтижесін көріп отырды. Бұл дегеніміз, оқушы өз бетінше тақырып материалын меңгеріп, орындаған тапсырмасының бағасын бірден көре алуға мүмкіндік берілді. Алған ұпай санына байланысты қай жерде қателік жібергенін де көре алды. Яғни, ақпараттық технология арқылы оқушының аз уақыт ішінде білім алуына ғана емес, өз бетінше жұмыс жасай алуына да көмегін тигізеді.

Жалпы оқушылардың ақпараттық технология негіздерінен алған білімі арқылы:

5. Оқушының пәнге деген қызығушылығы артады, құлшынысы оянады.
6. Шығармашылық қабілеттері артады.
7. Жылдам ойлауға машықтанады, білім сапасы артады.
8. Оқушылар өз бетімен жұмыс жасауға дағдыланды. [5]

Ал ақпараттық технология арқылы оқушының өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру әр оқушының белсенділігіне, алған білімді бекітуіне, қорытынды шығара білуіне, бір мақсатқа ұмтылуына, өз ісіне басшылық ете білуіне, өз-өзіне сенімді болуына әсер етеді. Өзіндік жұмыс ең негізгі мәселені талдауға, жинақы, тұжырымды сөйлеуге үйретіп, оқушының сөздік қорын байытады.

Қорытынды

Жаңалықпен жарысқан жаһандану заманында технологияға (телефон, гаджет) жастайынан құмар балалардың пәнге деген қызығушылықтарын оятып, өз бетінше жұмыс жасай алуына мүмкіндік беру маңызды. Кез келген ұстаз өзінің білім-білік дағдылары мен тәжірибесіне сәйкес өзіндік жұмыстарын ұйымдастырып отырады. Бастысы бағыт-бағдар беріп, жөн сілтеп, жолын көрсету. Ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру білім сапасын арттыруға және болашақ мамандардың кәсіптік біліктіліктерін күшейтуге септігін тигізеді. Заман талабына сай ақпараттық технология арқылы берілген білім оқушылардың танымдық белсенділігі мен қатар, қисынды ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен айналысуына жағдай туғызады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Н. Даумов «Жас зерттеуші тұлғасын қалыптастыруда жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану әдістемесі» «А-Полиграфия»ЖШС Ақтөбе 2004 ж. 7-бет.

2. А.Б.Медешова «Бастауыш сынып оқушыларының танымдық әрекетін ақпараттық технология арқылы қалыптастыру» Орал 2007ж. 53-бет.
3. Педагогика мәселелері (ғылыми теориялық журнал) 2012ж. №3 7-бет.
4. Ақпараттық-коммуникативтік технологияны қолдану арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру
<https://bkokdi.kz/kz/smartconf2017/5-section/3650-conf.html>
5. <https://www.tarbie.kz/25785>

ӘОЖ 159.9

Ахатаева Гулим Балкеновна
«Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар және тілдік пәндер»
кафедрасының магистранты
Тұран-Астана университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
к.п.н., доцент **Иргебаева Н.М.**

МЕКТЕПТІ БАСҚАРУДАҒЫ КӨШБАСШЫЛЫҚ АРҚЫЛЫ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ

ПОВЫШЕНИЕ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ ЧЕРЕЗ ЛИДЕРСТВО В УПРАВЛЕНИИ ШКОЛОЙ

IMPROVING THE SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL COMPETENCE OF TEACHERS THROUGH LEADERSHIP IN SCHOOL MANAGEMENT

Аннотация. Бұл зерттеудің мақсаты қазіргі кездегі мектептердегі педагогикалық ұжымның басқару стилін психологиялық ерекшеліктерін ғылыми-тәжірибелік және психодиагностикалық әдістермен зерттеу.

Түйінді сөздер. Менеджмент, басқару, тұлға мәдениеті, мәдениет, тәртіп, әділдік.

Аннотация. Целью данного исследования является изучение психологических особенностей стиля управления педагогическим коллективом в школах на сегодняшний день с использованием научно-практических и психодиагностических методов.

Ключевые слова. Менеджмент, личная культура, культура, дисциплина, справедливость.

Annotation. The purpose of this study is to study the psychological characteristics of the management style of the teaching staff in schools today using scientific-practical and psychodiagnostic methods.

Keywords. Management, personal culture, culture, discipline, justice.

Педагогика және психология ғылым мен тәжірибеде тұтас педагогикалық процесті басқару ғылыми тұрғыдан қарастырып, оған қатаң психологиялық ғылыми негізделген сипат беруге деген ұмытылыс күшейе түсуде. Бүгінгі таңда білім беру жүйесі өте маңызды, қарқынды өзгерістің сатысында тұр. Оның үдемелі дамуы үшін шешуші тұлға ғылыми және техникалық білімдерді игереді, ойдың және рухани потенциалдың қалыптасуына ықпал етеді, үнемі өзгеріп тұратын әлеуметтік-экономикалық жағдайға бейімделуін қамтамасыз етеді. Мұндай жағдайда қоғамның әр мүшесінің өз шығармашылық потенциалын жүзеге асыру қажеттілігі айтарлықтай артады. Мектепшілік менеджменттің негізгі заңдылығы талдағыштық, мақсатқа сәйкестік, ізгілік, басқарудағы демократиялық және мектеп түрлі басқару қызметін қамтиды. Сонымен негізгі қағидаларға мыналар жатады: педагогикалық жүйені демократизациялау және ізгілеу; орталықтандыру және орталықсыздандырудың

парасатты үйлесімі; жеке билік пен алқалы биліктің бірлігінің педагогикалық жүйені басқару ақпараттарының объективтілігі және толықтылығы.

Қазіргі білім беру парадигмасы «білікті адамға» бағытталған білімнен «мәдениет адамына» бағытталған білімге көшуді көздейді. Бұл білім беру жаңаша ұйымдастыру-оның философиялық, психологиялық, педагогикалық негіздерін, теориясы мен тәжірибесін тереңірек қайта қарауды қажет етеді [3].

Қазіргі заманың білім жүйесінің басты ерекшеліктерінің бірі – мемлекеттік басқарудан мемлекеттік-қоғамдық басқаруға өту. Кез келген әрекет, соның ішінде басқару әрекеті де ұйымдастырушы мен басшылық жасаудың қағидаларын сақтауға негізделген. Ол қағидалар мақсат қою және жоспарластыру, ұйымдастыру, бақылау және т.б., топтастырылады. Мектепшілік менеджменттің негізгі заңдылығы талдағыштық, мақсатқа сәйкестік, ізгілік, басқарудағы демократиялық және мектеп түрлі басқару қызметін қамтиды. Сонымен негізгі қағидаларға мыналар жатады: педагогикалық жүйені демократизациялау және ізгілеу; орталықтандыру және орталықсыздандырудың парасатты үйлесімі; жеке билік пен алқалы биліктің бірлігінің педагогикалық жүйені басқару ақпараттарының объективтілігі және толықтылығы [4].

Ғалым Қ.Жарықбаевтың айтуынша: “Адам үшін іс-әрекетінің қашан да қоғамдық әлеуметтік мәні зор. Іс-әрекеттің саналылығы мен мақсаттылығы, жоспарлылығы мен жүйелілігі оның ең басты белгілері болса, алда тұрған міндетті шешу, яғни ойлаған істен белгілі бір нәтиже шығару – оның екінші бір басты белгісі болып табылады” [5].

XX ғасырдың отызыншы жылдардың басында әр түрлі уақытта психологтар типология стиліндегі сұрақтармен айналысты. Айналысқан ғалымдар К.Левин, Р.Липитт, Г.Гибш және М. Форверг, К.Бирт, Ф.Прильвиту, А.Тауш [6] мына стильде басшылық жасаған көзқарастарды қолдады авторитарлық, демократиялық, анархиялық. Ал кейбір ғалымдар басқарудың басқаша үлгілерін жасауға әрекет жасады. Мысалы, Годунов А.А., Кхол Й. авторитарлық, демократиялық және либералдық стильде. Басқа авторлар Волков П.И. мындай стильді ұсынды авторитарлық, коллегиялық және либералдық; Ковалев А.Г. басқару стилін-авторитарлық, демократиялық және байланыссыз деп атады; Свенцицкий А.Л. – авторитарлық, демократиялық, формальды деп атады [7].

Жетекші шығармашылықпен жұмыс істейтін қызметкер жұмыстың нәтижесін бақылау басқару стилімен байланысты. Сонымен қатар стиль дегеніміз ұжымдағы жақсы қарым-қатынас мінез-құлық, жалпы тәртіптілік қалыптастыруда жетекшінің ролі өте зор.

Ұйымдағы менеджмент кешенінің құрамы мынадай, компоненттерден тұрады: стратегиялық менеджмент, қызметшілерді басқару (қызметші немесе кадырлық менеджмент), технологиялық процестер мен операцияларды басқару, қаржыны басқару (қаржылық менеджмент), материалдық – технологиялық жабдықты басқару, өнімді өткізуді басқаруда, жылжымайтын мүлікті басқару, жаңартпашылық менеджмент (дамуды басқару), өнім сапасын немесе қызмет көрсетуді басқару.

Менеджер жұмыс орындалуын талап етуге мәжбүр болады. Осылайша қор шектелген болғанда немесе кәсіпорын нашар функцияланғанда міндет мәдениетінің ролі немесе билік мәдениетіне өту тенденциясына ие. Менеджерлердің көбісі, әрине, орта немесе төменгі деңгейде, міндет мәдениеті бар ұйымда жұмыс істеуді таңдаушы еді. Бұл бейімділік өзгерістерге байланысты қазіргі уақыттың тенденциясымен жақсы қиысады, бірақ барлық жағдайға бұл мәдениет сай келмейді. Мұндай мәдениетте менеджер қысқа мерзімді, тұрақсыз жұмыспен байланыста болғанда икемді және сенімді болу қажет. Ол нәтиже бойынша бағалану керек және коллегаларының жұмысын координациялағанда өздерін биікте екенін сезу керек. Топта әрбіреу өз іс - әрекетіне бақылау жасалатынын күту қажет. Мәдениеттің бұл типі орта менеджерлерді ұнатады деп есептейді [8].

Тұлға мәдениеті - ол барлық жерден табылмайды, дегенмен, көптеген жеке адамдар оның кейбір принциптерін ұстанады. Бұл мәдениетте тұлға центрде орналасқан; егер бір структура мен ұйым бар болса, бұл ұйым тұлғаларға қызмет көрсету және көмек үшін бар, ешбір мақсатсыз өз қызығуын орындауға көмек көрсету үшін бар. Бұл мәдениетті ара үйірі

немесе "жұлдыз галактикасы" ретінде елестету керек Мұндай мәдениет түрімен кішігірім ұйымдар ғана тіршілік етеді, өйткені ұйымдар кей корпоративті мақсаттарды иелік етуге бейім, бұл мәдениет үшін бақылау және де өзара келісімді ескермеген басқару иерархиясы мүмкін емес.

Қазіргі уақыттағы басқарушы үздік шешімнің шығармашылық ізденуін қамтамасыз ететін қолайлы ұжымдық атмосфераны жасай білуі керек Бұндай атмосфера басқарушы қызметкерлердің пікірін тыңдай алған кезде, яғни оларды табалдырықтан бетін қайтармай, оның ойынша сол пікірлер қате болсада әр бір ойдың ішінен дұрысын іздеп соңғы шешімге түйістіріп олардың әр қайсысының осы шешімге қатыстылық сезімін береді .Ең дарынды басқарушы қазіргі уақыттағы автоматтандырылған басқару жүйелерінің көмегімен де ұжымның өндірістік іс әрекет барысында пайда болатын барлық сұрақтар бойынша шешімдердерді өз уақытында қабылдай алмайды. Осы міндеттерді тек қызметкерлерге сене алатын, оларға өз бетінше жұмыс істеуге рұқсат ететін, олардың білімдеріне және тәжірибелеріне сүйенетін басқарушы ғана бола алады[9].

Мектеп басқаруындағы негізгі сипаттамалар: бірінші ғылыми басқару мектебі(1885-1920)

-ғылыми анализ жақсы орындаған жұмысты анықтау үшін қолданылады

-жұмысшыларды тандау , жұмысты шешу үшін , біліммен қамтамасыз ету үшін тиімді

-жұмысшыларды ресурстармен қамтамасыз ету, эффектілі жұмысты орындау үшін талап етіледі

-материалды стимулдың өндірісін көтеру үшін жүйелі және дұрыс қолдану

-жұмыстың басқа түрлерін жекеше жоспарлау

Екінші классикалық басқару мектебі (1920-1950)басқарудың жеткен мақсаты-басқарудың функциясын суреттеу

-басқарудың барлық ұйымдары жүйелеуге келді

Үшінші адамдар арасындағы қарым –қатынас мектебі және тәрбиелік ғылым мектебі (1930-1950)

-қанағаттандыру мөлшерін және өндірісті көтеру үшін жеке тұлғаның қарым қатынастық басқаруын қолдану керек

-ғылым арқылы адамның әртүрлі қылықтарын ашу және оны ұйымдастыруда қолдану, яғни әр жұмысшы өзінің потенциалына жұмсауына қажет

Төртінші ғылыми басқару мектебі(1930-осы күнге дейін) терендетілген моделдер арқылы қиындықтарды шешу әртүрлі жаңа методтардың дамуы және олардың жетекшілерге көмегі, яғни әртүрлі қиындықтарды шешу

Мектептік басқару (1950-осы күнге дейін) математика, статистика, инженерлік ғылымдар қоры, соларды басқарудағы білімдер экономикалық, статистикалық методтарды басқару.Тейлордың қағидалары :

- ғылыми негізін құру, ескі дәстүрлі, тәжірибелі методтарды жұмыста пайдалану, осылардың әрқайсысына ғылыми тұрғыдан зерттеу жасау;

- ғылыми өлшем байланысты жұмыскерді жұмысқа алу, оларды оқыту;

- әкімшілік пен ұйымда істейтін жұмыскерлер арасындағы қарым қатынас;

- бір бағыттағы еңбек бөлінісі және организация мен администрация арасындағы жауапкершілік.

Мектеп басшысының қызметтік міндеттері "Жалпы білім беретін мемлекеттік оқу орындары туралы уақытша ережесінен" және соның негізінде жасалатын әрбір жалпы білім беретін оқу орнының өз жарғысымен айқындалады. Жалпы білім беретін оқу орнының басшысы мынадай функциялық міндеттерді атқарады: мемлекет және қоғам алдында балалар құқын қорғау талаптарының орындалуына жауапты, оқу-тәрбие процесін жоспарластырады және ұйымдастырады, оны орындалу барысын және нәтижесін қадағалайды, оқу орнының тиімді және сапалы жұмыс істеуіне жауап береді; мемлекеттік және қоғамдық органдар алдында мектептің мүддесін танытады; мектептен тыс және сабақтан тыс жұмыстарды

ұйымдастыруға қажетті жағдай туғызады; мектеп басшысының орынбасарын таңдайды, педұжымның, ата-аналардың және оқушылардың пікірін ескере отырып оқу орнының педагог кадрларын орналастырады, оқу орнының педагог, әкімшілік, оқу-тәрбие және қызмет көрсетуші кадрларын жұмысқа қабылдайды және босатады; белгіленген тәртіп бойынша оқу орнына бөлінген бюджет қаржысының ұтымды жұмсалуды ұйымдастырады; шығармашылықпен жұмыс істейтін мұғалімдердің педагогикалық эксперимент жасауына, өзінің қызметі бойынша білім басқармасы органының алдында жауап береді.

Басқарушымен қабылданған даралық басқару стилі кәсіпорында қалыптасқан топтық құндылықтар жүйесіне, осы ұжымның көпшілімен қабылданған және олардың біріккен іс әрекетіне маңызды әсерін тигізетін жазылмаған жүріс – тұрыс нормаларына және ережелеріне үлкен әсерін тигізеді. Осындай жалпы ұйымдық құндылықтар жүйесіне қатынасынан басқарушының даралық стилі өзіндік камертон ретінде болып, белгілі бір мөлшерде барлық кәсіпорындағы ұжымның жүріс - тұрысының сипатын анықтайды. Қазіргі уақыттағы басқарушы үздік шешімнің шығармашылық ізденуін қамтамасыз ететін қолайлы ұйымдық атмосфераны жасай білуі керек.

Мектепшілік басқарудың теориясы мен практикасын енгізген Ю.А.Копержевский, Т.И.Шамова, Р.Х.Шакуровың, В. А. Караковский педагогикалық талдаудың негізгі түрлерін анықтаған. М.Л. Портновтың «Мектеп басшысының еңбегі» деп аталатын кітабында тексерудің үш түрін бөліп көрсетті: алдын-ала, ағымдағы, қортынды[10].

Ұстаздық ұжыммен әлеуметтік-психологиялық мәселелерді (Р.Х. Шакуров, И. К. Шалаев, В. М. Шепель, В. С. Лазарев, Т. Г. Афанасьева, И. А. Елисеева, Т. И. Пуденко, Р. С. Немов, Е.И.Рогов, Н. С. Дежникова) [11] зерттеген. Білім беру саласындағы жетекші басқару стиліне бағытталған сұрақнама өңделді. Алғашқы нұсқасын Delta School District MennoWiebe(В.С. Canada),авторлары жасаған болатын.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі «Білім туралы» Заңы.// Егемен Қазақстан.-Б.8-б.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
3. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Алматы 2010.6-б
4. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты// Педагогика мәселелері.-№1.2008ж.Б.4-91
5. Қазақстан Республикасында 2015жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы//Астана. 2004. 3-4б.
6. Намазбаева Ж.И. Психология.- Алматы-2005.
7. Кондаков М.И.Внутришкольный менеджмент.-М.,1993
8. Қоянбаев Ж.Б., Р. М. Қоянбаев. Педагогика. – Алматы, 2002.
9. Деркача А.А. Акмеология: Учебник. М., 2002
10. Шакуров Р. Х. Директор школы и микроклимат педагогического коллектива/Р.Х.Шакуров.-М.:Знание,1990.-47с.

«Дизайн, сервис және туризм» кафедрасының 2-курс магистранты
«Тұран-Астана» университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
э.ғ.к., доцент Замбинова Г.Қ.

ШИПАЖАЙЛЫҚ- КУРОРТТЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ОРТАЛЫҚТАР РЕТІНДЕГІ МӘНІ

ЗНАЧЕНИЕ САНАТОРНО-КУРОРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАК РЕКРЕАЦИОННЫХ ЦЕНТРОВ

THE IMPORTANCE OF SANATORIUM-RESORT ACTIVITIES AS RECREATION CENTERS

Аннотация. Туризм саласының емдік қызметі өзіне тән ерекшеліктері бар шипажайлық-курорттық мекемелерде жүзеге асады. Шипажайлық –курорттық қызметті емдеу типіне, ұйымдастырылуына, т.б. белгілеріне орай жіктеуге болады. Шипажайлық-курорттық қызметтердің нарықта өзіндік бейнесі болуы үшін инновациялар енгізуі керек. Тұтынушылардың демалысын ұйымдастыруға аса мән беру керек.

Түйінді сөздер. Шипажайлық –курорт қызмет, жоспарлау, инновация, демалысты ұйымдастыру

Аннотация. Лечебная деятельность туристской отрасли осуществляется в санаторно-курортных учреждениях, имеющих характерные особенности. Санаторно-курортную деятельность можно классифицировать по типу лечения, организации и т.д. Санаторно-курортные услуги должны внедрять инновации, чтобы иметь свой имидж на рынке. Особое внимание следует уделить организации отдыха потребителей.

Ключевые слова. Санаторно-курортная деятельность, планирование, инновации, организация отдыха

Annotation. The medical activity of the tourism industry is carried out in sanatorium-resort institutions with characteristic features. Sanatorium-resort activities can be classified by type of treatment, organization, etc. Sanatorium-resort services must innovate in order to have their image on the market. Special attention should be paid to the organization of consumer recreation.

Keywords: Sanatorium and resort activities, planning, innovations, recreation organization

Шипажайлық-курорттық қызмет мәнінің түсінігінде «шипажайлық-курорттық орта» түсінігі үлкен мәнге ие. Ол шипажайларға, пансионаттарға, курорттарға, демалу орындарына тән - осы жерлерде медицина, сауықтырудың физикалық мәдениеті, ойын-сауық, психологтар, архитекторлар, диетологтар бір жерге тоғысып, өзара бірлесе отырып, жұмыс істейтін кәсіби шебер адамдар. Демалушылар әлеуметтік-мәдени ортада бола отырып, мамандардан сапалы қызмет алады, жаңа ортада бір-бірімен араласады және жаңа ортада, табиғатта, таза ауада емделеді [1].

Шипажайлық-курорттық ісі (қызметі) - адамдардың денсаулығының алдын-алу, емдеу және оңалтуды ұйымдастыру және жүзеге асыру үшін ғылыми және практикалық қызметтердің барлық түрлерінің жиынтығы, табиғи емдік ресурстарды қолданудың негізі, олардың қасиеттерін зерттеп әрекет ету тетігі, курорттарды ұйымдастыру, салу, басқару, курорттарда адамдарды емдеу және мәдени қызмет көрсету, табиғи пайдалану мен қорғау, емдік ресурстар және курорттардың санитарлық қорғалуы бойынша шаралар кешені.

Курорт - бұл емдік және профилактикалық мақсаттар үшін қолданылатын, табиғи емдік ресурстарға ие, оларды пайдалануға қажетті ғимараттар мен құрылыстары бар инфрақұрылым объектілері.

Курорттар– табиғи емдік, ресурстары бар, ауруларды емдеу және алдын-алуды ұйымдастыратын емдік-сауықтыру орындарында орналасады. Курорт инфрақұрылымына емдеу-профилактикалық және мәдени, тұрмыстық және ойын-сауық нысандары, спорт алаңдары, оқытылған медициналық және қызмет көрсететін медициналық персонал және т.б. кіреді. Курорт инфрақұрылым - бұл әлеуметтік инфрақұрылымның ішкі жүйесі, бірақ оның өзіндік ішкі жүйесі де бар. Курорттардың ғылыми-практикалық қызметі түрлі және өзіне негізгі бағыттарды кірістіреді (кесте 1).

Кесте 1. Курорттағы шипажайлық-курорттық қызметтің формалары

Қорғау және табиғи ресурстарды тұрақты қолдану қызметі	Басқару және экономикалық реттеу қызметі	Орналастыру орындарының қызметі	Емдік-сауықтыру қызметі
Шипажайлық –курорттық қызмет формалары			
Делдалдар қызметі	Тамақтандыру қызметі	Демалыс және ойын-сауықты ұйымдастыру қызметі (Сауықтырудың белсенді формалары; Экскурсиялық қызмет; Анимациялық сервис)	
<i>Ескертпе – мәліметтер [2] ақпарат көзінен алынды</i>			

Шипажайлық-курорттық саланың маңызды функциясы болып рекреациялық – сауықтыру функциясы алынады. Ол емделу, рекреация, көңіл-көтеру, ойын-сауық және экскурсиялық-туристік қызмет көрсету үрдісі негізінде жүзеге асырылады. Шипажайлық-курорттық ұйымдарда бұл функция ең алдымен, емделу мен сауықтыру белсенді ұйымдастырылған және ұйымдаспаған демалысқа бағытталады. Рекреациялық қызмет көрсетудің барлық түрінің негізгі белгісі болып адамдардың ресми емес қарым-қатынасы, ойын қызметінде, мәдени-көпшілік іс-шараларды жүргізуде, қызығушылығы бірдей тақырыптық бірлескен топтармен сабақтар өткізуде, қысқа мерзімді сауықтыру бағдарламалары өткізуде тұрақты ортаны қалыптастыру болып табылады. Шипажайлық – курорттық қызметті пайдаланушы отбасыларға, балаларға ұйымдастырылатын бос уақытты дұрыс өткізу де үлкен дайындықты, жоспарды қажет етеді.

Шипажайлық-курорттық саладағы мәдени –ойын-сауық қызметі мүмкіндігі шектеулі адамдар мен сауықтыру үрдісін пайдаланған адамдардың қанағаттануымен байланысты топтардың психологиясын зерттейтін психографикалық сипаттамаларға негізделген бағыт ретінде қарастырылады.

Шипажайлық-курорттық қызметті жоспарлауға үлкен мән беріледі, себебі оның даму деңгейі табиғи орта, мәдени құндылық және аймақтардың мәдени модельдерімен байланысты аурудың алдын-алумен, рекреациямен, көрікті жерлермен және экологиялық қызмет түрлерімен байланысты. Егер осы ресурстардың көзі сарқыла бастаса, шипажайлық-курорттық дестинациялар демалушыларды тарта алмайды. Адамдар неғұрлым жоғары экологиялық қауіпсіздік жерлерге барып емделуге тырысады, олар тартымды, ласталмаған және аса адам көп болмайтын жерлерді қалайды. Табиғи ортаның төмендеуі мен әлеуметтік-экономикалық ушығудан аймақтың халқына ыңғайсыздық туғызбауы керек. Шипажайлық-курорттық кешендерді ұйымдастыру жіктемесі келесі 2 кестеде келтірілген.

Кесте 2. Шипажайлық-курорттық кешенді ұйымдастырудың жіктелімі

№	Критерий	Түрі	Ескертпе
1	Демалушылар контингенті бойынша	- үлкендерге; - балалары бар ата-аналарға; - балалар; - жастар	Таңдау көрсеткіші бойынша анықталады, жасы немесе отбасы құрамы
2	Медициналық бейіні бойынша	-жалпы бейінді; -мамандан дырылған	Профиль табиғи емдік факторлардың, материалдық базаның, кадрлардың болуы құрамымен анықталады. Стандартты ауытқуда профилде мамандандырылған науқастарды таңдау жоқ, мамандандырылған кешен мамандандыру аясында ауруларды емдеуді жүзеге асырады
3	Орналасуы бойынша	-курортта орналасқан; -жергілікті	Шипажайлардың бір бөлігі жергілікті табиғи емдік ресурстардың қасында орналасқан
4	Меншік түрі бойынша	- мемлекеттік; - меншік; - қоғамдық ұйымдар меншігі; -аралас формасы; -шет елдік	
5	Типі бойынша	-шипажайлар; -емдеу жүзеге асырылатын пансионаттар; -балалар сауықтыру мекемелері; -пансионаттар мен демалыс үйлері; -турбазалар мен демалыс базалары; -курорттық қонақ үйлер; -сумен емдеу; -батпақпен емдеу; - курорттық поликлиникалар	
<i>Ескертпе – [2] ақпарат көзінен алынған</i>			

Шипажайлық- курорттық өнім типтерінің жіктелуі (кесте 3).

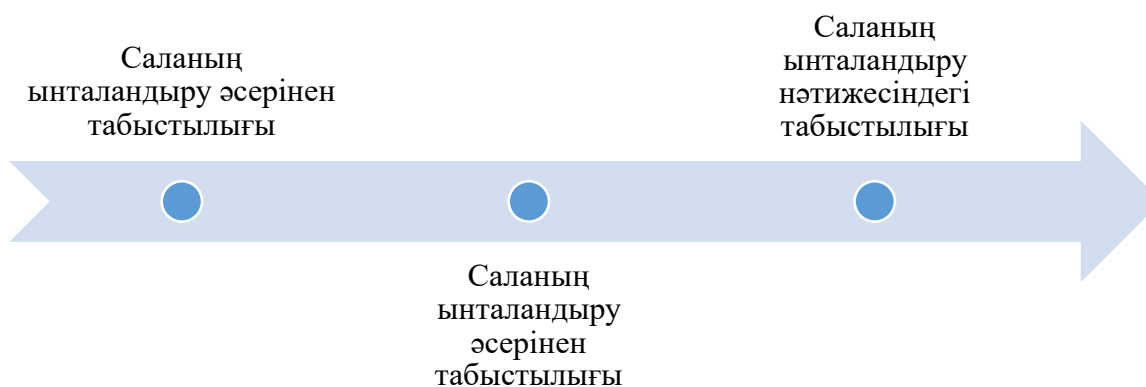
Кесте 3.Шипажайлық- курорттық өнім типтерінің жіктелуі

Критерий	Сапар мақсаты	Басымдылық	Қызмет көрсету формасы	Қызметтің ерекшелігі	Жіктелім
Типтері	- емдік; - рекреациялық	- негізгі; - қосымша	- толық жолдама;	- емдеу; - тұру;	- жұлдыздық жүйеге сәйкес

	(демалыс); - іскерлік және оқу; -спорттық-сауықтыру		- емдеусіз жолдама; - курсовка; - жеке қызметтерді сату	- тамақтану; - ойын-сауық (бос уақыт); - тұрмыстық; -көлік; -спорттық-сауықтыру қызметтері	қонақ үйлер мен басқа орналастыру объектілердің саны
<i>Ескертпе – [2] ақпарат көзі негізінде автормен құрастырылған</i>					

Шипажайлық-курорттық саланың әлеуметтік жағынан пайдалылығы ретінде оның тұрақтылық қағидасын жүзеге асыруда дұрыс дами алуы және шипажайлық-курорттық дестинацияның табиғи-климаттық және әлеуметтік-мәдени әлеуетін сақтау және дамыту негізі болып табылады.

Шипажайлық-курорттық бизнеске жақын салалардағы ұйымдардың (орналастыру орындары, мейрамханалар, әуе және теміржол компаниялары, экскурсиялық бюролар, сауда жүйелері, Event компаниялар) пайда табуына мүмкіндік жасайды (сурет 1).

Сурет 1. Шипажайлық-курорттық бизнесті ынталандыру арқылы шипажайлық-курорттық саланың даму үрдісі
Ескертпе – мәліметтер [3] ақпарат көзінен алынды

Шипажайлық-курорттық орындар ел экономикасына әсер етеді, оның негізгі себебі отандық шипажайлық-курорттық бизнесті дамытып және табиғи ортаны сақтайтын мемлекеттік саясатқа қолдау көрсетін қоғамдық ұйымдардың табыс табуы, салықтық төлемдер көлемінің артуы, жаңа жұмыс орындарының ашылуы [3].

Шипажайлық-курорттық бизнестің тұрақтылығы, шипажайлық-курорттық дестинациясының экономикалық дамуының алғышарты ретінде жергілікті халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға, демалушылар үшін ыңғайлылықты қамтамасыз ететін, аймақтың табиғи ортасын сақтауға оң әсер етеді. Әлеуметтік-мәдени ортаға қоғамның әсер ету жолдарын табуды қарастырады, оңтайлық құрылымды және кіріс пен шығысты бөлудің механизмін қамтамасыз етеді, шипажайлық-курорттық бизнестің және оған жақын салаларда жергілікті елге жұмыспен қамту орны болып табылады. Осы негізде шипажайлық-курорттық қызметтің ұйымдарында ерекше назар өндірістік және бөлуші аспектілерден ақпараттық аспектіге аударылады, шипажайлар мен курорттар нарықта бәсекелес болып табылуы үшін жылжыту кешенін әзірлеу қажеттігіне келіп тіреледі.

Бүгінде шипажайлық-курорттық мекемелер сауықтыру қызметтерінің сапасына және қызмет көрсетуіне алаңдаушылық тудырмайды, оның келушілер мен жай демалушыларды тартудың жолы екендігін жете түсінбейді. Қызмет көрсету саласындағы инновациялық

қызмет (тамақ, сауда, шипажайлық-курорттық кешендер, медициналық қызметтер, туризм және басқа да өндірістік емес салалар, демалысты ұйымдастыру), ең алдымен, олардың қызмет саласындағы инновацияларды дамытуға емес, ғылым, техника, өндіріс, ғылым, мәдениет саласындағы жаңа әзірлемелерді кеңінен қолдануға негізделуі керек.

Шипажайлық-курорт саласының инновациялық саласына қатысты қолданылатын ұғымдар қайта қарастырылуды керек етеді. Қызмет көрсету саласындағы «инновация», «инновациялық үрдіс» және «инновациялық белсенділік» анықтамаларында инновациялардың дамуына және оларды нарыққа енгізуге байланысты назарды іздеуге, таңдауға аудару керек, басқару әдістері мен нысандарымен бірге, инновацияларды енгізу және қолдану керек.

Шипажайларда жасалып жатқан инфрақұрылым онда жұмыс істейтін кәсіпорындардың әл-ауқатына кепілдік беретін тартымды демалыс орнының маңызды алғышарттары болып табылады және де отандық шипажайлық -курорт толығымен қалыптасқан жоқ, көптеген мәселелер туындады [4].

Кез келген кәсіпорынның сапалы қызмет көрсетуі үшін ол тұтынушылардың қажеттіліктерін анықтап, қанағаттандыруы керек. Ол өз кезегінде кәсіпорынға курорттық қызметтерді жетілдіруге өзін-өзі бағалаудың кешенді және жүйелі үрдісі кепілдік бере алады. Сол сияқты рекреациялық қызметтердің сапасын жақсартудың факторларын біліп, олардың қызмет сапасына қалай әсер ететінін білу керек. Осы факторларды анықтай отырып, рекреациялық индустрия кәсіпорындарында қандай кемшіліктер барын анықтауға болады, сондықтан олардың сапасын жақсарту бойынша ұсыныстарды жасауға болады.

Рекреациялық салада қызмет көрсету сапасына әсер ететін және инновацияны енгізуге негіз бола алатын факторларды анықтайық:

- қызмет көрсетудің заманауи технологиялары: қоғамдық кеңістіктер мен қонақ бөлмелерді тазарту әдістері; тіркеу және клиенттермен есеп айырысу; мейрамханаларда, барларда сусындарды дайындауға және ұсынуға арналған рецепттер; сауда алаңдарында қызмет көрсету тәсілдері;

- қызмет көрсетуші құрамының жоғары кәсібилігі және біліктілігі: қонаққа анық, тез және мәдени түрде қызмет етуге дайын болу;

- қызмет сапасын басқару: қызмет стандарттарын әзірлеу және енгізу; қызметкерлерді оқыту; бақылау, реттеу, кәсіпорынның барлық саласында қызмет көрсету деңгейін жақсарту;

- материалдық база: тұрғын және қоғамдық үй-жайларды жоспарлаудағы кемшіліктер; құрылыс және әрлеу жұмыстары мен материалдардың төмен сапасы; ғимараттың, коммуналдық және технологиялық жабдықтың өмірлік маңызды элементтерінің қатты тозуы және тіпті авариялық жағдайы.

Келушілердің жаңа талаптары курорттық бизнеске инновацияларды енгізуді қажет етеді және ол көптеген мәселелерді туындатады. Рекреация және туризм қызмет көрсетудің маңызды салаларының бірі және ол қызмет көрсетудің қазіргі, жаңаша нысандары мен механизмдеріне тәуелді. Десекте, барлығы бірдей жаңалық енгізуге дайын емес.

Инновация - бұл ең алдымен қауіп-қатер, кез келген инновация, әсіресе ұйымға әсер ететін болса, ұйым тарапынан қарсылықты тудырады, өйткені инновацияны қабылдау мен енгізу, іс-әрекет пен көзқарастар стереотиптерін бұзуға әкеліп соғады. Екіншіден, бәсекелестік жағдайында кез-келген адамның басты міндеті фирма, әрине, курортта жетекші орын алу-нарықта кірісті ұлғайту және арттыру. Үшіншіден, туризм - бұл қызметтер саудасы. Бұл өндіруші мен тұтынушы тұрғысынан, жан-жақты және әр түрлі қызмет, бұл көрінбейтін, өзгермелі және біріктірілген қызмет, бұл ақпаратқа бай қызмет. Жаңа технологияларды енгізу арқылы қызметті жылжыту керек.

Сонымен, туристік орталықтың емдік қызметі арнайы маманданған мекемелер курорттар мен шипажайларда жүзеге асады, шипажайлық-курорттық мекемелердің өзіне тән ерекшеліктері бар. Шипажайлық –курорттық қызметтің емдеу типіне байланысты, ұйымдастырылуына, т.б. белгілеріне орай жіктеуге болады. Ол бизнес көзі, сондықтан оны дұрыс жылжыту керек. Ең бастысы Шипажайлық-курорттық қызметтер нарықта өзінің

бейнесі болуы үшін инновациялар енгізу керек. Сол сияқты келуші отбасылық және балалар демалысын ұйымдастыруда шипажайлық-курорттық қызметтерді ұйымдастыруда үлкен мәнге ие, осы бағытта жұмыс жасау келушілер легін арттыруға көмек көрсететіні сөзсіз екені белгілі.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1 Орлова Т.М. Коммуникационный менеджмент в управлении экономическими системами // Государственная служба. – 2002. - №3 (17) .
- 2 Ветитнев А.М. Организация санаторно-курортной деятельности: учебное пособие / Ветитнев А.М., Войнова Я.А. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Федеральное агентство по туризму, 2017.
- 3 Морозов М.А. К вопросу о конкурентоспособности российского туризма / Морозова Н.С., Морозов М.А. // Международная торговля и торговля политика. – 2013. - №4.
- 4 Гончаров Р.Ю. Формирование механизма управления рынком санаторно-курортных услуг города Сочи постолимпийский период. Автореферат дис. ... канд. экон. наук. -М., 2013.

ӘОЖ 347.15

Оспан Дәурен Нағашбекұлы
«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының студенті
«Тұран-Астана» университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
з.ғ.м., аға оқытушы Аккулов Р.Т.

АЗАМАТТАР АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ СУБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

ГРАЖДАНЕ КАК СУБЪЕКТЫ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА

CITIZENS AS SUBJECTS OF CIVIL LAW

Аннотация. Мақалада азаматтық құқықтың негізгі субъектілерінің бірі ретінде азаматтардың құқықтары мен міндеттерінің пайда болу, өзгеру және тоқтатылу негіздері, құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігі, мүлктік жауапкершілігі, тұрғылықты жері және заңды мекенжайы, сондай-ақ, азаматтық құқықтарды жүзеге асыру мен қорғау қарастырылады.

Түйінді сөздер. Азамат, жеке тұлға, құқық қабілеттілігі, әрекет қабілеттілігі, құқық, міндет, мүлік, валюта, меншік, лицензия, эмансипация, есім, бүркеншік ат, дәрменсіздік, банкрот, хабар-ошарсыз, қорғаншылық, қамқоршылық, кәмелет жасы.

Аннотацияэ. В статье рассматриваются основания возникновения, изменения и прекращения прав и обязанностей граждан как одного из основных субъектов гражданского права, правоспособность и дееспособность, имущественная ответственность, место жительства и юридический адрес, а также осуществление и защита гражданских прав.

Ключевые слова. Гражданин, физическое лицо, правоспособность, дееспособность, право, обязанность, имущество, валюта, собственность, лицензия, эмансипация, имя, псевдоним, несостоятельность, банкрот, безвестность, опека, попечительство, совершеннолетие.

Annotation. The article examines the grounds for the emergence, modification and termination of the rights and obligations of citizens as one of the main subjects of civil law, legal capacity and capacity, property liability, place of residence and legal address, as well as the exercise and protection of civil rights.

Keywords: citizen, individual, legal capacity, legal capacity, right, obligation, property, currency, property, license, emancipation, name, pseudonym, insolvency, bankruptcy, obscurity,

guardianship, guardianship, majority.

Азаматтық заңнамада «жеке тұлға» және «азамат» ұғымдары тең мағынада қолданылады. Қазақстан Республикасының азаматтары, басқа мемлекеттердің азаматтары, сондай-ақ азаматтығы жоқ адамдар *жеке тұлғалар* болып ұғынылады. Егер Азаматтық Кодексте басқаша белгіленбесе, ондағы ережелер барлық жеке тұлғаларға қолданылады.

Азаматтық құқыққа ие болып, міндет атқару қабілеті (азаматтық құқық қабілеттілігі) барлық азаматтарға бірдей деп танылады. Азаматтың құқық қабілеттілігі ол туған кезден басталып, қайтыс болған соң тоқтатылады. Азаматтың Қазақстан Республикасы шегінде де, одан тыс жерлерде де мүлікті, соның ішінде шетел валютасын меншіктенуге; мүлікті мұраға алып, мұраға қалдыруға; республика аумағында еркін жүріп-тұруға және тұрғылықты жер таңдауға; республикадан тыс жерлерге еркін шығып кетуге және оның аумағына қайтып оралуға; заң құжаттарында тыйым салынбаған кез келген қызметпен айналысуға; дербес өзі немесе басқа азаматтармен және заңды тұлғалармен бірігіп заңды тұлғалар құру; заң құжаттарында тыйым салынбаған кез келген мәміле жасасып, міндеттемелерге қатысу; өнертабыстарға, ғылым, әдебиет және өнер шығармаларына, интеллектуалдық қызметтің өзге де туындыларына интеллектуалдық меншік құқығы болуға; материалдық және моральдық зиянның орнын толтыруды талап етуге құқығы болады; басқа да мүліктік және жеке құқықтары болады.

Азаматты дараландыру құралдарына оның есімі және тұрғылықты жері жатады. Азамат өз фамилиясы мен өз есімін, сондай-ақ, қаласа, әкесінің атын қоса, өз атымен құқықтар мен міндеттерге ие болып, оларды жүзеге асырады. Заңдар бойынша азаматтардың жасырын түрде құқықтар иеленіп, міндеттерді жүзеге асыратын жағдайлары немесе бүркеншік ат (ойдан шығарылған есімді) пайдаланатын реттері көзделуі мүмкін. Азаматтың туған кезде берілген есімі, сондай-ақ есімін өзгерту азаматтық хал актілерін тіркеу туралы заңдарда белгіленген тәртіп бойынша тіркелуге тиіс. Азамат өз есімін заң құжаттарында белгіленген тәртіп бойынша өзгертуге құқылы. Есімін өзгерту оның бұрынғы есімін, жасырын немесе бүркеншік атпен алған құқықтары мен міндеттерін тоқтатуға немесе өзгертуге негіз болмайды. Азамат өзінің борышқорлары мен несие берушілеріне өз есімін өзгерткені туралы хабарлау үшін қажетті шаралар қолдануға міндетті және бұл адамдарда оның есімі өзгертілгендігі туралы мәліметтер болмауынан туған ықтимал зардаптарға тәуекел етеді. Есімін өзгерткен азамат өзінің бұрынғы есіміне ресімделген құжаттарға тиісті өзгерістер енгізілуін талап етуге құқылы. Басқа бір адамның есімімен құқықтар мен міндеттер иеленуге жол берілмейді. Азамат өз есімі оның келісімінсіз пайдаланылған жағдайда, оған тыйым салынуын талап етуге құқылы. Азаматтың есімін заңсыз пайдалану нәтижесінде оған келтірілген зиян Азаматтық Кодекстің ережелеріне сәйкес өтелуге тиіс. Азаматтың есімі оның абыройына, қадір-қасиетіне және іскерлік беделіне нұқсан келтіретін әдістермен немесе сондай нысанда бұрмаланған не пайдаланылған жағдайда Азаматтық Кодекстің 143-бабында көзделген ережелер қолданылады [1].

Азамат тұрақты немесе көбінесе тұратын елді мекен оның тұрғылықты жері деп танылады. Он төрт жасқа толмаған адамдардың немесе қорғаншылықтағы азаматтардың тұрғылықты жері олардың ата-анасының, асырап алушыларының немесе қорғаншыларының тұрғылықты жері болып танылады. Азаматтың өз әрекеттерімен азаматтық құқықтарға ие болуға және оны жүзеге асыруға, өзі үшін азаматтық міндеттер жасап, оларды орындауға қабілеттілігі (азаматтық әрекет қабілеттілігі) кәмелетке толғанда, яғни он сегіз жасқа толғаннан кейін толық көлемінде пайда болады. Заң құжаттарында он сегіз жасқа жеткенге дейін некелесуге рұқсат етілетін жағдайда, он сегіз жасқа толмаған азамат некеге тұрған кезден бастап толық көлемінде әрекет қабілеттілігіне ие болады (эмансипация). Егер заң құжаттарында өзгеше белгіленбесе, барлық азаматтардың әрекет қабілеттілігі тең болады.

Заң құжаттарында көзделген реттер мен тәртіп бойынша болмаса, ешкімнің де құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігін шектеуге болмайды. Азаматтардың құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігін шектеудің заң құжаттарында белгіленген шарттары мен тәртібінің

немесе олардың кәсіпкерлік не өзге де қызметпен айналысу құқығының сақталмауы тиісті шектеуді белгілеген мемлекеттік немесе өзге де органның құжатын жарамсыз деп тануға әкеліп соқтырады. Азаматтың құқық қабілеттілігінен немесе әрекет қабілеттілігінен толық немесе ішінара бас тартуы және құқық қабілеттілігін немесе әрекет қабілеттілігін шектеуге бағытталған басқа да мәмілелер жарамсыз болады, бұған мұндай мәмілелерге заң құжаттарында рұқсат берілген реттер қосылмайды.

Азаматтар, Азаматтық Кодексте және өзге заң актілерінде көзделген жағдайларды қоспағанда заңды тұлға құрмай-ақ кәсіпкерлік қызметпен айналысуға құқылы. Жеке кәсіпкерлерді мемлекеттік тіркеу өз бетімен тіркелу сипатында жасалады және жеке кәсіпкер ретінде есепке алынады. Азаматтардың заңды тұлға құрмай-ақ жүзеге асырылатын кәсіпкерлік қызметіне, егер заңдардан немесе құқықтық қатынастар мәнінен өзгеше нәрсе туындамайтын болса, тиісінше Азаматтық Кодекстің коммерциялық ұйымдар болып табылатын заңды тұлғалардың қызметін реттейтін ережелері қолданылады. Мынадай шарттардың біріне сәйкес келетін:

1) жалданбалы қызметкерлердің еңбегін тұрақты негізде пайдаланатын;

2) кәсіпкерлік қызметтен салық заңдарына сәйкес есептелген, Қазақстан Республикасының заң актілерінде жеке тұлғалар үшін белгіленген жиынтық жылдық табыстың салық салынбайтын мөлшерінен артық жиынтық жылдық табыс табатын жеке кәсіпкерлер міндетті мемлекеттік тіркеуге жатады.

Қазақстан Республикасының Салық кодексінде белгіленген жағдайларды қоспағанда, мемлекеттік тіркеусіз аталған жеке кәсіпкерлердің қызметіне тыйым салынады. Егер жеке кәсіпкер лицензиялануға тиіс қызметті жүзеге асырса, оның осындай қызметті жүзеге асыру құқығына лицензиясы болуы міндетті. Лицензия заңдарда белгіленген тәртіппен беріледі. Қазақстан Республикасының Үкіметі жеке кәсіпкерлерге лицензия берудің оңайлатылған тәртібін белгілеуге хақылы.

Азамат өз міндеттемелері бойынша өзіне тиесілі бүкіл мүлікпен жауап береді, бұған заң құжаттарына сәйкес ақы өндіріп алуға болмайтын мүліктер кірмейді. Азаматтардың ақы өндіріп алуға болмайтын мүліктің тізбесі Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексімен белгіленеді.

Жеке кәсіпкердің дәрменсіздігі (ҚР АҚ 52-бабы) оны банкрот деп тануға негіз болып табылады. Жеке кәсіпкерлік банкроттығы Азаматтық Кодекстің 21-бабында көзделген ерекшеліктер ескеріле отырып, заңды тұлғалар үшін белгіленген ережелер бойынша ерікті немесе мәжбүрлі тәртіппен танылады. Жеке кәсіпкерді банкрот деп таныған кезден бастап оны жеке кәсіпкер ретінде тіркеудің күші жойылады [2].

Он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар мәмілелерді ата-анасының, асырап алушыларының немесе қорғаншыларының келісімімен жасайды. Мұндай келісімнің нысаны заңдарда кәмелетке толмағандар жасайтын мәміле үшін белгіленген нысанға сай келуге тиіс. Он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар өздерінің табысына, стипендиясына, өзге де кірістеріне және өздері жасаған интеллектуалдық меншік құқығы объектілеріне өз бетінше билік етуге, сондай-ақ тұрмыстық ұсақ мәмілелер жасасуға құқылы. Жеткілікті негіздер болған жағдайда қорғаншылық және қамқоршылық органы кәмелетке толмаған адамның өз табысына, стипендиясына, өзге де кірістеріне және өзі жасаған интеллектуалдық меншік құқығы объектілеріне өз бетінше билік ету құқығын шектеуі немесе ол құқықтан айыруы мүмкін. Он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар заң ережелеріне сәйкес өздері жасаған мәмілелер бойынша дербес жауапты болады және өздерінің әрекеттерінен келтірілген зиян үшін Азаматтық Кодекстің ережелері бойынша жауап береді. Он төрт жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар үшін мәмілелерді, егер заң құжаттарында өзгеше көзделмесе, олардың атынан ата-анасы, асырап алушылары немесе қорғаншылары жасайды. Он төрт жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар өздерінің жасына лайықты, жасай салып орындалатын тұрмыстық ұсақ мәмілелерді өз бетінше жасауға құқылы.

Заң құжаттарында кәмелетке толмағандардың мәміле жасауына және кәмелетке толмағандар үшін мәміле жасауға қорғаншылық және қамқоршылық органының алдын ала келісімі талап етілетін жағдайлар белгіленуі мүмкін. Кәмелетке толмағандар банкілерге салымдар салуға және өздері салған салымдарға дербес билік етуге құқылы. Он төрт жасқа толмаған кәмелетке толмағандардың атына басқа біреудің салған салымдарына олардың ата-анасы немесе өзге де заңды өкілдері билік етеді, ал он төрт жасқа толған кәмелетке толмағандар өздерінің атына басқа біреу салған салымдарға өз бетінше билік етеді. Жүйке ауруы немесе ақыл-есінің кемдігі салдарынан өз әрекеттерінің мәнін түсіне алмайтын немесе не істегенін білмейтін азаматты сот әрекет қабілеттілігі жоқ деп тануы мүмкін, соған байланысты оған қорғаншылық белгіленеді. Әрекет қабілеттілігі жоқ деп танылған азаматтың атынан мәмілелерді оның қорғаншысы жасайды. Әрекет қабілеттілігі жоқ адам сауығып кеткен немесе денсаулығы едәуір жақсарған жағдайда сот оны әрекет қабілеттілігі бар деп таниды, бұдан кейін одан қорғаншылық алынады.

Спирттік ішімдіктерге немесе есірткі заттарға салыну салдарынан өзінің отбасын материалдық жағынан ауыр жағдайға ұшыратқан азаматтың әрекет қабілеттілігін сот Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінде белгіленген тәртіп бойынша шектеуі мүмкін. Оған қамқоршылық белгіленеді. Ол тұрмыстық ұсақ мәмілелерді өз бетінше жасауға құқылы. Басқа мәмілелер жасауды, сондай-ақ табысын, зейнетақысын және өзге де кірістерін алуды және оларға билік етуді ол тек қамқоршысының келісімімен ғана жүзеге асыра алады. Азамат спирт ішімдіктеріне немесе есірткі заттарға және нашақорлыққа салынуды тоқтатқан жағдайда сот оның әрекет қабілеттілігіне қойылған шектеудің күшін жояды. Сот шешімінің негізінде азаматқа белгіленген қамқоршылықтың күші жойылады [3].

Егер азаматтың тұрғылықты жерінде ол туралы бір жыл бойы деректер болмаса, мүдделі адамдардың арызы бойынша сот оны хабар-ошарсыз кетті деп тануы мүмкін. Хабар-ошарсыз кеткен азамат туралы соңғы деректер алынған күнді анықтау мүмкін болмаған жағдайда, жоқ адам туралы соңғы деректер алынған айдан кейінгі айдың бірінші күні, ал бұл айды анықтау мүмкін болмаған жағдайда келесі жылғы бірінші қаңтар хабар-ошарсыз кетудің басталған күні деп есептеледі.

Хабар-ошарсыз кетті деп танылған адамның мүлкіне сот шешімінің негізінде қорғаншылық белгіленеді. Осы мүлктен хабар-ошарсыз кеткен адам асырауға міндетті адамдарды асырауға қаражат беріледі және хабар-ошарсыз кеткен адамның салықтар мен басқа да міндеттемелер бойынша берешегі өтеледі. Мүдделі адамдардың арызы бойынша қорғаншылық және қамқоршылық органы мүлкті сақтау және басқару үшін хабар-ошарсыз кеткен адамның тұрған жері туралы соңғы деректер алынған күннен бастап бір жыл өткенге дейін де қорғаншы тағайындай алады.

Хабар-ошарсыз кетті деп танылған адам келген немесе оның тұрған жері белгілі болған жағдайда сот оны хабар-ошарсыз кетті деп тану туралы және оның мүлкіне қорғаншылық белгілеу туралы шешімнің күшін жояды.

Егер азаматтың тұрғылықты жерінде ол туралы үш жыл бойы деректер болмаса, ал егер ол өлім қатері төнген немесе жазатайым оқиғадан қаза тапты деп жорамалдауға негіз болатын жағдайларда алты ай бойы хабар-ошарсыз жоғалып кетсе, мүдделі адамдардың арызы бойынша сот оны өлді деп жариялауы мүмкін. Соғыс қимылдарына байланысты хабар-ошарсыз жоғалып кеткен әскери қызметші немесе өзге адам соғыс қимылдары аяқталған күннен бастап кемінде екі жыл өткеннен кейін өлді деп жариялануы мүмкін. Өлді деп жариялау туралы сот шешімі заңды күшіне енген күні өлді деп жарияланған адамның өлген күні болып есептеледі. Өлім қатері төнген немесе жазатайым оқиғадан қаза тапты деп жорамалдауға негіз болатын жағдайларда хабар-ошарсыз жоғалып кеткен адам өлді деп жарияланған реттерде сот бұл адамның шамамен қаза тапқан күнін оның өлген күні деп тануы мүмкін. Адамды өлді деп жариялау туралы заңды күшіне енген сот шешімінің негізінде азаматтық хал актілерін тіркеу кітаптарына оның өлгені туралы жазба жасалады. Бұл жазбаның нәтижелері де нақты өлім туралы жазбаның нәтижелері сияқты болады.

Өлді деп жарияланған адам тірі оралған немесе оның тұрған жері белгілі болған жағдайда сот тиісті шешімнің күшін жояды. Азамат өзінің қай уақытта оралғанына қарамастан, кез келген адамнан азамат өлді деп жарияланғаннан кейін сол адамға тегін көшіп, сақталып қалған мүлкін қайтарып беруді талап ете алады. Егер өлді деп жарияланған адамның мүлкін оның заңды мұрагері үшінші бір адамдарға беріп, олар мүліктің сатып алу бағасын адам тірі оралған кезге дейін толық төлемеген болса, төленбеген соманы талап ету құқығы тірі оралған адамға көшеді. Өлді деп жарияланған азаматтың мүлкі ақысы төленетін мәміле бойынша өзіне көшкен адамдар оған бұл мүлікті қайтаруға, ал оларда мүлік жоқ болған жағдайда, егер мүлікті алған кезде олар өлді деп жарияланған азаматтың тірі екендігін білгені дәлелденсе, мүліктің құнын өтеуге міндетті. Мүлікті иеліктен шығарушы адам өлді деп жарияланған адамның мүлікті иеліктен шығару кезінде тірі екендігін білген болса, мүлікті қайтарып беру немесе оның құнын өтеу міндетін мүлікті алушымен бірге мойнына алады. Егер өлді деп жарияланған адамның мүлкі мұрагерлік құқық бойынша мемлекетке өтіп, сатылып кеткен болса, адамды өлді деп жариялау туралы шешімнің күші жойылғаннан кейін оған мүліктің құн төленетін күнгі нарықтық бағасы ескеріле отырып, оны сатудан түскен сома қайтарылады [4].

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданған. – Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2022. - 376 б.
2. Азаматтық құқық: жалпы бөлімі. Әдістемелік оқу құралы / С.Қ. Идрышева. – Астана: Fastprint, 2018. – 140 б.
3. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Общая часть). Справочная правовая система ПАРАГРАФ, 2013
4. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Оқу құралы. (Жалпы бөлім) Ғ. Жайлин – Алматы: Жеті жарғы, 2012. – 304 бет.

ӘОЖ 347.4

Агибаева Аяжан Жәнібекқызы
«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының студенті
«Тұран-Астана» университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі з.ғ.м., аға оқытушы Аккулов Р.Т.

МИНДЕТТЕМЕЛІК ҚҰҚЫҚ

ОБЯЗАТЕЛЬСТВЕННОЕ ПРАВО

LAW OF OBLIGATIONS

Аннотация. Мақалада азаматтық-құқықтық қатынастар, соның ішінде несие беруші мен борышқордың субъективтік құқықтары мен міндеттері, сондай-ақ міндеттемелік құқықтың жалпы ережелері қарастырылады.

Мұнда, міндеттемелік құқықтың түрлері мен нысандары және тараптардың іс-әрекеттері мен өзіндік ерекшеліктері жөнінде айтылады.

Түйінді сөздер. Міндеттеме, міндеттемелік құқық, несие беруші, борышқор, уәде, шарт, заңды фактілер, мәмілелер, шарт, тараптар, жеке тұлға, заңды тұлға.

Аннотация. В статье рассматриваются гражданско-правовые отношения, в том числе субъективные права и обязанности кредитора и должника, а также общие положения обязательственного права.

Здесь речь идет о видах и формах обязательственного права и о действиях и особенностях сторон.

Ключевые слова. Обязательство, обязательственное право, кредитор, должник, обещание, договор, юридические факты, сделки, договор, стороны, физическое лицо, юридическое лицо.

Annotation. The article deals with civil law relations, including the subjective rights and obligations of the creditor and the debtor, as well as the general provisions of the law of obligations.

Here we are talking about the types and forms of the law of obligations and about the actions and peculiarities of the parties.

Keywords: obligation, law of obligations, creditor, debtor, promise, contract, legal facts, transactions, contract, parties, individual, legal entity.

Міндеттеменің мазмұнын оған қатысушы - несие беруші мен борышқордың субъективтік құқықтары мен міндеттері құрайды.

Міндеттемеге сәйкес, бір адам (борышкер) басқа адамның (кредитордың) пайдасына мүлік беру, жұмыс орындау, ақша төлеу және тағы да сол сияқты белгілі бір әрекеттер жасауға не белгілі бір әрекет жасаудан тартынуға міндетті, ал кредитордың борышқордан өз міндеттерін орындауын талап етуге құқығы бар. Кредитор борышқордан атқарылғанды қабылдауға міндетті [1].

Борышқордың міндеті әдетте белгілі бір әрекетті жасауға келіп тіреледі (мүлікті беру, ақша төлеу, жұмысты орындау және т.б.). Күнделікті өмірде адамдар бір-бірімен міндеттемелік қатынасқа жиі түседі. Міндеттеме кең мағынасында «уәде» ұғымымен түсіндіріледі, яғни белгілі бір әрекетке түсуде олар уәделесіп жатады. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 268-бабында көрсетілген тізімнен соны көруге болады. Борышқордың міндеті басқа әрекетті жүзеге асырудан да білінеді, мысалы, несие берушінің тапсырмасымен шарт жасайды. Кейбір міндеттемеге сәйкес несие беруші борышқордан белгілі бір әрекеттерге бармауын талап ете алады. Айталық, мүлікті қорғайтын адамнан сол мүлікті пайдаланбауын талап етуге құқылы. Азаматтық құқықта міндеттеме ұғымы ерекше рөл атқарады. Себебі азаматтық құқықтық қатынаста міндеттемеге байланысты қатынастар жиі туындайды. Сондықтан да азаматтық құқық жүйесінде міндеттемелік құқық жеке бір институт болып табылады. Оның орындалу, тоқтатылу әдістері азаматтық құқықта толық қарастырылған. Міндеттеме объектісі алуан-түрлі болып, соған байланысты оны реттейтін нормалар да әр түрлі.

Міндеттеменің пайда болу негіздері - бұл заңды фактілер, яғни заң нормалары құқықтық қатынастардың пайда болуымен, өзгеруімен немесе тоқтатылуымен байланысты жағдайлар. Заңды фактілер іс-әрекеттерге (адамның еркімен және саналы түрде жасалады) және оқиғаларға (адамдардың еркінен тыс, мысалы, жер сілкінісі) бөлінеді.

Құқықтық актілер-белгілі бір заңды салдарға қол жеткізуге бағытталған әрекеттер (мысалы, мәмілелер). Заңды әрекеттер-адамның ниетіне қарамастан, заңды салдардың пайда болуына әкелетін әрекеттер (мысалы, автордың өз туындысын жариялауы). Яғни әрекеттер басқа, заңды емес нәтижеге қол жеткізуге тікелей бағытталған, алайда Заңның нұсқауына байланысты азаматтық құқықтар мен міндеттердің пайда болуына, өзгеруіне немесе тоқтатылуына әкеледі [2].

Міндеттеменің пайда болуының мынадай (неғұрлым маңызды) негіздері бар:

1) шарттар және өзге де мәмілелер, мысалы, сатып алу-сату шарты (шарт), сенімхат (мәміле);

2) әкімшілік актілер, яғни мемлекеттік органдардың жеке актілері. Мысалы, лицензия, жекешелендіру туралы акт, шарт жасасу кезіндегі акт міндетті түрде. Осындай актілердің негізінде көбінесе келісім-шарт жасасу міндеттемесі туындайды;

3) зиян келтіру (деликт) және басқа да заңсыз әрекеттер болып табылады. Зиян келтіру, әдетте, зиянды өтеу жөніндегі міндеттемені туындатады. Міндеттеменің туындауына негіз болатын басқа да заңсыз іс-әрекет негізсіз баю болып табылады. Заңнамада

немесе мәміледе белгіленген негіздерсіз мүлікті басқаның есебінен сатып алған немесе сақтаған адам соңғысына негізсіз сатып алынған немесе үнемделген мүлікті (негізсіз баюды) қайтаруға міндетті;

4) әртүрлі зияткерлік меншік объектілерін құру және пайдалану;

5) азаматтар мен заңды тұлғалардың өзге де іс-әрекеттері. Мысалы, бұл іс-әрекеттер басқа адамның тапсырмасынсыз немесе келісімінсіз жүргізілген кезде жеке адамның немесе басқа тұлғалардың мүлкіне зиян келтіруді болғызбау жөніндегі заңды іс-әрекеттер. Мысалы, өрт кезінде біреудің мүлкін құтқару және құтқарушының кейінгі жарақаты. Мұндай жағдайларда шығыстарды және құтқарушыға келтірілген өзге де нақты залалды өтеу жөніндегі міндеттеме туындайды.

б) оқиғалар тиісінше шарттар мен мәмілелер (және міндеттемелер туындауының өзге де негіздері) нәтижесінде міндеттемелер туындайды. ҚР АҚ-нің 379-бабының 2-тармағына сәйкес шарттан туындаған міндеттемелерге міндеттемелер туралы жалпы ережелер (ҚР АҚ-нің 268-377-баптары) қолданылады [3].

Міндеттемелерді *ортақ* және *субсидиарлық* деп бөлуге болады.

Ортақ міндеттеме - көптеген адамдар бар міндеттеме, оған байланысты әрбір кредитор талап етуге құқылы, ал әрбір борышкер міндеттемені толық орындауға міндетті.

Субсидиарлық міндеттеме - негізгі борышкер кредитордың міндеттемені орындау туралы талабын қанағаттандырмаған кезде осы талап орындалмаған бөлігінде басқа борышкерге (субсидиарлық борышкерге) мәлімделуі мүмкін тұлғалардың көптігі жөніндегі міндеттеме.

Ортақ және субсидиарлықпен қатар, әдетте, заңды тұлғалардың міндеттемелері бойынша құрылтайшыларға (қатысушыларға) (жауапкершілігі шектеулі серіктестік, қосымша жауапкершілігі бар серіктестік және т.б.) қолданылатын үлестік міндеттеме де бар. Үлестік міндеттеме жағдайында борышкердің жағында бірнеше адам әрекет етеді, олардың әрқайсысы өз үлесі үшін жауап береді.

Міндеттемелердің қызықты түрі ҚР Салық кодексында қарастырылған салықтық міндеттемелер болып табылады.

Салық міндеттемесі - салық төлеушінің салық заңнамасына сәйкес туындайтын мемлекет алдындағы міндеттемесі, оған байланысты салық төлеуші салық органында тіркеу есебіне тұруға, салық салу объектілерін және салық салуға байланысты объектілерді айқындауға, салықтарды және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді есептеуге, салық есептілігін жасауға, оны белгіленген мерзімде ұсынуға және салықтарды төлеуге міндетті және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер.

Өзге де құқықтық қатынастар тәрізді міндеттеменің пайда болу негіздері белгілі бір заңдық фактілерге байланысты және сол негізден көрінеді, мұның өзі ҚР Азаматтық кодексінің 7-бабында көрініс тапқан.

Міндеттеменің пайда болу негізіне құқыққа қайшы нақты әрекеттер де жатады. Бұған біреудің мүлкін қасақана не кездейсоқ иелену, залал келтіру арқылы өзгенің заңмен қорғалатын мүддесін бұзуды мысал етіп алуға болады.

Міндеттеме өзінің мазмұнына, объектілерінің салалық ерекшеліктеріне және субъектілерінің сипатына қарай мынадай түрлерге бөлінеді:

1) жағымды мазмұндағы міндеттеме, жағымсыз мазмұндағы міндеттеме;

2) біржақты және өзара ортақ міндеттеме;

3) борышқор әрекетін нақты айқындайтын міндеттеме және балама міндеттеме;

4) қатаң түрдегі жеке сипаттағы міндеттеме (бұл міндеттеме субъект ретіндегі жеке сипаттылық міндеттеменің пайда болуына, өзгеруіне немесе тоқтатылуына әсер етпейді);

5) басты және тәуелді міндеттемелер;

б) шартқа негізделген міндеттемелер, шарттан тыс міндеттеме және біржақты еркін құжат түрлеріндегі міндеттеме [4].

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің ерекше бөлімі міндеттемелердің мына сияқты жекелеген түрлерін: сатып алу-сату, айырбастау, сыйға тарту, рента және өмірлік

асырауда ұстау, мүліктік жалданым, тұрғын үйді жалдау, мүлікті қайтарымсыз пайдалану, мердігерлік, тасымалдау, көлік экспедициясы, заем, ақшалай талапқа орай қаржыландыру (факторинг), банк қызметі, сақтау, конкурстық міндеттемелер, залал келтіруге байланысты міндеттер және негізсіз баюға қатысты міндеттерді реттейді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданған. – Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2022. - 376 б.
2. Азаматтық құқық: жалпы бөлімі. Әдістемелік оқу құралы / С.Қ. Идрышева. – Астана: Fastprint, 2018. – 140 б.
3. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Общая часть). Справочная правовая система ПАРАГРАФ, 2013
4. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Оқу құралы. (Жалпы бөлім) Ғ. Жайлин – Алматы: Жеті жарғы, 2012. – 304 бет.

ӘОЖ 347.19

Бесембенова Анеля Маратовна

«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының студенті
«Тұран-Астана» университеті

Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

з.ғ.м., аға оқытушы **Аккулов Р.Т.**

КОММЕРЦИЯЛЫҚ ҰЙЫМДАР: ҰҒЫМЫ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ НЫСАНЫ

КОММЕРЧЕСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ: ПОНЯТИЕ И ПРАВОВАЯ ФОРМА

COMMERCIAL ORGANIZATIONS: CONCEPT AND LEGAL FORM

Аннотация. Мақалада заңды тұлғалардың бір түрі болған, коммерциялық ұйымдардың жалпы ережелері, олардың түсінігі мен ұйымдық-құқықтық нысандары қарастырылады.

Түйін сөздер. Коммерция, ұйым, құқық, заңды тұлға, кәсіпкер, мүлік, субъект, объект, құрылтай құжаты, құрылтайшы, шаруашылық, тәуекел, табыс, серіктес, акционерлік қоғам, дивидент, акция, капитал, жарғы, несие.

Аннотация. В статье рассматриваются общие положения коммерческих организаций, их понятие и организационно-правовые формы, имеющие вид юридических лиц.

Ключевые слова. Коммерция, организация, право, юридическое лицо, бизнес, имущество, субъект, объект, учредительный документ, учредитель, хозяйство, риск, доход, партнер, акционерное общество, дивиденды, акции, капитал, устав, кредит.

Annotation. The article discusses the general provisions of commercial organizations, their concept and organizational and legal forms that have the form of legal entities.

Keywords. Commerce, organization, law, legal entity, business, property, entity, object, constituent document, founder, economy, risk, income, partner, joint stock company, dividends, shares, capital, charter, loan.

Кәсіпкерлік құқықтық-қатынастардың субъектілерінің бірі болып заңды тұлғалар танылады. Заңды тұлға дегеніміз – бұл мүліктік қатынастардың басқа субъектілері ұйымдастырған, құрған және құқықтар мен міндеттер берген субъект. Заңды тұлғаның

құрылтайшылары (құрушылары) оны мүліктік қатынастардың субъектілері ретінде өзінен бөлу мақсатында құрады. Мүліктік қатынастар үшін заңды тұлға институтының практикалық маңыздылығы мынада: заңды тұлға құрылтайшыларының өз кәсіпкерлік тәуекелін өздері үшін орынды болады деп есептейтін сомамен шектеу мүмкіндігі бар. Қызмет ету мақсаттарына қарай заңды тұлғаларды жіктеу ҚР АҚ-нің 34-бабының негізінде *коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдар* бойынша жүргізіледі. Өз қызметінің негізгі мақсаты табыс келтіруді көздейтін заңды тұлға *коммерциялық ұйымға* жатады [1].

Коммерциялық ұйымдар:

- акционерлік қоғам;

- шаруашылық серіктестік;

- өндірістік кооператив, нысандарда құрылуы мүмкін. Бұл түрлердің әрқайсысына тоқталатын болсақ, біз коммерциялық ұйымдар туралы толық ақпарат ала аламыз.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексі 58-бабының 1-тармағына сәйкес, жарғылық капиталы құрылтайшылардың үлесіне бөлінген коммерциялық ұйым *шаруашылық серіктістік* деп танылады.

Қазақстан Республикасының заңдары 1998 жылы 10 шілдедеге дейін шаруашылық серіктестіктердің мынадай түрін көрсетті: 1) толық серіктестік; 2) сенім серіктестігі; 3) жауапкершілігі шектеулі серіктістік; 4) қосымша жауапкершілігі бар серіктестік; 5) акционерлік қоғам. Олардың ішінен біздің республикамызда және әлемде барынша кең таралғандары – жауапкершілігі шектеулі серіктестік пен акционерлік қоғамдар. Дүние жүзінің көптеген елдерінің заңдарында, мысалы, Ресей Федерациясында, АҚШ-та, Англияда акционерлік қоғамдар шаруашылық серіктестіктің түрлері болып есептелмейді. Сонымен қатар, Ресей Федерациясында жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктерді серіктестіктерге емес, қоғамдарға жатқызады. Коммерциялық ұйымдарды тұлғалардың (серіктестіктердің) бірлестіктеріне және капиталдардың (қоғамдардың) бірлестіктеріне бөлу бастапқы бөлу болып табылады. Мұның бірінші санатында тұлғалық жағдай айтарлықтай маңызды болады. Сондықтан жаңа серіктерді қабылдау жалпы жиналыстың келісім беруін талап етеді. Екінші санатта тұлғалық жағдайдың айтарлықтай маңызы болмайды. Сондықтан қатысушылар құрамының өзгеруін ешнәрсе шектемейді және капитал айтарлықтай еркін ауысатын болды.

Акционерлік қоғамдардың мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының 1998 жыл 10 шілдедегі заңы акционерлік қоғамдарды серіктестіктердің қатарынан шығарып, оларға коммерциялық ұйымның дербес түрі рөлін берді. Шаруашылық серіктестіктің құрылтай құжаттары - бұл *құрылтай шарты* және *жарғы*. Егер серіктестікті бір адам құратын болса, онда құрылтай шарты жасалмайды да, мұндай серіктестік жарғының және заңды тұлғаны құру жөніндегі жазбаша түрде рәсімделген шешімнің негізінде әрекет етеді. Шаруашылық серіктестіктері қатысушыларының жалпы жиналысы (өкілдер жиналысы) серіктестіктің жоғары органы болып табылады. Бір тұлға құрған шаруашылық серіктестіктерде жалпы жиналыстың өкілеттігі оның бірден-бір қатысушысына тиесілі болады. Шаруашылық серіктестікте оның қызметіне күнделікті басшылық жасайтын және оның қатысушыларының жалпы жиналысына (өкілдер жиналысына) есеп беріп отыратын атқарушы орган (алқалық және жеке-дара) құрылады. Басқару органдарының мүшелері оның қатысушылары арасынан сайланбауы мүмкін. Серіктестіктің, алқалық органдары ретінде басқарма (дирекция) және бақылау кеңесі құрылуы мүмкін. Заң актілерінде немесе шаруашылық серіктестігі қатысушыларының жалпы жиналысының (өкілдер жиналысының) шешімінде көзделген жағдайларда, басқа да алқалық атқарушы органдар құрылуы мүмкін (ҚР АҚ 60-бабының 2-тармағы) [2].

Толық серіктестік. Толық серіктестіктің мүлкі жеткіліксіз болған жағдайда қатысушылары серіктестіктің міндеттемелері бойынша өзіне тиесілі барлық мүлкімен ортақ жауапкершілікте болатын серіктестік *толық серіктестік* деп танылады (ҚР АҚ 63-бабының 1-тармағы). Қатысушылары жауапкершілігінің ерекшелігіне байланысты Қазақстан

Республикасының кәсіпкерлік практикасында толық серіктестіктер кең қолданыс таппаған. Сонымен бірге, көптеген батыс елдерінде сауда серіктесін немесе клиентті таңдауда толық серіктестікке басымдық беріледі. Несие берушілерге жоғары кепілдікті сақтау мақсатында азамат бір ғана толық серіктестіктің қатысушысы бола алады (ҚР АҚ 63-бабының 2-тармағы).

Толық серіктестіктің жарғылық капиталының мөлшерін оның құрылтайшылары белгілейді, бірақ ол қатысушылардың жарғылық капиталға салымдарын салатын кезде Қазақстан Республикасында заң жүзінде белгіленген айлық есептік көрсеткіштің 25 мөлшерінен кем болмауы тиіс.

Коммерциялық ұйымның ұйымдық-құқықтық нысаны – мүлікті қамтамасыз ету мен пайдаланудың белгілі бір әдісін таңдаудан және қызмет етудің құқықтық мәртебесін анықтаудан көрінетін коммерциялық қызмет нысаны.

Акционерлік қоғам (АҚ) – оған қатысушылардың үлестік қатысуына негізделген коммерциялық қызметтің ұйымдық-құқықтық нысаны. Үлестік қатысу белгілі бір мөлшерін сатып алу ұйымды басқаруға қатысуға, оның қызметіне қатысты шешімдер қабылдауға және жарғылық капиталдағы үлесі шегінде пайда алуға құқық беретін акцияларды шығару арқылы жүзеге асырылады. Барлық акционерлік қоғамдар екі түрге бөлінеді:

- Ашық акционерлік қоғамдар;
- Жабылған акционерлік қоғамдар.

Олар ұйымның акцияларын үшінші тұлғалардың сатып алу мүмкіндігімен ерекшеленеді. Ашық акционерлік қоғамдардың акциялары бағалы қағаздар нарығында листингтен тұрады және барлығына сатылуға жатады. Бұл құрылтайшылар кеңесін тұрақты емес етеді. Жабылған АҚ акциялары бағалы қағаздар нарығында листингке жатпайды. Акцияларды шығару ұйымды құру кезінде бір рет жүзеге асырылып, қайталанбауына байланысты құрылтайшылардың құрамы тұрақты. Болашақта жабық акционерлік қоғамға мүше болу мүмкін емес. Жауапкершілігі шектеулі серіктестік – құрылтайшылардың салымдарын енгізу және жарғылық капиталды акцияларға бөлу арқылы ұйымның үлесін қалыптастыруға негізделген кәсіпкерлік қызмет түрі [3].

Өндірістік кооператив – белгілі бір қызмет түрін жүзеге асыру үшін қатысушылардың бірігуіне негізделген және үлес түрінде бастапқы жарналар енгізуге негізделген кәсіпкерлік қызмет нысаны.

Өндірістік кооператив әрбір қатысушының өз қызметінің бастапқы капиталы ретінде әрекет ететін үлестік жарналарды жүзеге асыруына негізделеді. Сонымен бірге үлестік жарналар мен олардың құны оның мүшелерінің табысының мөлшеріне және олардың құнына ешқандай әсер етпейді. Олардың әрқайсысына қолжетімді дауыс саны. Кооперативтің әрбір мүшесінің ең төменгі үлестік жарнасы заңнамалық деңгейде белгіленеді. Жарналар ақшалай да, заттай да болуы мүмкін. Өндірістік кооперативті басқару құрылымы кооперативтік демократия принципіне негізделген. Жоғары орган – ерекше құзыретке ие жалпы жиналыс.

Мемлекеттік және муниципалдық ұйымдар қызметі белгілі бір мемлекеттік тапсырыстарды орындауға, жетекші мемлекеттік міндеттерді шешуге бағытталған унитарлық кәсіпорындар болып табылады. Сонымен бірге қызмет нәтижелері пайда. Оны алуда кәсіпорындардың қызметінің бағыты да байқалады. Мұндай кәсіпорындардың жұмыс істеуінің ерекше параметрлері олардың иелеріне бекітілген мүлікке меншік құқығының болмауы болып табылады. Мүлік мемлекеттік билік пен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына тиесілі. Ол қатысушылар арасында бөліктерге бөлінбейді [4].

Қорыта айтқанда, мемлекеттік деңгейде осы типтегі ұйымдарды ашу халықты кейбір ерекше, ерекше қызметтермен қамтамасыз етуге, сондай-ақ коммерциялық ұйым деңгейінде және нарық шеңберінде жүзеге асырылмайтын жұмыс түрлерін орындауға бағытталған. Осылайша, мемлекеттік және муниципалдық кәсіпорындардың қызметі коммерциялық емес сипатта болады. Мемлекеттік және муниципалдық кәсіпорындардың қызметін жүзеге асыруға арналған қаражат тиісті деңгейдегі бюджеттерден алынады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданған. – Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2022. - 376 б.
2. Азаматтық құқық: жалпы бөлімі. Әдістемелік оқу құралы / С.Қ. Идрышева. – Астана: Fastprint, 2018. – 140 б.
3. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Общая часть). Справочная правовая система ПАРАГРАФ, 2013
4. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Оқу құралы. (Жалпы бөлім) Ғ. Жайлин – Алматы: Жеті жарғы, 2012. – 304 бет.

ӘОЖ 347.152

Қажмағанбетова Аяулым Қайыржанқызы
«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының студенті
«Тұран-Астана» университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
з.ғ.м., аға оқытушы **Аккулов Р.Т.**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ САЙЛАУ ЖҮЙЕСІ

ИЗБИРАТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

ELECTORAL SYSTEM IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасындағы сайлау жүйесі мен сайлау процесін ұйымдастыру тәртібі, Республика Президентін, ҚР Парламентінің Сенаты мен Мәжілісі, мәслихаттары депутаттарының және өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдары мүшелерін сайлау қарастырылады.

Түйінді сөздер. Конституция, сайлау жүйесі, Сенат, комиссия, Парламент, демократия, референдум, сайлау құқығы, депутат, кандидат, мәслихат, сайлау округі, дауыс беру, демократия, жасырын дауыс.

Аннотация. В статье рассматриваются порядок организации избирательной системы и избирательного процесса в Республике Казахстан, избрание Президента Республики, депутатов Сената и Мажилиса Парламента РК, маслихатов и иных органов местного самоуправления.

Ключевые слова. Конституция, избирательная система, Сенат, комиссия, Парламент, демократия, референдум, избирательное право, депутат, кандидат, маслихат, избирательный округ, голосование, демократия, тайное голосование.

Annotation. The article discusses the organization of the electoral system and the electoral process in the Republic of Kazakhstan, the election of the President of the Republic, deputies of the Senate and Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, maslikhats and other local self-government bodies.

Keywords. Constitution, electoral system, Senate, Commission, Parliament, democracy, referendum, suffrage, deputy, candidate, maslikhat, constituency, voting, democracy, secret ballot.

Тәуелсіз Қазақстан тарихында сайлау процесінің орны ерекше. Сайлау процесін ұйымдастыру Республика азаматтарының ерік білдіру бостандығын қамтамасыз ету кепілі. Елімізде Республика Президенті, Парламент Сенаты мен Мәжілісінің, мәслихаттың депутаттары және өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелері сайлау арқылы бекітіледі.

Сайлаулар демократияның маңызды институттарының бірі болып табылатындықтан, Қазақстанда оған үлкен мән беріліп отыр. Егер біз тарихқа назар аударар болсақ, біздің қоғамның еркін және демократиялық сайлаулар өткізуге енді төселіп келе жатқанын байқар едік. Еліміздің азаматтары осыған дейін әртүрлі сипаттағы көптеген дауыс берулерге қатысуға тура келсе де, олардың сайлаудың шынайы мәнін ХХ ғасырдың соңында ғана сезіне бастағаны даусыз. Қазақстан Республикасы Конституциясының 33-бабы Қазақстан Республикасының он сегіз жасқа жеткен азаматтарының тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне немесе кез келген өзге жағдаяттарға қарамастан, мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлауға және оларға сайлануға, сондай-ақ республикалық референдумға қатысу құқығына кепілдік береді. Сайлауға сот іс-әрекетке қабілетсіз деп таныған, сондай-ақ сот үкімімен бас бостандығынан айыру орындарында отырған азаматтардың сайлауға және сайлануға, республикалық референдумға қатысуға құқығы жоқ [1].

Қазақстан беделді халықаралық ұйымдардың белсенді мүшесі бола отырып, өзі қабылдаған ерікті және бәсекелі сайлау өткізу жөніндегі барлық міндеттемелерді ұстанады. Мемлекет Басшысын сайлау және Қазақстан Республикасының Парламентін, сондай-ақ жергілікті өкілді органдарды құру біздің елімізде ұлттық заңнамаға және Жалпыға бірдей адам құқығы декларациясына (1948 ж.), Халықаралық азаматтық және саяси құқықтар туралы пактіге (1966 ж.), Еуропалық адам құқығы мен негізгі бостандықты қорғау туралы конвенциясына (№1 Хаттама, 1952 ж.), ЕҚЫҰ-ның Копенгаген кеңесінің құжатына (1990 ж.) енгізілген демократиялық сайлаудың жалпыға танымал принциптеріне сәйкес ашықтық және жариялық жағдайларында өтеді.

Сайлау және сайлану құқығы «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 28 қыркүйектегі Конституциялық заңында реттелген.

Конституцияның және аталған заңның ережелеріне сәйкес Президентті, Парламент Мәжілісі мен жергілікті өкілді органдар депутаттарын, сондай-ақ Қазақстан Республикасының жергілікті органдарының мүшелерін сайлау жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру жағдайында өткізіледі.

Республика Президенті болып тумысынан Республика азаматы болып табылатын қырық жасқа толған, мемлекеттік тілді еркін меңгерген әрі Қазақстанда соңғы он бес жыл тұратын Республика азаматы сайлана алады.

Қазақстан Республикасының Парламенті елдің жоғары өкілетті органы болып табылады және тұрақты негізде жұмыс істейтін екі Палатадан: Сенаттан және Мәжілістен тұрады. Қазақстан Республикасының азаматтығында тұратын және оның аумағында соңғы он жылда тұрақты тұрып жатқан адам Парламент депутаты бола алады.

Сенатты 49 депутат құрайды. Қоғамның ұлттық-мәдени және өзге де елеулі мүдделерінің білдірілуін қамтамасыз ету қажеттілігі ескеріліп, Сенаттың он бес депутатын Мемлекет Басшысы тағайындайды. Сенаттың тағы 34 депутаты, әр облыстан, Астана, Алматы және Шымкент қалаларынан екі адамнан сайланады. Сайланған Сенат депутаттарының жартысы әрбір үш жыл сайын қайта сайланып отырады. Сенат депутаттарын сайлау жанама сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру жолымен жүзеге асырылады. Жасы отызға толған, жоғары білімі және кемінде бес жыл жұмыс стажы бар, тиісті облыстың, республикалық маңызы бар қаланың не Республика астанасының аумағында кемінде үш жыл тұрақты тұрып жатқан адам Сенат депутаты бола алады.

Мәжіліс жүз жеті депутаттан тұрып, олардың тоқсан сегізі Парламент Мәжілісі депутаттарын партиялық тізімдер бойынша тепе-теңдік сайлау жүйесі бойынша сайланады, ал тоғыз депутатты Қазақстан халқы Ассамблеясы сайлайды. Жасы жиырма беске толған адам Мәжіліс депутаты бола алады. Саяси партиялар Парламенттің төменгі палатасының құрамын сайлаудың тепе-тең жүйесі арқылы (партиялық тізім бойынша) құрады [2].

Қазақстан Республикасының сайлау органдары. Еліміздегі сайлауды әзірлеу мен өткізуді ұйымдастыратын мемлекеттік органдар, сайлау комиссиялары болып табылады. Олардың біртұтас жүйесін мыналар құрайды:

- республикалық Орталық сайлау комиссиясы;
- аумақтық сайлау комиссиялары;
- учаскелік сайлау комиссиялары.

Сайлау комиссиясының өкілеттілік мерзімі - бес жыл. ҚР-ның Орталық сайлау комиссиясы сайлау комиссиясының бірыңғай жүйесіне басшылық етеді. Орталық сайлау комиссиясының төрағасы мен мүшелерін Республика Президентінің ұсынуы бойынша Парламент Мәжілісі қызметке сайлайды және қызметтен босатады. Орталық сайлау комиссиясы тұрақты жұмыс істейтін және еліміздің барлық аумағында сайлау туралы заңнамалардың орындалуына басшылық етуді жүзеге асыратын орган болып табылады. ОСК Президент және Парламент Мәжілісі депутаттарының сайлауын әзірлеу мен өткізуді ұйымдастырады, Парламент Сенаты депутаттарының сайлауын ұйымдастыру мен өткізуге басшылық жасайды, Президент және Парламент сайлауының еліміздегі қорытындыларын шығарады, сайланған Президентті және Парламент депутаттарын тіркейді, заңда көрсетілген басқа да өкілеттіліктерді жүзеге асырады. Саяси партиялардың ұсынысы негізінде жергілікті мәслихаттар құратын, облыстық, аудандық, қалалық, қаладағы аудандық сайлау комиссиялары аумақтық сайлау комиссиялары деп аталады. Олар Президентті, Парламенттің және мәслихаттардың депутаттарын, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін сайлауды әзірлеу мен өткізуді қамтамасыз етеді.

Учаскелік сайлау комиссияларын аудандық мәслихаттар саяси партияларды ұсынысы негізінде сайлайды. Олар сайлау учаскелерінде Президент, Парламент Мәжілісінің, мәслихаттарының және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін сайлау жөніндегі шараларды жүргізеді, сайлау учаскелерінде сайлаушылардың тізімін анықтайды, сайлау күні сайлау учаскесінде дауыс беруді ұйымдастырады.

Сайлау комиссияларының құқықтары мен міндеттері.

Сайлау комиссияларының мүшелері мемлекеттік органдардың өкілдері болып табылады және мемлекеттің қорғауында болады. Орталық сайлау комиссиясының төрағасы мен мүшелері өз өкілеттіліктерін кәсіби тұрақты негізде жүзеге асырады. Сайлау комиссиясының басқа мүшелерін сайлау өткізу кезеңінде олардың келісімінсіз жұмыс берушінің ұйғарымы бойынша жұмыстан шығаруға немесе басқа жұмысқа ауыстыруға жол берілмейді. Сайлау комиссиясының мүшесі сайлау комиссиясының отырысында сөз сөйлеуге, тиісті сайлау комиссиясының құзыретіне жататын мәселелер бойынша ұсыныстар енгізуге, комиссия құжаттарымен танысуға құқылы. Заңда сайлау комиссиясы мүшелерінің міндеттері нақты көрсетілген. Олар:

- ҚР-ның Конституциясы мен заңнамаларын сақтау;
- жалпы жұрт таныған әдеп нормаларын сақтау;
- азаматтардың сайлау құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуын және қорғалуын қамтамасыз ету;
- шешімдер қабылдау кезінде әділ және тәуелсіз болу;
- кандидаттар мен партияның тізімі ұсынған саяси партиялардың қызметіне жария баға беруден аулақ болу;
- аталған комиссия орналасқан әкімшілік-аумақтық бірлік аумағында тұруға міндетті.

Сайлау учаскелері. Аудандар мен қалаларда дауыс беруді өткізу және дауыстарды санау үшін тиісті өкілдердің сайлау комиссияларымен келісілген шешімдеріне сай сайлау учаскелері құрылады. Олар сайлаушыларға барынша қолайлы жағдайлар туғызу мақсатында, жергілікті және өзге де мән-жайларды ескере отырып құрылады (әскери бөлімшелерде, емханаларда, емдеу-сауықтыру орындарында, соттарда, тергеу изоляторларында, ҚР-ның шетелдердегі өкілдіктерінде (елшіліктерде), т.б. Сонымен, еліміздегі сайлауды әзірлеу мен өткізуді ұйымдастыратын мемлекеттік органдар - сайлау комиссиялары болып табылады. Олар біртұтас жүйе құрайды. Бірыңғай сайлау комиссиясының жүйесіне ҚР-ның Орталық

сайлау комиссиясы басшылық етеді. Парламент Мәжілісінің және мәслихаттарының депутаттарын, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін сайлау кезінде ОСК және аумақтық сайлау комиссиясы сайлау округтерін құрады [3].

Сайлау құқығы қағидаттары. Жалпыға бірдей белсенді сайлау құқығы қағидаты. Бұл қағида бойынша Қазақстанның он сегіз жасқа жеткен азаматтарының тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне немесе кез келген өзге жағдайларға қарамастан, сайлауға дауыс беруге қатысу құқығы бар.

Белсенді сайлау құқығы дегеніміз 18 жасқа толған Қазақстан азаматтарының сайлауда дауыс беру құқығы.

Бәсең сайлау құқығы - Қазақстан Республикасы азаматтарының Қазақстан Республикасының Президенті, Қазақстан Республикасы Парламентінің, мәслихатының депутаты немесе жергілікті өзін-өзі басқару органына мүше болып сайлану құқығы. Сайлауға сот іс-әрекетке қабілетсіз деп таныған, сондай-ақ сот үкімімен бас бостандығынан айыру орындарында отырған азаматтар қатыспайды. Қазақстан Республикасының Президентіне, Қазақстан Республикасы Парламентінің, соның ішінде партиялық тізімдер бойынша, мәслихаттардың депутаттығына кандидат ретінде, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелігіне кандидат болып тіркелу уақытына қарай сотталғандығы заңда белгіленген тәртіппен өтелмеген немесе алып тасталмаған адам тіркеуге жатпайды.

Тең сайлау құқығы - сайлаушылар Республика Президенті, Парламенті Мәжілісінің және мәслихаттарының депутаттары сайлауына тең негіздерде қатысады әрі олардың әрқайсысына бір сайлау бюллетеніне тиісінше бір дауысы болады. Сайлаушылар Республиканың жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін сайлауға тең негіздерде қатысады әрі олардың әрқайсысының тең дауыс саны болады. Кандидаттардың сайлауға тең құқықтармен және шарттармен қатысуына кепілдік беріледі.

Төте сайлау құқығы - Республика Президентінің, Парламенті Мәжілісінің және мәслихаттарының депутаттарын, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін азаматтар тікелей сайлайды.

Жанама сайлау құқығы - Парламент Сенатының депутаттарын сайлауға таңдаушылар - мәслихаттардың депутаты болып табылатын Республика азаматтары қатысады. Таңдаушылар Сенат депутаттарын сайлауға тең негіздерде қатысады әрі олардың әрқайсысының Сенат депутатын сайлаған кезде бір дауысы болады.

Жасырын дауыс беру. Республика Президентінің, Парламентінің және мәслихаттарының депутаттарын, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін сайлауда жасырын дауыс беріледі әрі сайлаушылардың еркін білдіруіне қандай да болсын бақылау жасау мүмкіндігіне жол берілмейді.

Сайлау бостандығы. Республикадағы сайлау Республика азаматының сайлау және сайлану құқығын еркін жүзеге асыруына негізделеді. Республика азаматтарының сайлауға қатысуы ерікті болып табылады. Азаматты сайлауға қатысуға мәжбүрлеуге, сондай-ақ оның еркін білдіруді шектеуге ешкімнің құқығы жоқ. Сайлаушылардың сайлаудан, дауыс беруден өз еріктерімен бас тартуы *абсентеизм* деп аталады [4].

Жалпы алғанда, сайлау жүйесіне мемлекеттік қызмет орнына үміткерлерді (кандидаттарды) ұсынудың тәртібі, процесі және негізгі принциптері, оны ұйымдастыру, материалдық жағынан қамтамасыз ету, сайлаушылармен жұмыс жүргізу және т.б. шаралар кіреді. Сайлау жүйесінің негізгі қағидалары әдетте конституцияда анықталады және арнайы заңда нақтыланады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған. Алматы, 2022
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Ғылыми-практикалық түсіндірме. – Алматы: Раритет, 2010. – 400 бет
3. «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 28 қыркүйектегі Конституциялық заңы
4. Нарбинова М.М., Зиятова Ж.К. Конституциялық құқық: әдістемелік нұсқаулар / Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті.- Өскемен: ШҚМУ, 2003.- 50 б.

ӘОЖ 347.19

Манасбай Шерхан Шоқанұлы

«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының студенті

«Тұран-Астана» университеті

Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

з.ғ.м., аға оқытушы **Аккулов Р.Т.**

АКЦИОНЕРЛІК ҚОҒАМ: ҰҒЫМЫ МЕН ҰЙЫМДЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЫСАНЫ

АКЦИОНЕРНОЕ ОБЩЕСТВО: ПОНЯТИЕ И ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВАЯ ФОРМА

JOINT-STOCK COMPANY: CONCEPT AND ORGANIZATIONAL AND LEGAL FORM

Аннотация. Мақалада өз қызметін жүзеге асыру үшін қаражат тарту мақсатымен акциялар шығаратын заңды тұлға, яғни Акционерлік қоғамның экономика жағдайында қызмет етуінің экономикалық пайдалылығы, акция шығару және акционерлердің құқықтары қарастырылған.

Түйінді сөздер. Акция, дивиденд, корпорация, заң, акционер, нарық, жекешелендіру, қоғам, қаржы, кәсіпкерлік, құнды қағаз, атаулы, ұсынбалы, корпорация, реестр, тәуекел, талапкер, жауапкер, лицензия.

Аннотация. В статье рассматривается экономическая полезность функционирования акционерного общества в условиях экономики, выпуск акций и права акционеров, юридического лица, выпускающего акции с целью привлечения средств для осуществления своей деятельности.

Ключевые слова. Акция, дивиденды, корпорация, закон, акционер, рынок, приватизация, общество, финансы, предпринимательство, ценные бумаги, именные, рекомендательные, корпорация, реестр, риск, истец, ответчик, лицензия.

Annotation. The article deals with the economic usefulness of the functioning of a joint-stock company in an economic environment, the issue of shares and the rights of shareholders, a legal entity issuing shares in order to raise funds for its activities.

Keywords. Stock, dividends, corporation, law, shareholder, market, privatization, society, finance, entrepreneurship, securities, registered, recommendation, corporation, registry, risk, plaintiff, defendant, license.

Нарық жағдайында маңызды орынды акционерлік қоғамдар алады. Акционерлік қоғамдар өз қызметін жүзеге асыра отырып, өз акцияларын шығару арқылы бағалы қағаздар нарығының қызмет етуін қамтамасыз етеді.

Қазақстанда акционерлік қоғамның қалыптасуы нарықтық экономикаға көшумен және мемлекеттік кәсіпорындарды жекшелендірумен байланысты болды. Басқа меншік нысанына қарағанда акционерлік қоғамның ерекшелігі акционерлік қоғам формасын, жедел түрде ірі қаржы ресурсын жұмылдыру мүмкіндігі болып табылады. Сондай-ақ қоғамдар өз акцияларын шығара отырып, бизнесін жаңғыртады.

Акционерлік қоғамның нарықтық экономика жағдайында қызмет етуінің экономикалық пайдалылығы табыс табумен анықталады. Акционерлік қоғамның басты табысы алдағы уақытта әр түрлі қаржы көздеріне кең көлемде қол жеткізуді қамтамасыз ету болып табылады.

Кәсіпкерліктің бұл түрінде кәсіпорындар, мекемелер немесе жеке азамат келісім бойынша капиталын бір жерге шоғырлану арқылы заңды түре тіркелген ұйым құрып өздері бекіткен жарғы бойынша қызмет атқарады. Акционерлік қоғамда бірнеше акция түрін шығаруға құқығы бар. Акция – акционерлік қоғамның қаржылық қорына енгізілген белгілі мөлшердегі қаржыны куәландыратын бағалы қағаздардың түрі.

Қазақстан Республикасына қоғамның екі үлгісі – ашық және жабық үлгілері құрылды. Қоғам өзінің үлгісін акционерлердің жалпы жиналысының шешімі бойынша тиісті заңның талаптарын сақтай отырып өзгерте алады.

Акция айналым мерзімі белгіленбей-ақ шығарылады. Онда көрсетілген сома акцияның нақты бағасы болып табылады. Ал акция сатылатын және сатып алынатын құнды қағаз болғандықтан оның сатылу бағасы сатылу курсымен анықталады. Мысалы: акцияда 100 теңге деп көрсетілсе, бұл оның нақты бағасы, ал төленетін дивиденд пен несие капиталы процентінің деңгейіне байланысты ол 110-115 теңгеден сатылуы мүмкін. Акцияның бір акционерден екінші акционерге берілу тәсіліне қарай олар *атаулы* және *ұсынбалы* дейтін екі түрге бөлінеді. Атаулы акциялардың иелері міндетті түрде корпорация реестрінде тіркелуге тиісті. Ұсынбалы акцияларды корпорация тіркемейді. Корпорацияны басқаруға қатысу құқығына сәйкес акциялар жай және пайдалы болып бөлінеді. Жай акциялар акционерлік қоғамды басқаруға қатысуға құқық береді. Пайдалы акциялар басқаруға қатысу құқығын бермейді, әйтсе де олар тұрақты түрде белгіленген дивиденд түсіреді және пайданы бөлу немесе қоғамның жойылуы кезінде жай акциялармен салыстырғанда артықшылыққа ие болады.

Акционерлік қоғамның акционерлері осы заң актілерінде көзделгеннен басқа жағдайларда, оның міндеттемелері бойынша жауап бермейді және өзіне тиесілі акциялар құнының шегінде, қоғамның қызметіне байланысты шығындар тәуекелін көтереді.

Акционерлік қоғам капиталында оның иесінің үлестік қатысуы туралы куәлік ететін акционерлік қоғам шығаратын және қоғамның істерін басқаруға қатысуға, оның иесіне осы қоғамның пайдасының белгілі бір бөлігін дивиденд түрінде алуға және сонымен қатар, ол таратылғаннан соң қалған мүлктің тиісті бөлігін алуға құқық беретін құнды қағаздың бір түрі [1].

Акционерлік қоғам – заңды тұлға. Акционерлік қоғам деп өзінің қызметін жүзеге асыру үшін қаражат тарту мақсатында акциялар шығаратын заңды тұлғаны айтады. Акционерлік қоғам өз қатысушыларының мүлкінен оқшауланған мүлкі болады, өз міндеттемесі бойынша өз мүлкі шегінде жауапты болады және өз қатысушыларының міндеттемелері бойынша жауап бермейді, сонымен қатар өзіне тиесілі акциялар құнының шегінде қоғамның қызметіне байланысты зияндарға тәуекел етеді. Заңды тұлға негізіндегі акционерлік қоғам заң құжаттары мен құрылтай құжаттарына сәйкес жұмыс істейтін өз органдары арқылы ғана азаматтық құқықтарға ие болып, өзіне міндеттер қабылдайды. Бұған қоса, акционерлік қоғамның тағайындалу немесе сайлану тәртібі және олардың өкілеттігі заңдар мен құрылтай құжаттарында белгіленеді. Тағы да оның басты белгілеріне, сотта талапкер және жауапкер болуын жатқызамыз. Экономикасы дамыған, капиталистік елдерде қабылданған терминология бойынша олар корпорациялар деп те аталады. Акционерлік қоғам заңды тұлғалардың ішінде коммерциялық ұйым бола тұрып, өз қызметінің негізгі мақсаты ретінде табысын келтіруді көздеп, мұндай мақсат ретінде пайда келтіре алмайтын және

алынған таза табысын қатысушыларына үлестірмейді. Акционерлік қоғамның дербес балансы немесе сметасы болуға тиіс және өз атауы жазылған мөрі болады. Корпоративтік жинақтаушы зейнетақы қорларының акционерлері аталған қорлардың міндеттемелері бойынша зейнетақымен қамсыздандыру туралы заңдарда белгіленген тәртіп пен жағдайларда ортақтасып жауап береді. Егер акционерлік қоғам өзінің жаңа акциялар немесе акцияларға айналатын (конверсияланатын) басқа да бағалы қағаздар шығаратын ниеті туралы хабарлағанда, акционерлердің артықшылықты сатып алу құқығы ескеріледі, яғни оларға қолындағы акцияларға сәйкес бірдей жағдай ұсынуға міндетті. Уәкілетті орган акционерлерге артықшылықты сатып алу құқығын пайдалану жөніндегі ұсыныс беру тәртібін белгілеуге құқылы. Заңдарда көзделген жағдайларға орай, акционерлік қоғамда табысы тек қана қоғамды дамытуға жұмсалатын коммерциялық емес ұйымдар құрылуы мүмкін.

Акционерлік қоғам - капиталды орталықтандырудың және ірі кәсіпорындарды ұйымдастырудың негізгі формасы. Акционерлік қоғамдар капиталдың алғашқы қорлану кезеңінде пайда болған. Акционерлік қоғам ашық және жабық болып екі түрге бөлінеді. Егер акциялар тек құрылтайшылар арасында ғана бөлінетін болса, онда жабық акционерлік қоғам болып саналады. Ал ашық акционерлік қоғам акциялары еркін сатылады және сатып алынады. Оның жарғысында қоғамның мақсаты, капитал мөлшері, іс басқару тәртібі айқындалады.

Акционерлік қоғамда басқарудың ең жоғары органы акционерлердің жалпы жиналысы болып табылады. Ол әдетте жылына бір рет өтеді, ал күнделікті істерге атқарушы орган - басқарма басшылық етеді. Мұның сыртында бақылаушы орган - тексеру комиссиясы сайланады. Акционерлік қоғамның тапқан пайдасы салықтар төлеуге, өндірісті кеңейтуге, резервтерді толықтыруға, жарғылық капиталды өсіруге және дивидендтер төлеуге жұмсалады. Қазақстан Республикасында «Акционерлік қоғамдар туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 13 мамырдағы заңы қабылданғаннан кейін Акционерлік қоғамдар құрыла бастады [2].

1998 жылы олардың саны 3 мыңнан асты. Акционерлік қоғамға қатысушылардың әрқайсысы өзі қосқан капиталдың сомасына сәйкес көлемдегі акцияларға ие болады және тиісті мөлшерде табыс, яғни дивиденд немесе белгіленген пайыз алады.

Қоғамның негізгі жарғылық қорының мөлшері сол елдің қолданылып жүрген заңымен белгіленеді. Акционерлік қоғамның негізгі капиталы акцияларға бөлінеді, акцияның ақшалай сомасы негізгі капитал көлеміне сай келуі шарт. Ашық қоғамның акциялары еркін сату жолымен таратылады, оны кәсіпорындар да, жеке адамдар да сатып ала алады. Акционерлік қоғамда акционерлердің жалпы жиналысы өткізіліп тұрады. Онда тексеру және есеп (санак) комиссиясы құрылады. Олардың мүшелері бір немесе бес жылға сайланады. Сонымен қатар директорлар кеңесі (бақылау кеңесі) ұйымдастырылып, оның төрағасы бір жыл мерзімге тағайындалады. Ал директорлар кеңесі атқарушы директорды және оның мүшелерін сайлайды.

Акционерлік қоғамның белгілері: 1) оқшау мүлкінің болуы; 2) мүлкіне өз міндеттемесі бойынша дербес жауапкершілігі болуы; 3) өз атынан азаматтық құқықтарға ие болуы; 4) сотта талапкер және жауапкер ретінде қатысу мүмкіндігі.

Акционерлік қоғамның оқшау мүлкі дегеніміз, шаруашылық қатынастарына дербес түсуі үшін ұйымның тек қана басқа ұйымдардың ғана емес, сондай-ақ мемлекеттің мүлкінен де оқшау мүлкі болуы керек дегенді білдіреді. Азаматтық айналымда өз атынан сөйлеу қабілеті - бұл ұйымды өз атынан азаматтық құқықтар мен міндеттерге ие болу, талапкер және

жауапкер ретінде жауап беру мүмкіндігі, бұл акционерлік қоғамды құқық субъектісі деп мойындауының салдары болып табылады. Акционерлік қоғам ұйымдық біртұтас болу керек. Ұйымдық біртұтас болу ұжымдық құрылымның біртұтас құрылым ретіндегі қызметін қамтамасыз етеді. Аталған белгі қоғамның мақсаттары мен міндеттерін, оның құрылымын, құзыретін, қызмет тәртібін анықтаудан көрінеді. Акционерлік қоғамның азаматтық

құқықтары болып, өз қызметіне байланысты міндеттерді Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне сәйкес мойнына алуы мүмкін. Оның азаматтық құқықтары болуы және заң актілерінде немесе құрылтай құжаттарында тыйым салынбаған кез келген қызмет түрін жүзеге асыру үшін қажетті азаматтық міндеттерді атқаруы мүмкін. Заң актілерінде көзделген жағдайларда белгілі бір қызмет түрін жүзеге асырушы акционерлік қоғам үшін басқа қызметпен айналысу мүмкіндігі болмауы немесе шектелуі мүмкін. Акционерлік қоғам тізбесі заң актілерінде белгіленетін жекелеген қызмет түрлерімен лицензия негізінде ғана айналыса алады. Құқық қабілеттілігіне келетін болсақ, құқық қабілеттілігі ол құрылған кезде пайда болып, оны тарату аяқталған кезде тоқтатылады. Айналысу үшін лицензия алу қажет болатын қызмет саласында акционерлік қоғамның құқық қабілеттілігі сондай лицензияны алған кезден бастап пайда болып, ол қайтарып алынған, оның қолдану мерзімі өткен немесе заң құжаттарында белгіленген тәртіппен жарамсыз деп танылған кезде тоқтатылады.

Акционерлік қоғамның азаматтық айналымға дербес шығуы үшін ол жекеленуі, яғни басқа біртектес заңды тұлғадан ерекшеленуі тиіс. Оған ең алдымен оның атауымен қол жеткізуге болады. Себебі әрбір акционерлік қоғамның оны басқа заңды тұлғалардан айыруға мүмкіндік беретін өз атауы болады. Қоғамның атауы оның қалай аталатынын және ұйымдық құқықтық нысанын көрсетуді қамтиды. Құрылтай шартында қоғамның атауы белгіленеді. Акционерлік қоғамның атауында заң талаптарына немесе қоғамдық мораль қалыптарына қайшы келетін аттарды, егер жеке адамдардың есімдері қатысушылардың есімдеріне сәйкес келмесе не қатысушылар бұл адамдардың есімін пайдалануға олардан рұқсат алмаса, олардың есімдерін пайдалануға жол берілмейді. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 38-бабының бірінші тармағына сәйкес, заңды тұлғаның атауында жеке адамдардың, соның ішінде атақты адамдардың есімдерін, олардың келісімінсіз пайдалануға жол берілмейді делінген [3].

Акционерлік қоғамның тұрған жері (оның тұрақты жұмыс орны) оның құрылтай құжаттарында пошталық толық мекен-жайы жазылып көрсетіледі. Акционерлік қоғамның тұрақты жұмыс істейтін органы тұрған жер оның тұрған жері болып табылады. Үшінші тұлғалармен қарым-қатынаста қоғам өзінің нақты мекен-жайының бірыңғай мемлекеттік тізілімге енгізілген мекен-жайға сәйкес келмейтініне сілтеме жасауға құқығы жоқ. Бұл орайда үшінші тұлғалар заңды тұлғаға мемлекеттік тізілімге енгізілген мекен-жайына да, нақты жайына да пошталық және өзге де хат-хабарлар жіберуге құқылы. Қоғамның тұрған жерінде банк мекемесінде оның есеп шоты ашылады және тұрған жерін белгілеу жауапкер болатын сот істерінің қай ведомствоға қарайтындығын анықтау үшін маңызды. Акционерлік қоғам директорлар кеңесінің шешімі бойынша заң құжаттарында көзделген тәртіппен өз филиалдары мен өкілдіктерін құруға құқылы. Ал заңдарда көзделген жағдайларда, акционерлік қоғамның ұйымдық-құқықтық нысанында коммерциялық емес ұйымдар құрылуы мүмкін.

Сонымен, *акция* (нидер. *aktie*, нем. *aktie*, лат. *aktiū* — қарамағына беру, рұқсат беру) - акционерлік қоғамды немесе кәсіпорынды дамытуға қаржы салғанын куәландыратын және оның иесіне акционерлік қоғам пайдасының бір бөлігін дивиденд түрінде алуына құқық беретін құнды қағаз [4].

Қолданылған әдебиеттер:

1. Азаматтық құқық: жалпы бөлімі. Әдістемелік оқу құралы / С.Қ. Идрышева. – Астана: Fastprint, 2018. – 140 б.
2. Қазақстан Республикасының «Акционерлік қоғамдар туралы» 2003 жылғы 13 мамырдағы N 415 Заңы
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданған. – Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2022. - 376 б.
4. Биекенов К., Садырова М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. — 344 бет.

**ЖАУАПКЕРШІЛІГІ ШЕКТЕУЛІ СЕРІКТЕСТІК: ҰҒЫМЫ, ЖАРҒЫЛЫҚ
КАПИТАЛЫ ЖӘНЕ ОНЫ БАСҚАРУ**

**ТОВАРИЩЕСТВО С ОГРАНИЧЕННОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТЬЮ: ПОНЯТИЕ,
УСТАВНЫЙ КАПИТАЛ И УПРАВЛЕНИЕ**

**LIMITED LIABILITY PARTNERSHIP: CONCEPT, AUTHORIZED CAPITAL
AND MANAGEMENT**

Аннотация. Мақалада жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің ұғымы, оны құру тәртібі мен басқару, қатысушыларының құқықтары мен міндеттері, өзіндік ерекшеліктері, ұйымдық-құқықтық нысаны, жарғылық капиталы және органдарының қызметі қарастырылады.

Түйінді сөздер. Жауапкершілік, басқару, серіктестік, капитал, кәсіпкерлік, үлес, құрылтайшы, бірлестік, жарғы, шаруашылық, меншік, табыс, фирма, шарт, құрылтайшы, лицензия, коммерциялық құпия.

Аннотация. В статье рассматривается понятие общества с ограниченной ответственностью, порядок его создания и управления, права и обязанности его участников, специфика, организационно-правовая форма, уставный капитал и деятельность органов.

Ключевые слова. Ответственность, управление, товарищество, капитал, предпринимательство, доля, учредитель, объединение, устав, хозяйство, собственность, доход, фирма, договор, учредитель, лицензия, коммерческая тайна.

Annotation. The article discusses the concept of a limited liability company, the procedure for its creation and management, the rights and obligations of its participants, the specifics, the organizational and legal form, the authorized capital and the activities of the bodies.

Keywords. Responsibility, management, partnership, capital, entrepreneurship, share, founder, association, charter, economy, property, income, firm, contract, founder, license, trade secret.

Кәсіпкерлік қызметке қатысушылар мен олардың әріптестерінің бірігуі «серіктестік» деп аталады. Серіктестік шаруашылықтарға әріптестердің қатысуы жазбаша келісімдер мен шарттар түрінде бекітіледі. Серіктестерді олардың құрылтайшылары құрайды.

Жауапкершілігі шектеулі серіктестік – бұл алдын-ала белгіленген пайшылар үлестерінің негізінде құрылған бірлестік. Оның мүшелерінің (жеке және заңды иелері) қоғамның міндеттемелерін орындауда жауапкершіліктері жоқ, олар тек өз үлестерінің мөлшерінде ғана тәуекелділік жасай алады. Шетелдік фирмаларда «*limited*» «шектеулі серіктестік» деген ұғымды білдіреді. Көпшілік жағдайда жауапкершілігі шектеулі қоғамда компаньондар арасында өзара берік байланыс қалыптасады. Бұл отбасылық кәсіпорындар ұйымдастыруға өте қолайлы. Егер қоғамдастықтың бар мүлкі бір адамның билігінде болса, онда ол «бір адамның қоғамы» болғаны.

Жауапкершілігі шектеулі серіктестік - бір немесе бірнеше адам құрған, жарғылық капиталы құрылтай құжаттарымен белгіленген мөлшерде үлестерге бөлінген серіктестік жауапкершілігі шектеулі серіктестік. Жауапкершілігі шектеулі серіктестік - қатысушылар

оның міндеттемелері бойынша жауап бермейді және серіктестіктің қызметіне байланысты зияндарға өздерінің қосқан салымдарының құны шегінде тәуекел етеді. Егер серіктестіктің құрылтай құжаттарында оның белгілі бір мерзімге немесе нақты бір мақсатқа қол жеткізу үшін құрылатыны көзделмесе, жауапкершілігі шектеулі серіктестік белгіленбеген мерзімге құрылған болып есептеледі. Жауапкершілігі шектеулі серіктестік - заңды тұлға болып табылады және өзінің міндеттемелері бойынша жауап бермейді. Серіктестіктің жарғылық капиталға салымдарын толық енгізбеген қатысушылары оның міндеттемелері бойынша әрбір қатысушының салым енгізбеген бөлігінің құны шегінде ортақ жауапты болады [1].

Жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің серіктестік атауы, сондай-ақ «жауапкершілігі шектеулі серіктестік» деген сөздерді немесе «ЖШС» деген аббревиатура болуға тиіс фирмалық атауы болады. Серіктестіктің фирмалық атаудың қысқарған нысанын және оның шет тілдердегі баламаларын пайдалануға да құқығы бар. ЖШС-тің орналасқан жері – оның тұрақты жұмыс істейтін органдарының орналасқан жері. ЖШС өзінің орналасқан жерін ауыстырған жағдайда серіктестік заңды тұлғалардың мемлекеттік тізіліміне қажетті өзгерістер енгізу үшін бұл жөнінде оның мемлекеттік тіркелуін жүзеге асырған органға және серіктестіктің жаңадан орналасқан жері бойынша заңды тұлғалардың мемлекеттік тіркелуін жүзеге асырушы органға хабарлауға міндетті. ЖШС коммерциялық ұйым болып табылады, азаматтық құқықтары болады және Қазақстан Республикасының заңдарында тиым салынбаған кез келген қызмет түрін жүзеге асыруға құқылы, өз қызметіне байланысты міндеттерді атқарады. Жауапкершілігі шектеулі серіктестік тізбесі заң актілерінде белгіленетін жекелеген қызмет түрлерімен лицензия негізінде ғана айналыса алады.

Жауапкершілігі шектеулі серіктестік өзі орналасқан жерден тыс жерлерде Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 43-бабына сәйкес филиалдар құрып, өкілдіктер ашуға құқылы. Серіктестік өзін мемлекеттік тіркеуді жүзеге асырған органға өз филиалдарын құрғаны және өкілдіктерін ашқаны туралы, сондай-ақ олардың орналасқан жері туралы хабарлауға міндетті. Жауапкершілігі шектеулі серіктестікке қатысушылар - жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің құрылтайшылары, сондай-ақ ол құрылғаннан кейін серіктестік мүлкінен үлеске құқық алған адамдар. Мекемелер, егер заң актілерінде өзгеше көзделмесе, меншік иесінің рұқсатымен ЖШС-ке қатысушы бола алады. ЖШС-тің жалғыз қатысушысы ретінде бір адамнан тұратын басқа шаруашылық серіктестігі бола алмайды. Бір қатысушыдан тұратын ЖШС-те қатысушылардың жалпы жиналысының құзыретіне жататын шешімдерді жалғыз қатысушы жеке дара қабылдайды және олар жазбаша рәсімделеді.

Жауапкершілігі шектеулі серіктестікке қатысушылардың құқықтары: 1) «Жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер туралы» Заңда және серіктестік жарғысында көзделген тәртіппен серіктестік істерін басқаруға қатысуға; 2) Серіктестік жарғысында көзделген тәртіппен серіктестіктің қызметі туралы ақпарат алуға, оның бухгалтерлік және өзге де құжаттамасымен танысуға; 3) Серіктестік қызметінен «Жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер туралы» Заңға серіктестіктің құрылтай құжаттарына және оның жалпы жиналысының шешімдеріне сәйкес табыс алуға; 4) Серіктестік таратылған жағдайда кредит берушілермен есеп айырысқаннан кейін қалған мүліктің бір бөлігінің құнын немесе серіктестіктің барлық қатысушыларының келісімі бойынша осы мүліктің бір бөлігін азайтуға, заттай алуға; 5) «Жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер туралы» Заңда немесе серіктестіктің жарғысында көзделген олардың құқықтарын бұзған серіктестік органдарының шешімдеріне сот тәртібімен дау айтуға құқылы.

Жауапкершілігі шектеулі серіктестікке қатысушылардың міндеттері: 1) Құрылтай шартының талаптарын орындауға; 2) Құрылтай құжаттарында көзделген тәртіпте, мөлшерде және мерзімде серіктестіктің жарғылық капиталына салымдар салуға; 3) Серіктестік коммерциялық құпия деп жарияланған мәліметтерді жария етпеуге; 4) Серіктестікке қатысушылардың тізілімін жүргізген жағдайда ЖШС-тің жарғысында көрсетілген мәліметтердің өзгергені туралы атқарушы органға, сондай-ақ тіркеушіге жазбаша хабарлауға міндетті.

Ал егер құрылтай шартында басқа мерзім белгіленсе, осы мерзім ішінде, құрылтай шарты жасалған күннен бастап серіктестікті мемлекеттік тіркеу туралы тиісті өтініш берілмеген жағдайда;

Серіктестікті мемлекеттік тіркеуден бас тартуға сот тәртібімен белгіленген мерзімде шағым жасалмаса не шағым жасалып, бірақ шағым қабылданбаған жағдайда тоқтатылады [2].

Жауапкершілігі шектеулі серіктестікті құру оның құрылтайшыларының құрылтай шартын жасасуынан басталып, серіктестікті заңды тұлға ретінде мемлекеттік тіркеуден өткізумен аяқталады.

Жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің жарғысы - серіктестіктің заңды тұлға ретіндегі құқықтық мәртебесін белгілейтін құжат. ЖШС-тің жарғысын өзгерту жалпы жиналыстың қабылданатын шешімі бойынша жүзеге асырылады. Серіктестік жарғының өзгертілгені туралы серіктестікті мемлекеттік тіркеуді жүзеге асырған органға бір айдың ішінде заңды тұлғалардың мемлекеттік тізіліміне жарғының өзгерістеріне сәйкес өзгерістер енгізуді сот тәртібімен талап етуге құқылы. Серіктестік пен оған қатысушылар үшінші жақпен қатынастарында серіктестікті мемлекеттік тіркеуді жүзеге асырған орган тиісті заңдарда көзделген хабарламаны алған кезден бастап не сот шешімі негізінде заңды тұлғалардың мемлекеттік тізіліміне өзгерістер енгізілген күннен бастап он бес күн өткеннен кейін серіктестік жарғысындағы өзгерістерге сілтеме жасауға құқылы. Алайда үшінші жақ аталған мән-жайлар мен мерзімдер басталмай тұрып та осы өзгерістерді ескере отырып іс-қимыл жасауға құқылы [3].

Жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің жарғылық капиталы құрылтайшылардың салымдарын біріктіру жолымен құрылады. Жарғылық капиталдың бастапқы мөлшері құрылтайшылар салымдарының сомасына тең болады және серіктестікті мемлекеттік тіркеу үшін құжаттар табыс етілген күнгі айлық жүз есептік көрсеткіштің мөлшерінде бара-бар сомадан кем болмауы керек. ЖШС-ның жарғылық капиталына салым ақша, бағалы қағаздар, заттар, мүліктік құқықтар, оның ішінде жер пайдалану құқығы мен интеллектуалдық қызмет нәтижелеріне құқық және өзге де мүлік болуы мүмкін. Салымдар және мүліктік емес құқықтар және өзге де материалдық емес игіліктер түрінде енгізуге жол берілмейді. Құрылтайшылардың жарғылық капиталға заттай нысандағы немесе мүліктік құқық түріндегі салымдар барлық құрылтайшылардың келісімі бойынша немесе серіктестікке қатысушылардың жалпы жиналысының шешімі бойынша ақшалай нысанда бағаланады. Егер мұндай салымның құны айлық жиырма мың есептік көрсеткіштің мөлшеріне бара-бар сомадан асып түсетін болса, оның бағасын тәуелсіз сарапшы растауға тиіс.

Жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің жалпы жиналысы табысты қатысушылар арасында бөлу туралы шешім қабылдаған жағдайда әрбір қатысушы бөлінетін табыстың серіктестік жарғылық капиталындағы өз үлесіне сәйкес бөлігін алуға құқылы. Төлемді серіктестік жалпы жиналыс таза табысты бөлу туралы шешім қабылдаған күннен бастап бір ай ішінде ақшалай нысанда жасауға тиіс [4].

Жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің серіктестік жарғылық капиталы толық төленгенге дейін табысты қатысушылар арасында бөлуге құқығы жоқ.

Жауапкершілігі шектеулі серіктестік оның қатысушыларының жалпы жиналысының шешімімен таратылуы мүмкін. Сот шешімі бойынша жауапкершілігі шектеулі серіктестік:

- банкрот болған;
- серіктестікті құру кезінде жоюға болмайтын сипатта заң бұзушылыққа жол берілуіне байланысты оның тіркелуі жарамсыз деп танылған;
- қызметті тиісті рұқсатсыз (лицензиясыз) немесе заң актілерімен тыйым салынған қызметті не заңдарды бірнеше рет немесе өрескел бұза отырып жүзеге асырған жағдайларда;
- заң актілерінде көзделген басқа жағдайларда таратылуы мүмкін.

Жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің қызметін тоқтату:

1) Егер жарғылық капиталды азайту нәтижесінде оның мөлшері құжаттар табыс етілген күнгі айлық жүз есептік көрсеткіштің мөшерінен аз болып қалғанда;

2) Егер қатысушылар бір жылдың ішінде серіктестіктің жарғылық капиталын құрамаған жағдайда;

Бұлай болмаған жағдайда серіктестік мүдделі адамдардың өтініші бойынша сот шешімімен тартылады [5].

Қорытындылай келе, қазіргі таңда елімізде экономиканы жедел дамытып, әлеуметтік жағдайды тұрақтандырудың басым бағыты - шағын, орта және ірі бизнесті дамыту қолға алынууда. Жалпы айтқанда кәсіпорындар елдің экономикасының даму динамикасы болып табылады. Кәсіпорындардың негізгі мақсаты таза табыс табу, халыққа қызмет көрсету. Қазақстан Дүниежүзілік сауда ұйымына қосылуы барысында кәсіпорындардың бәсекеге қабілетті болуы қажет. Шетелден келген тауарларға қарағанда, өзімізде өндірілген тауарлар жоғары сапалы болуы керек. Сондықтанда отандық кәсіпорындар әлемдік стандарттарға сай жауап бере алуы қажет.

Президентіміздің халыққа жолдауында елімізде жүргізіліп жатқан саясат халықтың әлеуметтік жағдайын жақсарту, қазіргі заманғы технологияны пайдалану, экономиканы жедел дамыту қажет екендігін айтып кетті. Қазақстан әлемдік тауарлар, қызметтер, еңбек ресурстары, капитал, осы заманғы идеялар мен технологиялар нарығының шын мәнінде жоғары дәрежеде дамытуы қажет. Кәсіпорындарға бәсекенің қабілеттілігінің тұрлаулы сипатын қамтамасыз ету үшін толымды стратегия әзірлеу мен іске асыру, сондай-ақ оның орындалуына қатаң бақылау жүргізу керек.

Қорыта айтқанда, Қазақстанды бәсекеге қабілетті елдер қатарына жеткізіп, кәсіпкерлікті дамытып, қолдау көрсетіп, кәсіпкерлердің құқықтарының бұзылуына жол бермеуіміз керек.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданған. – Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2022. - 376 б.

2. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 2 мамырдағы «Шаруашылық серіктестіктері туралы» Заңы

3. Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 22 сәуірдегі «Жауапкершілігі шектеулі және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер туралы» Заңы

4. Азаматтық құқық: жалпы бөлімі. Әдістемелік оқу құралы / С.Қ. Идрышева. – Астана: Fastprint, 2018. – 140 б.

5. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Общая часть). Справочная правовая система ПАРАГРАФ, 2013

АЗАМАТТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУДЕГІ ТАТУЛАСТЫРУ РӘСІМДЕРІ

ПРИМИРИТЕЛЬНЫЕ ПРОЦЕДУРЫ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

CONCILIATION PROCEDURES IN CIVIL PROCEEDINGS

Аннотация. Мақалада азаматтық іс жүргізудің балама тәсілдері ретінде татуластыру рәсімдерінің түрлері, яғни бітімгершілік келісім, дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісім және дауды партисипативтік рәсім тәртібімен реттеу туралы келісім қарастырылады.

Түйінді сөздер. Сот, тараптар, талапкер, жауапкер, балама, татуластыру, рәсім, бітімгершілік келісім, дау, медиация, медиатор, партисипативтік рәсім, өкіл, үшінші тұлға, мәміле, тәсіл.

Аннотация. В статье рассматриваются виды примирительных процедур как альтернативные способы гражданского судопроизводства, то есть мировое соглашение, соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации и соглашение об урегулировании спора в порядке партисипативной процедуры.

Ключевые слова. Суд, стороны, истец, ответчик, альтернатива, примирение, процедура, мировое соглашение, спор, медиация, медиатор, партисипативная процедура, представитель, третье лицо, сделка, метод.

Annotation. The article discusses the types of conciliation procedures as alternative methods of civil proceedings, that is, a settlement agreement, an agreement on the settlement of a dispute (conflict) by way of mediation and an agreement on the settlement of a dispute by way of a participatory procedure.

Keywords. Court, parties, plaintiff, defendant, alternative, reconciliation, procedure, settlement agreement, dispute, mediation, mediator, participatory procedure, representative, third party, transaction, method.

Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексінің 174-бабына сәйкес татуластыру рәсімдеріне мыналар жатады: бітімгершілік келісім, дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісім және дауды партисипативтік рәсім тәртібімен реттеу туралы келісім.

Татуластыру келісімі (әлемдік мәміле) - тараптар дауды тоқтататын немесе өздерінің құқықтық қатынастарындағы өзге де белгісіздікті өзара беру, олар үшін қолайлы шарттар (басқаға беру) арқылы жоятын шарт. Басқаша айтқанда, бітімгершілік келісім - бұл тараптар сот дауын тоқтатып, жаңа құқықтар мен міндеттерді белгілейтін қарапайым азаматтық-құқықтық келісім.

Судья тараптарға татуластыру рәсіміне қатысу ұсынысымен шақыру жібереді. Шақыру әдетте татуласудың артықшылықтарын түсіндіреді. Келіскен жағдайда тараптар татуластыру рәсімінің түрін және медиаторды таңдайды, содан кейін медиацияны жүргізу күні, орны және уақыты туралы хабардар етіледі. Осылайша, татуластыру рәсімдері Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы «Медиация туралы» Заңына сәйкес және ҚР АПК-нің 17-тарауында белгіленген ерекшеліктерді ескере отырып, судья-медиатордың не медиатордың талап қоюды қабылдау сатысында басталады [1].

Дауларды соттан тыс шешу тәсілдерінің бірі – партисипативтік келісім. Партисипативтік рәсімдердің ерекшелігі – судья оларға қатыспайды, бірақ екі тараптың адвокаттары міндетті түрде қатысады. Енді заң палатасының мүшелеріне партисипативтік рәсімдерге қатысу және келісімдер жасасу құқығы берілді.

Қазақстан Республикасы Азаматтық-процестік кодексінің 177-бабына сәйкес, сот тараптардың татуласу келісімін бекітуі туралы өтінішхатын сот отырысында қарайды. Жаңа ҚР АПК-нің 17-тарауы түгелдей (174-182-б.б.) тараптарды бейбіт келісімге шақыруға арналуының өзі оған көп мән берілгенін аңғартады. Заңнама татуласу рәсімдерінің төрт түрін қарастырады: Сотта татуласу келісімін жасау; Медиация немесе соттық медиация тәртібімен дауды реттеу туралы келісімге келу; сондай-ақ екі тараптың адвокаттарының қатысуымен дауды партисипативтік рәсімдер арқылы реттеу.

Бітімгершілік рәсімдерге: бітімгершілік келісімін, дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісімдерді және дауды партисипативтік рәсім тәртібімен реттеу туралы келісімді жасау жатады. Дауларды шешудің баламалы әдістерінің бір қатар артықшылықтары бар, олар мыналарды қамтиды:

- татуластырудың шарттық сипаты;
- еріктілік;
- тараптардың ынтымақтастығы;
- уақыт пен ақшаны үнемдеу;
- рәсімнің салыстырмалы формальдылығы;
- тараптар арасындағы қатынастарды сақтау;
- құпиялылық;
- мемлекеттің араласуы жоқ.

Татуластыру рәсімдері ҚР АПК-нің 174-182-баптарымен қамтылған.

ҚР АПК-нің нақты талаптарына тоқталатын болсақ: сот тараптардың татуласуы үшін шаралар қолданады, дауды процестің барлық сатыларында реттеуде оларға жәрдемдеседі. Тараптар татуласу келісімін, дауды медиация тәртібімен реттеу туралы келісімді немесе дауды партисипативтік рәсімдер тәртібімен реттеу туралы келісімді жасап не АПК-де белгіленген тәртіппен өзге де тәсілдерді пайдалана отырып, дауды өзара талаптардың толық көлемінде не бір бөлігінде реттей алады. Татуласу рәсімдерін қолдана отырып дауды реттеу туралы өтінішхат, егер АПК-де немесе заңда өзгеше көзделмесе, жария-құқықтық қатынастардан туындайтын істерден басқа, талап қою ісін жүргізудің кез-келген ісі бойынша берілуі мүмкін. Татуласу келісімін сот бекітеді.

Татуласу келісімі жазбаша нысанда жасалады және оған тараптар немесе олардың өкілдері оларда сенімхатта арнайы көзделген татуласу келісімін жасауға өкілеттіктері болған кезде қол қоя алады.

Татуласу келісімінде кейінге қалдыру немесе ұзарту мерзімдері көрсетіле отырып, жауапкердің міндеттемелерді орындауын кейінге қалдыру немесе ұзарту, талап ету құқығын басқаға беру, борышты толық немесе ішінара кешіру не мойындау, сот шығыстарын бөлу, татуласу келісімін мәжбүрлеп орындау туралы шарттар және заңға қайшы келмейтін өзге де шарттар қамтылуы мүмкін. Осы тарауда көзделген тағы бір жағдай татуласу келісімін оны жасасқан тұлғалар осы келісімде көзделген тәртіппен және мерзімдерде ерікті түрде орындайды, егер орындалмаған татуласу келісімін жасасқан тұлғаның өтінішхаты бойынша сот берген атқару парағының негізінде мәжбүрлеп орындатуға жатады.

Дауды сот шешімінсіз татуластыру рәсімдері арқылы шешудің тағы бір түрі - дауды медиация тәртібімен реттеу.

Мұндай реттеуді кәсіби медиатор немесе тараптардың өтінішхаты бойынша медиацияны іс жүргізуінде іс жатқан судья өткізуі мүмкін. Егер дауды медиация тәртібімен реттеу туралы келісім сот актісін орындау сатысында жасалса, ол сот актісінің орындалатын орны бойынша бірінші сатыдағы сотқа немесе көрсетілген сот актісін қабылдаған сотқа бекітуге ұсынылады.

Жоғарыда аталған азаматтық іс бойынша дауды партисипативтік рәсім тәртібімен реттеуге тоқталсақ, тараптар сот кеңесу бөлмесіне кеткенге дейін дауды партисипативтік рәсім тәртібімен реттеу туралы өтінішхатты мәлімдеуге құқылы. Партисипативтік рәсім екі тараптың да адвокаттарының дауды реттеуге жәрдемдесуімен тараптар арасында келіссөздер жүргізу арқылы судьяның қатысуынсыз өткізіледі. Тараптар татуласу келісімін жасасса немесе дауды медиация тәртібімен реттеу туралы келісім, дауды партисипативтік рәсім тәртібімен реттеу туралы келісім жасап, оны сот бекіткеннен кейін, қозғалған іс бойынша іс жүргізу тоқтатылады. Дауды медиация тәртібімен реттеу туралы келісім, дауды партисипативтік рәсім тәртібімен реттеу туралы келісім жасаудың тараптарға тиімділігі, олардың талап беру кезінде мемлекеттік бюджетке төлеген мемлекеттік баж сомалары қайтарылады.

Қазіргі таңда еліміздің мақсаты – еркіндік, теңдік және татулық мұраттарына берілген бейбітшіл азаматтық қоғам құру. Бұл жағдайда жеке және заңды тұлғалардың арасында туындаған даулар бітімгершілікпен, немесе медиация, партисипативтік тәртібімен келісім арқылы шешіліп жатса, дауласқан тараптардың ұтпаса, ұтылмасы анық, сондай-ақ алдағы уақытта араларындағы сыйластықтың нығайуына бірден-бір септігін тигізеді.

Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексінің 174-бабына сәйкес, тараптар татуласу келісімін, дауды медиация тәртібімен реттеу туралы келісімді немесе дауды партисипативтік рәсімдер тәртібімен реттеу туралы келісімді жасап не Азаматтық-процестік кодексте белгіленген тәртіппен өзге де тәсілдерді пайдалана отырып, дауды өзара талаптардың толық көлемінде не бір бөлігінде реттей алады [2].

Татуласу келісімінің нысаны мен мазмұны:

1) Татуласу келісімі жазбаша нысанда жасалады және оған тараптар немесе олардың өкілдері оларда сенімхатта арнайы көзделген татуласу келісімін жасауға өкілеттіктері болған кезде қол қояды.

2) Татуласу келісімі оларды орындау мерзімі мен тәртібі көрсетіле отырып, тараптар келіскен шарттарды қамтуға тиіс.

3) Татуласу келісімін кейінге қалдыру шартымен жасауға жол бермейді.

4) Татуласу келісімінде кейінге қалдыру немесе ұзарту мерзімдері көрсетіле отырып, жауапкердің міндеттемелерді орындауын кейінге қалдыру немесе ұзарту, талап ету құқығын басқаға беру, борышты толық немесе ішінара кешіру не мойындау, сот шығыстарын бөлу, татуласу келісімін мәжбүрлеп орындау туралы шарттар және заңға қайшы келмейтін өзге де шарттар қамтылуы мүмкін.

Егер татуласу келісімінде сот шығыстарын бөлу туралы шарт болмаса, олар өзара өтелді деп есептеледі.

Татуласу келісімі оны жасасқан тұлғалардың санынан бір дана артық жасалады және оған қол қойылады. Татуласу келісімін бекіткен сот осы даналардың біреуін іс материалдарына қоса тіркейді [3].

Соттың татуласу келісімін бекітуі.

1) Сот тараптардың татуласу келісімін бекітуі туралы өтінішхатын сот отырысында қарайды. Іске қатысатын адамдар сот отырысының өтетін уақыты мен орны туралы хабарландырылады.

2) Сот татуласу келісімін жасаудың құқықтық салдарын ол бекітілгенге дейін тараптарға түсіндіреді.

3) Сот қарау нәтижелері бойынша татуласу келісімін бекіту және іс бойынша іс жүргізуді тоқтату не татуласу келісімін бекітуден бас тарту туралы ұйғарым шығарады.

4) Егер татуласу келісімі заңға қайшы келсе немесе басқа да тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзса, сот оны бекітпейді. Сот татуласу келісімін бекітуден бас тартқан жағдайда бұл туралы ұйғарым шығарады, ол шағым жасауға және наразылық білдіруге жатпайды. Ұйғарыммен келіспеу туралы уәждер апелляциялық шағымда көрсетілуі мүмкін.

Соттың татуласу келісімін бекіту туралы ұйғарымында:

- татуласу келісімін бекіту және іс бойынша іс жүргізуді тоқтату;
- татуласу келісімінің шарттары және оны орындау мерзімдері;
- АПК-нің 176-бабының төртінші бөлігіне сәйкес сот шығындарын бөлу;
- талап қоюшы төлеген мемлекеттік бажды оған бюджеттен қайтару көрсетіледі;

Сот актісін орындау сатысында жасалған татуласу келісімі, сот актісі орындалатын жердегі бірінші сатыдағы соттың немесе көрсетілген сот актісін қабылдаған соттың бекітуіне ұсынылады.

Татуласу келісімін бекіту туралы ұйғарымға апелляциялық сатыдағы сотқа шағым жасалуы және наразылық білдіруі мүмкін.

Татуласу келісімін орындау.

1) Татуласу келісімін оны жасасқан тұлғалар осы келісімде көзделген тәртіппен және мерзімдерде ерікті түрде орындайды.

Ерікті түрде орындалмаған татуласу келісімі татуласу келісімін жасасқан тұлғаның өтінішхаты бойынша сот берген атқару парағының негізінде мәжбүрлеп орындатуға жатады [4].

Осылайша, баламалы институттардың дамуы дауларды шешу, соның ішінде татуластыру рәсімдері және медиация, барған сайын кеңейіп келеді, ұлттық заңнаманы жетілдіру тұрғысынан оның маңызды жүйесін және қоғамның құқықтық мәдениетін арттыру болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV Заңы.

2. Қазақстан Республикасының Азаматтық процесік кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. – Алматы: ЮРИСТ, 2022. – 216 б.

3. Қазақстан Республикасының азаматтық процесік құқығы: Қалиев А.А. / Дәрістер курсы бойынша оқу құралы. – Караганда: Карагандинская академия МВД РК им. Б.Бейсенова, 2017. – 312 б.

4. Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Республики Казахстан.– Астана: Библиотека Верховного Суда Республики Казахстан, 2016. – 808 стр.

ӘОЖ 347.91

Нұрланхан Жанболат

«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының студенті
«Тұран-Астана» университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі:

з.ғ.м., аға оқытушы **Аккулов Р.Т.**

АЗАМАТТЫҚ-ПРОЦЕССУАЛДЫҚ ҚҰҚЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ СУБЪЕКТІЛЕРІ

ПОНЯТИЕ И СУБЪЕКТЫ ГРАЖДАНСКО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ

THE CONCEPT AND SUBJECTS OF CIVIL PROCEDURAL LEGAL RELATIONS

Аннотация. Мақалада азаматтық-процессуалдық құқық қатынастарының қатысушылары болып табылатын сот және өзге де субъектілердің құқықтары мен міндеттері, процесік құқық қабілеттілігі мен әрекетке қабілеттілігі қарастырылады.

Түйінді сөздер. Сот, тараптар, талапкер, жауапкер, құқықтық қатынас, құқық қабілеттілігі, әрекет қабілеттілігі, процесс, прокурор, маман, сарапшы, аудармашы, кәмелет жасы, өкіл, үшінші тұлға.

Аннотация. В статье рассматриваются права и обязанности, процессуальная правоспособность и дееспособность судебных и иных субъектов, являющихся участниками гражданско-процессуальных правоотношений.

Ключевые слова. Суд, стороны, истец, ответчик, правоотношение, правоспособность, дееспособность, процесс, прокурор, специалист, эксперт, переводчик, совершеннолетие, представитель, третье лицо.

Annotation. The article discusses the rights and obligations, procedural legal capacity and legal capacity of judicial and other entities that are participants in civil procedural legal relations.

Keywords. Court, parties, plaintiff, defendant, legal relationship, legal capacity, legal capacity, process, prosecutor, specialist, expert, translator, age of majority, representative, third party.

Құқықтық қатынастар ұғымы заң категориясы ретінде құқықтың барлық салаларында бар. Құқықтық қатынастардың мәні мен ерекшеліктері саланың сипатына, оның нормативтік реттеу дәрежесіне және құқық субъектілерінің түріне байланысты болып келеді. Құқықтың барлық салаларында бұл ұғым іргелі, негізгі, өйткені ол субъектілердің объектіге қатынастарын олардың құқықтық маңыздылығының объектісі арқылы сипаттайды. Құқықтың әрбір саласы, негізінен, осы саланың материалдық немесе процессуалдық болып бөлінуіне байланысты құқықтық қатынастарға ерекше мазмұн енгізеді.

Азаматтық-процессуалдық қатынастары азаматтық іс жүргізу құқығының категориясы бола отырып, құқық саласында ғана емес, азаматтық-процессуалдық құқығы ғылымында да маңызды орын алады, өйткені заңнамалық реттеуге қарамастан, көптеген мәселелер даулы және пікірталастарға ашық болып қала береді. Азаматтық істерді қарау және шешу кезінде сот пен процестің басқа қатысушылары арасында қоғамдық қатынастар туындайды. Бұл қатынастар азаматтық іс жүргізу құқығының нормаларымен реттеледі және азаматтық іс жүргізу құқықтық қатынастарының құрамдас бөлігі болады.

Алдымен, азаматтық-процессуалдық құқық ұғымының түсінігін ашып алсақ дұрыс болады.

Азаматтық іс жүргізу қатынастары – бұл құқықтық қатынастардың бір түрі. Олар, жоғарыда атап өткендей барлық құқықтық қатынастар сияқты, белгілі бір адамдар арасындағы құқық нормаларының негізінде пайда болуымен және қатысушыларының өзара мінез-құлқын заңды түрде бекітеді және мемлекеттік мәжбүрлеу күшімен қамтамасыз етіледі. Сонымен бірге, азаматтық сот ісін жүргізу – бұл қоғамдық қызметтің ерекше саласы, сондықтан мұнда туындайтын құқықтық қатынастардың өзіндік ерекшеліктері мен ерекшеліктері бар.

Процессуалдық құқықтық қатынастары құқық қорғау органдарының қатарына жатады. Олардың пайда болуы, өзгеруі және тоқтатылуы бір ортақ мақсатқа - материалдық (реттеуші) құқықтық қатынастардың іске асырылуын қамтамасыз етуге бағынады. Дәл осындай принциппен құқық қорғау органдары да жұмыс атқарады. Іс жүргізу қатынастары құқықтық қатынастардың бір түрі бола отырып, оларға тән барлық қасиеттерге ие - субъективті құрам, мазмұн, объект және т.б., яғни құқық теориясында құқықтық қатынастардың элементтері деген мәнге ие. Олар барлық басқа құқықтық қатынастар сияқты, мемлекеттік мәжбүрлеу шараларымен қамтамасыз етілген және қоғамдық тәртіпті сақтау мақсатында тәжірибенің белгілі бір саласына арналған. Осыған орай, азаматтық-процессуалдық құқық түсінігін ашып алғаннан кейін, ендігі материалдық құқық базасынан қандай айырмашылықтар бар екенін айқындауымыз қажет [1].

Азаматтық-процессуалдық құқықтың материалдық құқықтық базасы ретінде азаматтық құқық, яғни ҚР азаматтық құқығының заң нормалары кіреді. Алайда, негізгі үш ерекшелігіне тоқталсақ. Біріншіден, құқықтық қатынасқа қатысушы субъектілер бойынша

ерекшелікке ие. Материалдық құқықтық қатынас әртүрлі субъектілер арасында туындап, сот оларға материалдық құқықтық қатынастар субъектілерінің теңдігі және таңдау немесе мінез-құлық еркіндігі қатыспайды. Ал дау туындаған жағдайда және осы құқықтық қатынастар тараптарының қарама-қарсы мүдделері азаматтық процестегі диспозитивтілік принциптерінің әрекетін алдын-ала анықтайды. Процессуалдық құқықтық қатынастар соттың билік өкілеттіктерімен және әр түрлі, бір мезгілде немесе дәйекті түрде туындайтын құқықтық қатынастарға түсетін қарама-қарсы жақтағы субъектілердің көптігімен сипатталады. Екіншіден, реттеудің мәні бойынша бірқатар ерекшелікке ие. Материалдық құқықтық қатынастар тараптардың азаматтық айналым, отбасылық, еңбек және басқа қатынастар саласындағы мінез-құлқын, ал азаматтық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыру саласындағы іс жүргізу қатынастарын реттейді. Үшіншіден, пайда болу негізі бойынша, яғни азаматтық-процессуалдық құқықтық қатынастардың шығу тегінде заңды фактілер жатса, ал материалдық қатынастар үшін - тиісті құқық салаларының нормаларында көзделген фактілер негіз болып табылады.

Азаматтық-процессуалдық құқығы теориясында азаматтық іс жүргізу қатынастарын екі негізгі критерий бойынша жіктеу әдетке айналған: субъектілік құрам және азаматтық процестің кезеңдері. Бұл мақала аясында тек субъектілік құрам арқылы туындайтын құқықтық қатынастарды талқылаймыз.

Негізгі құқықтық қатынастар сотты тараптармен әкімшілік-құқықтық қатынастардан туындайтын істер бойынша талап қою және іс жүргізу ісінде немесе арнайы іс жүргізудегі өтініш берушілермен байланыстырады. Бұл соттың қарауына енгізілген даулы құқықтық қатынастарға немесе заңмен қорғалатын мүдделерге байланысты туындайды. «Сот – талапкер», «сот – жауапкер» деп аталатын құқықтық қатынастар прокурор немесе Мемлекеттік басқару органдары және басқа адамдардың құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін іс қозғаған кезде де туындайды. Бұдан бөлек, бұйрық арқылы іс жүргізу форматында субъектілердің құқықтық қатынастары тікелей сот ұйғарымы арқылы реттеліп, тек жылжымалы мүлікті талап ету және жауапкерден ақшалай берешекті өндіріп алу туралы талап нысаналарында ғана ешқандай дау мен талқылау жүргізбей-ақ шешілетін сот ісін жүргізу түрі. Бұл процесс жоғарыда айтылған түсінікке мысал бола алады. Сот пен тараптар қатысатын процестік құқықтық қатынастармен қатар, негізгі процестік құқықтық қатынастар сипатына ие, процесте қосымша және қызметтік-көмекші маңызы бар құқықтық қатынастар бөлінеді.

Қосымша құқықтық қатынас прокурордың және іс бойынша қорытынды беретін мемлекеттік органдардың, сондай-ақ үшінші тұлғалардың қатысуымен туындайды. ҚР Азаматтық-процестік кодексінің 5-1-тарауында қамтылған қоғам өкілдерінің, куәгерлердің, сарапшылардың, мамандардың, аудармашылардың және т.б. қатысуымен қызметтік-көмекші маңызы бар құқықтық қатынастар туындайды.

Келесі азаматтық-процессуалдық құқықтық қатынас субъектілерін құқыққа қабілеттілігі мен әрекетке қабілеттілігі бойынша ажыратуға болады. Құқық теориясындағы азаматтық іс жүргізу субъектісі екіжақты түсініледі. Құқық кеңістігіне де жалпыға қабылданған ұғым ретінде азаматтық іс жүргізу субъектісі – бұл құқықтық қабілеттілік пен әрекет қабілеттілігінің үйлесімі болып келеді [2].

Біріншіден, азаматтық-процессуалдық құқықтық қатынастарының пайда болуы үшін оның субъектілерінің азаматтық іс жүргізу құқығына, яғни азаматтық іс жүргізу құқықтары мен міндеттеріне ие болу қабілеті қажет. Процесте тек құқыққа қабілетті тұлғалар ғана қатыса алады. Бұл ретте азаматтық-құқықтық құқық қабілеттілігін азаматтық-процессуалдық құқық қабілетінен ажырату керек. Олар мазмұны мен субъектілері бойынша ерекшеленеді. Бірақ құқық теориясында азаматтық-процессуалдық құқығының тұжырымдамасына ғылыми көзқарас жоқ. Азаматтық-құқықтық қатынас саласында көп ғылыми еңбек еткен Е.А. Флейшиц: азаматтық іс жүргізуде құқыққа қабілеттілік жоқ деп санап, алайда азаматтық құқықтық қабілет бар деген ойды алға ұсынады. ҚР АПК 45-бабына сәйкес тараптар мен үшінші тұлғалардың азаматтық іс жүргізу құқықтары мен міндеттеріне ие болу қабілеті

материалдық құқық субъектілері болып табылатын барлық азаматтар мен ұйымдарға тең дәрежеде танылады.

Екіншіден, азаматтық-процессуалдық құқықтық қатынастарының пайда болуының жалпы алғышарты әрекетке қабілеттілігі болып табылады – бұл өз құқықтарын сотта жеке жүзеге асыру және істі жүргізуді өкілге тапсыру мүмкіндігі. Процесте тараптар және үшінші тұлғалар ретінде әрекет ететін заңды тұлғалар тіркелген кезден бастап іс жүргізу қабілетіне ие болады. Азаматтардың толық іс жүргізу қабілеттілігі олар кәмелетке толған сәттен бастап, атап айтқанда: 18 жастан бастап пайда болады. Осы сәттен бастап азаматтар жеке өзі немесе өз өкілі арқылы процеске қатысу және өздерінің іс жүргізу құқықтарын дербес басқара алып, іс жүргізу міндеттерін атқара алады. 14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандарды, сондай-ақ белгіленген тәртіппен әрекет қабілеті шектеулі деп танылған азаматтарды сотта ата-аналары немесе өзге де заңды өкілдері ұсынады. Алайда сот оларды іске қатысуға тартуға міндетті. Бірқатар ерекшеліктің бірі ол азаматтық, еңбек, кооперативтік, әкімшілік және өзге де құқықтық қатынастардан және кәсіпкерлік қызметтен алынған табысқа немесе табысқа билік етуге байланысты мәмілелерден туындайтын істер бойынша заңда көзделген жағдайларда 14 пен 18 жас аралығындағы кәмелетке толмағандар сотта өздерінің құқықтары мен заңды мүдделерін жеке қорғауға құқылы. 14 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың, сондай-ақ әрекетке қабілетсіз деп танылған азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңмен қорғалатын мүдделерін сотта олардың заңды өкілдері қорғайды. Азаматтың іс жүргізу қабілеттілігі оның қайтыс болуымен немесе сот тәртібімен әрекетке қабілетсіз деп танылуымен тоқтатылады.

Жалпы алғанда, азаматтар мен ұйымдар азаматтық іс жүргізу құқығының субъектілері болып табылады. Заң сонымен қатар, шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдарды, шетелдік кәсіпорындар мен ұйымдарды азаматтық іс жүргізу құқығының субъектілері ретінде таниды. Бұл адамдардың барлығы процеске қатыса отырып, сотпен азаматтық іс жүргізу қатынастарына түсіп, олар азаматтық-процессуалдық қатынастардың субъектілеріне айналады. Әрбір қатысушы процессте өз мақсаттарын көздейді және сәйкесінше онда қатаң белгіленген позицияны алады: талапкер, жауапкер, тәуелсіз талаптары жоқ үшінші тұлға, өтініш берушілер, куәгер және т.б., өз ережелеріне сәйкес процестің әрбір қатысушысына тиісті құқықтар мен міндеттер беріледі.

Іске қатысатын адамдар – бұл процестің нәтижесінде дербес заңды мүддесі бар (жеке немесе қоғамдық), процессте өз атынан әрекет ететін, шешімнің заңды күші қолданылатын процестің пайда болуына, дамуына және аяқталуына бағытталған іс жүргізу әрекеттерін жасауға құқығы бар процеске қатысушылар деп көрсете аламыз. Іске қатысатын адамдар белгілі бір тұрақты белгілермен сипатталады. Біріншіден, олардың барлығына ортақ құқықтары мен міндеттері бар. Екіншіден, олар процессте өз атынан әрекет етеді және процестің қозғалысына бағытталған іс жүргізу әрекеттерін жасауға құқылы. Үшіншіден, оларға белгіленген шектерде сот шешімінің заңды күші қолданылып, іске асырылады [3].

Іске қатысатын адамдардың тұжырымдамасы мен құрамы туралы мәселе оның заңнамалық шешіміне қарамастан азаматтық іс жүргізу құқығы теориясында жалғасатын көпжылдық пікірталастардың тақырыбы болып табылады. Бұл мәселе бойынша теориялық келіспеушіліктер оны ТМД-ның басқа республикаларының АПК-де әр түрлі шешімге әкелді. Негізінен дау өкілдердің іске қатысатын адамдар қатарына жататындығы туралы мәселе бойынша туындайды. Кейбір авторлардың пайымдауынша өкілдермен бірге, процеске қатысатын адамдарға ұйымға қатысты қаралып жатқан істің мәні бойынша пікір білдіруге рұқсат берген адамдар да жатады деп санайды. Өкілдер мен қоғамдық ұйымдарды іске қатысатын адамдар қатарына жатқызуды ұсынған ғалымдар бұл іске қатысатын адамдардың барлық белгілері соңғысына тән деп дәлелдейді.

Қорытындылай келе, азаматтық-процессуалдық құқықтық қатынастары мәселесі құқықты дамытудың қазіргі кезеңінде де өзекті болып табылады. Бірыңғай шоғырландырылған нормативтік актінің – Қазақстан Республикасы Азаматтық-процестік кодексінің болуына қарамастан, теорияда практикалық маңызы да болуы мүмкін өткір дау-

дамай жүргізілуде, өйткені ғалымдардың пікірлері Республика заңнамасына өзгерістер мен толықтырулар енгізу үшін ғылыми негіз болып табылады. Қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі ретінде заң нормаларының теориялық және практикалық қолданыстағы өзгерістерінің болуында болып отыр. Сондықтан да, бұндай өзгерістердің алдын алу мақсатында түсіндірмелік ғылыми мақалалар мен жұмыстар қажет.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының азаматтық процесілік құқығы: Қалиев А.А. / Дәрістер курсы бойынша оқу құралы. – Караганда: Карагандинская академия МВД РК им. Б.Бейсенова, 2017. – 312 б.

2. Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. – Алматы: ЮРИСТ, 2022. – 216 б.

3. Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Республики Казахстан.– Астана: Библиотека Верховного Суда Республики Казахстан, 2016. – 808 стр.

ӘӨЖ 347.94

Айтмырзаева Маликамаран Бахытжанқызы
«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының студенті
«Тұран-Астана» университеті
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі:
з.ғ.м., аға оқытушы Аккулов Р.Т.

АЗАМАТТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУДЕГІ СОТТЫҚ ДӘЛЕЛДЕУ ЖӘНЕ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕР

СУДЕБНОЕ ДОКАЗЫВАНИЕ И ДОКАЗАТЕЛЬСТВА В ГРАЖДАНСКОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

JUDICIAL EVIDENCE AND EVIDENCE IN CIVIL PROCEEDINGS

Аннотация. Мақалада барлық сот талқылауларының түрлеріне қарамастан соттық дәлелдеме мен дәлелдеу процесі азаматтық іс жүргізуде де жетекші орын алатындығы, сондай-ақ соттық дәлелдеме мен дәлелдеуді құқық саласында бөлек институт ретінде қарастырып, туындайтын мәселелерді ашық талқылауға салып, шешу жолын қамтамасыз ету қажеттігі қарастырылады.

Түйінді сөздер. Соттық дәлелдеме, дәлелдеу, дәлелдеу құралы, сарапшы, сараптама, құзырет, аралық сот, құқық, бостандық, үлгілер, айғақ, факті, мән-жайлар, төлнұсқа, тапсырма, заңды тәсіл.

Аннотация. В статье рассматривается, что, несмотря на все виды судебных разбирательств, судебный процесс доказывания и доказательства также занимает ведущее место в гражданском судопроизводстве, а также необходимость рассматривать судебное доказательство и доказывание как отдельный институт в области права, ставить возникающие вопросы в открытое обсуждение и обеспечивать путь решения.

Ключевые слова. Судебное доказательство, доказывание, средство доказательства, эксперт, экспертиза, компетенция, третейский суд, право, свобода, образцы, свидетельство, факт, обстоятельства, подлинник, поручение, законный способ.

Annotation. The article considers that, despite all types of court proceedings, the judicial process of proof and evidence also occupies a leading place in civil proceedings, as well as the need to consider judicial evidence and proof as a separate institution in the field of law, to put emerging issues into open discussion and provide a solution.

Keywords. Judicial proof, proof, means of proof, expert, expertise, competence, arbitration court, law, freedom, samples, certificate, fact, circumstances, original, assignment, legal method.

Азаматтық-процессуалдық құқық заң білімінде іргелі маңызы бар негізгі арнайы құқықтық пәндердің бірі болып табылады. Азаматтық іс жүргізу құқығының мақсаты азаматтық сот ісін жүргізу барысында жеке және заңды тұлғалардың субъективті құқықтарын сот арқылы қорғау тәртібі туралы, азаматтық істерді қарау және шешу және сот шешімдерін орындау жөніндегі жалпы соттардың құзыреті туралы, азаматтық сот ісін жүргізуге қатысушылардың құқықтары мен міндеттері туралы, нотариаттық тәртіппен субъективті құқықтарды қорғау мен қорғаудың соттық емес нысаны туралы қажетті білім беру, нотариаттың құзыреті, нотариаттық іс-әрекеттер жасау тәртібі, сондай-ақ аралық сот ісін жүргізу тәртібімен құқықты қорғаудың қоғамдық нысаны туралы болып отыр. Бұдан бөлек жалпы соттардың, нотариаттың, аралық соттардың қызметі құқықтар мен бостандықтарды қорғауға, заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуға бағытталған және мемлекет пен қоғамның жұмыс істеуінің қажетті шарты болып табылады.

Соттық дәлелдеу – бұл істің мән-жайларын соттық дәлелдемелер арқылы анықтау бойынша процеске қатысушылардың қызметі, яғни – бұл тараптардың және өзге де қатысушылардың дәлелдемелерді табыс етуге, жинауға және оларды зерттеуге болған әрекеті.

Дәлелдемелер және дәлелдеу институты азаматтық процессуалдық құқығының негізгілерінің бірі болып табылады. Қолданыстағы Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексі тараптардың бәсекеге қабілеттілік принципінің дамуымен ерекшеленеді, ол ең алдымен дәлелдеу жүйесінде көрініс табады. Тараптар өз талаптары мен қарсылықтарының негізі ретінде сілтеме жасайтын фактілерді дәлелдеуге міндетті. Ол үшін олар дәлелдемелерді жинап, сотқа ұсынады және олардың зерттеуіне қатысады. Сот, өз кезегінде, дәлелдеу процесінде іске қатысушы адамдарға көмек көрсетуге өкілеттілікке ие. Осыған орай, сот та, іске қатысушы адамдар да істі дұрыс қарап, шешу үшін дәлелдеу процесінде көптеген заңдық маңызы бар іс-әрекеттер жасауы тиі.

Практика жүзінде нақты істер бойынша соттың және іске қатысушы тұлғалардың дәлелдеудегі кемшіліктердің болуы көбінесе сот актілерінің күшін жоюға әкеп соғады. Ал дәлелсіз ешбір істі қарауға болмайды.

Азаматтық іс жүргізу қатынастарының категориясы құқық теориясында да, азаматтық іс жүргізу құқығы ғылымында да орталық болып табылады. Сондықтан да ол бүкіл әлем ғалымдарының назарын аударып, бұл категорияны зерттеуге әйгілі батыс, өткен ғасырда кеңестік, сонымен қатар Қазақстандық ғалымдар да өз еңбектерін арнады. Осыған сәйкес соттық дәлелдеме және дәлелдеу институтына кіріспес бұрын, ең алдымен азаматтық іс жүргізудің халықаралық алғышарттарын қарастырған абзал. Себебі Қазақстан Республикасында қолданыстағы азаматтық процессуалдық құқық ортасы халықаралық модель негізінен өз менталитетімізге үйлестірілген [1].

Атап айтқанда, бірінші кезекте бұл тұжырымдауда жалпы құқық елдерінде бастапқы жеке және жария құқықты бөлу болмағандығы маңызды мәнге ие. Алайда, АҚШ соттарында жүзеге асырылатын азаматтық процесс моделінің құрылысын ерекше ескеру қажет. Ол жеке сот жекпе-жегі теориясына негізделген, оған сәйкес «американдық сот тараптардың өздері бастаған, бақылайтын және жүзеге асыратын іс жүргізу ережелерін-белсенді тараптарды, іс жүргізу ережелерінің сақталуын бақылайтын бейтарап сотты сақтауын бақылауды жүзеге асыруға бағытталған». Негізгі ережелердің бірі – міндетті шарт: «іс бойынша дәлелдемелерді тергеу мен жинаудың белсенді функциясы және жиналған дәлелдемелерді зерттеу мен істі шешудің пассивті функциясы бір-бірінен бөлінуі керек». Соттың салыстырмалы пассивтілігіне байланысты жалпы құқықты қолданушы елдерінде іс жүргізу құқықтық қатынастарының моделі процеске мүдделі тұлғаларды көбірек тартуды және оларға көптеген іс жүргізу мәселелерін өз бетінше шешуді беру жолын болжайды. Бұл процеске қатысушылар немесе олардың өкілдері - адвокаттар (істі қарау процесінде басым рөл

атқаратын) арасында тікелей құқықтық байланыстар мен өзара іс-қимылдардың пайда болуына әкеледі. Осы жағдайда соттың басты рөлі, негізінен, судьяның бейтараптығын сақтап және жеңімпаз тарапты анықтай отырып, оның алдында болған «жекпе-жекке» жауап беру болып табылады.

Тағы бір маңызды жайтты атап өткен жөн, ол біздің ойымызша, жалпы құқықты қолданушы елдердің соттарында қалыптасатын азаматтық іс жүргізу құқықтық қатынастарды сипаттау кезінде де ескерілуі тиіс. Мемлекеттік билікті жүргізушілер болып табылатын және сот төрелігін жүзеге асыруда мемлекет атынан әрекет ететін қазақстандық судьялардан айырмашылығы, процеске қатысушылармен процестік қатынастарға түседі және олардың билік мәртебесін мүдделі тұлғалардың бағынышты позициясына қарсы қояды. Жалпы құқықты қолданушы елдер болса, сот билігін тәуелсіз жүргізушілер ретінде қабылданып, сот төрелігін мемлекет алдында емес, қоғам алдында дұрыс жүзеге асыруға жауапты болып отыр [2].

Ендігі Қазақстан Республикасының аумағында қолданылатын азаматтық процесуалдық кодекс негізінде соттық дәлелдеме мен дәлелдеуге құқықтық сипаттама беріп көрсек.

Азаматтық сот ісін жүргізуде тараптардың талаптары мен қарсылықтарын негіздейтін мән-жайлардың болуын немесе болмауын белгілейтін фактілер туралы мәліметтер - дәлелдемелер негізінде сот шешімдерін жасайтын істің нақты мән-жайларын дұрыс және объективті анықтау міндетті аспект болып табылады. Материалдық немесе іс жүргізу құқығының нормасын қолданған кезде сот осы норманың қандай жағдайларға қолданылатынын анықтауы керек. Когнитивтілік зерттеу объектілерінің қайталанбас ерекшеліктерін - дәлелдеу объектісінің құбылыстарын зерттеуге негізделген, ал білімнің негізгі тәсілі – сот дәлелдемесі.

ҚР АПК-нің 63-бабының 1-бөлігіне сәйкес, сот тараптардың талаптары мен қарсылықтарын негіздейтін мән-жайлардың, сондай-ақ істі дұрыс қарау және шешу үшін маңызы бар өзге де мән-жайлардың болуын немесе болмауын белгілейтін фактілер туралы заңды тәсілмен алынған мәліметтер іс бойынша *дәлелдемелер* болып табылады. Көрсетілген мәліметтер тараптар мен үшінші тұлғалардың түсініктемелерінен, куәгерлердің айғақтарынан, сарапшылардың қорытындыларынан, заттай дәлелдемелерден, іс жүргізу әрекеттерінің хаттамаларынан, сот отырыстарының хаттамаларынан, аудио, бейнежазбалардан, процестік әрекеттердің барысы мен нәтижелерін көрсететін бейнеконференц байланыс жүйелерін пайдалану жолымен алынған деректерден және өзге де көздерден (ҚР АПК 63-бабының 2-бөлігі) алынуы мүмкін. Жаңа нәрсе деп белгілі бір фактілер туралы ақпарат алу құралы ретінде аудио, бейне жазбаларды пайдалану мүмкіндігін көрсетуді көздейді [3].

Сонымен қатар, процесте кез-келген дәлел қолданыла алмайды. Себебі, ҚР АПК-нің 66-бабының 1-бөлігіне сәйкес, фактілер туралы алынған мәліметтердің дұрыстығына әсер еткен немесе әсер етуі мүмкін іске қатысатын адамдардың заңмен кепілдік берілген құқықтарынан айыру немесе шектеу жолымен заң талаптарын бұза отырып алынған дәлелдемелерді сот дәлелдемелер ретінде, оның ішінде: зорлық-зомбылық, қорқыту, алдау, сол сияқты өзге де мәліметтерді қолдана отырып; іске қатысатын адамның осы адамға түсіндірмеу, толық емес немесе дұрыс түсіндірмеу салдарынан туындаған өз құқықтары мен міндеттеріне қатысты жаңылыстыруын пайдалана отырып; осы азаматтық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыруға құқығы жоқ адамның іс жүргізу әрекетін жүргізуіне байланысты; қарсылық білдіруге жататын адамның іс жүргізу әрекетіне қатысуына байланысты; елеулі құқық бұзушылықпен іс жүргізу әрекетін жүргізу тәртібінен; белгісіз көзден не сот отырысында белгіленуі мүмкін емес көзден; дәлелдеу барысында қазіргі ғылыми білімге қайшы келетін әдістерді қолдана отырып; тараптың немесе іске қатысатын басқа да адамдардың дәлелдерін негіздеу немесе теріске шығару мақсатында арнайы дайындау немесе мазмұнын өзгерту жолымен алынған дәлелдемелерге жол берілмейді және оны заңсыз әрекеттер деп сот таниды.

Айта кету керек, белгілі бір жағдайларда сот өз бастамасы бойынша дәлелдемелерді талап ете алады. Мысал ретінде ҚР АПК-нің тиісті ережелерін келтіруге болады, оған сәйкес ҚР АПК-де көзделген тәртіптермен істерді қарау және шешу кезінде сот өз бастамасы бойынша шешімдері мен әрекеттері (әрекетсіздігі) сот тәртібімен дауласқан адамдардан немесе олардың өкілдерінен даулы шешім қабылданған барлық құжаттар мен материалдарды талап етуге құқылы деп көрсетілген.

Талап етілетін дәлелдемелерді сотқа жеткізу міндеті мүмкін болмайтын жағдайлардың бірі – көрсетілген дәлелдемелерді сотқа жеткізудің мүмкін еместігі немесе қиындығы. Бұл жағдайда сот істі сот талқылауына дайындау кезінде немесе істі сот талқылауы барысында (АПК-нің 96-бабының 2-бөлігі) заттай дәлелдемелерді олардың сақталған немесе тұрған жерінде қарап-тексеруді және зерттеуді жүргізуге тиіс.

Бұл ретте дәлелдемені саралау жалпы алғанда іске қатыстылығы, іске жіберілетіндегі, сенімділігі, жеткіліктілігі критерийлері арқылы жүргізіліп, дәлелдеу процесіне алғашқы алғышарттарды құрып береді [4].

Қорытындылай келе, жаңа АПК-де заң шығарушы соттың дәлелдемелерді жинау және тараптардың әрқайсысына өз талаптары мен қарсылықтарының негізінде жатқан мән-жайларды дәлелдеу міндетін қоюдағы қызметін шектей отырып, азаматтық сот ісін жүргізудегі бәсекелестік қағидаттарын кеңейтті. Мұндай жағдайларда тараптардың дәлелдеу қызметіндегі рөлі айтарлықтай артқан кезде сот оларға дәлелдеу процесіне барынша мүмкіндік беруге және олардың мәлімделген талаптар мен қарсылықтардың негізінде жатқан мән-жайларды дәлелдеу құқықтарын ешбір жағдайда шектемеу көзқарасын алға тартады. Нәтижесінде біз заң шығарушының мүдделі тұлғалардың белсенділігі мен олардың арасындағы қақтығысты реттеуге қатысуын арттыруға, олардың дербестігі мен іс жүргізу мәселелерін шешудегі жауапкершілігін арттыруға деген ұмтылысын байқаймыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының азаматтық процестік құқығы: Қалиев А.А. / Дәрістер курсы бойынша оқу құралы. – Караганда: Карагандинская академия МВД РК им. Б.Бейсенова, 2017. – 312 б.

2. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. – Алматы: ЮРИСТ, 2022. – 216 б.

3. Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Республики Казахстан. – Астана: Библиотека Верховного Суда Республики Казахстан, 2016. – 808 стр.

4. Баймолдина З.Х. Доказывание и доказательства в гражданском судопроизводстве: Научно-практическое пособие. - Алматы: Жеті Жарғы, 2001.

ӨКІЛДІК ҰҒЫМЫ МЕН МАҢЫЗЫ

ПОНЯТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА

THE CONCEPT AND MEANING OF REPRESENTATION

Аннотация. Мақалада азаматтық-құқықтық қатынастарда көптеп кездесетін, басқа адамның атынан бір адамның өкілеттігі күшімен жасалатын мәмілелердің бірі, өкілдік ұғымы қарастырылады. Мұнда өкілеттіктің туындау негіздері мен тәртібі, өкілдіктің түрлері және өкіл бола алатын, сондай-ақ бола алмайтын тұлғалар жөнінде айтылады.

Түйінді сөздер. Өкілдік, өкілеттік, сенімхат, өсиет, өкілдік беруші, сот, жарыссөз, құқық қабілеттілік, әрекет қабілеттілік, мәміле, шарт, қамқоршылық, қорғаншылық.

Аннотация. В статье рассматривается понятие представительства, одной из наиболее распространенных в гражданско-правовых отношениях сделок, совершаемых от имени другого лица силами полномочий одного лица. Здесь упоминаются основания и порядок возникновения полномочий, виды представительства и лица, которые могут, а также не могут быть представителями.

Ключевые слова. Представительство, полномочия, доверенность, завещание, представительный, суд, прения, правоспособность, дееспособность, сделка, договор, опекуновство, попечительство.

Annotation. The article discusses the concept of representation, one of the most common transactions in civil law relations made on behalf of another person by the powers of one person. It mentions the grounds and procedure for the emergence of powers, types of representation and persons who can and cannot be representatives.

Keywords. Representation, authority, power of attorney, will, representative, court, debate, legal capacity, legal capacity, transaction, contract, guardianship, guardianship.

Өкілдік деп басқа адамның (өкілдік берушінің) атынан бір адамның (өкілдің) сенімхатқа, заңдарға, сот шешіміне не әкімшілік құжатқа негізделген өкілеттігі күшімен жасаған мәмілесін айтамыз. Өкілдік берушінің азаматтық құқықтары мен міндеттерін тікелей туғызады, өзгертеді және тоқтатады.

Өкілеттік өкілдің (бөлшек сауда жүйесіндегі сатушы, кассир) әрекет жасаған жағдайынан да көрінуі мүмкін (ҚР АҚ-нің 163-бабы) [1].

Өкілдік институтының маңыздылығы сонда, ол тұлғаға бір мезгілде бірнеше нарықта, оның ішінде шетелде жұмыс істеуіне мүмкіндік береді, сондай-ақ істің көзін білетін әрі ұйымдастыра алатын мамандарды тартуға қолайлы келеді.

Іс-әрекеттердің бәрін өкіл арқылы істеуге бола бермейді. Заң бойынша кейбіреулер үшін оның өзі қатысуы керек болады. Заңдылық әрекеттерді өзі ғана жасауы керектігі заңда айтылмаған немесе сол әрекеттердің сипатынан тумаған жағдайлардың бәрінде де өкілдікке рұқсат беріледі. Мәселен, өсиет қалдыру мәселесіне өкілдік болмайды, өйткені, қағазға өсиет қалдырушы өзі қол қоюы керек, некені тіркеуде, лекция оқу, сахнада ойнау тәрізді жеке өзіндік міндеттерді орындағанда арада өкілдік жүрмейді (ҚР АҚ-нің 163-бабының 5-тармағы).

Өкілдік субъектілері болып үш тұлғаны атауға болады:

Өкілдік беруші – өзінің атынан және өзінің мүддесінде мәмілелерді жасасатын тұлға. Азаматтық құқықтың кез келген субъектілері, құқық қабілеттілігі бар немесе жоқ адам, заңды тұлға да өкілдік беруші бола алады.

Өкіл – өкілдік берушінің атынан және соның мүддесінде әрекет ететін тұлға. Азаматтық әрекет қабілеттілігі бар кез келген тұлға кейбір жағдайларды қоспағанда, өкіл бола алады. Ал, заңды тұлғадағы өкілдік жарғымен айқындалған құқық қабілеттікке қайшы келмеуі тиіс. Ал, жеке тұлға 14 жастан еңбек қатынастарында бола алады, 16 жастан өндірістік кооператив мүшесі бола алады.

Үшінші жақ – өкілдік берушінің атынан және соның мүддесінде өкілдің мәміле жасасатын тұлғасы, азамат немесе заңды тұлға. Кез келген құқық қабілеттілігі және әрекет қабілеттілігі бар азамат үшінші тарап бола алады [2].

Өкілеттік туындауының негізі – заң фактісі болып табылады. Заңда мынандай өкілдіктің негіздері бар: шартта немесе алдын-ала келісімде көрсетілген өкіл ұстауға тілек білдірген өкілдік берушінің еркі; заңда көрсетілген фактілер; мәселен ата-ана өздерінің балаларының заңды өкілдері бола алады, әрі олардың құқықтары мен міндеттерін кез келген жеке және заңды тұлғалар алдында қорғай алады, сондай-ақ балалары үшін сотта арнайы өкіл болып қатыса алады (ҚР АҚ-нің 164-бабы); уәкілетті органның актісі - тұлғалар өкіл болып қатысуға рұқсат беретін акт. Мысалы өкілеттік міндетті атқаруды талап ететін лауазымға тағайындау өкілеттік сондай-ақ өкілдің (бөлшек сауда жүйесіндегі сатушы, кассир және т.с.с.) әрекет жасайтын жағдайынан да көрінуі мүмкін (ҚР АҚ-нің 163-бабының 1-тармағы).

Өкілдік заңды және ерікті деп бөлінеді. Заңды өкілдік тікелей заңнан туындайды, әрі ол өкілдік берушінің еркіне қарамайды. Мысалы, Теңіз жолы сауда кодексі бойынша кеме капитаны қызмет бабында жасалған мәмілеге байланысты кеме иесінің және жүк иесінің өкілі болып табылады, жолшыбай не барған жерінде кеме иесінің немесе жүк иесінің өкілдері болмаса, жағдайға байланысты талап қою мәселесін өзі шеше береді, кейбір мәмілелерге билік етеді. Шартқа негізделген өкілдік ерікті өкілдік деп аталады. Мұның өзі өкілдік берушінің еркіне байланысты болады. Өкілдік беруші өкілдік туып қана қоймай, оның өкілеттігін де айқындайды (мысалы, тапсырма шарты).

Ал азаматтық құқық субъектілерінің бәрі бірдей өкіл бола алмайды. Азаматтық әрекет қабілеттілігі бар кез келген тұлға, яғни азаматтар мен заңды тұлғалар өкіл бола алады. Мұның өзі алдымен азаматтың 18 жасқа толу керектігін көрсетеді, өйткені, бұл жаста оған азаматтық әрекет қабілеттігі толықтай тән, ал заңды тұлғадағы өкілдік жарғымен айқындалған құқық қабілеттілікке қайшы келмеуі тиіс.

Өкілдік негізінде бір тұлғаның (өкілдік беруші, сенім беруші) екінші тұлғамен (өкілмен) өкілеттікті бөлісуі жатыр. Мұндай өкілеттік болмаған және өкілдік қатынасын асыра пайдаланғанда екінші жақтың өкілдік беруші тұлғаның атынан жасалған мәмілесі жарамсыз болып табылады. Бірақ, Азаматтық кодекстің 165-бабына сәйкес өкілдігі жоқ басқа бір адамның атынан немесе өкілеттігін асыра пайдаланып жасаған мәмілесі өкілдік беруші осы мәмілені кейіннен мақұлдаған ретте ғана ол үшін азаматтық құқықтар мен міндеттерді туғызады, өзгертеді және тоқтатады. Әрі өкілдік берушінің кейіннен мақұлдауы мәмілені оның жасаған кезінен бастап жарамды етеді.

Сотта өкілдер бола алмайтын тұлғалар:

1) судьялар, тергеушілер, прокурорлар мен өкілді органдардың депутаттары, олардың процеске тиісті ұйымдардың уәкілеттік берілген адамдары немесе заңды өкілдер ретінде қатысу жағдайынан басқа жағдайда сотта өкіл бола алады.

2) адвокатура туралы заңдармен белгіленген ережелерді бұза отырып, заң көмегін көрсету туралы тапсырма алған адвокаттар сотта өкіл бола алмайды.

3) адам, егер мүдделері өзі өкіл болып отырған адамның мүдделеріне қайшы келетін адамдарға осы іс бойынша заң көмегін көрсетсе немесе бұрын көрсеткен болса немесе судья, прокурор, сарапшы, маман, аудармашы, куә немесе айғақшы ретінде қатысса, сондай-ақ егер

ол істі қарауға қатысушы лауазымды адаммен туыстық қатынастарда болса, өкіл бола алмайды.

Кез-келген азамат сотқа талап арыз бере алады. Сонымен қатар әрекет қабілеттігі жоқ азаматтардың, әрекет қабілеттігі шектеулі азаматтардың құқықтары бұзылған жағдайда сотта олардың мүдделерін қорғау үшін талап арызды олардың заңды өкілдері бере алады. Алымдау тілімен өз ойларын жеткізетін азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін сотта қорғау үшін алымдау тілін түсінетін мамандардың қатысуымен сотқа талап арызды заңды өкілдері береді [3].

Сот талап қоюшының және оның тарапынан қатысатын үшінші тұлғаның, жауапкердің және оның тарапынан қатысатын үшінші тұлғаның, сондай-ақ іске қатысушы басқа да адамдардың түсініктемелерін олардың ана тілінде немесе еркін меңгеретін тілінде тыңдайды. Прокурор, мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, ұйымдардың өкілдері, сотқа басқа адамдардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға жүгінген азаматтар бірінші болып түсініктемелер береді. Іске қатысушы адамдар бір-біріне сұрақтарды ана тілінде немесе еркін меңгеретін тілінде қоюға құқылы. Іске қатысушы тұлғалардың бірі сот ісінің тілін меңгермейтін жағдайда, судья аудармашыны міндетті түрде қатыстыру керек. Тараптар, іске қатысушы тұлғалар мен үшінші тұлғалар түсініктемелерін бере отырып, өздерінің талаптары мен қарсылықтарын анықтап және толықтырады.

Өкілдіктің түрлері:

Заңды өкілдер:

Әрекетке қабілетсіз азаматтардың, әрекет қабілетіне толық ие емес немесе әрекетке қабілеті шектеулі деп танылған адамдардың құқықтарын, бостандықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін сотта өздерінің өкілеттіктерін қуәландыратын құжаттарды сотқа көрсететін ата-аналары, асырап алушылары, қамқоршылары немесе қорғаншылары қорғайды.

Хабар-ошарсыз кеткен деп белгіленген тәртіппен танылған азамат қатысуға тиісті іс бойынша, оның өкілі ретінде хабар-ошарсыз кеткен адамның мүлкіне қамқорлықты жүзеге асыратын адам қатысады.

Қайтыс болған немесе қайтыс болды деп белгіленген тәртіппен жарияланған адамның мұрагері қатысуға тиісті іс бойынша, егер мұраны әлі ешкім қабылдаса, мұрагердің өкілі ретінде мұралық мүлікті қорғау мен басқару үшін тағайындалған сақтаушы немесе қамқоршы қатысады.

Заңды өкілдер заңда көзделген шектеулер мен өкілдік етушілердің атынан жасау құқығы өкілдік берушіге тиесілі барлық іс жүргізу әрекеттерін жасайды. Заңды өкілдер істі сотта жүргізуді басқа өкілге тапсыра алады [4].

Қорыта келгенде, өкілеттік деп басқа адамның атынан бір адамның сенімхатқа, заңдарға, сот шешіміне не әкімшілік құжатқа негізделген өкілеттігі күшімен жасалған мәмілесін айтамыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылданған. Алматы, 2021
2. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Комментарий к Гражданскому кодексу Республики Казахстан (Общая часть). Справочная правовая система ПАРАГРАФ, 2013
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. Оқу құралы. (Жалпы бөлім) Ғ. Жайлин – Алматы: Жеті жарғы, 2012. – 304 бет.
4. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы: оқулық / А.К. Лепесова – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012. – 232 бет.

**ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ДАЯРЛАУДА
ВИРТУАЛДЫ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ**

**ОРГАНИЗАЦИЯ ВИРТУАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПОДГОТОВКЕ К
ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГОВ**

**ORGANIZATION OF VIRTUAL LEARNING ENVIRONMENT FOR
PREPARATION OF PEDAGOGICAL SPECIALISTS FOR INNOVATIVE ACTIVITY**

Аннотация. «Қазақстан-2030» стратегиялық бағдарламасы білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңестігіне кіріктірумен сипатталады. Қазіргі таңда оқытудың жаңа инновациялық технологияларын, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану – заман талабы. Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы орта білім беру жүйесінің дамуымен тығыз байланысты. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – білім беру бағдарламаларын меңгеру үшін жағдайлар жасау керек» деп көрсетілген.

Түйінді сөздер. Педагог, инновация, іс-әрекет, виртуалды білім беру.

Аннотация. Стратегическая программа "Казakhstan-2030" характеризуется формированием национальной модели образования и интеграцией системы образования Казахстана в мировой образовательный совет. В настоящее время поиск и системное применение новых инновационных технологий обучения, эффективных путей нового обучения – требование времени. Становление Казахстана как независимого государства неразрывно связано с развитием системы среднего образования. В законе Об образовании Республики Казахстан указано:» одной из главных задач системы образования является создание условий для освоения образовательных программ".

Ключевые слова. Педагог, инновации, деятельность, виртуальное образование.

Annotation. The strategic program "Kazakhstan-2030" is characterized by the formation of a national model of education and the integration of the education system of Kazakhstan into the World Educational Council. Currently, the need to find and systematically apply new innovative teaching technologies, effective ways of teaching in a new way is a requirement of the time. The formation of Kazakhstan as an independent state is inextricably linked with the development of the secondary education system. The law of the Republic of Kazakhstan on Education states: "one of the main tasks of the education system is to create conditions for mastering educational programs."

Keywords. Pedagogue, Innovation, Action, virtual education.

Қазіргі таңда қоғамдағы қарқынды өзгерістер бүгінгі заман тұлғасынан шығармашылықпен ойлауға қабілетті, өзіндік пікірі мен бастамашылдық сияқты жаңа сапалардың болуын талап етеді. Бұл өз кезегінде жоғары оқу орындарында маман даярлауда оларды дамыту ғана емес, сонымен бірге қазіргі қоғамның интеллектуалдық әлеуетін сақтап қалуға ықпалын тигізеді. Педагогтар мен психологтар негізгі мақсаты – білімді, әлемнің бүтіндей бейнесін қабылдай алатын, шығармашылық таныммен тікелей қатынас жасайтын жаңаша, тәуелсіз ойлай алатын шығармашыл тұлға тәрбиелеу. Елімізде қабылданған Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға

арналған мемлекеттік бағдарламасында: «Қазақстандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тұлғаны тәрбиелеу және оқыту» - деп көрсетілген. Білім саласында жүргізіліп жатқан реформаның басты мақсаты – ой-өрісінің жаңашыл, жан-жақта қалыптасқан жеке тұлға тәрбиелеу. Бұл мақсатқа жетудің жолдарын шешу-бүгінге күннің ең басты талабы. Ел тағдыры, оның келешекке кемелді ел болуы мектептің қандай негізде құрылуына байланысты. Қоғамның әлеуметтік - экономикалық даму деңгейі сол қоғамдағы жеке адамның шығармашылық мүмкіншілігіне байланысты.

Ұлы данышпан Әл-Фарабидің «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие берілуі керек, онсыз берілген білім – адамзаттың қаса жасуы. Ол келешекте оның барлық өміріне апат әкеледі» деген сөзі көрегендік. Осы қағиданы басшылыққа ала отырып, біз бүгінгі заман талабыны сай тәрбие білім жүйесімен жұмыс істеп келеміз.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасында жаңа білім беру жүйесінің қалыптасуы жүріп жатыр. Осыған орай, алдыңғы қатарлы идеялар мен педагогикалық технологияларды практикалық тұрғыдан жаңарту және оларды ғылыми тұрғыда негіздеу бағытындағы жұмыстар жүргізілуде.

Қазіргі заманғы озық технологияларды мектеп тәжірибесінде тиімді қолдану, ең алдымен, оларды терең, жан-жақты оқып-үйренуді талап етеді.

Білім беру үдерісін жаңаша ұйымдастыру оның философиялық, педогогикалық-психологиялық негіздерін, теориясы мен тәжірибесін тереңірек қайта қарауды қажет етеді. Бүгінгі философтар мен педагог ғалымдар білім беру саласында жаңа оқыту технологиялары мен әдістерін енгізумен ғана шектелмей, білім берудегі дүниетанымдық ұстанымдарды қайта қарау, рухани-адамгершілік құндылықтарға бетбұрыс жасау қажеттігін дәлелдеуде. Қазіргі кезде оқытудың қазіргі заманғы педагогикалық технологияларын пайдалана алу әрбір мұғалімнің біліктілігін анықтайды.

Жаңа білім парадигмасы балаға оқу қызметінің субъектісі ретінде қарап, шығармашылық қызығушылықтары негізінде білімге құндылық бағдарын қалыптастыра отырып, танымдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруды және жан-жақты дамыған, шығармашыл жеке тұлғасын қалыптастыруды көздейді.

Оқушылардың тұлғалық ерекшеліктерін дамытудағы педагогикалық психологиялық шарттары нақтылы берілген бағдарламаға көшуде өзекті болып отыр. Жаңа мемлекеттік бағдарламаға сәйкес негізгі міндеттер айқындалды: қазақстандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру, жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде тұлғаны тәрбиелеу және оқыту.

Қазіргі күрделі әрі аумалы-төкпелі заманда құндылықтар жүйесінің бағдарлама аясында пән мазмұны арқылы рөлін арттыру. Оқушы жас ерекшеліктеріне сай бағдарламада қойылатын мақсаттарды ретке келтіріп күтілетін нәтижелерге басты назар аудару.

Қазіргі тұлға әр түрлі саладағы мол ақпараттық қоғамда өмір сүруде. Осы жағдайда білім беру жүйесінің алдында құзырлы, белсенді және жеке шығармашыл тұлғаны оқыту мен тәрбиелеу міндеттері тұр.

Мұндай міндетті шешу педагогтан ерекше, басқа бағытты талап етеді. Мұғалім қазіргі кезеңде, оқушылар үшін жеке тұлғалық мәні бар нақты мәселелерді шешу шеңберінде, оларға мектепте іс-әрекет жасау тәжірибесін алуға мүмкіндіктер беруге қабілетті болуы тиіс. Бұл жеке тұлғаның өзінен өзі шыңдалуына да мүмкіндік туғызады, өйткені «білім құзырлығы, оқушының болашақтағы толыққанды өмірі үшін, оның іс-әрекетін моделдейді». Бұл болашақта оқушыға ақпараттық білім беру кеңістігінде оның еркін бейімделуіне, өмірлік мәселелерді еркін шешіп, қажет нәтижеге қол жеткізуіне мүмкіндік береді.

Технология, коммуникация мен ғылым салалардағы елеулі өзгерістер әлемдік экономикаға айтарлықтай ықпал ете отырып, әрбір азаматқа ХХІ ғасырда табысты болу үшін қажетті білім мен дағдыларды алға тартады. Қарқынды жаһандану, сондай-ақ, ұлттық экономикаға да ықпал етуде және қазіргі уақытта экономикалық дамуды қамтамасыз етуге бағытталған халықаралық бәсекелестікті артты. Демек, білім беру жүйесін жаңартуға

арналған бұл экономикалық дәлелдерге қоса, қазіргі ХХІ ғасырда басқа да негіздер бар: өзара қарым-қатынасты арттыру; әлеуметтік өзгерістер; ауа райының өзгеруімен байланысты проблемалар; бүкіл әлемдегі халық санының қарқынды өсуі; шектеулі ресурстарға деген сұраныстың өсуі; осылардың барлығы мектеп оқушылары қазіргі заманда және келешекте табысқа қол жеткізу үшін бұрынғыға қарағанда анағұрлым көп дағдыларды меңгеруі қажет екенін көрсетеді.

Бүкіл әлемде білім беру жүйелерінің келешек ұрпаққа қандай білім беретіні туралы мәселе қайта қаралуда. Осы мәселе аясында «Балалар ХХІ ғасырда табысты болу үшін нені үйренуі керек?» және «Оқытудың тиімді әдістері қандай?» деген сияқты негізгі сауалдар туындайды. Бұл сауалдар білім беру бағдарламасымен және білім беру бағдарламасын жүзеге асыруда пайдаланылатын педагогикалық тәсілдермен тығыз байланысты.

Еліміздің орта білім беру ұйымдарындағы тәрбие жұмысы «Рухани жаңғыру» бағдарламасын іске асыру жағдайындағы Тәрбиенің тұжырымдамалық негіздеріне сәйкес сегіз негізгі бағыт бойынша жүзеге асырылады.

- 1) Жаңа қазақстандық патриотизм мен азаматтыққа тәрбиелеу, құқықтық тәрбие.
- 2) Рухани-адамгершілік тәрбие.
- 3) Ұлттық тәрбие.
- 4) Отбасылық тәрбие.
- 5) Еңбек, экономикалық және экологиялық тәрбие.
- 6) Көпмәдениетті және көркем-эстетикалық тәрбие.
- 7) Зияткерлік тәрбие, ақпараттық мәдениетті тәрбиелеу.
- 8) Дене тәрбиесі, салауатты өмір салтын қалыптастыру.

Тәрбие жұмысының негізін жалпыадамзаттық құндылықтар (сенім, ақиқат, әсемдік, бостандық, қайырымдылық, жақсылық, махаббат, және т. б.) және ұлттық құндылықтар – (патриотизм, толеранттылық, ана тілі, заңға бағынушылық, этникалық мәдениет, салт-дәстүр құрайды.

Бірінші бағыт – «Қазақстандық патриотизм мен азаматтықты тәрбиелеу, құқықтық тәрбие» білім алушылардың бойында қазақстандық патриотизм сезімін, құқықтық және азаматтық сана-сезімді, жеке бас бостандығы мен ар-намысының құндылығын, парасаттылық пен адалдықты, толеранттылықты, еңбекке деген құрметті, «толық адам» қасиеттерін қалыптастырады, тұлғалық еркіндік құндылығын; меншік пен материалдық молшылық құндылығын; еңбекті құрметтеу; өмірге деген құрмет сезімін; адамдардың теңдік құқығы идеясының принципін, зорлық-зомбылық пен агрессиялық ой-пиғылдың, әртүрлі типтегі кемсітушіліктің алдын алуды қарастырады.

«Туған елге тағзым» жалпы республикалық экспедициясын, «Тарих тағылымы» және «Қазақ мәдениетінің антологиясы» әлеуметтік жобаларын, «Қазақстанның киелі орындары – Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасын қамтитын «Ұлы дала мұрагерлері» жобасын жүзеге асыруды жалғастырылуда.

Білім алушылар арасында өлкетанулық білімді насихаттау жөнінде

- Қазақстан Республикасында өлкетануды дамытудың Тұжырымдамалық негіздері;
- «Рухани жаңғыру» бағдарламасын жүзеге асыру аясында жалпы білім беретін ұйымдарда өлкетанулық жұмыстарды жетілдіру;
- «Айналаға қара» («Ауыл өмірі», «Қала өмірі»): «Әлеуметтік – тарихи тәжірибе» бағытын ұйымдастыру;
- «Өлкетану»: мәдени-генетикалық кодтың негізі (мәдени мекемелердегі өлкетану сабақтары) (5-7 сыныптар) пәнін жүргізу;
- «Қазақстанның киелі орындары
- Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы бойынша тәрбие жұмысының құрылымдық жүйесін ұйымдастыру;
- білім беру ұйымдарында «Туған жер» бағдарламасы арқылы білім алушылардың қазақстандық патриотизмін қалыптастырады.

Білім алушылардың бойында патриотизм мен азаматтық жауапкершілікті қалыптастыру мен дамыту мақсатында «Жас қыран» (1-4 сыныптар), «Жас ұлан» (5-10 сыныптар), «Жас сарбаз» әскери-патриоттық клубтарының, балалар мен жасөспірімдер қозғалысының қызметін ұйымдастырылған.

Тәрбиенің бір түрі - құқықтық тәрбие. Білім алушылардың санасы мен құқықтық мәдениетін қалыптастыру критерийлері болып негізгі заңдарды білу, оларды түсіну және міндетті түрде мүлтіксіз орындау; құқыққа, заңдылыққа құрмет көрсету; алған білімдерін күнделікті өмірде практикада өз бетінше, өз орнына қолдана білу; нормаларға қайшы келмейтін мінез-құлық әдетін қалыптастыру болып табылады.

Тәрбие бағытының бірі – білім алушыларды құқықтық тәрбиелеу. Қазіргі уақытта мемлекет пен азаматтық қоғам балалар мен жастардың құқықтық мүмкіндіктерін іске асыру проблемасын белсенді түрде көтеруде. Осыған байланысты қазақстандық мектептердің, колледждер мен жоғары оқу орындарының алдында құқықтық мемлекет жағдайында шығармашыл, бастамашыл, өзі және қоғам үшін пайдалы әрекет ете алатын еркін, жауапты тұлғаны, мәдениет адамын тәрбиелеу міндеті тұр. Білім алушыларға құқықтық білім берудің негізгі формалары сынып сағаттары, лекциялар; экскурсиялар; әңгімелер; кино, теледидар; кештер; пікірталастар, фильмдер мен кітаптарды, мақалаларды талқылау; көрнекі үгіт-насихат жұмыстары жүргізілуі керек.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың 2019 жылғы 2 қыркүйектегі «Сындарлы қоғам диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы.

2. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы №988 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы;

3. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы №604 бұйрығымен бекітілген Негізгі орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты (2020 жылғы 5 мамырдағы №182 өзгерістер мен толықтырулар енгізілген);

4. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі № 115 бұйрығымен бекітілген Негізгі орта (2017 жылғы 25 қазандағы №545 бұйрықпен өзгерістер мен толықтырулар енгізілген);

5. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі №319 Заңы;

СОДЕРЖАНИЕ

Базар Айсауле Мұқаметқалиқызы Карымсаков Рахмет Шамилович	Конфиденциальные отношения граждан с органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность	3
Батиева Мархамат Койшибаевна Капсалямпов Кайрат Жаксылыкович	Оқиға орнын тексеру және оқиға орнында мәйітті тексеру	7
Батиева Мархамат Койшибаевна Капсалямпов Кайрат Жаксылыкович	Абайсызда өлтірудің түрлері және оның негізгі сипаттамалары	11
Какимов Куандык Кенесарыевич Карипова Асель Исенкельдиевна	Салыстырмалы құқықтанудың қазіргі жағдайы мен даму перспективалары	16
Какимов Куандык Кенесарыевич Карипова Асель Исенкельдиевна	Салыстырмалы құқықтану ғылым ретінде	19
Суюмагамбетов Данияр Каженова Асель Серикпаевна	Некоторые правовые аспекты института семьи и брака в Республике Казахстан	22
Дүйсенбекова Інжу Еркебұланқызы Егизбаев Нургельды Уразгельдиевич	Жастар - азаматтық халықтың ерекше әлеуметтік-демографиялық категориясы ретінде	26
Тлекова Тогжан Сериковна Аккулов Рустем Турдалиевич	Құқық қабілеттілігі және әрекет қабілеттілігі ұғымы	29
Дүйсенбекова Інжу Еркебұланқызы Егизбаев Нургельды	Кәмелетке толмағандар арасында қылмыстық құқық бұзушылықтар туғызатын себептер мен жағдайлар	33

Уразгельдиевич		
Жүнісбаев Ерхан Қалдарбекұлы Смоилов Самат Жумағалиевич	Дамыған мемлекеттердің кедендік – тарифтік реттеу шараларын қолдану тәжірибесін талдау	37
Нәби Жансезім Сәрсенқызы Аккулов Рустем Турдалиевич	Шаруашылық серіктестік ұғымы және оның түрлері	41
Ералы Айым Серікқызы Аккулов Рустем Турдалиевич	Заңды тұлғалар ұғымы	45
Асильбек Ерасыл Аккулов Рустем Турдалиевич	Сенімхат ұғымы	48
Нурадильда Аружан Русланқызы Аккулов Рустем Турдалиевич	Талап мерзімі ұғымы	51
Ерназар Ажар Серікқызы	Әлеуметтік туризм тұрақты дамудың факторы және қазақстан мен шет елдер арасындағы саяси тұрақтылық	53
Жамбиев Айдос Тасбулатұлы Мизамбекова Жамиля Каспиевна	Инвестициялық жобаларды бағалау мәселесі	60
Redkina Marina Kussainova Raisa Esenovna	Neural network architectures used in automatic text processing	64
Mukasheva K. M. Kussainova Raisa Esenovna	Journalistic works written by mekemtaz myrzakhmetuly on the topic of "language history"	67
Zholdaskhanova Dilnaz Talgatovna Naumova Regina Valerievna Zarkesheva Aigul Ermanovna	Peculiarities of translation of legal documentation	71

Барановская Ангелина Дмитриевна Нурсултанова Карина Рашитовна	Тренды инновационного маркетинга	75
Абишева Камила Талгатқызы Какимжанова Нургуль Тукеновна	Әкімшілік құқық бұзушылық	79
Ислам Фарзалиев Смоилов Самат Жумагалиевич	Актуальные вопросы защиты чести, достоинства и деловой репутации юридических лиц и индивидуальных предпринимателей	82
Аққайнанова Назира Альбертқызы Колумбаева Зауреш Ермековна	Жүсіп Баласағұн «құтты білік» еңбегінің тарихи маңызы	86
Баймаганбетова Армангуль Куанышбековна	Ақпараттық технологияны пайдалану арқылы оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру	89
Алжанова Балжан Аликқызы Алашбаева Жанна Нуралановна	Абай құнанбаев пен ғабдолла тоқайдың өлеңдеріндегі үндестік	91
Алма Қыраубаева Алашбаева Жанна Нурлановна	Ғылыми еңбектерінің қазақ әдебиеті тарихындағы орны	96
Алтынбек Нұрдәулет Замбинова Гульмира Каримбаевна	Шипажайларда отбасылық демалысты ұйымдастыру	101
Аманжол Нұргүл Яғмусова Акерке Файзуллаевна	Қазақстан Республикасындағы жедел-ізвестіру қызметін заңнамалық реттеу	105
Аманжолов Мансур Яғмусова Акерке Файзуллаевна	Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл-әрбір азаматтың міндеті	110
Амантаева Мадина	Латинизмы в юридической терминологии	113

Амантаевна Айкенова Рыскельды Айкеновна		
Амирханова Гулим Коммунаевна Жиентаева Бегайым Жиентаевна	Психологические особенности ориентации подростков на выбор профессии	117
Абхазава Илья Кобавич Жантукеев Серик Крыкбаевич	Методы преодоления психологических барьеров	121
Арықбаева Аружан Асқарқызы Жиентаева Бегайым Жиентаевна	Правовое регулирование выборов в республике казахстан	124
Asan B.A. Kussainova Raisa Esenovna	The peculiarities of homonymous suffixes in kazakh language	126
Асанбаева Сауле Бахтжонқизи Абралиев Жорабек Жамалбекович	Криминалистика ғылымындағы баллистиканың түсінігі мен мәселелері	130
Асқанқызы Еңлік Калмен Сағыныш Мергенұлы	Сәндегі ескерткіштер	134
Советбек Асылзат Рустембекқызы Какимжанова Нургуль Токеновна	Әкімшілік құқық бұзу	137
Атажанова Лилия Алдабергеневна Жиентаева Бегайым Жиентаевна	Психолого-педагогические основы сопровождения успешности в обучении учащихся школ	141
Мейрамхан Назерке Қайратқызы Каженова Асель	Аяқталмаған қылмыс	144

Серикпаевна

Аянқызы Балнұр Какимжанова Нургуль Токеновна	Мемлекетті басқару	147
Аятбеков Санат Дуйсенбекович Нагымжанова Каракат Мукашевна	Девиантты мінез-құлықты жасөспіріммен жұмыс жасайтын педагог-психологтың эмоционалды күйіп кетудің алдын алу шаралары	150
Бағланқызы Анель Калмен Сағыныш Мергенұлы	Қазақ салт дәстүріндегі дизайнның орны	154
Байбосинова Гулжаухар Мадеминбековна Нагымжанова Каракат Мукашевна	Жас өспірімдердің тұлғалық даму ерекшеліктері	156
Баймаганбетова Армангуль Куанышбековна Иргебаева Назиля Мукатаевна	Ақпараттандыру технологияны пайдалану арқылы оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру	161
Баймбетова Жадыра Аябековна Иргебаева Назиля Мукатаевна	Болашақ педогогтың эмоционалдық тұрақтылығын қалыптасыру	165
Бакыт Еркежан Калмен Сағыныш Мергенұлы	Экслибрис өнері	168
Балтабай Арман Серікұлы Егизбаев Нургельды Уразгельдиевич	Ұрлық жасағаны үшін қылмыстық жауаптылыққа тарихи көзқарас	171
Батырбек Балғын Иргебаева Назиля	Тұлғааралық қарым-қатынастар жоо педагогикалық ұжымның қалыптастыруының психологиялық факторы	174

Мукатаевна		
Бекенов Алдияр Олжасович Какимжанова Нургуль Токеновна	Суррогат ана	177
Бексултанова Нагима Жантукеев Серик Крыкбаевич	Решение конфликтов в сфере управления организацией	179
Бердалиева Батпа Рысбаевна Нагымжанова Каракат Мукашевна	Колледж студенттерінің «мен»- тұжырымдамасын зерттеу және оны адами, әлеуметтік құндылықтарға бағдарлау	186
Карабаев Вадим Русланович Власова Нина Васильевна	Влияние музыкальных произведений на эмоции человека	190
Гахарманова Эсмина Елигеровна Каменова Мазкен Жанатаевна	Великий шелковый путь-как объект современных исследований	195
Нурғалиева Данара Сабитқызы Барсукова Ригта Анатольевна	Парақорлық, сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылық ретінде	199
Нүрзілда Ұлжан Оразғалиқызы Власова Нина Васильевна	Влияние индивидуального стиля деятельности на познавательные способности учащихся	203
Гинаятова Аружан Гинаятовна Иманқұл Айжан Нуртасовна	Ұлт зиялылары - ұлттық бренд	207
Мейрамхан Назерке Қайратқызы Каженова Асель Серикпаевна	Қасақана қылмыс істеу сатыларына сипаттама	212

Онажбай Дариға Аманжолқызы Смоилов Самат Жумагалиевич	Атқарушылық іс жүргізудегі борышкерден өндіру мәселелеріне шолу және шешу жолдары	215
Хуат Диана Серікжанқызы Жиентаева Бегайым Жиентаевна	Акт-ны шетел тілі сабақтарында тиімді пайдалану	220
Мырзагалиева Айна Уалихаовна Каримова Галия Султановна	Дизайн - мышление и развитие креативных навыков, как инструмент для успешной карьеры	223
Солтанғазы Аманбек Ахметова Рысты Гиббодоллаевна	Қазақ газеттеріндегі англицизмдер: семантикалық және контекстік тәсіл	225
Жалғасұлы Өтеген Жансая Нурмуханбетова Ардагуль Нурмуханбетовна	Студенттердің отбасы құрудағы психологиялық қиыншылықтары	229
Баймаганбетова Армангуль Куанышбековна	Ақпараттық технологияны пайдалану арқылы оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру	232
Ахатаева Гулим Балкеновна Иргебаева Назиля Мукатаевна	Мектепті басқарудағы көшбасшылық арқылы мұғалімдердің ғылыми-әдістемелік құзыреттілігін арттыру	235
Алтынбек Н.Е. Замбинова Гульмира Каримбаевна	Шипажайлық- курорттық қызметтің рекреациялық орталықтар ретіндегі мәні	239
Оспан Дәурен Нағашбекұлы Аккулов Рустем Турдалиевич	Азаматтар азаматтық құқықтың субъектісі ретінде	244
Агибаева Аяжан Жәнібекқызы Аккулов Рустем Турдалиевич	Міндеттемелік құқық	248

Бесембенова Анеля Маратовна Аккулов Рустем Турдалиевич	Коммерциялық ұйымдар: ұғымы мен құқықтық нысаны	251
Қажмағанбетова Аяулым Қайыржанқызы Аккулов Рустем Турдалиевич	Қазақстан республикасындағы сайлау жүйесі	254
Манасбай Шерхан Шоқанұлы Аккулов Рустем Турдалиевич	Акционерлік қоғам: ұғымы мен ұйымдық-құқықтық нысаны	258
Амангельдинов Асыл Арланович Аккулов Рустем Турдалиевич	Жауапкершілігі шектеулі серіктестік: ұғымы, жарғылық капиталы және оны басқару	262
Бектаров Тұрарбай Мұратұлы Аккулов Рустем Турдалиевич	Азаматтық іс жүргізудегі татуластыру рәсімдері	266
Нұрланхан Жанболат Аккулов Рустем Турдалиевич	Азаматтық-процессуалдық құқық қатынастарының ұғымы және оның субъектілері	269
Айтмырзаева Маликамаран Бахытжанқызы Аккулов Рустем Турдалиевич	Азаматтық іс жүргізудегі соттық дәлелдеу және дәлелдемелер	272
Сайдумарова Аида Жангелдикызы Аккулов Рустем Турдалиевич	Өкілдік ұғымы мен маңызы	277
Малдыбаева Уржан Шаженқызы Жиентаева Бегайым Жиентаевна	Педагог мамандарды инновациялық іс-әрекетке даярлауда виртуалды білім беру ортасын ұйымдастыру	280

**"Тұран-Астана" университетінің 25 жылдығына арналған
«ҒЫЛЫМНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ЖАС ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ КӨЗҚАРАСЫ»
атты докторанттар, магистранттар және студенттердің XIV Халықаралық ғылыми-
практикалық конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ
ТОМ I
МАТЕРИАЛЫ
XIV Международной научно-практической конференции докторантов, магистрантов и
студентов
«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ НАУКИ: ВЗГЛЯД МОЛОДЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ»,
посвященной 25-летию Университета «Турани-Астана»
ТОМ I
THE MATERIALS
XIV International Scientific and Practical Conference of doctoral students, undergraduates and
students
«ACTUAL PROBLEMS OF SCIENCE: THE VIEW OF YOUNG RESEARCHERS»
dedicated to the 25th anniversary of the «Turan-Astana» University
VOLUME I
АСТАНА-2022**

Редакционно-издательский отдел
университета «Турани-Астана»
Наш адрес: Казахстан, Акмолинская обл., г. Астана,
ул. Ы. Дуқенулы, 29, РИО университета «Турани-Астана»
www.turan-astana.kz
Подписано в печать 18.04.22г. Объем 2,25 п.л. Тираж 50 экз.
Заказ № 23
«Турани-Астана» университетінің баспаханасында басылған
Отпечатано в типографии университета «Турани-Астана»